

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы мен Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25 жылдығына арналған
«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгiнi және болашағы»
атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелiк конференция
Алматы қ., 2021 жылғы 25 қараша

Международная научно-практическая конференция
«Кзахстан и восточный мир: прошлое, настоящее и будущее»,
посвященная 30-летию независимости Республики Казахстан
и 25-летию создания Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
г. Алматы, 25 ноября 2021 года

International Scientific and Practical Conference
«Kazakhstan and the Eastern World: Past, Present and Future»,
dedicated to the 30th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan
and to the 25th anniversary of the establishment of the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies
Almaty, November 25.2021

**Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 30 жылдығы мен
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25
жылдығына орай
«ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЫҒЫС ӘЛЕМІ: ӨТКЕНІ,
БҮГІНІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ» атты Халықаралық ғылыми-
тәжірибелік конференция материалдары
*Алматы қ., 25 қараша 2021 ж.***

**Материалы международной научно-практической
конференции
«КАЗАХСТАН И ВОСТОЧНЫЙ МИР: ПРОШЛОЕ,
НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ»,
посвященные 30-летию независимости Республики
Казахстан и 25-летию создания Института востоковедения
имени Р.Б. Сулейменова
*г. Алматы, 25 ноябрь 2021 г.***

**Proceeding of the international scientific practical Conference
«KAZAKHSTAN AND THE EASTERN WORLD: PAST,
PRESENT AND FUTURE», dedicated to the 30th anniversary of
the independence of the Republic of Kazakhstan and the 25th
anniversary of the establishment of the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies
*Almaty, 25 november 2021***

АЛМАТЫ 2022

УДК 001

ББК 72

Қ 18

Баспаға ұсынған Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ғылыми кеңесі

Редакция алқасы:

Д. Мәсімханұлы (төраға), М.Қ. Әбусейітова, Ғ.М. Дүйсен, Е.Ұ. Байдаров, Е.Қ. Белғожа, Б. Батырхан, Қ.І. Масабаев, Ж. Ошан

Қ 18 «Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 30 жылдығы мен Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25 жылдығына орай «Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / Редакциясын басқарған Д. Мәсімханұлы. Құрастырушы: З.С. Табынбаева, А.Д. Тұрлығожаева. – Алматы: Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, 2022. – 321 б.

ISBN 978-601-08-1647-3

Бұл жинаққа Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтында өткен «Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 30 жылдығы мен Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25 жылдығына орай «Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары топтастырылған. Конференцияға қатысушылардың баяндамаларында Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сондай-ақ, өркениет және мәдениетаралық қарым-қатынастардың аспектілерін жан-жақты талқылау, проблемалары мен перспективаларын қарастыру мәселелері қарастырылған.

Жинақ шығыстану, тарих, археология саласындағы мамандарға және Шығыс елдері тарихына қызығатын барлық оқырманға арналған.

Мақала мазмұнына автор жауапты.

УДК 001

ББК72

ISBN 978-601-08-1647-3

**© ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институты, 2021**

Алғысөз

Бұл жинақта Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдығына және Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25 жылдығына арналған «Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары ұсынылған.

Еліміздің Тәуелсіздігінің 30 жылдығы мен Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25 жылдығына арналған **«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы»** атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қош келдіңіздер!

Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Тәуелсіз Қазақстанның төл перзенті. Бүгінде әлемдік ғылыми ұйымдар мен орталықтар арасында аса беделді ғылыми орталыққа айналып үлгерген институтымыздың ширек ғасырлық мерейтойы Еліміздің 30 жылдық торқалы тойымен тұспа-тұс келіп отыр. Ендеше Отанымыздың орда бұзар отыз жылдығы және Шығыстану институтының жиырма бес жылдығы меркесімен баршаңызды шын жүректен құттықтаймын!

Еліміз егемендік алып, тәуелсіздіктің ақ таңы атып, жоғымызды түгендеп, барымызды бағамдап, оң мен солымызды танып, жан-жағымызға байыптап қарай бастаған сәтте Шығыс елдерімен қарым-қатынасты ғылыми түрде жүйелеп отыру, тарихымыздың ақтаңдақ беттерін толықтап, болашағымызға дұрыс бағдар алып отыру мақсатымен осынау ғылыми ұйым өмірге келген болатын.

Шығыстану институты құрылғалы бері қасиетті қара шаңырақтың қабырғасында талай танымал тұлғалар мен ғұлама ғалымдар, зерделі зерттеушілер еңбек етті, әлі де қызмет атқарып келеді. Біздің шығыстанушы ғалымдар Қазақстандық шығыстану ғылымына ғана емес, әлемдік шығыстану ғылымының дамуына да сүбелі үлес қосты, тың деректер ұсынып, жаңа ашылымдар жасады. Институтымыздың қабырғасында республикамыздың саяси-әлеуметтік, индустриалды-экономикалық, тарихи-мәдени және т.б. салалары бойынша бұрын белгісіз болып келген көптеген түсініксіз болжамдар ғылыми тұрғыдан зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілді.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен қолға алынған «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Ұлы даланың жеті қыры», «Рухани жаңғыру» Мемлекеттік бағдарламаларының жүзеге асырылуына Институтымыздың ғалымдары белсене атсалысты, өлшеусіз үлес қосты. Көптеген іргелі жобаларға біздің мамандар жетекшілік жасады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты бағдарламалық мақаласына орай еліміздің тарихы мен мәдениетін зерттеуге арналған мемлекеттік бағдарламалар аясында да Институтымыз көптеген ғылыми жобаларға қатысып, қыруар жұмыстар жүргізіп келеді. Сөздің осы тұсында Мемлекет басшысының тікелей тапсырмасы бойынша ғылымға бөлініп жатқан қаржының да көлемі ұлғайып, ғалымдарға зор мүмкіндіктер жасалып отырғанын ризашылықпен атап айтуымыз керек.

Бүгінде институттың әлеуеті заман талабына сай толысып, шын мәніндегі іргелі ғылыми орталыққа айналды. 2021 жылғы 15 қыркүйектегі мәлімет бойынша Шығыстану институтында 54 адам қызмет жасайды. Олардың ішінде: 13 ғылым докторы, 1 PhD докторы, 14 ғылым кандидаты, 9 магистр, 4 ғылыми дәрежесі жоқ ғылыми қызметкер бар. Жалпы 54 адамның ішінде 35 жасқа дейінгілердің саны – 10. Осы ақпараттың өзінен-

ақ институт ұжымының денін жастар құрайтындығын, ұжымның болашағы жарқын екендігін аңғару қиын емес.

Институттың халықаралық байланыс ауқымы да жыл санап ұлғайып келеді. Атап айтқанда Шығыстану институтының ғылыми зерттеулерді гранттық және бағдарламалы-мақсатты қаржыландыру шеңберіндегі жобаларды орындауға қажетті халықаралық ғылыми байланыстардың кең желісі бар, атап айтқанда, АҚШ, Ресей, ҚХР, Ұлыбритания, Жапония, Моңғолия, Германия, Чехия, Франция, Өзбекстан, Тәжікстан, Бельгия, Пакистан қатарлы елдердің Шығыстануға қатысты зерттеу ұйымдарымен келісім-шарттар бар. Сондай-ақ институт жанындағы Юнеско кафедрасының ондаған жылдан бері жемісті жұмыс жасап отырғанын да атап айтуға тиіспіз. Алдағы уақытта институттың халықаралық байланыс ауқымының бұдан да ұлғая түсетініне еш күмән жоқ.

Ширек ғасырлық тарихы мен тәжірибесі бар Шығыстану институтының ғылыми-зерттеу бағыттары да уақыт талабы мен елдік мүддеге сай қанатын кеңге жайып келеді. Атап айтқанда Шығыс Азия елдері мен Орталық Азия халықтарының тарихы, діні, мәдениеті, ішкі-сыртқы саясатына қатысты зерттеулермен ішкерілей айналысу; Сондай-ақ Қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты шығыс және еуропалық жазбаша, мұрағаттық, ауызша материалдарды, артефактілерді айқындау, зерттеу әрі ғылыми айналымға енгізу; Қазақстанның Шығыс елдерімен ынтымақтастығының ахуалы мен келешегін және де стратегиялық серіктестігін зерттеу; Мұсылман әлемі - Батыс сұхбаты тұрғысында этносаралық, конфессияаралық және мәдениетаралық процестерге салыстырмалы талдау жасау; Шығыстың өз арасындағы да (Шығыс-Шығыс), шығыс пен батыстың да (Шығыс-Батыс) арасындағы дамудың алуан-түрлі модельдеріне салыстырмалы талдау жасау болып табылады.

Институт қабырғасында орындалған неше жүздеген ғылыми жобаларды, мыңдаған ғылыми еңбектер мен конференцияларды санамалап жатуға уақыт тар. Бұл ретте институт жанындағы Тарихи материалдарды зерттеу бойынша Республикалық ақпараттық орталығынан «Шығыс» деп аталатын ғылыми журналдың төрт тілде тұрақты түрде жарық көріп, отандық шығыстану ғылымының жетістіктерін еліміз бен әлем оқырмандарының назарына ұсынып келе жатқанын айтар едік. Ақпараттық технология ұшқан құстай дамып отырған мына заманда Отандық және шетелдік әріптестерімізді Институт туралы күнделікті ақпаратпен қамтамасыз етіп отыру мақсатында институттың ресми сайты (shygystanu.kz) мен әлеуметтік желілерде парақшасы (<https://www.facebook.com/Invost.kz>) ашылып, ғалымдар мен ізденушілерге, және жалпы оқырман қауымға институтымыздың жаңалықтары мен ғылыми зерттеулері туралы тұрақты түрде ақпарат таратып келеді.

Уақыт өткен сайын отандық шығыстану ғылымының алдындағы міндет пен парыз тіптен ұлғайып келеді. Қазіргі таңда Шығыс елдерінде болып жатқан аламағайып, аласапыран оқиғалар дүниені дүр сілкіндіріп, әлемдік геосаясаттың қызу нүктесіне айналып тұр. Әлемнің дамуына жетекшілік жасайтын алып елдер мен кері ықпал жасайтын дамушы жұрттар орналасқан Шығыс әлемі әлі де көп зерттеулерді қажет етеді. ***Біздің еліміз «Мәңгілік ел» болу мұраты жолында бағытынан жаңылмай, екі тізгін, бір шылбырын дұрыс ұстауы үшін аумақтық тұрғыдан шекаралас, тарихи тұрғыдан тамырлас, экономикалық тұрғыдан енішлес, саяси тұрғыдан тағдырлас болып келетін Шығыс елдерінің өткені мен бүгінін ғылыми сараптап, зерттеп, зерделеп отыру – күн тәртібінен түсіруге болмайтын өте өзекті сала.*** Отан алдындағы, ғылым алдындағы осындай ауыр жүкті мойымай арқалап келе жатқан шығыстанушы ғалымдар мен зерттеушілерге кемел келешек, толағай табыстар тілеймін!

«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның жұмысына онлайн-баяндамамен Ресей, Қырғыз Республикасы, Өзбекстан, Тәжікстан, Ауғанстан, Иран, Туркия, Индия,

Қытай, Жапониялық 50-тан астам шетелдік және қазақстандық ғалымдар қатысты. «Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары жинақ түрінде жарық көрді.

Дүкен Мәсімханұлы
**Филология ғылымдарының докторы,
профессор**

Предисловие

В данном сборнике представлены материалы Международной научно-практической конференции «**Казахстан и мир Востока: прошлое, сегодня и будущее**», посвященной 30-летию Независимости Казахстана и 25-летию Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова.

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова – истинное дитя Независимого Казахстана. Этот четвертьвековой юбилей нашего Института, особо престижного среди мировых научных организаций и центров, совпал с 30-летием Независимости нашей Страны. От всего сердца поздравляю всех с тридцатилетием нашей Независимости и двадцатипятилетием Института востоковедения!

Когда наша страна стала суверенной и взошла заря независимости, она стала ориентироваться в происходящем вокруг, и для научной систематизации взаимоотношений со странами Востока, восполнения лакун нашей истории и выбора правильного направления, была и создана эта научная организация.

Со дня основания Института, в его стенах трудились и трудятся множество известных лиц и великих ученых, интеллектуальных исследователей. Наши ученые-востоковеды внесли огромный вклад в развитие не только в казахстанское, но и во всемирное востоковедение, представляя новые сведения и открытия. Неизвестные ранее многие неясные прогнозы по политико-социальной, индустриально-экономической, историко-культурной и т.п. сфер, были научно исследованы в стенах Института и введены в научный оборот.

В реализации Государственных программ «Культурное наследие», «Народ в потоке истории», «Семь граней Великой степи», «Духовная модернизация», инициированные Первым Президентом Республики Казахстан, Главой государства Н.А. Назарбаевым, ученые нашего Института приняли активное участие, внося неизмеримый вклад. Наши специалисты руководили фундаментальными проектами.

В рамках программной статьи Главы государства Касым-Жомарта Токаева «Независимость дороже всего», наш Институт принимал участие во многих научных проектах и проводит огромную работу. С благодарностью следует отметить, что по непосредственному поручению Главы государства, увеличился объем финансирования и были предоставлены большие возможности для ученых.

Ныне, потенциал Института соответствует требованиям времени и стал настоящим фундаментальным научным центром. По сведениям на 15 сентября 2021 года, в Институте востоковедения работают 54 человека. Из них: докторов наук – 13, доктор PhD – 1, кандидаты наук – 14, магистры – 9, научные сотрудники без научной степени – 4. Исходя из данной информации, можно увидеть, что преобладает молодежь и нетрудно узреть светлое будущее нашего коллектива.

С каждым годом растет масштаб международных связей Института. У Института востоковедения имеется широкая сеть международных научных связей, необходимые для выполнения проектов в рамках грантового и программно-целевого финансирования научных исследований, и имеются договоры, заключенные со следующими научными

организациями, в частности: США, Россия, КНР, Великобритания, Япония, Монголия, Германия, Чехия, Франция, Узбекистан, Таджикистан, Бельгия, Пакистан. Наряду с этим, следует отметить плодотворную работу кафедры ЮНЕСКО при Институте. Несомненно, что в ближайшее время, увеличится масштаб международных связей нашего Института.

Научно-исследовательские направления Института востоковедения с четвертьвековой историей и практикой, расширяются в соответствии с веянием времени и интересами страны. В частности: Углубленное исследование истории, религии, культуры, внутренней и внешней политики стран Восточной Азии и народов Центральной Азии; а также, Выявление, исследование восточных и европейских письменных, архивных, устных материалов, артефактов по истории и культуре казахского народа, и введение их в научный оборот; Исследование положения, перспектив и стратегического партнерства по сотрудничеству Казахстана со странами Востока; Сравнительный анализ по межэтническим, межконфессиональным и межкультурным процессам в контексте диалога Мусульманский мир-Запад; Сравнительный анализ различных моделей развития внутри Востока (Восток-Восток), и, Востока и Запада (Восток-Запад).

Много времени заняло бы перечисление сотен научных проектов, много тысяч научных работ и конференций. Следует особо отметить научный журнал «Шығыс», регулярно издаваемый Республиканским информационным центром по изучению исторических материалов при Институте (руководитель Центра доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК – М.Х. Абусейтова) на четырех языках и представляет вниманию читателей нашей страны и всего мира достижения отечественного востоковедения. В эпоху стремительного роста информационных технологий, в целях обеспечения отечественных и зарубежных коллег повседневной информацией по Институту, имеется официальный сайт Института (shygystanu.kz) и создана страничка на Фейсбук (<https://www.facebook.com/Invost.kz>), посредством которых распространяется информация для ученых, соискателей и широкого круга читателей по новостям и научным исследованиям в нашем Институте.

Со временем, все увеличиваются обязательства и обязанности перед отечественным востоковедением. Ныне, трудные и смутные события в странах Востока сотрясают мир и являются горячей точкой всемирной геополитики. Мир Востока, в котором располагаются страны, влияющие на развитие мира и народы, и имеющие отрицательное воздействие, все еще требуют множества исследований. *Чтобы наша страна не сошла с пути мечты стать «Вечной страной», анализировать, исследовать, изучать прошлое и настоящее – территориально сопредельных, исторически сплетенными корнями, экономически равными, политически со схожими судьбами стран Востока – весьма важная область, которая не должна сходить с повестки дня.* Взявших на себя сложную ответственность перед Родиной и наукой ученым и исследователям востоковедной науки, желаю светлого грядущего и больших успехов!

В работе Международной научно-практической конференции «**Казахстан и мир Востока: прошлое, сегодня и будущее**» приняли участие зарубежные и казахстанские ученые, с онлайн-докладами выступили более 50 ученых из России, Киргизии, Узбекистана, Таджикистана, Афганистана, Ирана, Турции, Индии, Китая, Японии. Материалы Международной научно-практической конференции «**Казахстан и мир Востока: прошлое, сегодня и будущее**» опубликованы в виде сборника.

Дукен Масимханулы
Доктор филологических наук,
профессор

**РЕСМИ
ҚҰТТЫҚТАУЛАР
ОФИЦИАЛЬНЫЕ
ПОЗДРАВЛЕНИЯ**

Қазақстан Республикасының Президенті
Президент Республики Казахстан

Нұр-Сұлтан қаласы, Ақорда

.../.../2021

**Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институтының ұжымына**

Құрметті Шығыстану институтының ұжымы!

Баршаңызды Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының құрылғанына 25 жыл толуымен құттықтаймын!

Институт ширек ғасырдан бері көптеген ауқымды жобаны жүзеге асырып, шығыстану саласын дамытуға зор үлес қосып келеді.

Тарихы түгел елдің – тамыры берік. «Мәдени мұра», «Ғылыми қазына», «Халық тарих толқынында» сияқты бағдарламалардың аясында жарыққа шыққан 100-ден аса сериялы еңбек – сіздердің осы бағыттағы жүйелі жұмыстарыңыздың жемісі.

Ғалымдарымыз әлемнің түрлі мұрағатынан төл шежіремізге қатысты құнды қолжазбалар мен деректерді іздеп тауып, зерттеп-зерделеп, ғылыми айналымға енгізді. Ұлттың жадын жаңғыртатын бұл жәдігерлер – рухани қазынамызға қосылған баға жетпес байлық.

Сонымен бірге осы жылдар ішінде елімізде кәсіби шығыстанушылардың тұтас буыны қалыптасты. Бүгінде Азия халықтарының тарихы мен мәдениетін, саясаты мен экономикасын жан-жақты қарастырып жүрген білікті мамандарымыз аз емес. Олардың ғылыми жұмыстары Қазақстанның шет мемлекеттермен қарым-қатынасын нығайта түсуге жол ашады.

Сіздерге шығыстану ғылымын өркендету жолындағы қажырлы еңбектеріңіз үшін шынайы ризашылығымды білдіремін.

Баршаңызға зор денсаулық, бақ-береке тілеймін!

Қасым-Жомарт Тоқаев

Құрметті Дүкен Мәсімханұлы!

Сізді және Р.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ұжымын Институттың 25 жылдық мерейтойымен шын жүректен құттықтаймын!

Тәуелсіздіктің 30 жылдығымен қатар келген бұл атаулы дата – отандық ғылым үшін айтулы белес. Осы жылдар ішінде Институт егемен елімізде шығыстану саласының дамуына зор еңбек сіңірді. Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы қарым-қатынасты және тарихи-мәдени байланыстарды қолданбалы түрде зерттеуге үлкен үлес қосты.

Сіздің Орталық ұлы даламыздың бай мұрасын зерделеп, құндылықтарын дәріптейтін маңызды жобаларды іс асыруға да белсенді қатысып келеді. Елдік мүддені мұрат еткен осындай ауқымды жұмыстар қашанда жоғары бағаға лайық. Халықаралық деңгейдегі марапаттарыңыз бен ширек ғасырда бағындырған биіктеріңіз соның айқын дәлелі.

Институттың еліміз бен шетел ғалымдары пікір алмасатын алтын көпір ретінде атқарып келе жатқан қызметін де ерекше атап өткен жөн. Білікті шығыстанушы мамандар даярлау ісінде де Сіздің ұжымның шоқтығы биік. Алдағы уақытта тәуелсіз Қазақстанның ғылым-білім саласын дамыту жолында жетістіктерге жете беріңіздер.

Институттың мерейтойымен құттықтай отырып, Сізге және барша ұжымға зор денсаулық, бақ-береке, толайым табыс тілеймін! Орталықтың өрісі кеңейіп, абыройы арта берсін!

Ізгі ниетпен,

М. Әлимов Мәулен Әшімбаев

Нұр-Сұлтан қаласы, 2021 жылғы қыркүйек

Құрметті

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты ұжымы!

Сіздерді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің атынан және өз атымнан Институттың 25 жылдық мерейтойымен құттықтаймын!

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты 1996 жылы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тікелей нұсқауымен құрылған стратегиялық ғылыми орталық екені бәрімізге белгілі.

Бұл ретте Институт ұжымындағы ғалымдарымыздың тынымсыз еңбегінің арқасында ширек ғасырда еліміздің шығыстану ғылымы өзінің жаңа белесіне көтерілді.

Қазақстан шығыстануының қалыптасуы ғұлама ғалым, тарихшы, шығыстанушы, тарих ғылымдарының докторы, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Рамазан Бимағамбетов есімімен тығыз байланысты. Оның мектебінен отандық шығыстану ғылымының дамуына өз үлесін қосқан белгілі шығыстанушы-ғалымдар шықты.

Институт ұжымы ғылыми-зерттеу жұмыстарын кешенді жүргізіп келеді. Институтта елімізге және алыс жақын шет елдерге аты мәлім ғалымдар – В.П. Юдин, Г.С. Садвақасов, К.Т. Талипов, К.Л. Есмағамбетов, Т.К. Бейсембиев, Ә.Дербісәлі және т.б. шығыстанушы мамандардың ғылыми мектептерінің қалыптасуы – зор абырой. Қазіргі таңда М.Қ. Әбусейітова, Д. Мәсімханұлы, З.Г. Джалилов, Ш.Ж. Тохтабаева, Р.У. Каримова, Г.М. Молотова, Ж. Ошан, Е. Байдаров және т.б. сынды белгілі ғалымдар еңбек етуде.

Ғылымға негізделген экономикаға қол жеткізу, сол мақсатта ғылыми тың идеяларды жүзеге асыруда Институт ұжымына зор денсаулық, ғылыми ізденістерде жаңа табыстар және жемісті шығармашылық тілеймін!

*Ізгі тілекпен,
Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрі*

А. Аймағамбетов

*Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институтының директоры,
филология ғылымдарының докторы,
профессор Д.Мәсімханұлына*

Құрметті Дүкен Мәсімханұлы!

Сіздерді Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Төралқасының атынан және өз атымнан Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25 жылдық мерейтойымен шын жүректен құттықтаймын. Ел Тәуелсіздігінің 30 жылдығымен тұспа-тұс келіп отырған Шығыстану институтының ширек ғасырлық мерейтойы – Қазақстан шығыстану ғылымының белесті биігі, мерейлі мерекесі.

Қазақстан шығыстану ғылымы осы уақыттар аралығында Отанымыздың тарихына, мәдениетіне, дипломатиясына тікелей қатысы бар араб-парсы, қытай, еуропалық тілдердегі қолжазбалық дереккөздерді және мұрағаттық материалдарды іздестіріп, зерттеп-зерделеп, ана тілімізге тәржімалап, ұлт руханиятының, тарихының ақтандақтарын толықтыруда елеулі есе қосып келеді. Аталмыш құнды мұра-жәдігерлер мен деректік материалдар Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихының айғақтық негізі саналады. Хронологиялық шеңбері өте ауқымды кезеңдерді қамтитын жазба деректер қазіргі кезде, яғни, Еліміз тәуелсіздік алған тұста өте қажетті. Отан тарихын жаңа көзқараспен жазып, құнды деректермен толықтыруда олардың алатын орны ерекше.

Жалпы Институттағы орындалған 1996–2021 жылдар аралығындағы іргелі және қолданбалы зерттеулердің негізгі нәтижелері 2500-ден астам ғылыми еңбектерде, соның ішінде 150-ден астам монография, 50-ден астам конференция материалдары жинақтары, 45 оқулық, 2255 ғылыми мақала жарияланды. 25 жыл ішінде Институт көптеген шетелдік ғылыми-зерттеу орталықтарымен бірлесе жұмыс жасап, еліміздің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, Қазақстанның әлемдік қауымдастық алдындағы беделін арттыру бағытында бірнеше халықаралық жобаларды сәтті жүзеге асырды. Бұл орайда институттағы ЮНЕСКО-ның «Ғылым және руханият» кафедрасының алар орны айрықша.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ұжымын 25 жылдық мерейтойымен құттықтай отырып, Қазақстанның шығыстану ғылымын дамытудағы еңбектеріңізге алғыс білдіремін. Институттың алдағы ғылыми-зерттеу бағыттары мен жобаларына сәттілік серік болсын.

Институт басшылығы мен ұжым қызметкерлерінің дендеріне саулық, отбасыларына амандық, шаңырақтарына шаттық, шығармашылық табыс тілеймін!

**Игі тілектермен,
ҚРҰҒА президенті,
академик**

М. Жұрынов

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

*Құрметті қонақтар және конференцияға қатысушылар!
Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына,
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25 жылдығына арналған
«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференцияға қош келдіңіздер!*

Біз бүгін қазақстандық шығыстанудың өзекті мәселелерін талқылау, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы қарым-қатынастың тарихын терең саралау, сонымен қатар қазіргі жаһандану жағдайындағы ынтымақтастық пен татулықты нығайту мақсатын қарастыру үшін бас қосып отырмыз.

Қазақстандық шығыстану – әрі көне, әрі жас ғылым. Әбу-Насыр әл-Фараби, Мұхаммед Хайдар Дулати, Махмұд Қашқари сияқты Шығыстың ұлы ойшылдары ежелгі Қазақстан жерінде дүниеге келіп, бізге мол мұра қалдырды. Шоқан Уәлихановтан шығыстанудың жаңа заманы басталды.

Қазіргі қазақстандық шығыстану ғылымы ҚР Жоғары Мектеп Ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, көрнекті арабтанушы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Шығыстану факультеті құрылуының бастауында тұрған және оның алғашқы деканы болған ғалым, ұлағатты ұстаз Әбсаттар Бағысбайұлы Дербісалиевтің есімімен тікелей байланысты. Мұнан бөлек Қазақстан мәдениеттануы мен отандық шығыстанушылардың ғылыми мектебінің негізін қалаушы, академик Сүлейменов Рамазан Бимаиұлының есімімен бүгінде Шығыстану институты аталып отыр.

Қазақстандық шығыстанушы ғалымдар Ұлы даланың Шығыстың әртүрлі аймақтарымен байланысының тың тарихын зерттеп, қалпына келтіруде. Зерттеуші ғалымдар Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған 30 жылдың ішінде әлемнің көптеген елдерімен қарым-қатынасына талдау жасай алды.

Түркия Қазақстанның егемендігін мойындаған бірінші мемлекеті болды, дәл сол тарихи күні 1991 жылы 16 желтоқсанда тұңғыш Президент, Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық заңға қол қойды. Түркия түркі әлемінің өкілетті елі ретінде Қазақстанның және қазақтардың – бауырлас түркі халқының тәуелсіздік алуын асыға күтті. Егеменді Қазақстан Республикасының құрылуы түркі әлемінің – тілдері, мәдениеті, рухани құндылықтары мен конфессиялары ортақ туысқан елдер одағының қалыптасуында үлкен маңызға ие болды.

Түркиядан кейін Ресей, Иран, Швейцария, АҚШ, Аустралия, Бразилия, Венгрия, Корея Республикасы, Жапония және Еуропа мен Азияның басқа да елдері Қазақстанды егеменді мемлекет ретінде мойындайтындарын жариялады. Бүгінгі таңда Тәуелсіз Қазақстан дүние жүзіндегі мемлекеттердің басым көпшілігімен дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы, егемендігі, бөлінбейтіндігі және аумағының тұтастығы бүкіл әлемде жалпы қабылданған. Қытаймен мемлекеттік шекараны делимитациялау ел басшылығының, дипломаттардың, шығыстанушы ғалымдардың табысы болып табылады. Еуразияның дәл ортасында, континенттер мен өркеніеттердің тоғысқан жерінде орналасқан Қазақстан бірегей геосаяси жағдайға ие және Батыс пен Шығысты біріктіреді. Демек, қазақстандық шығыстану қазіргі жаһандану үдерістерінің сын-қатерлеріне жауап беруі тиіс.

Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаев тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан Республикасының көпвекторлы сыртқы саясатының негізін қалады, оны жүзеге асыру барысында біздің Республика Батыста да, Шығыста да мойындалып, беделге ие болды. ЕҚЫҰ мен Ислам Конференциясы Ұйымына төрағалық ету ТМД елдерінің ішінде бірінші Қазақстанға тапсырылды. Бүгінде Қазақстан Азияның бірқатар елдерімен стратегиялық серіктестік құрып отыр. Қазақстан сыртқы саясатының көпвекторлылығы дүние жүзінің: батыс пен шығыс немесе солтүстік пен оңтүстік бағыттарымен ғана емес, әртүрлі аймақтармен ынтымақтастығы негізінде айқындалады. Қазақстан Таяу және Қиыр Шығыс, Орталық және Оңтүстік Шығыс Азия елдерімен жақсы және өзара тиімді қарым-қатынас орнатты. Қазақстанның аймақтық көшбасшылардың бірі ретінде танылуын отандық шығыстанушылар өз еңбектерінде айқын көрсетеді.

XX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың басындағы Шығыс елдеріндегі іргелі өзгерістер, «Азия жолбарыстарының» экономикалық гажайыптары, «Ислам ренессансы» – осы факторлардың барлығы жастардың шығыс тілдерін, Шығыс елдерінің тарихын, саясатын, экономикасын, мәдениетін және әдебиетін оқуға деген қызығушылығын арттыруға ықпал етеді. Бүгінде қазақстандық шығыстану саласы даму мен ілгерілеу жолында жүріп келеді.

Қорытындылай келе, конференцияға қатысушылардың барлығын Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25 жылдығымен және Отанымыздың тәуелсіздігінің 30 жылдығымен құттықтаймын. Институт ұжымына шығыстану ғылымы мен шығыстану білімін біріктіру, шығыстанушы мамандардың жаңа буынын дайындау және соның аясында тың жаңалықтар ашу мақсатында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті шығыстану факультетінің әріптестерімен алдағы уақытта да табысты және жемісті еңбек етулеріңізді тілеймін.

Шығыстанушылардың жаңа ұрпағын дайындау және әлемдік шығыстану мен азиятану аясында тың жаңалықтар ашады деген сенімдемін.

Ізгі ниетпен,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Басқарма Төрағасы - Ректор

Ж.Қ. Түймебаев

INTERNATIONAL TURKIC ACADEMY
PRESIDENT

No. _____

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 30 жылдығы мен
Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25 жылдығына орай өтетін
«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы» атты
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қатысушыларға

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Құрметті институт директоры, профессор Дүкен Мәсімханұлы!
Құрметті алқалы жиынға қатысушы ғалымдар, қонақтар!

Арайлы азаттықпен бірге іргетасы қаланып, бүгіндері 25 жылдық мерейтойына ғылым саласында атқарған толайым табыс, қарқынды ізденістерімен жетіп, айшықты зерттеу орталығы болып қанаты бекіп қалыптасқан ұжымды Халықаралық Түркі Академиясының және өз атымнан шын жүректен құттықтаймын!

Институт ашылған сәтінен бастап тәуелсіздігіміздің рухани сұраныстарына сүбелі үлес қосып, ежелгі заманнан бүгінге дейінгі Қазақстан мен Шығыс елдерінің тарихи, саяси-дипломатиялық, экономикалық және мәдени байланыстарын зерттеуде соны ғылыми бағыттарды қалыптастыруға серпін беріп келеді.

Ғылыми ұжым Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен жүзеге асқан «Халық – тарих толқынында», «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» секілді бірегей бағдарламалар аясында түрк, парсы, араб, қытай, моңғол, ойрат, манжұр жазба деректемелерінің қомақты сериясын дайындап, «Архив-2025» сынды мемлекеттік стратегиялық маңызды бірқатар жобаларды жүзеге асыруда екпінді еңбек етіп, шетелдік архивтерден байтақ тарихымыз бен өрелі өркениетіміз туралы қыруар деректер жинақтап, отандық тарихнаманың сенімді әрі ауқымды дерекқорын қамтамасыз етуге біліктілікпен ерен еңбек етті.

Кең байтақ Қазақстанның қастерлі тарихының алтын арқауын шығыс елдерінің бай құндылықтарымен сабақтастықта зерделеуге тиянақты қадам жасап келе жатқан іргелі ұжымға жемісті шығармашылық ізденіс, ғылым әлемінде бағындырар белестері биік болуына ізгі тілегімді білдіремін!

Құрметпен,
Халықаралық Түркі академиясының
Президенті

Дархан ҚЫДЫРӘЛІ

Postal address
57 Tauelsizdik Avenue
7th Floor
Astana 010000
Kazakhstan

Telephone
+7 7172 574 982

Fax
+7 7172 744 780

E-mail
office@twesco.org

Құрметті Дүкен Мәсімханұлы!

Сіз басқарып отырған Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтын ширек ғасырлық мерейтойымен шын жүректен құттықтаймыз! Осы аз уақыт аралығында Институтта қызмет ететін ғалымдардың тұлғасында, академиялық ғылыми мекемеде отандық ғылымды одан әрі дамытып, оны әлемдік ғылыми қоғамдастықта абыроймен көрсетуге қабілетті орасан зор зияткерлік өлеует қалыптасып үлгергенінің куәсі болып отырмыз.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты бағдарламалық мақаласында ғылыми зерттеу жұмыстарының маңызы туралы: «кезінде «Мәдени мұра» бағдарламасы ұлт шежіресін түгендеуге жол ашты. Отандық тарих ғылымы тың серпінмен дамып, түрлі бағыттар бойынша көптеген зерттеу жүргізілді. Бұрын бәймәлім болған қаншама тарихи деректер, археологиялық қазыналар табылды. Тарихымыз сан мың жылдан тамыр тартатынын айғақтайтын жаңалықтар ашылды. Елбасының осындай іргелі бастамалары халқымыздың тарихи санасын жаңғыртуға зор үлес қосты. Бағдарлама аясындағы еңбектер том-том болып жарыққа шықты», - деп атап көрсеткен болатын. Шығыстану институты осы шаралар бойынша жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарына белсене араласып, тәуелсіздік туғырының биіктей түсуіне өз үлесін қосты.

Қазіргі таңда Институт шығыстану ғылымының кең ауқымды зерттеу салаларын қамтитын әлемдік ауқымдағы жетекші ғылыми орталық болып танылады. Зерттеу аумағы Солтүстік Африканың солтүстік бөлігі мен Тынық мұхитқа дейін созылып жатыр, ал хронологиялық ауқымы Шығыс тарихының барлық тарихи кезеңдерін – көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі аралықты қамтиды.

Институт бірқатар халықаралық және отандық ғылыми мекемелермен, солардың алдыңғы қатарында біздің институтпен де ғылыми байланыстар, бірлескен ғылыми және мәдени іс-шараларды өткізу мәселелері бойынша ынтымақтастықты жүзеге асырып келеді.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының басшылығының атынан тек Шығыстану институтының ғана емес, отандық ғылымның тарихындағы айтулы дата – Сіз басқарып отырған институттың 25 жылдық мерейтойымен шын жүректен құттықтаймыз! Ұжымыңызға шығармашылық шабыт тілей отырып, тарихи бейіндегі ғылыми-зерттеу институттармен, қазақстандық және шетелдік мекемелермен ғылыми байланысты нығайтуда табысты болуларыңызға тілектестігімізді білдіреміз!

Құрметпен,

Директор,
ҚР ҰҒА корр.-мүшесі,
т.ғ.д., профессор

З.Е. Кабылдинов

Құрметті
Шығыстану институтының ұжымы!

Сіздерді ғылым саласында өзіндік бай тарихы қалыптасқан Сүлейменов Р.Б. атындағы Шығыстану институтының құрылғанына 25 жыл толған мерейтойымен шын жүректен құттықтаймын! Бұл бір зерттеу институттың ғана емес, бүкіл қазақ ғылым саласының мерейтойы болып табылады. Еліміздің іргелі рухани және ғылыми-зерттеу орталықтарының бірі ретінде тарихи сананы жаңғыртып келе жатқан бұл институттың Отандық Шығыс әлемінің мәуе жаюына қосқан үлесі қомақты деп білемін. Барлықтарыңызды мерейтоймен құттықтай отырып, Отанымыздың өркендеуін, Шығыстану институтына жоғары кәсіпқой даму мен гүлдену тілеймін! Институт ұжымына адал еңбегі, іске деген жауапкершілігі, ғылымның мұраттарына деген адалдығы үшін шын жүректен алғыс айтамын!

Абылай хан атындағы
ҚазХҚжәнеӘТУ-нің
Басқарма Төрайымы – Ректоры,
ҚР ҰҒА академигі

Құнанбаева С.С.

Алматы, 2021

**Федеральное государственное
бюджетное учреждение науки
Институт восточных рукописей
Российской академии наук**

Россия, 191186 Санкт-Петербург, Дворцовая наб., 18
Тел. +7 (812) 315-87-28, факс +7 (812) 312-14-65

www.orientalstudies.ru iom@orientalstudies.ru

№ _____ от « 25 » 11 2021 г.
На № _____ от « » 20 _____ г.

Директору
Института востоковедения
им. Р. Б. Сулейменова,
доктору филологических наук,
профессору
Дукен Масимханулы

Глубокоуважаемый Дукен Масимханулы!

Институт восточных рукописей РАН искренне поздравляет Вас и всех сотрудников Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова со знаменательными датами: 30-летием независимости Республики Казахстан и 25-летием создания Вашего Института.

Созданный в ноябре 1996 г. Постановлением Правительства Республики Казахстан Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова является одним из ведущих центров научных исследований в области востоковедения, вносящий огромный вклад в исследование истории, культуры Центральной Азии и Казахстана, межэтническое взаимодействие Востока и Запада.

Ваш Институт, являясь авторитетнейшим научным учреждением, широко известен в научном мире. В его стенах работали и работают известные специалисты в области истории и культуры как тюркских народов, так и других народов Центральной Азии и сопредельных территорий. Написанные ими труды, которые отличаются глубиной, высокой эрудицией, блестящим знанием предмета исследования, стали заметным событием в мировой тюркологии и истории культуры Центральной Азии и были высоко оценены отечественными и зарубежными коллегами.

За заметный вклад в исследование культуры, истории, языка и литературы мира тюркских народов как Институт, так и его сотрудники неоднократно были отмечены грамотами, наградами, памятным знаками, медалями.

Надеемся на успешное и плодотворное развитие научных связей между нашими Институтами.

Желаем крепкого здоровья и благополучия, процветания и новых научных находок, а также творческих успехов на благо востоковедной науке всем сотрудникам Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова.

С уважением,

Директор, д. и. н., чл.-корр. РАН

И. Ф. ПОПОВА

Уважаемый Дукен Масимханулы! Уважаемые участники Международной научно-практической конференции «Казахстан и восточный мир: прошлое, настоящее и будущее»!

Я рада приветствовать Вас от имени коллектива Ташкентского государственного университета востоковедения!

Ваш научный форум посвящен таким важным юбилейным датам, как 30-летие независимости Республики Казахстан и 25-летие создания Института востоковедения имени Р. Б. Сулейменова!

В современных условиях возрастает роль изучения востоковедения, так как страны Востока составляют большую часть населения планеты и всё сильнее влияют на мировое развитие. Сегодня востоковедение претерпевает изменения и стремительно развивается. Если классическое востоковедение в-основном было обращено к изучению древних, средневековых культур и цивилизаций восточных народов, то современное востоковедение направлено на фундаментальное исследование языков, традиций, культуры, истории, политики и экономики восточных стран.

Отрадно, что наш университет и Ваш институт объединяют одни и те же цели: исследование и анализ политико-экономических и историко-культурных аспектов трансформации восточных обществ, связанных с современными процессами глобализации и регионализации.

Необходимо также отметить, что 2 декабря 2020 года был подписан Меморандум о взаимопонимании между Ташкентским государственным университетом востоковедения и Институтом востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, который заложил основу для плодотворного сотрудничества. А 5-6 февраля 2021 года в Ташкентском государственном университете востоковедения состоялась Международная научно-практическая конференция «Алишер Навои в контексте мирового востоковедения» и одним из партнёров данной конференции стал Институт востоковедения им. Р.Б.Сулейменова.

Полагаю, что эта Конференция предоставит широкую площадку для обмена мнениями и знаниями ученых по многим актуальным вопросам востоковедческой науки.

В этот год знаменательных мероприятий желаю всем участникам конференции продуктивной работы, творческих открытий, достижения поставленных целей и выработки новых ориентиров для развития и совершенствования востоковедения.

Ректор Ташкентского государственного

университета востоковедения

Г.Рихсиева

KAZISS

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық
зерттеулер институты

Құрметті Дүкен Мәсімханұлы!

Қадірлі әріптестер!

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитетінің Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ұжымын 25-жылдық мерейтойымен шын жүректен құттықтайды!

Институттың алғашқы басшысы, көрнекті тарихшы-ғалым, Қазақстан мәдениеттануы мен отандық шығыстанушылардың ғылыми мектебінің негізін қалаушы, академик Рамазан Бимашұлы Сүлейменовтің есімімен аталған ғылыми ұйымның негізгі қызметі – Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы өзара қарым-қатынастардың тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениетаралық және мәдениетаралық аспектілеріне жүйелі, іргелі және қолданбалы түрде зерттеу жүргізу арқылы қазіргі таңда Орталық Азия аймағындағы ірі ғылыми-зерттеу орталығы ретінде танылып отыр.

Еліміздің сыртқы саяси бағытындағы көпвекторлы ұстанымды жүзеге асыру барысында Шығыстану институты Азия-Тынық мұхит аймағы, Таяу және Орта Шығыс, Орталық және Оңтүстік Азия елдерімен екіжақты ынтымақтастығы мен стратегиялық серіктестікті нығайту, мұсылман әлемі мен Батыс арасындағы диалогты негіздеу, ұлтаралық, дінаралық және мәдениетаралық үрдістерге салыстырмалы талдау жасайды, сондай-ақ еліміздегі мемлекеттік бағдарламалар жүзеге асыруға атсалысып, «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Ұлы даланың тарихы мен мәдениеті» және «Архив 2025» секілді стратегиялық жобалар бойынша бірқатар іргелі еңбектерді жарыққа шығарған.

Институттың ғылыми-сараптамалық қызметі әлемдік деңгейде мойындалған, Пенсильвания университетінің «Global Go To Think Tank Index Report» рейтингісі бойынша әлемнің 800 жетекші аналитикалық орталықтары қатарына кіреді.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының басшылығы мен ұжымын мерейлі айрықша күнмен құттықтаймыз және сіздерге гүлдену, ары қарай даму, кәсіби жетістіктер, жаңа биіктер мен мақсаттарға жетуді тілейміз!

Ізгі ниетпен,

**Қазақстан Республикасы Президенті
жанындағы Қазақстан стратегиялық
зерттеулер институтының директоры**

Зарема Шауқенова

Құрметті Дүкен Мәсімханұлы!
Қадірлі Шығыстану институтының ұжымы!

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25 жылдығы кезеңінде жүріп өткен жолдарыңызда Қазақстан мен Шығыс әлемі өзара тығыз байланыс орнатып, ғалымдарымыз қыруар жұмыс атқара білді. Осыған орай бүгінгі өткізіп отырған «Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені мен бүгіні және болашағы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның маңызы зор. Ширек ғасыр ішінде Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси және діни, сондай-ақ өркениет пен мәдениетаралық байланыстар мен қарым-қатынастардың кең қанат жайып, дами түскені қуантады.

Биылғы Шалуелсіздігіміздің отыз жылдығы қарсаңында өткізіліп отырған конференцияның көтерер жүгі қомақты. Өйткені бұл бас қосуға өз еліміздегі және шет мемлекеттердегі айтулы ғалымдар, шығыстанушы ғұламалар қатысып, құнды ойлары мен озық ұсыныстарын ортаға салады деп күтілуде. Осында айтылатын пікірлер шығыстану ғылымы саласы үшін өте құнды әрі елдер арасында тығыз ынтымақтастықты нығайта түсуге және ғылыми байланыстар орнату үшін маңызды. Бұл салада еліміздің философтары мен саясаттанушылары және дінтанушы ғалымдары Сіздердің игі бастамаларыңызды қолдай отырып, Шығыстану институтының 25 жылдық мерекелеріңізбен құттықтайды және ғылыми шығармашылық үлкен табыстар тілейді!

Құрметпен,
Философия, саясаттану және дінтану
институтының Бас директоры,
социология ғылымдарының докторы, профессор,
Ғылыми ғылым академиясының академигі

С.М. СЕЙІДМАНОВ

Құрметті Дүкен Мәсіханұлы!

Биылғы еліміздің кемел тарихы - тәуелсіздігіміздің мерейтойы аясында Р.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтына ширек ғасыр - 25 жыл толып отыр.

Бұл бір оқу орнының ғана емес, бүкіл қазақ жоғары білімінің, ғылыми бағытының және әлеуетінің мерейтойы болып табылады. Шығыс елдерінің мәдениеті, тарихы мен әлеуметтік-экономикалық, саяси өмірін зерттеудегі классикалық та кешенді бірден-бір ғылыми-зерттеу орталығы ретінде, осы жылдары талай-талай тағдырлы кезеңдердің, дәуірлік оқиғалардың куәсі болып өзіндік сипаты мен мазмұнын сақтай отыра мемлекет дамуына қомақты да сүбелі үлес қостыңыздар.

Қазақ елі үшін кадрлардың көптеген легін даярлап, ұлттық шығыстанушылар элитасын қалыптастырдыңыздар. Бүгінде ең беделді әлемдік ғылыми мекемелермен, майталман ғалымдармен әріптестік байланыс орнатып отырған Шығыстану институты - әлемдік білім кеңістігінен өз орнын айқындап алды.

Таяу Шығыстан Тынық мұхитына дейінгі ауқымды құрылымды қамти отыра, Қазақ елінің жаһандағы беделін көтеріп қана қоймай, дипломатиялық-концептуалдық саясатын айқындап, ғылыми жарияланымдар мен форумдарда бөліссіздер. Осының өзі - мемлекетіміздің сыртқы және ішкі саясатына, қауіпсіздігі мен стратегиялық бағыт-бағдарына қосқан баға жетпес үлес болып табылады.

Рамазан Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалымдары мен барлық қызметкерлерін келе жатқан маңызды мерекелеріңізбен шын жүректен құттықтаймын!

Отанымыздың өркендеуін, еліміздің басты шығыс елдерін зерттеу орталығына жоғары кәсіпқой даму мен гүлдену тілеймін!

Құрметпен, Шоқан Уәлиханов
атындағы Көкшетау university
университетінің ректоры

Марат Сырлыбаев

متن سخنرانی جناب آقای مجید صمد زاده صابر، سفیر فوق العاده و تام الاختیار ج.ا.ا در قزاقستان به مناسبت برگزاری کنفرانس " قزاقستان و جهان شرق، گذشته حال و آینده "

آقایان و خانمها اساتید و فرهیختگان گرامی

سلام و درود خودم را خدمت شما تقدیم می‌دارم و قبل از هر چیزی، مایلم از برگزارکنندگان این کنفرانس بسیار مفید و کاربردی تقدیر نموده و از فرصتی که در اختیار بنده قرار گرفته تشکر نمایم. موضوع کنفرانس امروز بسیار مهم و قابل‌توجه است و می‌توان ساعتها در مورد آن صحبت کرد. بدون شک، وقتی از روابط قزاقستان با جهان شرق صحبت می‌کنیم ناخودآگاه اسم کشور ایران به‌عنوان کشوری با سابقه تمدنی و تاریخی بسیار کهن به ذهن متبادر می‌شود. ایران با سابقه تاریخی بیش از هفت‌هزارساله خود جایگاه ویژه‌ای در مطالعات شرق‌شناسی به‌خصوص برای کشورهای همسایه و قاره آسیا دارد. با اندکی بررسی و تعمق در تاریخ می‌توان به اشتراکات تاریخی و فرهنگی ایران و قزاقستان پی برد. قزاقستان یکی از نزدیکترین کشورهایی است که از نظر تاریخی با ایران دوران باستان و ایران‌کنونی دارای اشتراکات فراوان فرهنگی است. پیوندهای فرهنگی دو کشور را می‌توان در تاریخ مشترک، دین مشترک، وجود لغات مشترک در زبان فارسی و قزاقی مشاهده کرد.

این‌گونه کنفرانس‌ها و نشست‌ها به‌خوبی می‌تواند زمینه‌ساز ایجاد انگیزه و علاقه در بین اندیشمندان و اساتید برای تعمق و بررسی هر چه بیشتر تاریخ مشترک بین قزاقستان و جهان شرق و از جمله ایران باشد. نسل جدید نیاز دارد که از تاریخ بیشتر بداند و این بر عهده محافل علمی، دانشگاهی و مؤسسات تاریخی و پژوهشی هست که با غور در تاریخ و فرهنگ، پیوندهای دیرینه بین کشورها را بازیابی نموده و آن را در اختیار مردم و به‌ویژه جوانان قرار دهند.

لازم به ذکر است اخیراً به مناسبت سی امین سالگرد استقلال جمهوری قزاقستان به منظور غنا بخشیدن به منابع مربوط به نسخ خطی در قزاقستان، تصاویر 4 جلد کتب تاریخی نسخ خطی از طرف موزه آستان قدس رضوی به مرکز ملی نسخ خطی و کتب نادر جمهوری قزاقستان اهداء شده است. عناوین کتاب‌های اشاره شده عبارتند از:

- روضة الصفاء في سيرة الانبياء و الملوك و الخلفاء (زبان فارسی)
مولف: میرخواند، محمد بن خاوند شاه کاتب: طبیب، محمد رضا بن قاسم
- تاریخ گزیده (زبان فارسی) مولف: حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر
- ظفرنامه تیموری (زبان فارسی) مولف: شرف‌الدین علی یزدی
- التحفة الغرّویة (به زبان عربی) حسینی یزدی، عبدالغفور بن محمد اسماعیل

سفارت جمهوری اسلامی ایران در قزاقستان، اخیراً یکی از آثار کمتر شناخته شده فارابی به نام " اصول منتزعه " را از فارسی به قزاقی ترجمه کرده است.

همان‌گونه که تأکید شد اشتراکات ایران و قزاقستان را می‌توان در موارد زیادی برشمرد که یکی از وجوه بارز آن اشتراکات زبانی است. وجود بیش از دو هزار لغت فارسی در زبان قزاقی است که خود نشانه روابط ریشه‌دار فرهنگی دو ملت است.

ما شخصیت‌های مشترک و شناخته‌شده‌ای همچون فارابی و خواجه احمد یسوی داریم. هر دو شخصیت بزرگ تاریخی موردتوجه هر دو ملت می‌باشند.

فارابی در کتب الحروف به بررسی مقایسه‌ای زبان‌های فارسی، عربی و یونانی می‌پردازد. آبی شاعر و مصلح بزرگ قزاقستان به حافظ و ادب فارسی عشق و افری داشته است و حتی در یکی از شعرهای خود به نام شاعران پرآوازه ایران اشاره نموده است.

ما همچنین می‌توانیم به شاعر پرآوازه قزاقستان " شاکریم خدابردیف" اشاره کنیم که در میان زبان‌هایی که وی به‌عنوان یک شخصیت مهم می‌دانست، فارسی جایگاهی ویژه داشت و همین امر، زمینه‌ی بهره‌برداری از میراث اندیشه‌ورزی ایرانی مانند آثار مولانا و حافظ را برای او فراهم آورده بود.

مشاهده سبک معماری ایرانی در آرامگاه خواجه احمد یسوی و مشارکت معماران ایرانی در ساخت آن به‌خوبی نمایانگر تبادلات فرهنگی و تاریخی بین دو کشور بوده است.

نوروز و آغاز بهار، شاید یکی از شناخته‌ترین وجوه اشتراک بین دو کشور است که هر ساله در دو کشور ایران و قزاقستان جشن گرفته می‌شود و بی‌شک این آیین زیبا و تحول‌آفرین جایگاه ویژه‌ای در عمق‌بخشی به روابط پربار و دیرینه تاریخی و تمدنی دو کشور دارد.

جاده ابریشم یکی دیگر از جلوه‌های تعاملات فرهنگی و تاریخی دو کشور بوده است. در طی تاریخ این مسیر حلقه اتصال بوده است که در آن کاروان‌هایی که از جاده ابریشم می‌گذشته‌اند همراه کالای خود یک نوع فرهنگ و آداب‌ورسوم را نیز عرضه می‌کردند و یک نوع مبادله فرهنگی و تبادل اطلاعات علمی از این طریق صورت می‌گرفت.

در پایان با توجه به موضوع کنفرانس مایلم اعلام بدارم با توجه به برنامه دولت قزاقستان برای مطالعه متون تاریخی سایر زبان‌ها به‌منظور تکمیل تاریخ مکتوب کشور شما، خوشبختانه منابع موجود تاریخی در ایران یکی از غنی‌ترین متون برای بررسی و استخراج اطلاعات تاریخی در خصوص تاریخ و تمدن کشورهای منطقه است که برای این کار می‌تواند موردتوجه قرار گیرد.

بار دیگر برای همه تشکیل‌دهندگان این کنفرانس مفید آرزوی موفقیت، رفاه و سلامتی دارم و امیدوارم دو کشور دوست و برادر ایران و قزاقستان به‌منظور تسهیل همکاری‌های علمی و فرهنگی بین دو کشور تلاش بیشتری نموده تا زمینه‌ساز تسهیل همکاری بین محققان و دانشگاه‌های بین دو کشور در آینده نه‌چندان دور باشیم.

از توجه شما سپاسگزارم.

Маджид Самадзаде Сабер

Чрезвычайный и Полномочный Посол
Исламской Республики Иран в Казахстане

Дамы и господа

Уважаемые преподаватели и ученые!

Приветствую Вас и, прежде всего, хочу поблагодарить организаторов этой очень полезной и практической конференции за предоставленную мне возможность принять участие.

Тема сегодняшней конференции очень важна и заслуживает внимания, о ней можно говорить часами. Несомненно, когда мы говорим об отношениях Казахстана с восточным миром, имя Ирана подсознательно вспоминается как страна с очень древней цивилизацией и историей. Иран, история которого насчитывает более семи тысяч лет, занимает особое место в востоковедении, особенно для соседних стран и Азии. Немного изучив историю и поразмыслив над ней, мы сможем понять историческую и культурную общность Ирана и Казахстана. Казахстан – одна из самых близких стран, которая исторически имеет много культурных общностей с древним Ираном и современным Ираном. Культурные связи между двумя странами прослеживаются в общей истории, общей религии, существовании общих слов в персидском и казахском языках.

Такие конференции и заседания могут хорошо мотивировать и вызвать интерес ученых и профессоров задуматься как можно больше об общей истории Казахстана и восточного мира, включая Иран. Новому поколению нужно больше знать об истории, и это обязанность научных, академических кругов, исторических и исследовательских институтов, которые, углубляясь в историю и культуру, восстанавливают древние связи между странами и делают их доступными для людей, особенно для молодежи.

Следует отметить, что по случаю 30-летия Независимости Республики Казахстан, в целях пополнения ресурсов, связанных с рукописями в Казахстане, Музеем провинции Кудс Разави 4 тома исторических рукописей были переданы в дар Национальный центр рукописей и редких книг Республики Казахстан. Названия упомянутых книг:

- «Раузат ас-сафа фи сират ал-анбия ва-л-мулук ва-л-хулафа»/Сад чистоты в жизнеописаниях пророков, царей и халифов (на персидском языке) Автор: Мирхонд, Мухаммед ибн Хонд-шах, написано: врачом Мухаммед Реза ибн Касем

- «Тарих-е гозиде»/ Избранная история (на персидском языке) Автор: Хамдаллах Мустоуфи, Хамдаллах ибн Абу Бакр

- «Зафарнаме Теймури» (на персидском языке) Автор: Шарафаддин Али Язди

- «Ат-Тухфат-ул-Гаравие» (на арабском языке) Хусейни Язди, Абдул Гафур бин Мухаммад Исмаил.

Посольство Исламской Республики Иран в Казахстане недавно перевело с персидского на казахский язык одну из малоизвестных работ Фараби «Абстрактные принципы».

Как было подчеркнуто, общие черты Ирана и Казахстана можно перечислить во многих случаях, одной из характерных черт которых являются языковые общности. Наличие более двух тысяч персидских слов в казахском языке является признаком глубоких культурных связей между двумя народами.

У нас есть общие и известные личности, такие, как – Фараби и Ходжа Ахмед Ясави. Обе великие исторические личности представляют интерес для обоих народов. Фараби в «Китаб-аль-хоруф» сравнивает персидский, арабский и греческий языки. Абай, великий казахский поэт и реформатор очень любил Хафеза и персидскую литературу и даже упомянул в одном из своих стихотворений имена знаменитых поэтов Ирана.

Также можем упомянуть известного казахского поэта Шакарима Кудайберды. Среди языков, которые он считал важным, персидский язык занимал особое место и это дало ему возможность использовать наследие иранской мысли, как, произведения Мулана Руми и Хафеза.

Наурыз и начало весны – это, пожалуй, одна из самых известных общих черт между двумя странами, которая ежегодно отмечается в Иране и Казахстане, и несомненно,

эта красивая и преобразующая традиция занимает особое место в углублении плодотворных, древних исторических и цивилизационных отношений между двумя странами.

Шелковый путь был еще одним проявлением культурного и исторического взаимодействия двух стран. На протяжении всей истории этот маршрут был связующим звеном, по которому караваны, проходившие по Великому Шелковому пути, вместе со своими товарами, также передавали свою культуру и обычаи, и посредством этого, происходил своего рода культурный обмен и обмен научной информацией.

В связи с темой конференции и принимая во внимание программу правительства Казахстана по изучению исторических текстов на других языках, с целью воссоздания письменной истории вашей страны, хочу сказать, что к счастью, доступные исторические источники в Иране, являются одними из самых богатейших текстов для изучения и извлечения исторических сведений по истории и цивилизации региона, которую можно рассматривать в данной работе.

Еще раз хочу пожелать успехов, процветания и здоровья всем организаторам этой конференции и надеюсь, что в целях содействия научному и культурному сотрудничеству между двумя странами, две дружественные и братские страны – Иран и Казахстан приложат больше усилий для сотрудничества между исследователями и университетами двух стран в ближайшем будущем.

Спасибо за Ваше внимание!

سخنرانی پروفیسور عبداله معتمدی، رییس دانشگاه علامه طباطبائی، ایران

عنوان سخنرانی: نقش دیپلماسی دانشگاهی در گسترش همکاری های ایران و قزاقستان

به نام خداوند جان و خرد

خانم ها و آقایان؛ از اینکه افتخار آن را دارم تا در جمع شما اندیشمندان به سخنرانی بپردازم، بسیار خوشنودم و از میزبانان گرامی این برنامه، به ویژه انستیتو مطالعات شرق شناسی آکادمی علوم قزاقستان، سپاسگزاری می کنم.

موضوع بحث من، بررسی نقش دیپلماسی دانشگاهی در گسترش همکاری های ایران و قزاقستان است. دیپلماسی دانشگاهی عبارت است از استفاده از همکاری ها و تعاملات علمی و تکنولوژیک میان کشورها که به پیشبرد روابط خارجی میان ملت ها و گسترش همکاری های بین المللی کمک می کند.

امروزه جهان پا به دورانی نوین گذاشته است. اینک عصری آغاز شده که در آن، قدرت های علمی و فرهنگی، نقشی به مراتب پر رنگ تر از پیش در عرصه روابط بین الملل بازی می کنند. در جهان کنونی، نخبگان فکری، انجمن های علمی و دانشگاه ها و شرکت های دانش بنیان هر یک به فراخور، نقشی مهم در شکل دهی به دیپلماسی و سیاست خارجی کشورها بازی می کنند. نقش دیپلماسی علمی در غنی سازی دانش بشری - استفاده از ظرفیت ها و سرمایه های انسانی کشورهای گوناگون - در آشنایی با میراث های علمی و فرهنگی کشورها و مواردی از این قبیل مدنظر می باشد.

در سال های اخیر همکاری های دانشگاهی میان ایران و قزاقستان به آهستگی در حال گسترش بوده است. این همکاری ها همواره با پشتیبانی و استقبال سفارتخانه های دو کشور همراه بوده است. در این زمینه می توان به همکاری های علمی میان دانشگاه علامه طباطبائی و دانشگاه ملی اوراسیا، دانشگاه الفارابی و دانشگاه توران در قزاقستان اشاره کرد. امضای تفاهم نامه های همکاری علمی، تبادل استاد و دانشجو، دعوت از استادان ایرانی و قزاق برای سخنرانی در همایش های علمی، برگزاری کارگاه های آموزشی مشترک، گشایش اتاق های مطالعاتی مشترک در تهران و نورسلطان و انجام پژوهش های مشترک، از جمله مهمترین کارهای انجام شده در این زمینه در سال های اخیر بوده است.

همایش بررسی روابط فرهنگی و تمدنی ایران و قزاقستان نیز که تا کنون در دو نوبت در تهران و آلماتی برگزار شده، فرصتی پدید آورده که استادان و پژوهشگران دو کشور با پیشینه روابط تاریخی و اشتراکات فرهنگی میان ایرانیان و قزاق ها بیشتر آشنا شوند. اما صادقانه باید گفت که هنوز تا رسیدن به وضعیت مطلوب همکاری های علمی، راه درازی باقی است. شناخت جامعه دانشگاهی در ایران و قزاقستان نسبت به سطح دانش و فناوری در هر دو کشور اندک است و کتاب های اندکی درباره قزاقستان به فارسی منتشر شده اند و همین وضعیت نیز درباره ایران وجود دارد. در اینجا مایلم آمادگی دانشگاه علامه طباطبائی برای همکاری با دانشگاه های قزاقستانی در زمینه مطالعه و بررسی «میراث علمی مشترک» میان دو کشور به ویژه در زمینه شناخت دانشمندان بزرگ همچون فارابی را اعلام نمایم. امیدوارم همکاری های ما بتواند به تقویت درخت دوستی میان دو ملت بزرگ ایران و قزاقستان یاری رساند.

Абдоллаһ Мотамеди

Алламеһ Табатабаи Университетінің (Иран) ректоры, профессор

ИРАН МЕН ҚАЗАҚСТАН АРАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ ДАМУДАҒЫ АКАДЕМИЯЛЫҚ ДИПЛОМАТИЯНЫҢ РӨЛІ

Аса мейірімді, ерекше қамқор Алланың атымен бастаймын!

Ханымдар мен мырзалар! Осындай үлкен ғылыми ортада баяндама жасауды өзіме зор мәртебе санаймын және халықаралық конференцияны ұйымдастырушы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтына зор алғысымды білдіремін.

Менің баяндамам Иран мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастықты кеңейтудегі екі ел университеттері мен ғылыми орталықтарының академиялық дипломатиясының рөлі турасында болмақ. Академиялық дипломатия – мемлекеттер арасындағы сыртқы байланыстарды ілгерілетуге және халықаралық ынтымақтастықты кеңейтуге көмектесетін елдер арасындағы ғылыми-техникалық ынтымақтастық пен өзара қарым-қатынасты пайдалану болып табылады.

Бүгінде әлем жаңа дәуірге аяқ басты. Қазір ғылыми және мәдени күштер халықаралық қатынастарда бұрынғыға қарағанда әлдеқайда зор рөл атқаратын кезең басталды. Қазіргі әлемде зиялы қауым, ғылыми орталықтар мен бірлестіктер, университеттер және білім саласындағы компаниялардың әрқайсысы елдердің дипломатиясы мен сыртқы саясатын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ғылыми дипломатияның адам білімін байытудағы рөлі – әртүрлі елдердің мүмкіндіктері мен адами капиталын пайдалану, өзге мемлекеттердің ғылыми және мәдени мұралары тәрізді жетістіктерімен танысу болса керек.

Соңғы жылдары Иран мен Қазақстан арасындағы академиялық ынтымақтастық дамып келеді. Бұл ынтымақтастық аясы әрқашан екі елдің елшіліктерінің қолдап, қуаттауымен кеңейе түсті. Бұл орайда Ирандағы Алламе Табатабай университеті мен Қазақстандағы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті және Тұран университеттері арасындағы ғылыми ынтымақтастықты атап өтуге болады. Ғылыми ынтымақтастық туралы меморандумдарға қол қойылып, профессорлар мен студенттер алмасу, ирандық және қазақстандық профессорларды ғылыми конференцияларда баяндама жасауға шақыру, бірлескен конференция, семинарлар өткізу, Тегеран мен Нұр-Сұлтан қалаларында бірлескен зерттеу орталықтарының ашылып, ынтымақтастықта зерттеулер жүргізудің қолға алынуын бұл салада соңғы жылдары атқарылған маңызды жұмыстардың қатарында атап өтуге болады.

Тегеран мен Алматыда осы кезге дейін екі рет өткен Иран мен Қазақстанның мәдени және өркениеттік қарым-қатынастарын зерттеу аясындағы конференция екі елдің ғалымдары мен зерттеушілеріне ирандықтар мен қазақтар арасындағы тарихи және мәдени байланыстар тарихымен жақынырақ танысуға мүмкіндік берді. Бірақ шынын айту керек, ғылыми ынтымақтастықтың өзіміз қалаған жағдайына жету үшін әлі көп белестер мен атқаратын жұмыстар бар. Иран мен Қазақстандағы университеттер мен ғылым орталықтар қауымдастығының екі елдегі білім мен технология деңгейі туралы мәліметтері мен білімдері әл де мардымсыз. Қазақстан туралы парсы тілінде бірнеше кітап қана жарық көрді, Иранда да жағдай дәл осылай, Қазақстан туралы тарихи, ғылыми еңбектер аз. Осы жерде Алламе Табатабай университетінің екі ел арасындағы «ортақ ғылыми мұраны» зерттеу саласында, әсіресе әл-Фараби сынды ұлы ғалымдарды жете тану бағытында Қазақстан университеттері мен ғылыми институттарымен ынтымақтастыққа дайын екенін хабарлаймын. Біздің ынтымақтастығымыз Иран мен Қазақстанның екі ұлы халқы арасындағы достықты, әріптестікті нығайтуға көмектеседі деп үміттенемін.

Парсы тілінен аударған: Болатбек Батырхан

Yousef Abdelghani

H.E. Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary
of the Hashemite Kingdom of Jordan

**H.E. Director of the Institute of Oriental Studies, Dr. Duken Masimkhanuly, Ladies
and gentlemen!**

I feel greatly honored to be invited to join this important conference today. Culture plays a great role in bridging between nations and narrowing the gap between societies, so we complement the work of institutes like Suleimenov Institute in organizing such conference. I believe that Suleimenov Institute of Oriental Studies will continue contributing in development of Oriental Studies in Kazakhstan. I wish the institute prosperity and success!

I would like to take this opportunity to convey my warmest congratulations to the people and leadership of Kazakhstan on the occasion of the 30th anniversary of the Independence Day of the Republic of Kazakhstan.

Under the leadership of the First President Elbasy Mr. Nursultan Nazarbayev and the President Mr. Kassym-Jomart Tokayev, lots of achievements have been reached in the economic and social fields. Kazakhstan today enjoys a well-respected place in the world and plays a significant role in addressing various issues on the international agenda.

I am delighted to note that the friendly relations and good cooperation between our two countries and people, both on bilateral and multilateral frameworks, have been continuously enhanced in various areas over the past three decades. I am confident that by joint efforts we will continue to build up multifaceted bilateral ties for the benefit of our two countries and people and I would like to also note that the Hashemite Kingdom of Jordan is celebrating this year the 100th Anniversary of its Establishment, as well as the Republic of Kazakhstan is celebrating the 30th Anniversary of its Independence.

Once again I sincerely wish health and success, wellbeing and prosperity to the leadership and all citizens of Kazakhstan.

Thank you!

Vijay Thakur Singh

Director General Ambassador of the Republic of India

H.E. Mr. Qasim-Joomarat Tokayev, President of the Republic of Kazakhstan, Professor Duken Masimkhanuly, Director General, R. B. Suleimanov Institute of Oriental Studies, and participants, congratulation on the momentous occasion of the 30th anniversary of the independence of Kazakhstan. Warm greetings also on the 25th anniversary of the establishment of the Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Indian Council of World Affairs is an MOU partner of the Institute of Oriental Studies and our collaboration has been productive.

Kazakhstan is playing a vital role in our part of the world. It has put forward innovative ideas and initiatives, including the CICA; the Congress of the Leaders of World and Traditional Religions; and the Eurasian union. These initiatives all aim to increase engagement and cooperation within the region, and beyond.

In this context, I would like to recall Prime Minister Narendra Modi's speech at the Nazarbayev University in July 2015, where he said: "Kazakhstan is a voice of responsibility and maturity in international forums, including the United Nations."

As the global pivot is shifting towards the East, Eurasian region is poised to play a significant role. Here, Kazakhstan can be not only an interface within East, rather, it is aptly positioned to bring the East and West convergence.

On its part, India, as an ancient and rich civilisation, will contribute to the re-rise of the East.

India and Kazakhstan have deep historical connections. A great Kazakh son and outstanding personality of the 16th century Mirza Haidar Dughlat is buried in India.

Today, India and Kazakhstan are strategic partners and share views on many regional and global issues, and our cooperation can be important in addressing the common challenges, which our common region has been facing.

With these words, I conclude by wishing the conference a great success and conveying best wishes to the people of Kazakhstan for progress and prosperity.

Thank you!

Юя Ктносита

Первый секретарь Посольства Японии в РК

Уважаемые участники!

От имени Посольства Японии поздравляю с открытием международной конференции, посвящённой 30-летию независимости Республики Казахстан и 25-летию создания Института востоковедения имени Р.Б.Сулейменова.

Мы рады, что исследования о Японии развиваются в Казахстане после обретения независимости. В частности, господин Дербисали, бывший директор Института востоковедения, внес свой вклад в развитие японского языка в Казахстане и содействие взаимопониманию между Японией и Казахстаном.

За его заслуги в 2019 году Правительство Японии наградило его «Орденом Восходящего солнца, Золотые лучи с шейной лентой». Действительно очень жаль, что такой выдающийся человек покинул нас, но память о нем всегда будет в наших сердцах.

В следующем году Япония и Казахстан отмечают 30-летие установления дипломатических отношений. Мы желаем дальнейшего развития институту под

руководством директора Дукена Масимханулы. Благодаря научной деятельности ученых и просветителей, понимание о Японии в Казахстане всё больше и больше углубляется.

Желаем Вам дальнейших научных достижений!
Спасибо!

Чжун Хуа
Заместитель Генконсула КНР в Алматы

**Уважаемый Дукен Масимханулы!
Уважаемые участники конференции!
Добрый день!**

Для меня большая честь принять участие в сегодняшней конференции. Прежде всего, я хотела бы от имени Генерального консульства Китая в Алматы, сердечно поздравить всех с 25-летием основания Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. Будучи наиболее авторитетным академическим учреждением Казахстана в области востоковедения, Институт достиг значимых результатов в исследованиях культурно-исторических, социально-экономических и политических отношений между Казахстаном и странами Востока, а также, внес выдающийся вклад в налаживание межгосударственного научного сотрудничества.

Мы с вами хорошо знаем, что через менее месяца Республика Казахстан отпразднует большую дату – 30-летие обретения независимости. За эти непростые годы, под мудрым руководством первого Президента – Елбасы Нурсултана Назарбаева и Президента Касым-Жомарта Токаева, Казахстан уверенно идет своим собственным путем развития, соответствующим национальным реалиям. В стране интенсивно продвигается новая экономическая политика «Нурлы жол», стратегия «Казахстан-2050», модернизация общественного сознания и концепция «Слышащего государства», благодаря чему поддерживается стремительный рост экономики, гармония и стабильность в обществе, и непрерывное укрепление совокупной мощи государства. Сейчас Казахстан стремится к достижению цели войти в тридцатку самых развитых государств мира.

Вместе с тем, Казахстан является страной, ответственной перед международным сообществом. Добровольный отказ страны от ядерного оружия в самом начале независимости, завоевал широкое уважение в мире. По инициативе Елбасы Нурсултана Назарбаева, были созданы и эффективно задействованы: СВМДА, съезд лидеров мировых и традиционных религий. Активное участие страны в урегулировании региональных конфликтов также помогает значительному повышению авторитета Казахстана на международной арене. Мы искренне радуемся огромным успехам Казахстана и желаем нашему дружественному соседу дальше развиваться и процветать.

Далее нас ожидает очередной важный юбилей – 30-летие установления дипломатических отношений между Китаем и Казахстаном. Китай – одна из первых стран, признавших независимость Казахстана и установивших дипотношения с ним. За 30 лет, под стратегическим руководством лидеров двух стран, китайско-казахстанские отношения выдержали все испытания сложностями изменчивой международной обстановки, прошли блестящий и необычайный путь развития и установили вечное всестороннее стратегическое партнерство. Первый президент Нурсултан Назарбаев всегда придает большое значение развитию отношений с Китаем. А Президент Касым-Жомарт Токаев, сам хорошо владеет китайским языком и прекрасно знает о Китае. Он не раз заявлял, что Казахстан будет неуклонно развивать стратегическое партнерство с Китаем. Мы это высоко оцениваем.

Высокая степень политического взаимодоверия создает благоприятное условие для наращивания делового сотрудничества между двумя странами. С 2013 года, стороны активно продвигают состыковку инициативы «Один пояс и один путь» с новой экономической политикой «Нурлы жол», тесно увязывая развитие и возрождение двух стран, и благосостояние их народов. За первые восемь месяцев сего года, объем товарооборота двух стран достиг 17 млрд. долларов США, увеличившись на 28,5%. Китайские предприятия активно участвуют в строительстве в Казахстане, проектов в области энергетики, горнодобывающей промышленности, сельского хозяйства, цифровой экономики, логистики и других, принося ощутимую пользу казахстанскому народу и помогая стране повысить способность противостоять рискам и вызовам.

И гуманитарное сотрудничество также развивается интенсивно. В настоящее время, в Казахстане функционируют 5 институтов Конфуция, только в Алматы их два. Все больше казахстанской молодежи рассматривает изучение китайского языка и обучение в Китае как приоритетный выбор. Свидетельство тому, что до вспышки пандемии, в Китае обучались 15 тыс. студентов из Казахстана. Кроме того, обе стороны тесно сотрудничают в сферах совместного производства фильмов, создания культурных и языковых центров, и проведения различных выставок, что способствует укреплению взаимопонимания и дружбы наших народов.

Уважаемые коллеги и друзья!

Нынешний год также является знаменательным для Китая. 1-го июля, Коммунистическая партия Китая торжественно отметила свой столетний юбилей. За 100 лет КПК объединила и привела китайский народ к совершению беспрецедентного исторического достижения, превратив Китай из бедной аграрной страны во вторую по величине экономику мира, тем самым, снискала твердую поддержку китайского народа. Буквально две недели назад, в Пекине состоялся шестой пленум ЦК КПК 19-го созыва, имеющий огромное историческое значение. На пленуме были подведены итоги основных достижений и исторического опыта КПК за столетие, и было объявлено, что КПК будет и дальше стремиться к всеобщему обогащению и приведет китайский народ к достижению цели второй столетней борьбы, а именно – претворение в жизнь великого возрождения китайской нации. Мы верим, что блестящие перспективы развития Китая, откроют больше возможностей для развития странам региона, включая Казахстан.

Следует отметить, что Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова играет активную роль в содействии научным обменам между Китаем и Казахстаном. Мы искренне надеемся на тесное сотрудничество с Институтом в совместных исследованиях по истории, культуре, экономике и госуправлению, тем самым, оказать более сильную интеллектуальную поддержку для развития наших стран.

Пользуясь случаем, хотелось бы довести до сведения о том, что Генеральное консульство Китая в Алматы планирует провести к концу года ряд мероприятий, в частности, научная конференция, посвященная 30-летию установления дипотношений между Китаем и Казахстаном. Искренне приглашаем присутствующих здесь экспертов и ученых принять участие в ней и обменяться мнениями по вопросам дальнейшего укрепления китайско-казахстанских дружеских отношений. Генконсульство готово поддерживать с вами тесные контакты. В заключение, хочу пожелать успешного проведения данной конференции!

Спасибо за внимание!

Джин Нода

Доктор PhD, ассоциированный профессор Исследовательского института языков и культуры Азии и Африки Токийского университета иностранных языков

Құрметтi ханымдар, мырзалар, қонақтар және ғалымдар! Жапонияның астанасынан сәлем айтаймын. Рамазан Бимашұлы Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 25 жылдығымен құттықтаймын!

Әуелi, Директор – профессор Дүкен Мәсiмханұлына, бүгiнгi шақырымына көп рахмет айту керек.

Мен, Институтта уақытша болған адам ретiнде, Институт мен Жапония, қазақстандықтар арасындағы байланыстар туралы бiраз айтып өтейiн.

Мен өзiм 2002-ншi жылдан бастап 2004-ншi жылға дейiн Институтта тағылымдамадан өткен едiм. Сол кездегi директор – Меруерт Қуатовна Әбусейiтова және басқа қызметтестер менi жақсы қабылдады. Сол арада Қазақстандағы көптеген атақты шығыстанушылар және профессорлармен таныстым. Мысалы, Әбсаттар Дербiсәлi, Тимур Қасымович Бейсембиев, Әшiрбек Құрбанович Муминов, Аблет Қаюмович Қамалов, Жұлдыз Мусаевна Төлебаева, Нағима Жалиловна Сағындықова, Бақыт Еженхан, олардан басқа да көп-көп ғалымдар бар екен. Олардың көбi Жапонияға да келген. Қазақстанда соншалық бақытты болғаным үшiн мол алғысымды айту керек деп ойлаймын.

Бiлгендей, Жапониядан менен басқа да жас ғалымдар Институтқа уақытша барып отырған: Уяма Томохико, Фузимото Токо және тағы басқалар. Сондықтан, Жапониядағы Ортаазиятану немесе Қазақстантану зерттеуiн дамытуда осы Шығыстану институты үлкен рөл атқарады деп санаймын.

Өзiмнiң тақырыбыма келсек, менiңше, қазақтардың және Қазақстанның Қытаймен байланыстары әсiресе маңызды екен. Сол үшiн де Институт жасаған iстердiң бiрi – Қытайдағы Цин империясы кезiндегi мұрағаттарының жинағына назар аудару қажет деп ойлаймын.

Ең соңында, бүгiн айтқандай, екi жақтағы – яғни сыртқы, шетелдiк ұжымдар, ғалымдармен ынтымақтастығы және iшкi қайраткерлерi –Шығыстану институтының үлкен болашағын атап өтiп, сөзiмдi тәмамдайын.

Назарларыңызға рахмет!

Associate Professor Ms. Azizova Elnura
Dean of the Faculty of Theology, Azerbaijan University of Theology

Dear participants and guests!

It is my great pleasure to greet you in this distinguished event, the international scientific and practical Conference on “Kazakhstan and the oriental world: Past, present and future”.

On behalf of Azerbaijan people generally and my higher education institution – Azerbaijan Institute of Theology especially, allow me to congratulate the 30th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan and the 25th anniversary of the establishment of R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies.

As Turkic-Muslim states Kazakhstan and Azerbaijan have close historical, religious and cultural connections. Also as two independent states, Azerbaijan and Kazakhstan have 30 years of cooperation in foreign relations. During this process especially both ex-presidents of Azerbaijan and Kazakhstan, Mr. Haidar Aliev and Mr. Nursultan Nazarbayev as close friends and partners played an important role in strengthening the two brotherly nations’ cultural, political and economical relations. These relations were particularly strengthened during the visit of President Nazarbayev to Azerbaijan in 1996, when bilateral agreements on cooperating in education, science and culture were signed between two countries. Signed on April 3, 2001, the Agreement between the Government of Azerbaijan Republic and the Government of the Kazakhstan Republic on cooperation in the field of certification of highly qualified scholars” was also important cultural cooperation toward the establishment of bilateral intergovernmental relations.

These relations have been successfully continued by the President of Azerbaijan Republic Mr. Ilham Aliyev who made his official visit to Astana in March 2004 and welcomed the President of Kazakhstan Republic Mr. Nursultan Nazarbayev in Baku in May 2005. At present bilateral and multilateral relations are accomplished with the contributions of presidents Mr. Ilham Aliyev and Mr. Kassym-Jomart Tokayev.

Now I want warmly thank the organizers of this important Conference, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan and R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies for having brought together such distinguished scholars from different HEIs and research institutions on Oriental Studies. I also would like to thank the Conference Organizing Committee, whose members have put together an engaging programme.

Today’s event will be dedicated to covering a wide spectrum of themes related to the cultural, scientific, political, economic and religious relationship between Kazakhstan and the oriental world, from the past to the future. I am sure that each of us will identify subjects of interest and will benefit from many enriching discussions.

I express my excuses not to be present physically in this unique event today because of the pandemic situation, but I hope to exchange views and share experiences online during the conference with distinguished scholars and colleagues.

I sincerely hope that this conference will deliberate and discuss exciting topics on Oriental Studies. I congratulate you for your commitment and wish the conference great success. Thank you for your attention.

Жылысбаева Марзия Ғаниқызы
Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Орталық мемлекеттік архив» РММ-нің Директорының орынбасары

Құрметті Дүкен Мәсімханұлы!

Құрметті Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ұжымы!

Қазақстанның шығыстану саласындағы ірі ғылыми-зерттеу орталығы ретінде қалыптасып, Қазақстан, Орталық Азия мен Шығыс елдері халықтарының тарихы, діні мен мәдениетіне қатысты шығыс және батысеуропалық жазба, архивтік, айтылған тарихты зерттеу және ғылыми айналымға енгізуде әлемдік деңгейдегі ғылыми зерттеулерге үлес қосып жүрген Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ұжымын 25 жылдық мерейтойымен құттықтаймын!

Дүкен Мәсімханұлы! Сіз басқарып отырған Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты ұжымының алдында әлемнің аналитикалық орталықтарының Орталық Азия және Кавказ бөлігі ретінде Дүниежүзілік индекс-рейтингке қосылуына сай, мәдениеттер мен өркениеттердің мәдениетарлық және ғылыми өзара байланысын насихаттау, талдау, қазақ халқының тарихи және мәдени мұраларын зерделеп, оларды халықаралық деңгейде дәлелді түрде ғылыми бағытта жариялау тұрғысынан аса маңызды міндеттер тұр.

Елімізде тұңғыш құрылып, қазақ халқының ғылыми және мәдени құндылығы бар, аса құнды баға жетпес мұраларын сақтап отырған Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мамандарымен өзара ынтымақтастықта, бірлесе жарыққа шығарған ғылыми жарияланымдар да көпшілікке танымал. Бұл үрдіс қазіргі таңда өз жалғасын табады деген ойдамыз.

Сіздерді 25 жылдық мерейтойларыңызбен құттықтай отырып, еліміздің білім және ғылымы саласында атқарып жатқан еңбектеріңіз жаңа жетістіктерге толы болып, қарқынды дамуына елеулі үлес қосатындықтарыңызға сенім білдіреміз!

Баяндамалар

Доклады

Сманов Бахтияр
Орхан Сөйлемез
Кенжебекова Гүлназ

М.ӘУЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ДІНИ КӨРКЕМ СӨЗ АЙШЫҚТАРЫ

Қазақ әдеби тілін қалыптастырушылардың бірі – Мұхтар Әуезовтің сөз қолданысын зерттеу әлі де жалғасуда. «Абай жолы» роман-эпопеясы –М.Әуезовтің прозадағы қайталанбас стилін даралай түсетін күрделі құрылымдарға бай туындысы. Мұнда автор халық өмірінен алып, әрбір кейіпкердің аузына салған тақырыптардың бірі – дін мәселесі. Жазушы роман-эпопеяда сол кездегі халықтың діни таным-түсінігін көрсетіп, екінші жағынан, кейбір тұлғалардың дүниеге, өмірге деген көзқарастарын әшкере етеді. Роман-эпопеяда дінге байланысты көркемдік амалдарды, сөз құбылту: троптар, қайталамалар, қаратпа, қыстырма, қос сөздер, мақал-мәтелдерді, фразеологизмдерді, синонимдерді қолдана келе, шығарманың шындық бейнесін асқан шеберлікпен суреттей білген.

Бұл шығармадағы діни сөз қолданыс үлгілері тың дүние, игерілуге тиіс мол мұра десек, артық айтқандық емес. Шығарманың тілдік ерекшелігін жан-жақты қарастырып, діни құрылымдарға талдау жасау қарастырылмаған күйде қалды. Сондықтан, роман-эпопеяның тіліндегі діни көркем сөз айшықтарды негізге алып, сөз құбылту тәсілдерін анықтау қажеттігі туындап отыр.

Жазушының сөз қолданыс шеберлігін барлау үшін материалды түйіндеп, ғылыми тұжырым жасауда жүйелеу, талдау, сипаттау әдістері қолданылады.

М.Әуезов бірінші кітаптың «Жолда» тарауында молдалардың, дін иелерінің кертартпа көзқарастарын, олардың ішінде, халықтан пара алған шенді адамдарды сынайды. «Сәлделі имам көзін сүзіп, «тәбәрәкті» созып, «Бұқар мақамын» күңіренетеді екен, жақсы көрдім деген баланың, жақсы тілеумен айттырдым деген келіннің ақ тілеуі, ақ күмбезі де жем-парадан үзік жамылып, жем-парадан шымылдық тігіледі екен» – дейді [1, 130 б.]. М.Әуезовтің тіл жөнінен ұтқырлығы – көркем эпитет, теңеу, метафораларды шебер пайдалана алғандығында. Оны: «сәлделі имам», «ақ тілеу», «ақ күмбез» деген секілді сөз тіркестерінің қатарынан көруімізге болады.

– «Күнәң аз болса, күн есепте! [1, 137 б.] дейді екен осы күнде молда, қожа. Бірақ, қолдан келсе, есепші болған жақсы-ақ қой. Мен құнт қылмай, құр қалып жүрмін. Болмаса, есепшілердің айтқаны аумай келетін жылдар болады» – деді.

Анада көрген қатал суық суреттер көз алдына дәл бүгін таңертең көргендей боп қайта елестеп еді. Өзінің сол күні аққан ыстық жасы қасірет жасы да есіне түсті [1, 137 б.].

Яғни, жоғарыда айтып өткен, бұл үзіндіден «Күнәң аз болса, күн есепте!» – дегеннен біз күнәң аз болса о дүниеге барғанда өзіңе жеңіл болады дегенді ұғамыз.

Сондай-ақ, Абайдың есіне Құнанбай оның төңірегіндегілер азаптап өлтірген Қодар өлімінің үстінен шыққанын елестетіп, Абай қатты жан күйзелісіне түседі. Сонымен бірге, бұл үзіндінің көркемдік ерекшелігіне келер болсақ, «ыстық жас», «қасірет жасы» деген эпитеттерді де кездестіреміз. Бұл эпитеттер жазушының шеберлігін айқындай түскендей.

– «Ей, мазлұма! Нилер ғзап көргенсің сен Бейһунаһ мазлұма! – деп жылап жіберді.

Абай ыза менен азаптан, жанашыр мен қайғыдан қалтырап кеткендей» [1, 166 б.]. Бұл үзіндіден біз ескі әдет-ғұрыптардың көлеңкелі тұстарын, жоғарыда келтірілген мысалдан Кәмшаттың аянышты тағдырынан көруімізге болады. Құнанбай мен Бөжей арасындағы ақ күндік асалған келісімнің құрбаны болған жас баланың тағдырын

М.Әуезов кейіпкерлерінің аузына келістіріп салған, яғни, Ғабитхан молданың Кәмшатқа деген аяушылық сезімі арқылы Ғабитханның мейірімді адам екенін көрсетіп тұр.

«Алыс жайлауға, Құнанбай ауылдары жеткен өрісіне бұл өлкенің елі жете алмай қалды. Ең болмаса, Бөжейдің жетісіне шейін немесе тіпті, қырқына шейін «жыласатын ағайынды», «бата оқырды» осы кең қоныс-шалқарда тоспақ болды» [1, 175 б.].

Мұнда жай ғана баяндау арқылы «бата оқыр» тіркесі арқылы беріп отыр. Сондай-ақ, ауылда көріктеуіш тәсіл эпитет арқылы «кең қоныс» сөзін қолданған.

«Байдалы екі аттың артынан қарап тұрып:

– Қара көктің жал-құйрығы қара ғой. Қаралы ат осы болсын. Көшкенде ерімнің қаралы ер-тұрманы осыған ерттелсін, тұлдаған киімдері осы жануарға жабылсын – деді. Бұл сөзі байлау еді» [1, 178 б.].

– «Уай, қара бет! Көріңде өкір шетіңнен, қаралы көшке шапқан қара бет! – деді» [1, 202 б.].

Мұнда дәулетті жанұядан өлім шықса, оның жетісіне, қырқына, жылына дүниесі шашылады, жоқ болса арты ашылып, жұртқа күлкі болады деген мағынада, сондай-ақ, «қара көк», «қаралы ат», «қаралы ер» деген эпитеттердегі, «қара» сөзі арқылы қайғы-қасіретті беріп отыр.

«Жиылған ағайын ынтымағы сараңдыққа бой ұрмады. Бұл өлкеде талайдан болмаған бай підия және осы Бөжейдікі болатын болды.

Бастығы Сүйіндік, Байсалар болып: «Азаға салғаным», «қосқаным», «аруағына арнағаным» деп шеттерінен қос ат, інген, жамбы, тайтұяқ, қойтұяқ сияқты бұйымдар атасты. Сөйтіп, кеңес аяғында підиясының өзі талай тоғыз болып саналды. Бастапқы түйе, екінші тоғыз жылқы, аяғы қой, ешкі тоғыздары және ішік-кілем сияқты тоғыздар еді [1, 178 б.].

Мұнда Бөжей бай болмағанымен, оның текті тұқымнан, яғни, сыйлы тұқымнан тарағанын ескере отырып, артындағы ағайын-туыстары өлімін бай-манаптардан кем етпей өткізеді. Сондай-ақ, үзіндіден келтірілген мысалдан қазақтың салт-дәстүрін жетік бейнелейтіндігін көре аламыз. Сонымен бірге, бірнеше діни синонимдік сөздерді жақсы пайдалана білген. Романның бірінші кітабында бейнеленген күрделі де келелі тартыстардың бірі – ұнамсыз кейіпкерлердің өз арасындағы алыс-жұлыс: Құнанбай және Бөжей, Байдалы, Байсал сияқты ру басшыларының арасындағы тартыс желісі кітаптың алғашқы тарауларында берілген. Мұнда Бөжейдің қаралы көшіне байқамай шапқан Құнанбай жігіттерін суреттейді. Жоғарыдағы мысалдардан сол замандағы ру басыларының қалың бұқараның топтың санасы оянбағанын пайдалана отырып, ру намысы деген жалған ұранмен уландырып, оларды өз мүдделеріне бола ұрындырып отырады. Өткен замандарда қазақ қоғамының алға қарай дамуына кедергі келтірген, топ күресінің өршуіне, халықтың таптық санасының оянуына тұсау болған кедергілердің бірі – осы болса керек.

Жазушы романның өн бойында халықтың тұрмысын, әдет-ғұрпын, тіршілік кәсібін ғана көрсетіп қоймайды, сонымен қатар, ол халықтың ойы мен жанын, оның бойындағы ең жақсы қасиеттерді де, сондай-ақ, заманның сүбелі кезеңдерін де баяндайды. Ол қазақтың ұлттық характерінің таңдаулы белгілерінің қалыптасуын образды түрде аша білген. Еркіндік пен әділетті аңсау, жолдастық пен достыққа берік болу, еңбек сүйгіштік, үлкенді сыйлау, ән-күйге құштарлық пен қатар тақырыбымыздың желісі болып отырған рухани кемелдік, діни тақырыптарға да ерекше тоқтатылып отырған.

Әдетте кез келген жазушы болсын, не ақын болсын, өзі түсінбеген, жете меңгермеген, білмеген, сезінбеген нәрсесі туралы жаза алмақ емес. Олай болса, Әуезовтің шығармаларын оқи отырып, ол қай кейіпкердің аузына салмасын, сол нәрсемен қандай дәрежеде хабардар болғанын аңғарамыз. Яғни, терілген материалдар негізінде

М.Әуезовтің мұсылман дінінен, оның хадис-аяттарынан мол хабары болды деп қортынды жасай отырып, нақты мысалдар арқылы зерттеуімізді өрбітелік.

– «Мәкіш, бір құдайға тапсырғаннан басқа айла жоқ. Ажал тағдыр адамға үйде жете ме, түзде тоса ма, кімнің көзі жетіпті? – деп біраз тоқтаңқырап отырып – Әкең оңай сапарға бара жатқан жоқ. Жас жетпістен асқанда ұзақ бейнет, ауыр михнат жолына барады» [2, 6 б.].

– «Құнеке, алыс сапарға бет алып, құдай жолына кетіп барады екенсіз. Ода мүсәпірлік сапар дейді ғой. Кетерінде бұндағы бір шын мүсәпірдің арызын тыңдап кетсең деп тосып отыр ек» [2, 12 б.].

Бұл үзінділерден назар аударарлық бір жәйт – М.Әуезов қолданатын эпитеттер.

Құнанбайдың Меккеге бара жатқан сапарын суреттеген бұл тұста, сол сапардың өзінің әртүрлі баламасын тауып беруі. Мысалы: алыс сапар, ауыр жол, михнат жол, мүсәпірлік сапар, құдай жолы т.б. сияқты эпитет тіркестермен беріледі.

«Имам, қазіреттерді күтіп алатын, өздерінше дағдылы, тәрбиелі отырыс, кішілік отырысы. Ишан, пірдің алдындағы мүридтер бейнесіндей» [2, 7 б.].

М.Әуезовтің әлемге танылуының себебі – оның шынайы суреткерлігінде дейміз. Бір молданың бейнесін жан-жақты беріп, соны тіркестермен ашып, шын бейне жасаған М.Әуезовке қандай теңеу айтсақ та жарасады. Мәселен, «ишан, пірдің алдындағы мүриттер бейнесіндей», «тәубә қылған кісідей», «дүмше молда», «софияна жан», «мүләйім жан», «пұшайман жан», «діндәр адам» т.б. эпитет, теңеулер кездеседі.

«Бар белгісі өз қамшыңыздай болса, «көзім жетті, иманым кәміл» деңіз де, алыңыз» [2, 25 б.]. – «Құдай бұйыртса, ел жайлауға көшіп, өздеріңіз Шыңғыс аса берген шақта біз де жетеміз» [2, 29 б.]. Мұнда «Иманым кәміл», «көзім жетті», «Құдай бұйыртса» секілді тұрақты тіркестер бар.

«Бірақ «аян берді» дегенің не?» [2, 36 б.]. «Дәл осындай боп, түсінде алдын көру – не соған салынған сәуегейдің, бақсы-балшының ісі. Немесе кітаптар айтатын әулие, пірдің ісі» [2, 44 б.]. «Құдай – құдай емес, сен болдың ғой мені қырына алған қу Құдай, шұнақ Құдай! Тозақ отына күйдірген, жолың болмағыр, Майбасар!» [2, 59 б.].

Бұл жерде «аян берді», «жолын шалған кісідей», «әулие, пірдің ісі», «тозақ отында күйдірген» т.б. діни лексикалар кездеседі.

«Абай, сіз исламият, ғарабият жолында сөйлесеңіз, мен ешнәрсе айтпас едім. Сіз кімнің кітабын, нені айтып отырсыз? Дүнияуи ғылым мәжүси, насранилерде қаддимнен бар болатын, бәлки, ешбір мұсылман ғалимі оны өзіне қанағат қыларлық шүкірана етерлік білім санамағаны қайда? – деді» [2, 120 б.].

– «Ешбір ғұлама» дейсіз «айтпаған» дедіңіз. Өзгені қойғанда, пайғамбардың хадисінде «ғұламаның жазу жазған қара сиясы – шәһидтің қанынан қымбат» деген сөзді қайтесіз? [2, 121 б.].

Әуезовтің осы тұста хадистегі бір ойды оңтайлы пайдалана отырып, сол арқылы кейіпкер Абайдың образын аша түсіп тұр. Оның медреседе білім алған, діни сауаты бар сол замандағы санаулы жастың бірі екенін жеткізген. Сондай-ақ, қаламгер сөз қолданысындағы бұл интертекст (мәтін ішіндегі мәтін) оқырманға ислам дінінің мән-мазмұнынан да хабардар ететеді.

«Ақ қойдың келдесі, қара қойдың келдесі, мен Құдайдың бендесі!» [2, 119 б.], ал осы екінші кітапта кездесетін бір мақал: «дүмше молда дін бұзар» [2, 121 б.], бұл мысалдар Әуезовтің дүмше молдалардың теріс қылықтарын сынап-мінеудегі айтылған мәтелі. «Алтын көрсе, періште жолдан таяды» [2, 380 б.], «Күнәң аз болса, күн есепте» [1, 137 б.], «Өлім – бардың малын шашар, жоқтың артын ашады» [1, 178 б.], «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» [3, 51 б.], «Жағаласқан жан сақтау, жалынған жан сақтау емес» [3, 52 б.], «Еңбекке өнім жоқ, қорлыққа өлім жоқ» [3, 70 б.], «Өлімді жерде молда

семіреді, өлеңді жерде өгіз семіреді» [4, 17 б.] т.б дінге қатысты мақал-мәтелдер роман-эпопеяда кездеседі.

Діни лексикалардың бірқатары Құдай, Тәңірі, Алла, Жаратқан сияқты әртүрлі синонимдік қатармен қолданылып, шығарманың көркемдік бейнесін аша түскен.

Міне, осы секілді мысалдар роман-эпопеяның өн бойында тұнып тұр. Діни тұрақты сөз тіркестері, діни фразалар, діни мақал-мәтелдер, қасиетті Құраннан үзінділер – барлығы да роман-эпопеяда бар. Бұл аталғандардың шығармада жиі кездесуі – жазушының діни білімділігін көрсетеді. Діннен, дін шариғатынан, дін дұғалығынан хабары жоқ жазушы дәл бұлайша жазар ма еді? Әрине, жоқ! Мұның өзі жазушының өзіндік даралық сипатын аңғарып тұрғандай, яғни жазушының өзіндік ерекшелігі де осында.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әуезов М. Абай жолы. Бірінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 2013. – 376 б.
2. Әуезов М. Абай жолы. Екінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 2013. – 432 б.
3. Әуезов М. Абай жолы. Үшінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 2013. – 384 б.
4. Әуезов М. Абай жолы. Төртінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 2013. – 399 б.
5. М.Әуезов – ХХ ғасырдың ұлы жазушысы және гуманисі. – Алматы: «Ғылым», 1997. – 163 б.

В статье проанализированы религиозные художественные высказывания в романе-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая», особенности их употребления в тексте, своеобразный стиль писателя. Также наглядно демонстрируется мастерство писателя в раскрытии образа героя через употребление слов, связанных с религией, в раскручивании сюжетной линии. В романе-эпопее собраны устойчивые словосочетания и фразы, связанные с исламской религией, религиозные пословицы, отрывки из Священного Корана, проведен анализ их художественной деятельности в тексте.

In the article religious words in Auezov's novel-epopee «Abai's way» are analyzed. The peculiarities of their use in the text, the writer's own style are the main objects of analysis. It is also clear that the writer reveals the image of the protagonist through the use of words related to religion, his ability to tell a story. The novel-epic contains regular expressions and phrases related to Islam, religious proverbs, excerpts from the Holy Quran and analyzes their artistic function in the text.

Додхудоева Лола Назаровна

НОВАЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ РЕГИОНА В ТРУДАХ КАЗАХСТАНСКИХ ИСТОЧНИКОВЕДОВ

Наращение процесса деколонизации сознания, охватившего народы бывших колоний с 1960-х гг., активная деятельность ряда международных организаций, прежде всего, ЮНЕСКО, по сбору и публикации информации по истории и культуре сообществ в странах Африки, Азии, Латинской Америки, ранее мало или совсем не представленных в глобальной гуманитарной науке, оказались в ряду наиболее значимых факторов, подготовивших настоящий прорыв в развитии глобального гуманитарного знания, поставив под вопрос корректность многих господствовавших в ту пору бинарных оппозиций (к примеру, «центр -периферия»). Массив новых знаний о «мировой периферии» фактически привел к новому «открытию» огромного разнообразия символического капитала, ценностных систем и культурных идеалов ранее плохо или совсем не исследованных социумов и цивилизаций. Так свершился «культурологический поворот», в котором «получили свое отражение небывало возросший интерес к проявлениям *человеческой субъективности в истории и стремление к ее контекстуализации на новой теоретико-методологической основе*» [1, с.56.Выделено мною-Л.Д.].

Радикальным изменениям подверглась вся совокупность компонент глобального гуманитарного знания, таких как философия, психология, лингвистика, культурология. Развитие истории, как важнейшей из наук в сфере гуманитарного знания, не оставалось в стороне; стало понятно, что исследовательское поле современной исторической работы может быть только междисциплинарным. Произошли значимые изменения в структуре, содержании и методологии исторической науки. Утвердившийся ранее «каркас» событийной истории с ее ключевыми событиями и героями не мог отвечать новым вызовам, такой истории не хватало глубины и многослойности, которая отличает реальность от линейного ее отображения, не хватало понимания *развития, динамики исторического процесса*

К концу XX в. под влиянием работ таких ученых, как Я. Ассманн, М. М. Бахтин, Б. Гене, Ж. Ле Гофф, Ю. М. Лотман, О.М. Медушевская, Л.П. Репина, М. Хальбвакс и многих других в фокусе пристального внимания историка оказался даже не столько исторический текст, предмет изучения прошлого, сколько его репрезентация, его контекст, «или широко понимаемый исторический контекст, а точнее контексты – как синхронный (на разных уровнях), так и развернутый во времени»[2, с.39]. Закрепилось понимание того, что история не может быть лишь суммой свершившихся фактов, что текст, созданный в прошлом, несет в себе мыслительное содержание, идеи и ценностные установки, которые сформировались в совершенно конкретных обстоятельствах развития *интеллектуальной истории* определенного времени и региона. Основу исследований составил анализ самой традиции, в которой в историографии, литературе, иконографии закрепилась память о прошлом, как феномен интеллектуальной истории, истории идей [3;4].

Центральная Азия долгое время воспринималась как некая спящая буферная зона, по сути, пассивный реципиент культурных и интеллектуальных трансферов, «сыпавшихся» на нее со стороны богатых на инновации Ближнего Востока и неизменно креативного Китая (отметим, что оба этих «донора» до середины XX в. были исследованы гораздо лучше, чем наш регион). В качестве главной бинарной оппозиции закрепилось противопоставление хозяйственного уклада и культуры кочевого и оседлого сегментов населявших регион народов, что, наряду с известным идеологическим давлением и

«демаркационными линиями» в изучения отдельных тем уже в 1970-х гг. сковывали научный поиск ученых-историков.

В одной из работ по истории Шибанидов замечательный советский/американский историк Юрий Брегель объяснил причину недостаточной изученности отдельных периодов истории региона нежеланием советского руководства формировать травмирующие зоны коллективной памяти, «воскрешая» периоды хаоса, деструкции и кризисов, связанные с вторжением и укоренением значительных масс новых для региона кочевых этносов [5, с.1-2]. Однако такая логика полностью отсекала и возможность понимания того, *каким образом* народам региона удавалось находить пути к выстраиванию диалога для преодоления последствий таких хаоса, деструкции и кризиса.

Сформировать наше понимание этой грани исторического процесса средневековой Центральной Азии помогает обращение к тем инструментам и методам, которые раскрывают *интеллектуальную историю* региона, смысловой диапазон разноуровневых ритмов его культурной, духовной, политико-социальной жизни на протяжении всей толщи времени, отложившейся в разнообразных памятниках. И то, что наши сегодняшние представления в этой области исторического знания стали значительно глубже, во многом - заслуга казахстанских источниковедов-востоковедов.

На протяжении XX столетия казахстанская историческая наука в целом и источниковедение, как ее часть, испытали влияние не только советской исторической школы, постепенно расширявшиеся возможности научных контактов с учеными зарубежных стран вносили свою лепту в ее развитие. Прошедшие 30 лет независимости стали периодом динамичной актуализации наработанного. К настоящему моменту казахстанская школа исторических исследований перешагнула государственные границы и закрепила свои лидирующие позиции в региональной исторической науке, став неотъемлемой частью мировой медиевистики.

Такое положение достигнуто благодаря работам целой плеяды блестящих казахстанских историков-источниковедов. Рамки небольшой статьи позволяют мне лишь высветить отдельные направления исследований средневековой интеллектуальной истории региона в творчестве только четырех крупных казахстанских источниковедов: Т.К.Бейсембиева, М.К. Абусейтовой, А.К.Муминова и Э.М.Молотовой.

Тимур Касимович Бейсембиев, источниковед от Бога, сделал невероятно много за свою не очень долгую жизнь. Мне посчастливилось слышать его яркие выступления и лекции и в Москве, и в Париже, понимая, какая многолетняя кропотливая работа над многочисленными средневековыми текстами, зачастую впервые введенными в научный оборот именно им, стояла за ними.

В этой связи важно помнить вывод Ю. Э. Брегеля об отставании историографической традиции Мавераннахра от таковой в Западном Иране уже на начальном этапе ее сложения, в IV/Xв. Самой ранней работой на фарси здесь считается знаменитый труд Бал'ами, который при всей своей оригинальности все же является своеобразным переложением прославленной истории Табари. Исторических сочинений, посвященных истории Саманидов, и, тем более, Караханидов, в самом Мавераннахре в домонгольский период написано не было. Те сведения, которыми мы располагаем о правлении этих династий в настоящее время, как правило, извлечены из источников различных жанров, созданных вне региона [6]. Не было создано здесь и историй универсального характера, лишь отдельные городские хроники («*Тарих-и Бухара*» Наршахи, IV/Xв.) и труды по «сакральной топографии» («*Кандийа*» ал-Идриси –ал-Насафи, V/XI –VI/XIIв.).

В период монгольского правления в регионе не появилось ни одной крупной работы исторического содержания, хотя в западной части «Дар ул-ислама» историографическая традиция на фарси развивалась весьма бурно. В связи с этим, по мысли американского ученого Дж.Вудза, «изучение политического, экономического и культурного развития Чагатаидского удельного ханства в Мавераннахре и Моголистане <...> с момента смерти Чингиз - хана в 624/1227 г. вплоть до утверждения независимой власти Тимура затруднено серьезными проблемами, связанными с освещением этих вопросов в источниках. Бедность и фрагментарный характер местных письменных источников, содержащих в значительной мере небогатый свод нумизматических, эпиграфических и архивных данных, - главная в ряду этих проблем. Следовательно, в отличие от соседнего государства Ильханов в Иране, Чагатайское ханство не обладало утвердившейся традицией нарративной дворцовой историографии на фарси <...>. Вследствие этого первый век истории Чагатаидов может быть восстановлен лишь в самых общих чертах, главным образом, по источникам, созданным *вне* самого государства; наиболее важными из них являются упомянутые ильханидские хроники» [7, с. 81. Выделено мною-Л.Д.].

Иранский ученый Ш. Мескуб считает, что в появлении исторических работ при Ильханидах первостепенную роль сыграла заинтересованность монгольских правителей в сохранении и отстаивании собственной идентичности в условиях риска быть поглощенными культурой народов, на территорию проживания которых они вторглись [8,с.86]. Идея защиты собственного культурного наследия служила стимулом и для фиксации истории народов, живших на этих землях до вторжения монголов. Эта тема была близка местным интеллектуалам, пережившим огромные моральные потери и пытавшимся восстановить пострадавший книжный фонд [9,10].

Т. К. Бейсембиев ввел в научный оборот весьма значимые сочинения по истории Мавераннахра, что помогает заполнить эту лакуну. Это: «*Та'рих-и Шахрухия*» Мулла Нияз-Мухаммада Хуканди (III четв. XIII /XIX в.), «*Жизнь Алимкула: местная среднеазиатская хроника XIX века*» Муллы Мирза Юнус Джана Мирзабаши Ташканди, «*Джавами' ал-хикайат ва лавами' ар-ривайат*» (нач. XIV/XXв.), Садид ад-Дина Мухаммада ал-'Ауфи (II четв. VII/XIII в.). Учитывая тот факт, что каждое произведение не только рассказывало о времени, в которое было создано, но и включало в себя фрагменты более ранних трудов и, что весьма важно для наших рассуждений, – интерпретацию автором событий прошлого, можно считать, что в этих источниках отложилась историческая память жизни региона практически за тысячу лет (!). Очень важно, что ученому удалось «исследовать внутреннюю динамику текстов, их смысловые связи с хронологически и территориально близкими и отдаленными историями», «выявить методы составления компиляций, формы сохранения и трансляции социально значимой информации, придя к выводу об оригинальности и даже уникальности отдельных сведений в этих трудах». [11, с.192].

Масштабная публикация Т.Бейсембиева «Кокандская историография» (1263 страниц!). содержащая анализ хроник, посвященных Кокандскому ханству, общим объемом в 5300 листов (10 600 страниц) не имеет аналогов в истории науки в нашем регионе.

Однако творчество Т. Бейсембиева поражает не только объемом тщательно проработанных средневековых текстов. Весьма ценны и его рассуждения в небольших работах, создающие интересную перспективу для теоретических осмыслений будущими исследователями. Так, он впервые ставит вопрос о чингизидовом праве [12], как регуляторе различных сфер правоотношений – как в публичной, так и в частной сферах,

функционировавшем в регионе на протяжении 700 лет, «объединяя различные народы в рамках единой системы политико-правовых отношений» [13, с.16].

Оставленное этим талантливейшим казахстанским источниковедом наследие, те проблемы, которые он поставил в своих трудах в надежде на дальнейшее изучение, безусловно, будут востребованы и продолжены новыми поколениями ученых.

В личности другого выдающегося казахстанского историка-источниковеда – Меруерт Хуатовны Абусеитовой - счастливо соединились способность к глубокому научному исследованию и редкий талант успешного организатора науки. Это обстоятельство сыграло огромную роль в становлении казахстанской исторической науки в новейшее время, а также не просто в пополнении, а в приумножении источниковедческой базы страны.

Меруерт Хуатовна – преданная ученица выдающегося советского востоковеда Вениамина Петровича Юдина (1928—83), под влиянием которого прошло ее становление как серьезного специалиста в области источниковедения. Одной из первых крупных работ исследовательницы стал подготовленный вместе с учителем к изданию уникальный чагатайский текст - «Чингиз-наме» Утемиша-Хаджи, значимость которого для понимания истории и социально-политической жизни Центральной Азии в период предмодерна была отмечена такими корифеями классического востоковедения, как Е.Ф. Каль, В. В. Бартольд и А.-З. Валидов. Перевод В. П. Юдина этого источника был опубликован в 1992 г. и снабжен комментариями и указателями, сделанными М. Х. Абусеитовой.

Уже в 1998 г. вышла книга самой М. Х. Абусеитовой «Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия», в которой на первый план вышла проблема казахстанской государственности – вопрос, который историки долгое время обходили молчалим.

В дальнейшем исследовательница методично работала с разными типами источников (рукописями, документами, записями вербальных сообщений), последовательно раскрывая значимость разномасштабных и разновременных событий непростой истории Центральной Азии в один из самых сложных ее периодов (IX/XV- XI /XVII вв.), в то время изученных практически лишь в самых общих чертах, высвечивая логику конструирования новой государственности в регионе с сильными политико-правовыми традициями.

Следует особо подчеркнуть, что в своем поиске ответов на поставленные вопросы она не ограничивалась введением в научный оборот новых письменных памятников, ее не останавливали сложности переосмысления и генерирования собственной интерпретации уже введенных в научный оборот «канонизированных» переводов известных текстов. В работах Меруерт Хуатовны находит место новый подход к изучению многих непростых вопросов истории региона, в том числе, извечный драматизм в сложении политической элиты региона, кочевниковедение, контакты кочевой и оседлой культур и пр. Уже в начале изучения этого сложнейшего проблемного поля, М.Х.Абусеитова привлекала большое число дипломатических документов для наиболее полного освещения проблем политики Казахского ханства на внешнем контуре своих владений. Взятые в совокупности, все эти заново осмысленные источники по-новому «заговорили» о регионе, не как о глухой провинции, *cul-de-sac* [5, с. 12], но как о территории с колоссальным человеческим потенциалом и уникальным природным капиталом, находящейся в поиске своего места в мировой истории.

Практически общепринятым остается мнение ученых о том, что IX/XV- XI /XVII вв. в культурной и особенно литературной истории Евразии – время стагнации, период перепада и всего лишь механического копирования/ «тиражирования» репертуара

высочайших культурных/литературных достижений тимуридского периода. Рассматривая феномен дискретности, прерывистости диалога культур, замечательный советский культуролог Ю.М. Лотман иначе трактовал «периоды затишья или упадка в культурной истории человечества», считая, что «так называемый культурный упадок есть партия в диалоге (ее можно назвать временем приема информации, насыщения чужими многообразными текстами), которая только внешне воспринимается как пауза» [14, с.22].

Как показали исследования М.Абусейтовой, для Центральной Азии это было время выстраивания новых государственных образований, «"зонтичной структуры" династического патронажа, охватывавшей потенциально конкурентные <...> группы и включавшей их в свою клиентелу» [15, с.99], налаживания межэтнического и межкультурного диалога, включавшего и правовые нормы представленных в регионе народов, время «обучения со-бытию». Этот вызов требовал массированного освоения всего, что было создано культурно-правовой традицией в предыдущий период. Тесное взаимодействие и взаимопроникновение мусульманских законов и традиций праведного правления в представлениях кочевников о верховной власти с течением времени способствовали формированию специфической политической системы, модель которой просуществовала вплоть до падения Казахского ханства в XIII/XIX в.

Анализируя научный путь Меруерт Хуатовны, ее кропотливый труд источникововеда, многолетние усилия по организации деятельности Института востоковедения как ведущего научного центра в регионе приходит понимание того, что факт обнаружения ею уникальных артефактов по истории казахского ханства в Европе и богатейшей коллекции документов в Китае – не случайный подарок слепой судьбы, а золотоносная руда, добытая в результате многолетнего целенаправленного интеллектуального поиска, помноженного на глубокое чувство патриотизма.

Историю Центральной Азии невозможно представить без работ талантливого ученого Аширбека Курбанович Муминова. Он, пожалуй, - один из самых успешных учеников петербургской школы классического исламоведения в Центральной Азии. А. К. Муминову удастся не просто продолжать исламоведческие штудии, начатые ее корифеями (Большаковым О.Г., Прозоровым С.М., Халидовым А.Б.), но в то же время, используя ее методологию, фактически становится первооткрывателем совсем не известных страниц прошлого региона.

В нашем обзоре невозможно даже просто перечислить работы исследователя. Выделим лишь два, так сказать, магистральных, направления его творчества, которые значительно расширили горизонты наших представлений о развитии средневековой интеллектуальной истории Центральной Азии.

Основательные работы А.К. Муминова по истории доминирующей в регионе богословско-правовой школы, ханафитского мазхаба, фактически стали новым словом в понимании этого направления исламской правовых мысли и практики *как комплексного явления*.

Мазхабы во многом определили своеобразие социально-политической истории ислама, они не являлись ни институционализированным сообществом, ни некоей «гильдией», связанной с государственным аппаратом. Улама, «независимо от их принадлежности к формальным или воображаемым школам, действовали как люди, которые несут ответственность только перед собой», отвечая за свои действия «собственным авторитетом». Отказ улама служить правителям во многих случаях воспринимался социумом «как протест против существующего статус кво <...>, попытка делегитимации государства» [16, р.17]. Это делало их весьма значимой социально-политической силой.

Укрепление позиций ханафитов в регионе произошло в период правления Караханидов. По мнению Б.Д. Кочнева, «Караханидский каганат так и остался фактически конфедерацией отдельных владений представителей господствующего клана, пользовавшихся довольно обширным набором полномочий и власти. На смену строгой централизации Саманидов пришло децентрализованное функционирование отдельных удельных княжеств – ханств» [17,с.24]. Всемирная поддержка ханафитских улама, как ключевых социально-политических партнеров, отвечала политическим целям правителей. Согласно данным источников, из 544 ханафитских факихов, известных в мусульманском мире, 221 относились к Мавераннахру, что составляет 42%. К периоду Саманидов относят 45 факихов, ко времени правления Караханидов – 133 (!), к этапу монгольских завоеваний - 43. Исследователь заключает: «Из трех периодов в приблизительно два века каждый караханидский период по числу биографий факихов превосходит предшествующий и последующий периоды в отдельности в три раза»[18,с.58].

Проанализировав содержание несколько видов памятников историко-биографической литературы (*манакиб*, *табакат*, биографические словари *мухаддисов*), богословские сочинения *факихов*-ханафитов (около 300 сочинений), эпиграфические памятники (239 надписей), а также традиционные исторические труды, включая и пометки, оставленные в IV–IX/X–XV вв. на полях текстов центральноазиатского происхождения, А.К. Муминов смог показать конкурентную борьбу местных и пришлых групп (*гураба*) ‘улама’ за влияние в социуме, установить степени воздействия этой конкуренции на обогащение подходов и методов в трудах ‘улама’, на развитие положений ханафитского *мазхаба* и матуридитского *калама*. Чрезвычайно важной задачей исследования было установление роли ханафитов в процессе адаптации ислама в новой социально-политической реальности в регионе с разнородным этническим составом, самобытными традициями в социальной и экономической жизни, культуре, обычаях и верованиях.

Проделав огромную работу по осмыслению значительного корпуса разнородных источников, исследователь существенно углубил наше понимание этого сегмента интеллектуальной истории Центральной Азии.

Не менее значимыми явились исследования А.К.Муминова в области генеалогии сакральных семейств и групп *хваджей*, которые он проводил в содружестве с известным американским ученым Д.Ди Уизом [19]. В основу исследования был положен текст сочинения «*Насаб-нама*», в шести редакциях, датированных XIX -XXI вв., четыре из которых были тюркоязычными, две – на таджикско-персидском языке. Этот уникальный источник содержит информацию о двенадцати кланах *хваджа* с территории современных Казахстана и соседних регионов.

Значение этого источника для понимания интеллектуальной истории региона, в частности, особенностей сложения сакральной истории исламизации Центральной Азии, суфийской традиции и форм локального ислама невозможно переоценить. Важной чертой произведения является наложение историй персон классической исламской антропологии и сведений о представителях кочевников Центральной Азии и Сибири, распространявших ислам на новых землях.

Благодаря таким приемам сакральная антропология не отрывалась от исторической. Более того, именно она подтверждала «весомость» и легитимность современных авторов персоналий, придавала им сакральность. Символизируя бесконечность исторического процесса, Традиция, актуализируя важнейшие архетипы классического ислама, воплощалась в универсальной истории как в своего рода «Большом нарративе», и в этом случае выступала как обращенная в будущее метаисторическая реалья единых коллективной памяти и культурного капитала. Возможность

инкорпорирования практически любого индивида и/или этническую общность в общую мусульманскую Традицию придавала универсальное измерение исторической эволюции, создавала впечатление совместного присутствия, со-бытия. В определенной мере в этом можно видеть и попытку гармонизировать отношения внутри социума, «легализовать» такую классификацию образцов / персоналий великого прошлого, которая наилучшим образом могла ответить на вызовы текущей религиозно-политической жизни, утверждая непрерывность исторической традиции, ее вневременность [Додхудоева]. К тому же, как верно подметил В.А.Кузнецов, это давало возможность «собрания» <истории>, как необходимости легитимации, формирования *универсальной идентичности*, которая могла бы объединить элиты завоевателей и завоеванных, позволить и тем, и другим сохранить собственную самость» [21, с. 281. Выделено мною-Л.Д.]

Нельзя не отметить в нашем обзоре и работы талантливой представительницы молодого поколения казахстанских источниковедов - Эльвиры Максимовны Молотовой, посвященные письменным памятникам региона и, прежде всего, агиографическому сочинению «*Тазкира-йи Бугра-хан*». Его главный герой, караханид Сатук Бугра-хан, первым из тюркских правителей региона принял ислам в качестве последователя суфийского ордена Увайсийа, основателем которого считается современник пророка Мухаммада Увайс Каранй (ум. в 22/642-43, 30/650-51 или 37/657-58гг.).

Этот уникальный источник поставил перед исследовательницей целый ряд вопросов: об авторе произведения, времени и языке написания первичной версии (таджикско-персидский или тюрки). Проведенный ею анализ многочисленных списков произведения на обоих языках из фондов разных стран выявил целый ряд имен их *возможных* авторов/составителей, оставив, тем не менее, вопрос об авторстве «*Тазкира*» открытым. Не удалось окончательно решить и проблему датировки, равно как и языка первоначальной версии, хотя большинство исследователей склоняются к мнению, что в качестве возможного времени ее появления можно отталкиваться от X/XVI в., а языком первоначальной версии считать фарси.

Исследование Э. Молотовой – ярчайший пример применения интертекстуального подхода к источнику, предложенного еще М.М. Бахтиным и дополненного Ю. Кристевой. В понимании М.М.Бахтина, каждый текст «открыт для читателя», знакомство с которым проявляется как «опыт самопознания в опыте другого» [22, с.184]. Процесс коммуникации между текстом и читателем трактовался ученым как бесконечный и незавершенный диалог, не исключавший и возможный «перенос текста или его части в иной контекст, в иные ситуационные условия, не связанные с первоначальными условиями порождения» [23, с. 15].

Одной из недавних публикаций, продемонстрировавших высокую степень целесообразности обращения к интертекстуальности как научному приему в сфере источниковедения, стала великолепная работа известного французского ученого А. Папаса о воздействии сочинений Джами, Навои, Лами на процесс *индивидуальной* исламизации в Евразии периода предмодерна [24]. Автор подчеркивает, что сочинения жанра *табакат* отличались от литературы *турук*, фокусируясь скорее на персональной, а не общинной духовной трансформации [24, р.399].

Такое положение представляется мне вполне логичным, если взглянуть на историю исламизации в Евразии ретроспективно. Обращение в ислам кочевников в период, предшествующий их массивному появлению в Мавераннахре, проводилось массово, закрепляя тем самым коллективную идентичность, становившуюся и племенной. На территории Османской империи новыми мусульманами становились бывшие христиане Европы, принимая ислам либо насильно, в процессе завоеваний, либо добровольно, воспринимая обращение в ислам как надежный инструмент социального лифта.

Неудивительно, что со временем на территориях обеих политий неуклонно возрастал запрос именно на *индивидуальное* обращение в ислам (а, возможно, и просто интерес к исламу), на обретение подлинной *индивидуальной* религиозной идентичности, особенно если принять во внимание появление моды на исламскую духовность, сложившейся благодаря усилению влияния духовных лиц из ведущих центров классического исламского знания, включенных в состав империи в ходе завоеваний Османами в Северной Африке и на Ближнем Востоке. Именно поэтому этот этап истории Евразии считается вторым формационным периодом в истории ислама, проявившимся в *индивидуальной* исламизации, проникавшей в глубинные слои общества (движение сверху- вниз, от элит к простолюдинам), и, как результат, в разделении политий и сообществ по конфессиональному признаку [25].

Наличие различных копий «*Тазкира*» свидетельствует о существовании настоятельной необходимости появления этих текстов, о заинтересованности автора(ов) текста в собеседнике, владевшим любым из двух наиболее распространенных в регионе языков. Мне представляется, что обращение к истории, пусть и фантастической, воображаемой, *индивидуального* религиозного опыта харизматичного героя «*Тазкира*» во вновь и вновь воссоздаваемом тексте, как некоем саморазвивающемся интеллектуальном продукте (вспомним, что Ю. М. Лотман называл текст «смыслопорождающим устройством», «самовозрастающим логосом» Гераклита), являлось для мусульманина актом коммеморации, накрепко связанным с идеей первичной исламизации, общинной солидарности и конструированием на этой основе коллективной памяти и идентичности. И в этом случае, на мой взгляд, личность автора/ составителя была не столь важна, гораздо важнее была ориентация на осмысление сакрализованной «картины прошлого» и закрепления ее в коллективной памяти как отражения преемственности символического капитала. Значимым являлось приобщение рядового члена общины (и автора/ составителя, и читателя) к этому *вневременному* памятнику письменной традиции кочевников региона

Ментальная масса смыслов и концептов, зафиксированная в многочисленных копиях «*Тазкира*», создавала сложные диалоги между читателями и составителями, с одной стороны, и пластами текста, с другой, высвечивая разные предпочтения в разных временных, пространственных и языковых измерениях. Так, «мысль, фиксируемая в нелинейном тексте, движется не в пустоте, а в созданном культурой смысловом пространстве, расширяемом и обогащаемом этой мыслью. Поэтому «странствование», «брожение» мысли <...> не является бессмысленно-хаотическим, произвольным. Это «брожение» может быть весьма плодотворным, оно может создавать новые смысловые эффекты, относительно целостные образования» [26, с. 40].

Ограничившись в своем обзоре лишь некоторыми наблюдениями о творческом вкладе только четырех историков - источниковедов Казахстана – Абусейтовой М.Х., Бейсембиева Т.К., Муминова А.К. и Молотовой Э.М., в изучение интеллектуальной истории Центральной Азии, я попыталась показать, насколько прочный фундамент строго научного, основанного на первоисточниках, исследования региона заложили своими трудами эти представители казахстанской исторической науки.

Каждый из них неповторим в своем творческом поиске, исследовательском таланте, но всех их отличает огромное трудолюбие, открытость к сотрудничеству с коллегами из самых разных стран, стремление к самосовершенствованию, к расширению горизонтов своего познания развития интеллектуальной традиции Центральной Азии, в которой принцип целостности сочетается с учетом различий и многообразия.

Можно соглашаться или нет с отдельными конкретными выводами и концепциями каждого из них, но нельзя не испытывать глубокое уважение к этим исследователям и радость от работы с ними.

**NEW INTELLECTUAL HISTORY OF THE REGION
IN THE WORK OF KAZAKHSTAN SOURCE STUDIES EXPERTS**

Dodkhudoeva Lola

Having limited my short review to only some observations about the creative contribution of only four historians - sources scholars of Kazakhstan - Abuseitova M. H., Beysembiev T.K., Muminov A.K. and Molotova E.M., in the study of the intellectual history of Central Asia, I tried to show how solid foundation of strictly scientific, based on primary sources, research of the region was laid by these representatives of Kazakhstani historical science with their works.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Репина Л.П. Наука и общество: публичная история в контексте исторической культуры эпохи глобализации// Ученые записки казанского университета Т. 157, кн. 3 Гуманитарные науки. 2015.С. 55-67.
2. Репина Л. П. Память о событиях в измерениях пространства и времени // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. История. Международные отношения. 2020. Т. 20, вып. 1. С. 34–40. DOI: <https://doi.org/10.18500/1819-4907-2020-20-1-34-40>
3. Assmann J. Tradition, Writing and Canonization. Structural Changes of Cultural Memory// The formative past and the formation of the future. Collective remembering and identity formation.: Stordalen, Terje ; Naguib, Saphinaz-Amal (Hrsgg.): Oslo 2015. P. 115-132.
4. Эксле О.Г. Культура памяти под воздействием историзма//Одиссей. Человек в истории. 2001. М. С.176-198.
5. Bregel Yu. The Role of Central Asia in the History of the Muslim East//Institute of Asian and African Affairs. The Hebrew University of Jerusalem. Occasional Paper. № 20. New York, 1980. P.1-19.
6. Bregel Yu. Historiography xii. Central Asia //www. Encyclopaedia Iranica. Historiography. Originally published on December 15, 2004.
7. Woods J. D. The Rise of Timurid Historiography// Journal of Near Eastern Studies. Vol. 46, №2, 1987. P.81-108.
8. Meskoob Sh. Melliyyat wa zabān, tr. M. Hillmann as *Iranian Nationality and the Persian Language*, ed. J. Perry. Washington, D.C., 1992.
9. Dodkhudoeva Lola. Sur la question de l'activite du khanaqa de Mouhammad Parsa // Boukhara La Noble. Cahiers de l'Institut d' Etudes sur l'Asie Centrale. Tachkent- Aix-en-Provence, vol. 6, 1998. P.125-146.
10. Dodkhudoeva Lola. Translating and copying in pre-Timurid Herat: an original Persian

translation of the Ihyâ' 'ulûm al-dîn, 725/1324// Fr. Richard, M. Szuppe (dir.) *Ecrits et culture en Asie centrale et dans le monde turco-iranien, Xe-XIXe siècles. (Cahiers de Studia Iranica 41)*, Paris, 2009. P. 165-193.

11. Бабаджанов Б.М. Рецензия на книгу: Т.К. Бейсембиев. Кокандская историография. исследование по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX Веков. Алматы, 2009. 1263 с.// Восток (Oriens). 2012. № 1. С.191 -194.

12. Бейсембиев. Т. К. Чингизово право на Востоке и политико-правовые учения в соседних регионах (на примере сарматизма в Речи Посполитой XVI– XVIII вв.)// Известия АН КазССР. Серия общественных наук. 1991. № 4. С. 26–32.

13. Почекаев Р.Ю. «Чингизово право»: правовое наследие Монгольской империи в тюрко-татарских ханствах и государствах Центральной Азии (Средние века и Новое время). Казань, 2016.

14. Булыгина Т. А. «Мыслящий мир» истории Ю. М. Лотмана //Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 2007. № 20. С. 14-24.

15. Алексеев И.Л. Династическая автократия и конкурентный трайбализм в средневековом мусульманском обществе: взгляд Ибн Халдуна//Вестник РГГУ. Политология. История. Международные отношения. Зарубежное регионоведение. Востоковедение 2016 №01 (03). С.91-101.

16. Alaoudh A. Imagined Religious Institutions: Pre-modern Hanbali Ulama in the Juristic Sphere from (850-1350)//Electronic Journal of Islamic and Middle Eastern Law. Vol. 5. 2017. P.1-29.

17. Кочнев Б. Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Часть I. Источниковедческое исследование. М., 2006. 344с.

18. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / Под редакцией С.М. Прозорова. Алматы, 2015. 400 с.

19. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях. Том 1: Открытие пути для ислама: рассказ об Исхак Бабе, XIV-XIX вв. / Ответственные редакторы: Девин ДиУис, А.К. Муминов. Исследование, составление текстов, переводы на русский и английский языки, комментарии и указатели: Девин ДиУис, А.К. Муминов, Д.А. Рахимджанов, Ш.Ю. Зиядов. Приложение А.К. Бустанов. Алматы–Блумингтон, 2013. 640 с.

20. Додхудоева Лола. К вопросу об инструментах формирования имперской идеологии в период правления Шибанидов // Средневековый Восток. Проблемы историографии и источниковедения. Памяти Героя Советского Союза академика З.М.Буниятова. Баку. 2015. С. 51 – 71.

21. Кузнецов В.А. Ранняя арабо-мусульманская историческая мысль и иудео-христианская традиция Ранняя арабо-мусульманская историческая мысль и иудео-христианская традиция // «Рассыпанное» и «собранное»: стратегии организации смыслового пространства в арабо-мусульманской культуре. М., 2015. С. 264-291.

22. Яусс Г.-Р. К проблеме диалогического понимания// Бахтинский сборник. Вып. 3. М., 1997. С.34-56.

23. Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса: от психолингвистики к лингвосинергетике. М., 2006. 286с.

24. Papas A. Individual Sanctity and Islamization in the Tabaqat Books of Jami, Nava'i, Lami'i and Some Others// Jāmī in Regional Contexts: The Reception of 'Abd Al-Raḥmān Jāmī's Works in the Islamicate World, Ca. 9th/15th-14th/20th Century. Eds. Th. d'Hubert and A.Papas. Leiden, 2018. P.378-424.

25. Burak G. The Second Formation of Islamic Law: The Post-Mongol Context of the Ottoman Adoption of a School of Law // Comparative Studies in Society and History 2013. Vol. 55(3). P. 579–602.

26. Субботин М. М. Теория и практика нелинейного письма (взгляд сквозь призму «Грамматологии» Ж. Деррида [Текст] // Вопросы философии. 1993. № 3. С. 36-45.

Мақалада Қазақстанның төрт тарихи шығыстанушылары – М.Қ. Әбусейітова, Т.К. Бейсембиев, А.К. Муминов пен Е.М. Молотовалардың ғылыми жұмысына шолу ұсынылған. Орта Азияның интеллектуалды тарихын зерттеуде, аймақты зерттеу барысында қазақстандық тарих ғылымының осы өкілдері өз еңбектерімен қалаған, түпдеректерге негізделген ғылыми фундаменттің қаншалықты берік екенін көрсетуге тырыстым.

Having limited my short review to only some observations about the creative contribution of only four historians - sources scholars of Kazakhstan - Abuseitova M. H., Beysembiev T.K., Muminov A.K. and Molotova E.M., in the study of the intellectual history of Central Asia, I tried to show how solid foundation of strictly scientific, based on primary sources, research of the region was laid by these representatives of Kazakhstani historical science with their works.

Николаева Камила Сергеевна

СОВМЕСТНЫЕ УСИЛИЯ КАЗАХСТАНА И УЗБЕКИСТАНА ПО ВОССТАНОВЛЕНИЮ РЕГИОНА ПРИАРАЛЬЯ

Краткая справка. На сегодняшний день, проблема высыхания Аральского моря, является одной из самых крупных в новейшей истории глобальных экологических катастроф, испытываемой странами и 62-миллионным населением Центральной Азии. Трагедия Аральского моря по своим эколого-климатическим, социально-экономическим и гуманитарным последствиям, представляет прямую угрозу устойчивому развитию региона, здоровью, генофонду и будущему проживающих в нем людей. Аральское море, бывшее уникальным, красивейшим и одним из крупнейших закрытых водоемов мира, практически в течение жизни одного поколения оказалось на грани полного исчезновения, что обернулось беспрецедентным бедствием и непоправимым ущербом для жизнедеятельности проживающего здесь населения, экосистемы и биоразнообразия Приаралья [1].

Аральское море играло важнейшую роль в развитии экономики региона, его производственных отраслей, в обеспечении занятости населения, в формировании устойчивой социальной инфраструктуры. В прошлом, море относилось к числу богатейших в мире рыболовецких угодий: ежегодный объем улова рыбы в водоёмах Приаралья составлял 30-35 тыс. тонн. Более 80 процентов жителей, населявших побережье Арала, были заняты в добыче, переработке и транспортировке рыбы и рыбопродуктов. Плодородные земли дельты Амударьи и Сырдарьи, а также, высокопродуктивные пастбища, обеспечивали занятость более 100 тысяч человек в сфере животноводства, птицеводства, выращивания сельскохозяйственных культур.

До 1960 года, было четвертым по площади озером мира. Затем, его уровень стал быстро снижаться, в том числе, и из-за забора воды на орошение из основных питающих

рек Амударья и Сырдарья. За 40 лет площадь Арала сократилась практически вдвое, уровень воды снизился на 18 метров, объем – уменьшился в пять раз, увеличилась её засоленность, исчезла рыба. В 1989 году он распался на два изолированных водоёма – Большой (Южный) Арал на территории Узбекистана и Малый (Северный) на территории Казахстана [2].

Создание Международного Фонда спасения Арала (МФСА)

С целью преодоления экологического кризиса и улучшения социально-экономического положения в бассейне Аральского моря, признанного мировым сообществом одной из крупнейших катастроф XX века, Главы государств Центральной Азии, в 1993 году создали Международный Фонд спасения Арала (МФСА) и утвердили Положение о Фонде, в соответствии с которым была учреждена Исполнительная дирекция Фонда в городе Алматы, а также, принято решение о создании Межгосударственного Совета по проблемам бассейна Аральского моря с постоянно действующим Исполнительным комитетом в городе Ташкенте, Комиссией по социально-экономическому развитию, научно-техническому и экологическому сотрудничеству (преобразованному в 1995г. в Комиссию по устойчивому развитию (МКУР), Координационной водохозяйственной комиссией (МКВК).

В феврале 1997 года, Главами государств принята новая принципиальная схема управления МФСА, в соответствии с которой, Межгоссовет упразднен, Правление, Исполком, МКУР и МКВК переданы в состав МФСА, Исполнительная дирекция фонда была преобразована в филиал Исполкома МФСА в Казахстане. Исполком МФСА на ротационной основе стал размещаться в стране, председательствующей в МФСА.

В 1994 году, Главами государств Центральной Азии, была принята первая «Программа бассейна Аральского моря» (ПБАМ-1). В связи с водохозяйственным характером ПБАМ-1 и межсекторальной координации, очевидной стала необходимость в новом подходе к планированию и реализации действий в регионе.

Основной задачей МФСА было привлечение средств пяти государств Центральной Азии и международного сообщества доноров для финансирования Программы бассейна Аральского моря (ПБАМ).

Работа над разработкой первой Программы была начата в 1992 году при активном участии Всемирного Банка, ЮНДП, ЮНЕП. Основными направлениями Программы, старт которой состоялся в 1994 году, являлись:

1. стабилизация состояния окружающей среды в бассейне Аральского моря;
2. восстановление нарушенной экологии Приаралья;
3. совершенствование методов управления водными и земельными ресурсами бассейна;
4. создание управленческих структур всех уровней для планирования и реализации мероприятий Программы [3].

Вторая программа бассейна Аральского моря (ПБАМ-2), была утверждена Правлением МФСА 28 августа 2003 года. До этого, 6 октября 2002 года, в г. Душанбе, Главы государств-учредителей МФСА приняли решение о разработке новой программы, с учетом достигнутого первой фазой Программы ПБАМ-1 и утвердили ее основные направления. В соответствии с данным решением, Президенты стран Центральной Азии поручили Исполнительному комитету МФСА совместно с МКВК и МКУР по согласованию с правительствами государств-учредителей разработать «Программу конкретных действий по улучшению экологической и социально-экономической ситуации в бассейне Аральского моря на период 2003-2010 годы (ПБАМ-2)». В разработанную Программу вошли 14 приоритетных направлений, объединенных в 4 блока:

водохозяйственный, социально-экономический, экологический и мониторинг окружающей среды.

ПБАМ-2 стала основным документом, определяющим главные приоритеты в улучшении экологической и социально-экономической обстановки в регионе на период 2003-2009 годы. Она формировалась на основе многостороннего партнерства и поступающих предложений от всех заинтересованных участников из центральноазиатских стран [3].

Третья программа бассейна Аральского моря, была принята согласно Решению Глав государств от 28 апреля 2009 года, Исполнительный комитет МФСА (ИК МФСА) с участием Межгосударственной Координационной Водохозяйственной Комиссии (МКВК), Межгосударственной Комиссии по устойчивому развитию (КУР), а также, национальных экспертов от стран Центральной Азии и доноров в период 2009-2012 гг. Проект ПБАМ-3 был поддержан международными донорскими организациями (Совместное заявление доноров, г.Ашхабад, 20 июля 2010 г.) и утвержден Решением Правления МФСА 15 мая 2012 года. Программа включает 4 основные направления: (I) комплексное использование водных ресурсов; (II) экологическое измерение; (III) социально-экономическое измерение; (IV) совершенствование институционально-правовых механизмов. Главная цель ПБАМ-3 – улучшение условий жизни народов региона, путем применения принципов интегрированного управления водными ресурсами, разработка взаимоприемлемых механизмов комплексного использования водных ресурсов и охраны окружающей среды в Центральной Азии с учетом интересов всех стран региона [3].

Совместные усилия Казахстана и Узбекистана

Летом 2014 года высохла восточная часть Южного Арала. Об этом свидетельствуют данные спутниковых снимков НАСА. Ежегодно, ветра выносят с осушенного дна моря более 100 миллионов тонн соли, пыли и песка. Вся эта масса распространяется на расстояние до 1000 километров.

Лидеры Туркменистана, Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана и Узбекистана обсуждали проблемы Аральского моря и способы реабилитации – насколько это возможно – после ударившей по всему региону экологической катастрофы. Это заседание Совета глав государств-учредителей фонда состоялось после почти десятилетнего перерыва. За это время, проблем накопилось много. И многое предлагалось – разными специалистами, в разных странах.

С 2017 года, руководство Узбекистана привлекает внимание международного сообщества к Аральской катастрофе. В частности, президент республики Шавкат Мирзиёев, на 72-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, призвал мировую общественность к объединению международных усилий для устранения последствий экологического кризиса и оказания практической помощи страдающему от него населению.

Узбекистан поддержал Конвенцию об использовании водных ресурсов Амударьи и Сырдарьи, разработанную Региональным центром ООН по превентивной дипломатии для Центральной Азии. С учетом того, что трагедия затрагивает планету в целом, по инициативе Узбекистана под эгидой ООН, образован Трастовый фонд по Аральскому морю и региону Приаралья.

Во время визита в Узбекистан главы Верхней палаты казахстанского парламента – К.-Ж. Токаева (ныне Президент Республики Казахстан) 27 сентября 2017 года, были проведены переговоры с руководителями обеих палат парламента Узбекистана и состоялась встреча с президентом Узбекистана – Ш.М. Мирзиёевым. В рамках встречи была достигнута договоренность о совместном использовании водных ресурсов Аральского бассейна.

До 2018 года – Совет МФСА не собирался почти 10 лет. Поэтому, президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев подчеркнул, что эта встреча «откроет новую страницу в деятельности организации, придаст мощный импульс региональному партнёрству в Центральной Азии».

Узбекистан, испытывающий тяжёлые последствия экологической катастрофы, за 2013-2017 годы реализовал свыше 500 проектов по смягчению её последствий. В частности, засадил около 350 тысяч гектаров на высохшем дне Арала саксаулом и другими солеустойчивыми растениями.

Программа, принятая Кабинетом Министров Узбекистана в 2015 году, предусматривала выделение 3,9 миллиарда долларов США на подобные проекты.

Кроме того, Шавкат Мирзиёев утвердил Госпрограмму по улучшению условий и качества жизни в Приаралье на 2017-2021 годы с бюджетом в 8,422 триллионов сумов (\$1,08 млрд).

По словам президента Узбекистана, проблема высыхания Аральского моря занимает особое место, это «наша общая боль, ее негативные последствия усугубляются, регион Приаралья продолжает захватывать возникшая там пустыня».

Ш.М. Мирзиёев подчеркнул, что в результате, в регионе ощущается дефицит водных ресурсов, снижение качества питьевой воды, деградация земель, резкое уменьшение биоразнообразия, происходят серьезные климатические изменения.

Ш.М. Мирзиёев в своем выступлении выделил приоритетные направления взаимодействия, среди которых фигурирует объявление Приаралья зоной экологических инноваций и технологий.

«Эта инициатива направлена на объединение наших общих усилий в целях формирования условий для привлечения иностранных инвестиций в разработку и внедрение экологически чистых технологий; комплексного внедрения принципов «зеленой» экономики, экологически чистых энерго- и водосберегающих технологий; предотвращения дальнейшего опустынивания и экологической миграции; развития экотуризма и реализации других мер», — отметил президент Узбекистана.

В целях закрепления подвижных песков, уменьшения выноса ядовитых аэрозолей с высохшего дна Арала, президент Узбекистана предложил создать Региональный центр по выращиванию саженцев пустынных и кормовых растений.

«По данным наших ученых, мы сможем в течение 10-12 лет покрыть лесными насаждениями все высохшее дно моря. Более того, нам под силу создать новые высокопродуктивные пастбища, что даст толчок интенсивному развитию животноводства и обеспечит работой десятки тысяч человек».

Мирзиёев выступил за сохранение уникальной региональной фауны, «для чего нужен общерегиональный подход».

Выступая на заседании Совета, президент Узбекистана заявил: «Для кардинального улучшения неблагоприятной экологической ситуации в нашем регионе, нужны решительные и нестандартные меры» и выдвинул следующие инициативы:

- объявить Приаралье зоной экологических инноваций. По мнению Мирзиёева, нужно создавать условия для привлечения иностранных инвестиций в разработку и внедрение технологий, которые предотвратили бы дальнейшее опустынивание, миграцию, помогли сберечь воду и развивать экотуризм;

- сфокусировать внимание на вопросах закрепления подвижных песков и уменьшения выноса ядовитых аэрозолей с высохшего дна Арала. Для этого, по словам узбекского президента, необходимо создать Региональный центр по выращиванию пустынных саженцев и покрыть лесными насаждениями всё высохшее дно. Среди этих растений, считает Мирзиёев, должны быть и кормовые: появление новых

высокопродуктивных пастбищ даст толчок интенсивному развитию животноводства и обеспечит работой десятки тысяч человек;

- найти общерегиональный подход для сохранения уникальной фауны региона (исчезающих видов животных, таких как гепард, кулан, сайгак): например, «очертить» в Приаралье трансграничные охраняемые природные территории;

- кардинально повысить уровень регионального сотрудничества по проблемам водосбережения. Мирзиёев заявил, что готов создать все условия для выработки взаимоприемлемых механизмов по использованию водных ресурсов Аральского бассейна и предложил провести в Узбекистане региональную конференцию по этой теме;

- объединить усилия учёных Центральной Азии, организовать научную кооперацию. Президент Узбекистана настаивает на совместных междисциплинарных исследованиях, в том числе, на площадке научно-информационных центров Межгосударственной координационной водохозяйственной комиссии и Межгосударственной комиссии устойчивого развития.

В августе 2018 года, страны-учредители МФСА договорились усовершенствовать работу организации. Нурсултан Назарбаев в ходе совместной пресс-конференции по итогам саммита в Туркменистане, указал, что Аральский кризис стал одной из самых крупных экологических катастроф в истории человечества, и отметил, что за прошедшие полвека, площадь акватории моря уменьшилась в 9, а объем воды - в 30 раз, а также проинформировал, что стороны сочли необходимым обратиться к всемирному сообществу, ООН, всем фондам и банкам, которые занимаются этой проблемой, поддержать усилия государств-учредителей МФСА, направленные на улучшение экологической обстановки в Аральском регионе [4].

С февраля 2019 года, возобновила работу казахстанско-узбекская комиссия по решению проблем Арала. По словам вице-министра энергетики Республики Казахстан С. Нурлыбай, «... наши страны создали совместную рабочую группу по охране окружающей среды и качеству воды. Во-первых, мы утвердили ее состав. Во-вторых, мы утвердили положение о совместной казахстанско-узбекистанской совместной рабочей группе. В-третьих, составили план работы на ближайшие три года. То есть, мы реально приступили к этой работе». По мнению казахстанского депутата Г. Щегельского, для сохранения Малого Арала, необходимо провести восстановительные работы вдоль дельты реки Сырдарья. А для стабилизации водного баланса, нужно наладить сотрудничество с Узбекистаном [5].

С сентября 2020 года, выступая с видеопосланием перед делегатами 75-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, президент Республики Узбекистан –Шавкат Мирзиёев предложил объявить регион Приаралья зоной экологических инноваций и технологий. Он напомнил о стремительном высыхании Аральского моря и разрушительном воздействии последствий изменения климата. Мирзиёев также рассказал о реформах в своей стране и призвал совместными усилиями бороться с COVID-19.

В своем выступлении, президент уделил особое внимание проблеме изменения климата, подчеркнув, что сегодня каждая страна ощущает на себе разрушительное воздействие этого процесса.

«К сожалению, эти негативные изменения представляют серьезную угрозу и для устойчивого развития Центральной Азии. Хотел бы вновь обратить внимание на губительные последствия высыхания Аральского моря. Зона Приаралья стала эпицентром экологической катастрофы», – заявил президент Узбекистана [6].

По инициативе Ташкента, как сказал Мирзиёев, был создан Многопартнерский трастовый фонд ООН по человеческой безопасности для региона Приаралья. Президент выразил надежду, что этот Фонд будет пополняться и станет эффективным механизмом

по оказанию международной помощи населению региона, проживающему на территории со сложной экологической обстановкой.

«Предлагаем принять специальную резолюцию Генеральной Ассамблеи ООН об объявлении региона Приаралья зоной экологических инноваций и технологий, а день принятия этого важнейшего документа – объявить Международным днем защиты и восстановления экологических систем», – предложил президент Узбекистана.

В апреле 2021 года, министр экологии, геологии и природных ресурсов Казахстана – М. Мирзагалиев, в рамках рабочей поездки в Кызылординскую область, ознакомился с фитолесомелиоративными работами на высохшем дне Аральского моря. «Вопросы экологии, особенно в зоне экологической катастрофы в Приаралье, находятся на особом контроле Главы государства – Касым-Жомарта Токаева. Наиболее экологически приемлемой и безопасной мерой по стабилизации рыхлой солевой поверхности и подвижных песков, является облесение высушенного дна растениями-аборигенами. Поэтому, начиная с 2008 года, за счет средств республиканского и местного бюджетов, а также, помощи Всемирного банка, Глобального экологического фонда, на высохшем дне Аральского моря высажен саксаул на площади более 195 тыс. га. Аналогичную работу на своей территории проводит и Узбекистан», – отметил М. Мирзагалиев [7].

Кроме того, министр сказал и о стартовавшем в текущем году региональном проекте «Экологически ориентированное региональное развитие Приаралья», направленном на содействие экологически устойчивому развитию Приаралья. Он финансируется Федеральным министерством экономического сотрудничества и развития Германии. Проект реализуется до 2024 года в Каракалпакстане и Хорезмской области Узбекистана, а также, в Кызылординской и Мангистауской областях Казахстана. «В ближайшее время, будет принята специальная программа по посадке саксаула на дне Аральского моря. В рамках этой работы, с соседним государством Узбекистаном будут продолжены мероприятия по обмену опытом. Будет организована совместная экспедиция с учеными», – сказал М. Мирзагалиев [7].

18 мая 2021 – в Генеральной Ассамблее ООН единогласно одобрили резолюцию, объявляющую регион Приаралья «зоной экологических инноваций и технологий». Инициатива принадлежит Узбекистану, а соавторами резолюции выступили свыше 50 государств, включая Азербайджан, Беларусь, Казахстан, Россию, Таджикистан и Туркменистан. В документе отражена высокая оценка и поддержка ООН создания по инициативе Руководства Узбекистана Международного инновационного центра Приаралья при Президенте Республики Узбекистан и учреждения под эгидой ООН Многопартнерского трастового фонда по безопасности человека для региона Приаралья [8].

Таким образом, общими усилиями Узбекистана и Казахстана, Приаралье стало первым регионом, которому Генеральная Ассамблея предоставила столь значимый статус – Зоны экологических инноваций и технологий. Принятие специальной резолюции ГА ООН нацелено на объединение усилий в целях формирования условий и стимулов для привлечения инвестиций в разработку и внедрение высокотехнологических инноваций, экологически чистых, энерго- и водосберегающих технологий, комплексного применения принципов «зеленой» экономики, предотвращения дальнейшего опустынивания и экологической миграции, развития экотуризма и реализации других мер.

Использованная литература

1 Проблемы Арала и водных ресурсов региона // https://www.un.int/uzbekistan/news/проблемы_арала_и_водных_ресурсов_региона.

2. Новикова Н.М. Эколого-географический аспект Аральского кризиса// Экосистемы: экология и динамика. – №1. – 2019. – С. 5.
3. Программы бассейна Аральского моря // <http://kazaral.org/mfsa/pbam/>.
4. Страны-учредители Международного фонда спасения Арала договорились усовершенствовать работу организации // https://www.kt.kz/rus/state/straniuchrediteli_mezhdunarodnogo_fonda_spaseniya_arala_dogovorilisj_usovershenstvovatj_rabotu_organizacii_1153661605.html.
5. Спустя 20 лет возобновила работу казахстанско-узбекская комиссия по решению проблем Арала // https://www.kt.kz/rus/state/20_1377880914.html.
6. Чтобы избежать экологической пандемии // http://aral.uz/wp/2020/10/07/07_10_2020_1.
7. В Казахстане будет принята программа по посадке саксаула на высохшем дне Аральского моря // <https://kazlenta.kz/32172-v-kazahstane-budet-prinyata-programma-po-posadke-saksaula-na-vysohshem-dne-aralskogo-morya.html>.
8. Генассамблея объявила Приаралье зоной экологических инноваций // <https://news.un.org/ru/story/2021/05/1403152>.

Бұл мақала Қазақстан мен Өзбекстанның Арал аймағын қалпына келтіру жөніндегі ынтымақтастығы мәселелеріне арналған, сонымен қатар, келесі жайттарды ашады: халықаралық Аралды құтқару қорының қызметі және екі мемлекеттің осы мәселені шешудегі күш-жігері.

This article is devoted to the issues of cooperation between Kazakhstan and Uzbekistan on the restoration of the Aral region, and also reveals the following points: the activities of the international fund for saving the Aral Sea and the efforts of the two states to solve this problem.

Додонов Вячеслав Юрьевич

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА СО СТРАНАМИ ВОСТОКА: ОСНОВНЫЕ ПАРТНЕРЫ В КЛЮЧЕВЫХ СФЕРАХ

Страны Востока, в силу ряда объективных причин, занимают одно из ведущих мест среди экономических партнеров Казахстана в географическом разрезе по ключевым направлениям внешнеэкономического сотрудничества. При этом, в части внешней торговли, эти страны имеют лидирующую позицию – по итогам 2020 года, страны Азии (без учета стран СНГ) имеют максимальный удельный вес во внешней торговле Казахстана на уровне 36,7%, который превышает и долю европейских государств и стран СНГ.

Роль стран Востока высока не только в торговой и инвестиционной сферах международного экономического сотрудничества Казахстана, удельный вес азиатских государств значителен практически во всех областях внешнеэкономического взаимодействия, составляя (на конец 2020 года) от 14% до 43% (рис.1).

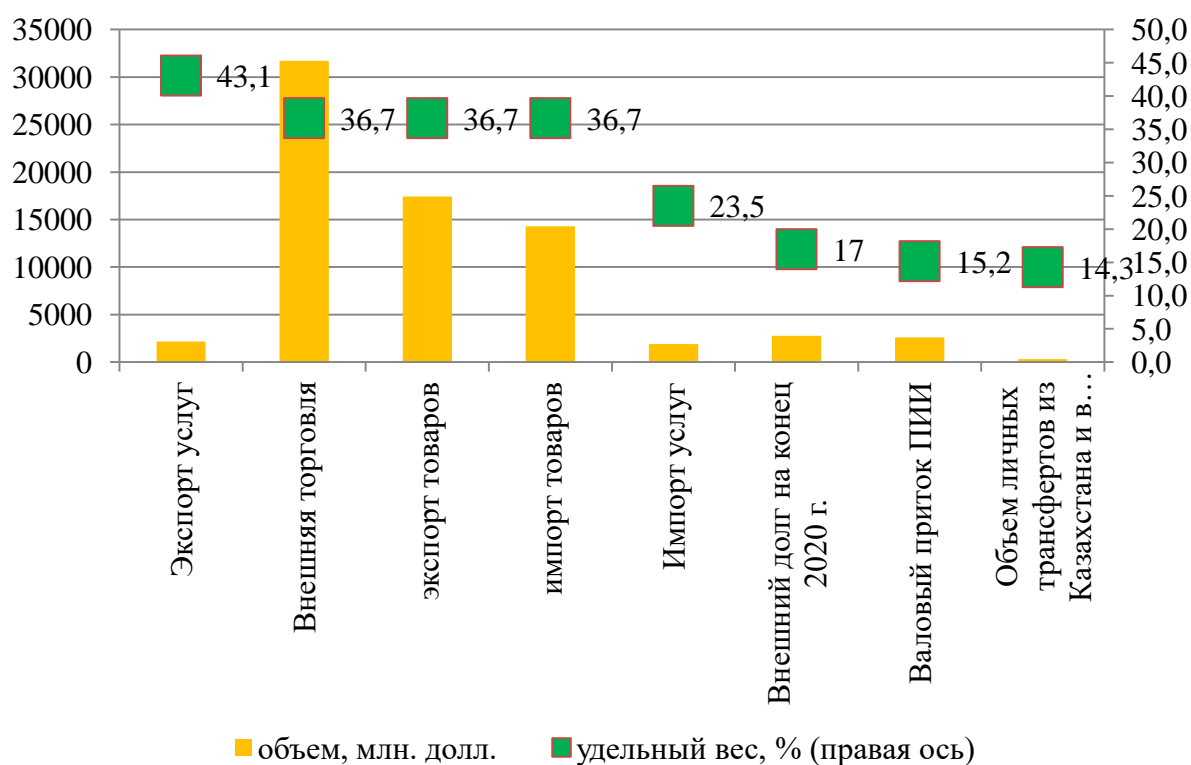

Рисунок 1. Показатели экономического сотрудничества Казахстана со странами Востока в отдельных сферах по итогам 2020 года [1-5].

Как видно из приведенных данных, основными сферами экономического сотрудничества Казахстана со странами Востока, являются внешняя торговля товарами и инвестиционное сотрудничество. Внешняя торговля, как основной вид экономических взаимосвязей, является наиболее показательной для выявления тенденций сотрудничества Казахстана со странами Востока. Анализ динамики товарооборота за последние десятилетия демонстрирует не только очень значительный рост объема данного показателя, который увеличился в 16,5 раза с 1995 по 2020 годы (с 1919 до 31707 млн. долл.). Эта динамика, представленная на рисунке 2, также отражает опережающий рост

внешней торговли Казахстана с азиатскими государствами (без учета стран СНГ) по сравнению с объемом внешней торговли в целом, что проявляется в поступательном росте удельного веса азиатских стран в ее общем объеме на протяжении последних двадцати лет.

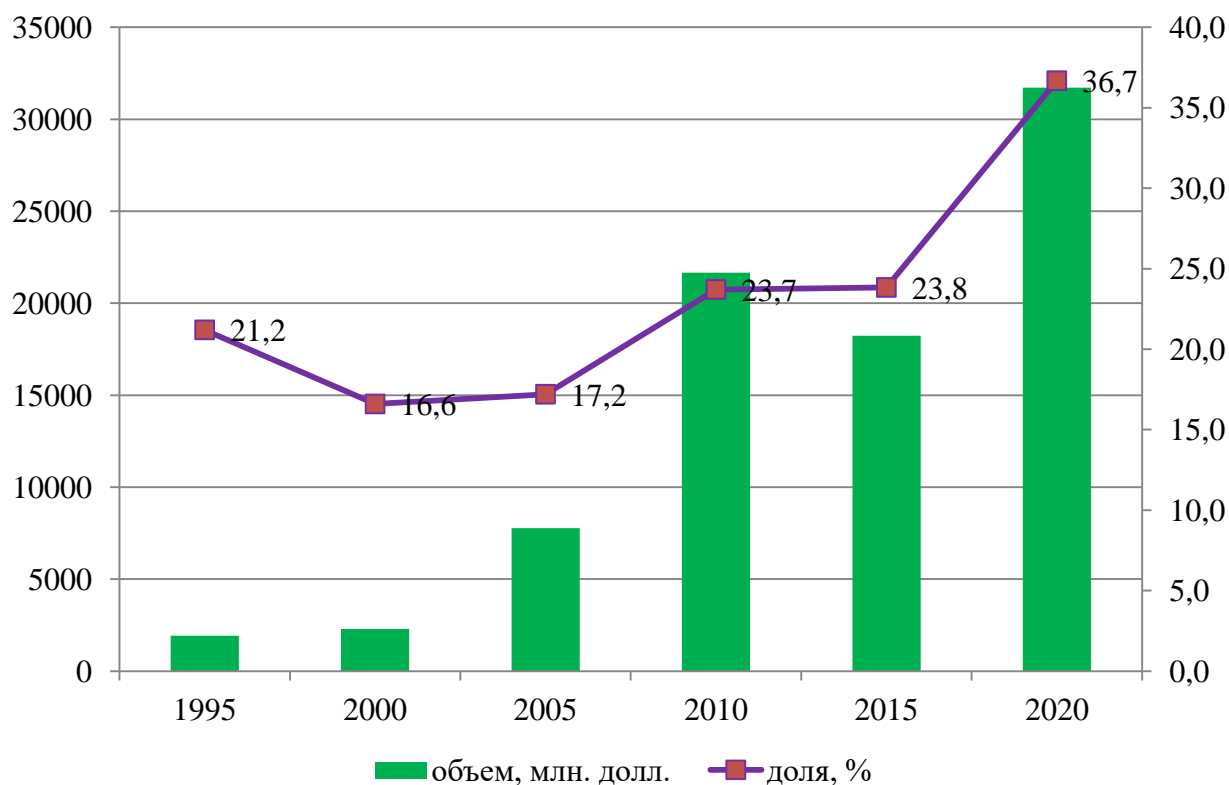

Рисунок 2. Динамика объема товарооборота Казахстана со странами Азии и его удельного веса в общем объеме внешней торговли [6-10].

Объем внешней торговли Казахстана с 1995 по 2020 год вырос в 9,5 раз, а торговля с азиатскими странами – в 16,5 раз; объем казахстанского экспорта, в целом, увеличился в 9,1 раза, а в азиатские страны – в 17,7 раз; объем импортируемых Казахстаном товаров вырос в 10,2 раза, а объем импорта из Азии – в 15,3 раза.

Ключевые партнеры Казахстана по внешней торговле из числа стран Востока, имеющие долю более 2%, представлены на рисунке 3. В части объема годового товарооборота, ключевым торговым партнером Казахстана является КНР, лидирующая с большим отрывом от других ведущих азиатских контрагентов. Так же, в числе лидеров торговли с Казахстаном по итогам 2020 года, находятся Южная Корея, Турция, Узбекистан и Индия.

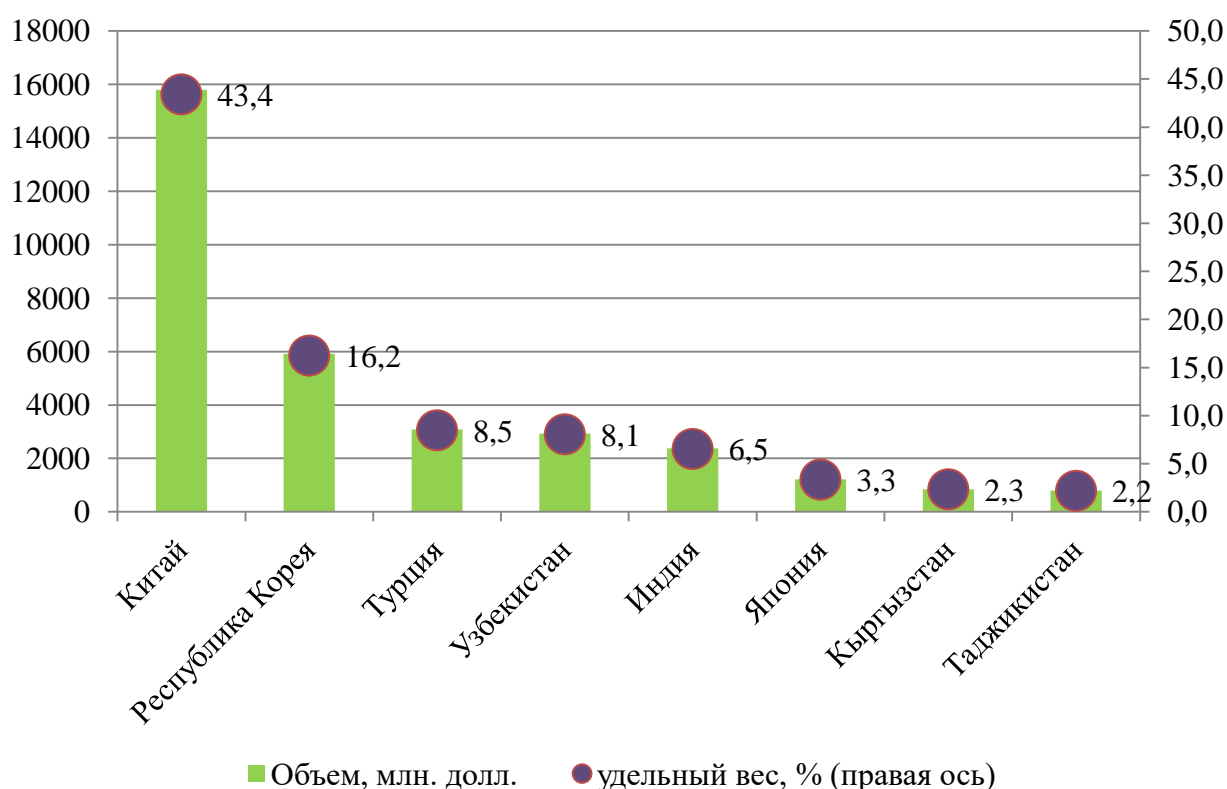

Рисунок 3. Объем и удельный вес товарооборота основных торговых партнеров Казахстана из Азии в 2020 году [11].

В общей сложности, на восемь стран с удельным весом более двух процентов приходится 90,5% торговли со странами Азии, что позволяет сделать вывод о том, что именно эти государства представляют практически всю внешнюю торговлю Казахстана на восточном направлении.

Другим основным направлением внешнеэкономического сотрудничества Казахстана с государствами Востока, является инвестиционное, главным образом, в части привлечения в страну иностранных инвестиций. Роль тех или иных стран, как источника иностранных инвестиций, наиболее наглядно отражает показатель их накопленного объема, поскольку этот индикатор демонстрирует роль соответствующих государств в развитии экономики страны-реципиента. По объему накопленных инвестиций всех видов из стран Азии на начало 2021 года, лидерство также принадлежит Китаю, на который приходится большая их часть. Помимо КНР, заметными иностранными инвесторами с азиатского континента являются Япония и Гонконг, всего же насчитывается семь стран с удельным весом в общем объеме накопленных инвестиций из Азии, превышающим 2% (рис. 4). Совокупный объем накопленных в Казахстане инвестиций из семи указанных стран составляет 94,2%.

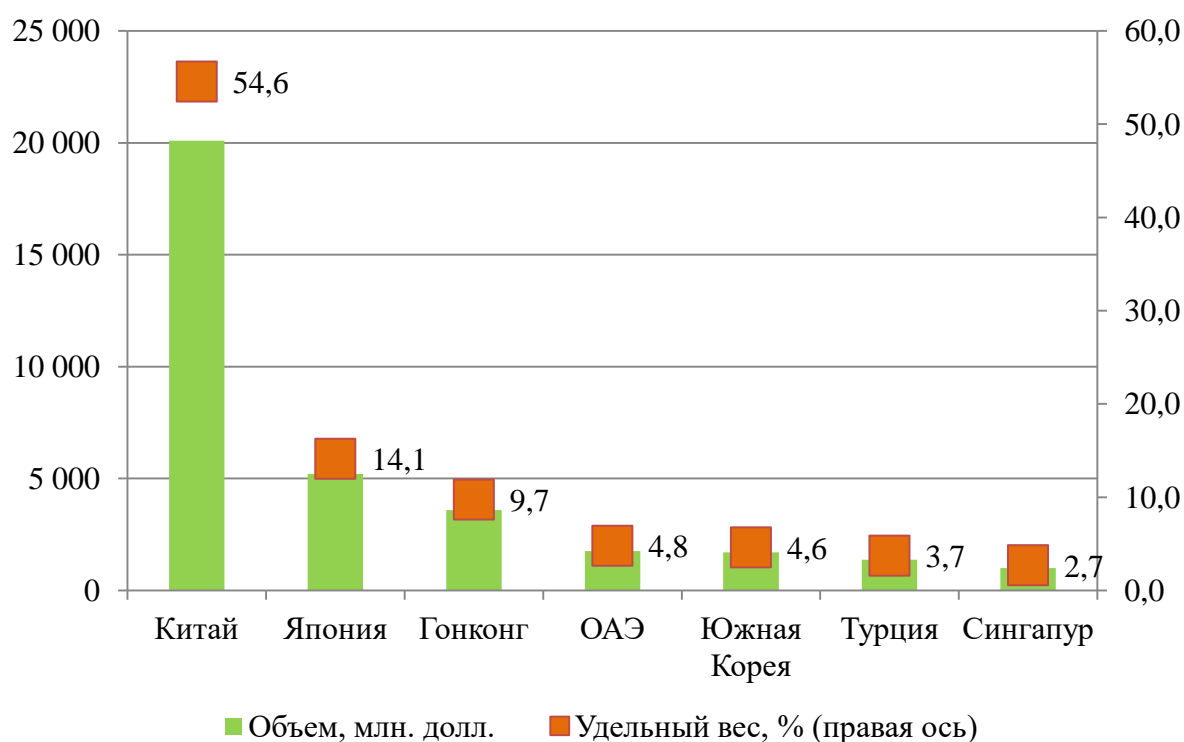

Рисунок 4. Объем и удельный вес накопленных иностранных инвестиций всех видов в Казахстан из ведущих азиатских стран-партнеров на 1.01.2021 года [12].

Сотрудничество ведущих стран Востока с Казахстаном носит комплексный характер, охватывая основные сферы экономического взаимодействия. Выделение ключевых партнеров Казахстана в двух основных сферах экономического сотрудничества, позволяет создать интегральный рейтинг наиболее важных для экономики страны азиатских партнеров. Нами предлагается следующий подход к формированию данного рейтинга.

1. Выделяются наиболее важные, в плане международного экономического сотрудничества, сферы (в данном случае – торговая и инвестиционная) и выделяются характеризующие ее индикаторы.

2. Производится ранжирование ведущих стран-партнеров (определяемых по удельному весу в общем объеме соответствующего индикатора, в данном случае, более 2%) по месту в каждом из выбранных показателей (в данном случае, по шести показателям: объемам товарооборота, экспорта, импорта, валового притока прямых иностранных инвестиций, накопленных иностранных инвестиций в стране, накопленных инвестиций из страны за рубеж).

3. Для каждой страны-партнера рассчитывается среднее значение занимаемых мест по каждому из учитываемых показателей.

4. Среднее значение суммируется с поправочным коэффициентом, учитывающим охват страной сфер сотрудничества, исходя из того, что полнота этого сотрудничества также является критерием важности партнера. Коэффициент рассчитывается как частное от деления общего количества индикаторов, отражающих экономическое сотрудничество (в данном случае, шесть) на количество тех индикаторов, в которых присутствует та или иная страна в качестве крупного партнера.

5. Страны ранжируются на основе полученного результата.

Пример использования данного подхода на основе проанализированных выше показателей экономического сотрудничества и ведущих стран по каждому из шести рассмотренных показателей приведен в таблице 1. На основе позиций всех стран, фигурировавших в качестве ведущих партнеров по каждому из шести индикаторов, характеризующих сотрудничество в торговой и инвестиционной сферах, сформирован общий список из 14 государств и рассчитан агрегированный рейтинг значимости каждого из них для казахстанской экономики.

Таблица 1. Места крупных восточных партнеров Казахстана в рэнкингах по основным показателям экономического сотрудничества в 2020 году¹ и сводный рейтинг их значимости для казахстанской экономики.

	Товарооборот	Экспорт	Импорт	Валовой приток ПИИ	Накопленные инвестиции в Казахстан	Накопленные инвестиции из Казахстана	Среднее значение	Рейтинг значимости страны-партнера
Китай	1	1	1	1	1	3	1,3	2,3
Южная Корея	2	5	2	2	5	2	3,0	4,0
Турция	3	3	3	3	6	6	4,0	5,0
Япония	6	7	5	4	2	1	4,2	5,2
Узбекистан	4	2	4	-	-	9	4,8	6,3
Индия	5	4	6	-	-	-	5,0	7,0
Гонконг	-	-	-	8	3	4	5,0	7,0
ОАЭ	-	-	-	5	4	7	5,3	7,3
Сингапур	-	-	-	6	7	5	6,0	8,0
Таджикистан	8	6	-	-	-	-	7,0	10,0
Кыргызстан	7	9	-	-	-	8	8,0	10,0
Вьетнам	-	-	7	-	-	-	7,0	13,0
Ливан	-	-	-	7	-	-	7,0	13,0
Афганистан	-	8	-	-	-	-	8,0	14,0

¹ За исключением показателей накопленных инвестиций, которые рассчитаны по показателям на конец 2020 года.

В соответствии с проведенными расчетами, ключевыми партнерами Казахстана из числа стран Востока, по итогам 2020 года, являются КНР, Южная Корея, Турция и Япония, которые фигурируют в качестве основных контрагентов во всех шести индикаторах и имеют высокие позиции в большинстве из рэнкингов, рассчитанных на основе данных индикаторов. Эти государства являются не только ведущими партнерами Казахстана из числа стран Востока, но и в целом, среди всех экономик мира, имея весомые позиции в ключевых сферах экономического сотрудничества.

Список использованной литературы

1. Рассчитано по данным из следующих источников: Основные показатели внешней торговли Республики Казахстан за январь-декабрь 2020 года. Статистика внешней и взаимной торговли. Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/31/statistic/6> (дата обращения: 12.07.2021);
2. Валовый приток прямых инвестиций в Казахстан от иностранных прямых инвесторов. Прямые инвестиции по направлению вложения. Национальный банк Казахстана. – URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/pryamyje-investicii-po-napravleniyu-vlozheniya> (дата обращения: 14.08.2021);
3. Международная торговля Республики Казахстан услугами. Платежный баланс. Национальный банк Казахстана. – URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/platezhnyy-balans-vn-sektora> (дата обращения: 14.08.2021);
4. Личные трансферты (безвозмездные денежные переводы физических лиц). Платежный баланс. Национальный банк Казахстана. URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/platezhnyy-balans-vn-sektora> (дата обращения: 14.08.2021)
5. Статистический бюллетень на 1 июля 2021 года. Министерство финансов Республики Казахстан. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/details/198093?lang=ru> (дата обращения: 14.08.2021).
6. Рассчитано по данным из следующих источников: Основные показатели внешней торговли Республики Казахстан за январь-декабрь 2015 года. Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/31/statistic/6> (дата обращения: 16.08.2021)
7. Основные показатели внешней торговли Республики Казахстан за январь-декабрь 2020 года. Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной статистики. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/31/statistic/6> (дата обращения: 16.08.2021)
8. Казахстан за годы независимости. Информационно-аналитический сборник. Подготовлен Агентством Республики Казахстан по статистике / Под ред. Б.Т.Султанова. – Алматы, 2006. – 380 с.
9. Внешнеэкономическая деятельность Республики Казахстан. Статистический сборник / Под ред. Ж.А.Кулекеева. – Алматы, 1999. – 388 с.
10. Внешняя торговля и совместное предпринимательство Республики Казахстан. Статистический сборник / Под ред. Б.К.Тортаева. – Алматы, 2004. – 226 с.
11. Рассчитано по данным из следующих источников: Основные показатели внешней торговли Республики Казахстан за январь-декабрь 2020 года. Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Бюро национальной

статистика. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/31/statistic/6> (дата обращения: 16.08.2021).

12. Рассчитано по данным из следующего источника: Международная инвестиционная позиция Казахстана на 1.01.2021. Национальный банк Казахстана. – URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/mezhdunarodnaya-investicionnaya-poziciya> (дата обращения: 17.08.2021).

Мақалада Қазақстанның Шығыс елдерімен экономикалық ынтымақтастығы қарастырылған, өзекті салалардағы негізгі серіктестері көрсетілген.

The article discusses the economic cooperation of Kazakhstan with the countries of the East, shows the main partners in key areas

Абусейтова Меруерт Хуатовна

КАЗАХСТАН И ВОСТОЧНЫЙ МИР В ПИСЬМЕННЫХ, АРХИВНЫХ И ВИЗУАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Источники по истории международных отношений Казахстана и Центральной Азии, и шире – Востока, представляют собой довольно значительный и многообразный материал. Среди них – письменные восточные и западноевропейские источники, архивные и визуальные документы, основное содержание которых составляют описания военных походов, договоров, внешнеполитические интересы государств. Таковы, например, «Тарих-и аламара-йи Аббаси» Искандара Мунши, «Шараф-наме-йи шахи» Хафиза Таныша, «Имамкули-хан-наме» Сухайла и др. В них встречаются тексты договоров, заключавшихся ханами, правителями государств. Сведения в этих источниках порой тенденциозны, по содержанию они иногда парадны и помпезны, и к ним следует относиться критически.

XVI век – период образования и расцвета крупнейших империй: Османской в Турции, Сефевидов в Иране, Великих Моголов в Индии, а также, таких государств, как Казахское ханство, Астраханское ханство, Шайбаниды, Аштарханиды в Средней Азии и др. В «Тарих-и Султан Мухаммад Кутб-шахи» зафиксированы активные дипломатические и торгово-экономические отношения с империями, а так же, важные сведения о Великих Моголах, потомках Тимуридов и их роли в истории.

Особенности источников отражаются на качестве реконструкции политической истории центральноазиатских государств, и в частности, истории международных отношений и дипломатии. Ее приходится восстанавливать на основе разрозненных или случайных сообщений, датировка которых порой колеблется в пределах двух-трех веков. Поэтому, наши знания фактов политической истории рассматриваемого периода, отрывочны. Специфика письменных источников по истории государств Центральной Азии является причиной того, что первостепенное значение приобретают источниковедческая работа с ними, определение характера используемого памятника, его структуры и целей, истолкование его терминологии. К примеру, одно и то же слово может означать «мир», «договор» и «союз». Необходимо исследовать и проанализировать значения, начиная с древности, античного периода и т.д.

Наиболее достоверны материалы эпиграфики. Но для изучения истории международных отношений и дипломатии, эпиграфика дает крайне мало: имена и титулы ханов, султанов, некоторые даты и географические названия. Мы полагаем, что главной целью внешней политики правителей являлось распространение их власти на все новые и новые территории.

В изучении внешнеполитических вопросов и истории дипломатии, важным источником является переписка правителей с соседними государствами. Часть приобретенных, в ходе археографической экспедиции в Великобританию, архивных материалов входят в группу всеобщей истории, так как они содержат сведения о правителях Средней Азии, Османской империи, Ирана, Индии, России и др. Особо нужно подчеркнуть шайбанидскую, аштарханидскую и сефевидскую историографию, а также, дворцовые протоколы османских султанов, иранских шахов и копий дипломатических переписок. Найденные коллекции писем «Инша-е Окехи-Задэн» («Inshaw-e Okehi-Zaden»), «Коллекция турецких писем» («Collection of letters Turkish»), «Эпистолярное турецкое наследие» («Formula Epistolarum Turcice»), «Турецкие королевские письма» («Royal Letters Turkish») и др. содержат новые сведения по истории дипломатических связей Османской империи с соседними государствами, в том числе, с Казахским ханством.

Следует отметить уникальность не только содержания, но и оформления данных писем. В них имеются печати, штампы и знаки, символизирующие иерархию власти [1, с. 200].

Начало активной внешней политике правителей Казахского ханства, было положено при Касым-хане. Каждый из правителей, начиная с Керейя и Джанибека, «завоевывал территории» и «делал их границами». Не исключено, что сама концепция «страны от и до» унаследована казахами от традиции монголов.

Главная цель внешнеполитической концепции – как достичь «выгоды», а под «выгодой» имеется в виду приобретение (завоевание) земли, это вполне логичный вывод, который исходит из того, что внешнеполитические интересы государства определяются его территориальным положением.

Время образования Казахского ханства определяется как эпоха становления и развития государственности в средневековом Казахстане. Несомненно, политическая обстановка в этот период в Казахстане была крайне неустойчивой. Многочисленные военные конфликты приводили к усилению одних объединений и появлению других слабых союзов.

На данном этапе становления государственности в Казахском ханстве, происходила и дифференциация правителей. Это можно проследить по терминологии, употребляемой в текстах. Наиболее часто встречается термин «хан», однако, появляются и другие термины, которые особо характеризуют отдельных правителей: «верховный правитель», «единовластный правитель», «правитель всей земли».

Правители при своем назначении, а также, в начале нового правления в ханстве должны были произносить клятву верности по особой формуле. При этом их поднимали на белой кошме. Это засвидетельствовано как в письменных источниках, так и в устных, а также, на стелах. О ритуальной церемонии поднятия на белой кошме хана при его назначении, подробно сообщается в «Бахр-ал-асрар», «Тухфат ал-хани». Этот церемониал был установлен среди тюркско-монгольских народов издревле, его соблюдали и тюркские Каганы, и Караханиды, и Чингизиды. Сведения об этом имеются во многих источниках, но обстоятельное описание церемониала содержится лишь в вышеназванных сочинениях. Порядок его был таков: фарраши (слуги, расстилающие ковры) в этом зале, где должна была пройти церемония, стелили ковры, паласы и устанавливали трон; определяли благоприятное время восшествия на престол, и только после этого приглашались султаны, сановники, представители мусульманского духовенства. В определенное астрологами время, хана сажали на белый войлок, за края войлока держались представители из знатных родов. После этого, новоизбранного хана усаживали на трон, и начинался пир с подношением подарков. При этом, каждого, кто принимал участие в церемониале, хан одаривал дорогим халатом. Затем, в честь хана читалась хутба и выбивалась монета с его именем [2].

Основным содержанием внешней политики казахских ханов, шайбанидов, аштарханидов было расширение территорий. В результате этого, создавались непрочные политические структуры, в рамках которых под властью хана объединялись (часто лишь номинально) мелкие государства. Условия кочевого быта, истощение старых и поиски новых пастбищ, напор других кочевых племен из глубины степей – все это способствовало столкновению с соседними государствами.

Потребность кочевников в сырье, отсутствующем или имеющемся в недостаточном количестве на собственной территории, стремление овладеть торговыми путями, узлами их скрещивания, центрами торговли и играть главную роль в международном обмене, стратегические соображения, а также, желание с помощью войны и доходов от нее уменьшить внутренние социальные противоречия – все это поднимало роль войны в жизни кочевых обществ. Если в начале XVI в. шло соперничество за обладание

присырдарьинских городов, то, во второй половине XVI-XVII вв., имела место борьба, которая приобретала огромный размах, увенчивалась победой сильнейших и приводило к образованию первых крупных военно-политических объединений, своего рода «мировых» держав того времени.

Об этом писали Хафиз Таныш, Искандар Мунши, Мухаммадийар бен Араб катаган и др. Одним из важных известных исторической науке договоров о мире и сотрудничестве, в деле отражения внешней агрессии и улаживания внутренних политических конфликтов, является договор, заключенный в 1598-1599 гг. казахскими ханами и аштарханидами. Договор этот был согласован и утвержден после войны, в которой каждая из противоборствовавших сторон пытались расширить сферу своего влияния в присырдарьинских городах. Ведя упорную борьбу с шайбанидами, казахские ханы старались укрепить господствующее положение казахов в этом регионе.

Наиболее полный текст мирного договора казахских ханов и аштарханидов, заключенного в 1599 г., помещен в «Тарих-и аламара-йи Аббаси». Условия договора включали передачу казахским ханам Ташкента и распространялись, вероятно, и на другие области: 1) Ташкентский вилайет считался составной частью аштарханидского государства, и на него распространялся суверенитет аштарханидов; 2) на монетах Ташкента помещалось имя аштарханидского хана; 3) в хутбе в Ташкенте поминалось имя последнего; 4) аштарханиды обязывались не вмешиваться во внутренние дела Ташкентского вилайета; 5) казахские ханы собирали в Ташкенте налоги (бадж и харадж) и какую-то часть их отправляли аштарханидскому хану.[3]

После длительных переговоров с участием представителей Казахского ханства и аштарханидов, удалось согласовать текст мирного договора при непосредственном участии суфийского ордена накшбандийа.

Условия договоров должны были соблюдаться неукоснительно. Их заключение сопровождалось ритуальными действиями, клятвами перед Аллахом и символизировало создание священного союза. Нарушить договор – означало преступить святая святых. Это беспощадно каралось. Преступивший договор, как правило, расплачивался потерей независимости своей страны, увеличением дани «больше прежнего» и т.п.

Успехи внешней политики Казахского ханства, достигнутые, главным образом, благодаря военной силе, казахские правители стремились закрепить с помощью дипломатических актов-договоров. Если, ситуация казалась им благоприятной, они, конечно, с большим удовольствием сажали на престолы зависимых городов своих сыновей, братьев или других членов ханского рода. Однако, будучи неплохими политиками, они понимали, что значительно надежней сохранить престол в соседнем городе за представителем местной династии, связав его определенными обязательствами, контролируя его действия с помощью соглядатаев.

За последние время, материалы, обнаруженные в результате Востоковедных археографических экспедиции в зарубежных архивах, фондах, библиотеках, музеях КНР, Турции, Франции, Великобритании, Швейцарии являются уникальными [4]. Они содержат официальные письма казахских ханов и султанов Абылай-хана, Абулфейз-султана и других, направленные правителям соседних государств, сведения о дипломатических связях, о торгово-экономических, культурных отношениях. Все эти новые архивные документы, памятники и артефакты – свидетельствуют о существовании у казахских правителей канцелярии, дипломатической переписки и обмена послами. Важно отметить, что несмотря на расстояния и отсутствие привычных для нашего времени коммуникаций, у казахского государства были очень тесные взаимоотношения с соседними странами, что подтверждается переписками казахских ханов и султанов с правителями Китая, России, Ирана, Турции, среднеазиатских ханств и др.

Во время работы в фондах библиотек и музеев в Париже впервые выявлена уникальная картина итальянского художника Джузеппе Кастильони «Казахи преподносят дары лошадьми», хранящаяся в знаменитом Музее азиатских искусств Гимэ [4]. Анализ картины показал, что исторические события, представленные в этой картине, относятся к эпохе правления Абылай-хана и его дипломатическим связям с китайским императором Цяньлунем.

Ведение переговоров и отправление посольств в XVI-XVII вв., было обычной нормой межгосударственных отношений. Во время ли войны, или в период мира между заинтересованными сторонами велись переговоры, пересылались письма, послания, курсировали послы, выполнявшие различные функции.

Этот материал можно, например, почерпнуть из переговоров казахских ханов с шайбаниями. Как отмечалось в источниках, правители часто называли друг друга «брат», т.е. находились в равноправных отношениях. Это формула свидетельствует о почтительном отношении одного правителя к другому. В документах не раз употребляется слово «друг», которое также характеризует отношения между государствами соответствующим образом. Итак, «брат» и «брат», «отец и сын» – эти слова отражали различные виды отношений между государствами-партнерами.

Во внешней политике центральноазиатских государств важную роль играли послы, посланники, гонцы и др. Регулярный обмен послами и посланиями дипломатического характера, периодические встречи между правителями, по-видимому, расценивались как свидетельства нормальных отношений между государствами.

Согласно документам, посланцы наделялись большими полномочиями, как особо доверенные лица, выполнявшие ответственные поручения. И хотя во времена правления казахских ханов уже существовали определенные правила в отношении посланцев, прибывавших к ханским дворам различных государств, однако, понятие неприкосновенности личности посланца тогда еще не утвердилось, и потому, положение посланцев на чужбине было непрочным, зависящим от различных обстоятельств, а иногда, даже трагичным.

Формирование международных отношений и дипломатической практики в XVI-XIX вв., было важным этапом в развитии государственности в Центральной Азии. Анализ различных категорий письменных источников, грамот, печатей, монет с титулатурой позволил восстановить историю дипломатических отношений Казахского ханства с соседними государствами, исследовать договоры, международные соглашения, переговоры, посольства, династические браки – все те определенные средства и приемы мирного разрешения международных споров, которые имелись во внешней политике правителей.

При освещении вопросов историко-культурных связей Казахстана со странами Центральной Азии, нами использован системный подход к отбору источников, что позволило увидеть материалы с различных сторон и иначе осмыслить их. Проведен критический анализ сведений отдельных тенденциозных сочинений, в которых при описании общественных явлений, жизни и быта чужих народов, проявляется инфериорный подход с оттенком превосходства одних народов или культур над другими.

Новый подход к изучению проблемы контактов кочевого и оседлого населения представлен в виде целостной системы новых форм общественного устройства, новых элементов культуры. При этом, выделены два основных аспекта изучения общественных явлений: культурологический и социологический, которые постоянно взаимодействуют и взаимопроникают.

Культура одного народа или региона, какой бы замкнутой, самобытной и самостоятельной она ни была, в той или иной степени испытывает влияние других

культур, соседствующих или контактирующих с ней. Поскольку этническая история является процессом взаимосвязанным и взаимодополняемым, то в ней историю одного народа трудно искусственно отделить от истории других народов.

Таким образом, данные письменных и архивных материалов, создают базу для интерпретации запутанных сведений о средневековой истории Казахстана. Исследователям предстоит огромная работа по сбору и обработке внешних и местных (внутренних) источников по истории казахского народа. Первостепенной задачей продолжает оставаться поиск рукописей. Другой актуальной задачей представляется исследование и запись устных преданий, все еще сохраняющихся среди народа. Историкам предстоит также трудоемкий и тщательный труд сопоставления и сравнения источников. Весь этот комплекс работ по освоению новых источников, разработка вопросов источниковедения, являются определенным этапом в исследовании важных проблем казахской государственности, кочевниковедения вообще.

Использованная литература

1. М. Х. Абусейтова «История и культура Великой степи в контексте глобальной истории» //Тысячелетние источники по истории Казахстана / Под ред. М. Х. Абусейтовой. – Алматы: «Шығыс пен Батыс», 2019. – 368 с.
2. Махмуд бен Вали. «Бахр ал-асрар». Рукопись библиотеки «Индия офис» № 575.
3. Абусейтова М.Х. Новые архивные материалы по истории и культуре Казахстана (по программе «Мәдени мұра») // Рухани – ғылыми мұра. Материалы республиканской научно-теоретической конференции. Ноябрь 2008 г. – Алматы, 2008.
4. Абусейтова М.Х., Додхудоева Л.Н. История Казахстана в восточных миниатюрах. – Алматы: Дайк-Пресс, 2010.

Мақалада шетелдік архивтер мен қорларға археографиялық экспедициялар кезінде анықталған Қазақстан және Шығыс әлемінің тарихы мен мәдениеті бойынша жазбаша дереккөздер, архивтік және визуалды құжаттарға жасалған талдау ұсынылған.

The article presents an analysis of the written sources, archival and visual documents on the history and culture of Kazakhstan and the Eastern world identified during archeographic expeditions to foreign archives and funds.

ТҮРКІЛІК ОРТАҚ ТІЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жаһандану үдерісі үдеген сайын, әлем халықтарының арасындағы түрлі қарым-қатынастардағы тілдің рөлі де арта түседі. Құрлық пен құрлықтардың, ұлт пен ұлттардың, мемлекет пен мемлекеттердің арасындағы байланыстардың күшейе түсуі шекараларды бұзып, өзіндік ерекшеліктерді азайта береді. Еркін аралас-құраластықтың барысында, Батыс пен Шығыс, өркениет пен өркениет, мәдениет пен мәдениет, мемлекет пен мемлекет, ұлт пен ұлт, тіл мен тіл бәсекеге түседі.

Адамзат қоғамының жүріп өткен жолдарына көз жіберсек, бүкіл тарихтан не өмір, не өлім үшін болған ұлы күрестердің жалғасын көреміз. Қоғамдық өмірдің барысында болып жатқан осындай үдерістердің нәтижесінде рулық, тайпалық құрылымдар ыдырап, қауымдасудың, қарым-қатынастардың түрлері де жетіле түсті. Сол ұлы майдандарда қаншама ұлттар, сол ұлттар құрған мемлекеттер, империялар құрдымға кетті десеңізші. Адамзат қоғамының негізгі даму заңы саналатын осы бір үдеріс күні бүгін басқаша сыпатта жалғасуда.

Өмірде жүріп жатқан осындай өзгерістер адамдардың күнделікті тіршілігіндегі бір-бірімен сөйлесу, тіл қатысу жақтарына да әсер етіп, шағын тілдердің өзімен туыстас тілдермен ұштасу процесі қатар жүрді. Сонымен бірге, тілдің өткеніне көз салсақ, бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі үдерістің қатар жүріп отырғанын байқаймыз. Оның бірі – біз жоғарыда айтып өткен тілдердің туыстас тілдерді өзіне қосып алып, іріленуі, күшейе түсуі болса, екінші жағынан, өсіп-өнген тілдің ыдырап, жаңа тілдердің пайда болуы дер едік. Бұған түркі тілдерін мысалға келтіруге болады.

Бір кездерде бір тілде сөйлеген түркі халықтары бүгінгі күндері ондаған тілдерде өз ойларын білдіреді. Туыстас тілдердің өсіп-өніп, жетіліп, жеке тіл болып, көбейіп жатуы, әрине, жақсы құбылыс. Десек те, қазақта «бөлінгенді бөрі жейді» деген сөз бар. Түрлі себептермен қоғамдық дамудың барысында туыстас ұлыстарынан бөлініп қалған аз ұлттарды жан-жағын жайпап келе жатқан «жалмауыз ұлттар» ай-шайға қарамай, жұтып жатыр. Қазіргі тіл майданы барынша қарқынмен жүріп жатқан заманда, бөлінгеннен гөрі бірігіп, жұмған жұдырықтай біртұтас болып, өзгелердің өктемдігіне көнбеу өміршендіктің бірден-бір белгісіне айналып отыр.

Сонымен, осы үдеріс бүгінгі күндері де жалғасып жатыр. Бір жағынан, жаһандану арқылы адамзат қоғамы біртұтас дүниеге айналып жатса, екінші жағынан, осы бағытта жүріп жатқан ұлттар мен мемлекеттердің іштей генеалогиялық, идеологиялық жақтарынан бірігіп, топ, аймақ, одақтар құрып жатуы да заңдылық танытуда. Осындай жағдайларда, тілдер бұрындары бір ұлтқа, немесе мемлекетке қызмет етіп келсе, енді бірнеше ұлттар мен мемлекеттер деңгейінде қолданылатын аймақтық, ұлтаралық қарым-қатынас тілдері пайда болды. Мысалы, қазір Тәуелсіз елдер достастығында (ТМД) орыс, Латын Америкасында испан, Үндістан түбегінде хинди, Шығыс Африкада суахили тілдері аймақтық қарым-қатынас тілі болып отыр. Ал ағылшын тілі әсіресе білім-ғылым, экономика, саясат салаларында басымдық танытып, халықаралық тілге айналды. Сондай-ақ, ағылшын, қытай, неміс, орыс, француз Біріккен Ұлттар ұйымының ресми жұмыс тілдері мәртебесіне ие.

Осы жерде мына бір жағдайға да тоқтала кеткен жөн. Қазір әлемде өмір сүріп жатқан мемлекеттер бір ұлтты және көпұлтты болып келеді. Бір этностан тұратын елдерде сол ұлттың тілі сол мемлекеттің ресми тілі болатындықтан, бұл мәселенің төңірегінде дау жоқ деуге болады. Ал, осында тұрып жатқан жергілікті емес диаспоралардың ресми тілде

сөйлеуге қарсылығы болмайды. Мұндай мемлекеттерде өмір сүріп жатқан аз ұлттардың түптің түбінде тілдерін жоғалтып, негізгі ұлттың құрамына сіңіп кету қаупі күшті.

О баста мемлекеттер ұлттардың өзін-өзі қорғау, сақтау мақсатымен бір ұлтты болып құрылғанымен де, кейіннен, күшейе келе өз ықпалын кеңейту үшін жүргізілген басқыншылықтардың барысында көпұлтты мемлекеттерге, империяларға айналған. Мысалға, кезінде әлемнің үштен біріне жуығын өзіне қаратқан КСРО-да қолданылған ұлтаралық қарым-қатынас тілі – орыс тілі болды. Орыс тілі күні бүгінге дейін Ресей Федерациясында өмір сүріп жатқан жүзден астам ұлт пен ұлыстардың, сонымен бірге, өткен ғасырдың соңында осы елден тәуелсіздігін алған мемлекеттердің арасындағы өзара қарым-қатынас тілі болып отыр. Қытай тілі де – осында тұрып жатқан ондаған халықтардың ортақ тілі.

Көпұлтты мемлекеттердің идеялық-саяси негіздері де түрліше. Солардың ішінде бұрыннан келе жатқаны, күні бүгінге дейін күн тәртібінен түспегені – түбі бір туысқан ұлттардың бірігіп, үлкен ұлт жасау мәселесі. Кезінде панславяншылдық, пангерманшылдық, панираншылдық, панмоңғолшылдық, панүндішілдік, пантүркішілдік секілді қозғалыстар тілі туыстас халықтардың басын қосып, бәсекеге қабілетті, жан-жақты жетілген ұлт жасауды мақсат тұтты. Мұндай ағымдардың тууының негізгі қайнар көзі – олардың бір этникалық топқа жататын түбі бір туысқандығы мен тілдерінің жақындығынан бір-бірін еркін түсінетіндігі, сол тілде ерте кездерде жасалынған рухани құндылықтардың ортақтығы, ұлттық болмыстарының ұқсастығы сияқты көптеген факторлар.

Екінші дүниежүзілік соғыстан соң, екіге бөлініп қалған немістер осындай идеяны көтеріп, біртұтас үлкен мемлекет құруға қолдары жетті. Екі Вьетнам да осылайша бірікті. Қазір «бір ұлт, бір мемлекет» идеясы Оңтүстік Корея, Солтүстік Корея болып бөлініп кеткен корейліктердің алдында тұр. Жеке-жеке мемлекеттері бар бола тұра, өздерін туысқан, бір ұлт санайтын румындар мен молдавандар бірігу мәселесін көтеріп жатыр.

Этникалық жағынан туыстас ұлттардан құралған мемлекеттерде тіл мәселесі көбіне табиғи түрде шешіледі. Әртүрлі ұлыстардың тілдерінде жергілікті ерекшеліктердің салдарынан азын-аулақ түсінбестіктер туындап жатса, бұлар араласа келе біртіндеп жойылатын болады. Әдетте, мұндай жағдайда үлкен этностың тілі ресми тіл рөлін атқарады.

Қытай Халық Республикасындағы қытайлар тілдері түрліше бірнеше этностардан құралған. Қазіргі қытай тілі сол этностардың тілі болып саналатын Солтүстік, У, Сян, Ган, Хакка, Юэ, Минь секілді ірі және одан ары қарай тарамданып кететін барлығы 36 диалектіден тұрады. Бұлардың ішіндегі халықтың көшілігі сөйлейтін негізгілері - пекин, чжэцзян, кантон, фуцзян диалектілері. Бір қызығы – кейбір этностардың тілдері бір-бірімен сөйлескенде, түсінісе алмайтындай дәрежеде болғанымен, жазуы – бір. Сонда тілдерінің айырмашылығы соншалықты – қазақ, қырғыз, түрік тілдері секілді жеке тілдердегі этностардың басын құрап, бір ұлтқа айналдырып жіберген жазу, нақтырақ айтсақ, иероглиф болып отыр.

Қытай ұлтының әдеби тілінің негізіне Пекин диалектісі алынған. Бүкіл Қытайда мемлекеттік, әдеби тіл осы диалектіде қалыптасып, жергілікті жерлерде сол өлкенің өзіндік тілдері қатар жүреді. Бұл дегеніміз – бүкіл Қытайда барлық этностар үшін жазу ортақ та, жер-жерлерде сол ортақ иероглифтерді өздерінше оқып, өздерінше сөйлейді деген сөз. Сонда, қытай иероглифтері туыстас әр түрлі тілдерде (диалектілерде) сөйлейтін жеке ұлт дерлік көптеген этностардың басын біріктіріп, ұлт құраушылық аса маңызды факторға айналып, ұйымдастырушылық рөл атқарып отыр. Бұл мысалдан шығатын қорытынды: түркі тектес елдерге де осындай ортақ жазу, яғни әліпби қабылдау, сол әліпби арқылы ортақ тілді қалыптастырып, сол ортақ тілде ғасырлар бойы бірге жасаған ортақ

құндылықтарын қайтадан іске қосу, енгізу арқылы түркі әлемін мәдени жағынан жақындата түсуге болар еді.

Туыстық негізде өмірге келген түркішілдік идеясы ХХ ғасырдың басынан бері барынша көтеріліп келе жатқанымен де, түрлі себептермен жүзеге аспай келеді. Дүние жүзі халықтарының әлемдік бірыңғайлануы күшейген қазіргі таңда, бұл мәселе күн тәртібіне тағы да барынша өткір қойылып отыр. Біздің осы еңбегіміздің мақсаты да осы бір күрмеуі қиын мәселені жүзеге асырудың мүмкіндіктеріне көз салу болып табылады.

Ал көп ұлттар тұратын саяси құрылымдардың екінші бір түрі – федеративті, конфедеративті мемлекеттер. Бұған Үндістан Республикасы, Қытай Халық Республикасы, Ресей Федерациясы, Швейцария конфедерациясы секілді елдер жатады. Бұл мемлекеттерде өмір сүріп жатқан ұлттар белгілі бір деңгейдегі саяси мәртебелерді пайдаланады. Мысалы, Ресей Федерациясындағы татарлардың, башқұрттардың, сахалардың, шуваштардың, Қытай Халық Республикасында ұйғырлардың автономиялық республика, гагауыздардың Ресейде автономиялық округ мәртебелері бар. Мұндай мемлекеттерде тұрып жатқан ұлттардың тілдері саяси мәртебелеріне орай автономиялық республика, облыс, аудан, округ аумағында ғана сол мемлекетті құрып отырған ұлттың ресми тілімен қатар қолданылады.

Десек те, мұндай мемлекеттерде қанша дегенмен де аз ұлттардың ұлттық жолмен дамуына мүмкіндіктердің шектеулі екендігі дау тудырмайды. Бұл дегеніміз – үлкен мемлекеттерде өмір сүріп жатқан аз ұлтты тілдердің де аяғы тұсаулы деген сөз.

Көпұлтты мемлекеттердегі тіл мәселесі – барынша күрделі. Бұларда аз ұлттардың құқықтары заң жүзінде қорғалғанымен, іс жүзінде теперіш көруде. Бүкіл іс қағаздары мемлекеттік ресми тілде жүргендіктен, жергілікті жердегі автономдық мәртебедегі тілдердің өрісі тарылып бара жатыр. Ұлтаралық қарым-қатынастардың, аралас-құраластықтың ұлғайып, миграцияның күшейіп, автономды территорияларда тұрып жатқан жергілікті этнос өкілдерінің азшылыққа ұшырауы да бұл үдерісті жылдамдата түсуде.

Қазіргі заманда таза бір ұлттан тұратын мемлекетті кездестіру қиын. Әдетте халқының 70 пайыздан астамын бір ұлт құраса, мұндай мемлекет моноұлтты мемлекет болып саналады. Әлемдегі мемлекеттердің көпшілігі осы бірұлтты мемлекетке жатады. Бір ұлттан тұратын мемлекетте сол ұлттың мүддесі қорғалып, тілі, рухани құндылықтары үстемдік құрады.

Аралас-құраластық күшейіп, бірыңғайлану барынша өріс алған Батыстың моноұлтты мемлекеттерінде көпұлттану үдерісі қарқынмен жүріп жатыр. Мұндай мемлекеттерде тіл мәселесі түрліше шешімін тапқан. Жергілікті ұлттар тұтас отырған Швейцария конфедерациясында олар автономия құқықтарын пайдаланады. Германия мен Францияда тұрып жатқан түріктер мен арабтар сан жағынан біршама болуына қарамастан, бұл елдерде олардың тілдеріне ешқандай саяси мәртебе берілмеген. Мысалы, Францияда тұратын арабтарды «араб» деп атамай, «француз» дейді.

Бұл жерде мынадай бір мәселе бар. Қазақтың «ұлт» сөзі қазір халықаралық қолданыстарда екі түрлі мағынада қолданылып жүр. Біріншісі – біздегідей, этностық ұлт мағынасында да, екіншісі – нақтылы бір мемлекеттің азаматы дегенді. Сонда Франция, Түркия сияқты елдерде сол мемлекеттің азаматы болса, оны ұлтына қарамастан, «француз», «түрік» деп атайды.

Ал Америка Құрама Штаттарындағы жағдай мүлдем басқаша. Өткен ғасырларда байлық, бақыт іздеп, Еуропа, Азия, Африка елдерінен келген келімсектерден құралған Американың ұлттық құрамы – сан-сапалақ. Сан ұлттардың мидай араласуы салдарынан араларындағы ұлттық ерекшеліктері жойылып кеткен адамдардың басын қосып,

ұйыстыратын – тек мемлекет, мемлекет болғанда да «Америка Құрама Штаттары» аталатын мемлекет. Сондықтан да, олар өздерін американдық санайды.

Сонда американдық дегеніміз не? Бір адамның қандай мемлекетте тұратындығын анықтайтын азаматтық па, болмаса, көптеген ұлттардың қосындысынан пайда болған ұлттық дамудың ең жоғары сатысында тұрған жаңа супер ұлт па, болмаса, түрлі этностардан құралған адамзат қауымдастығының жаңа үлгісі ме? Бұған жауапты философтар мен саясаткерлер бере жатар. Бізді қызықтыратыны – осы елде тіл мәселесінің қалайша шешім тауып жатқандығы.

Сонымен, жан-жақтан жиналып, жаңа жерге қоныстанған халықтың алғашқы кездегі өмірлері онша жайлы бола қойған жоқ. Бір жағынан, осы құрлықта бұрыннан тұрып жатқан жергілікті индеецтерді қырып, жерін тартып алу жүріп жатса, екінші жағынан, әр елден келген этностық топтар арасында ықпалын күшейту, үлесті көбірек қамту қалу мақсаттарында өзара қырқыс басталды. Мұның аяғы Оңтүстік пен Солтүстіктің азамат соғысына ұласты. Жекелеген этностардың, әлеуметтік топтардың арасында туындаған осы сияқты көптеген қақтығыстарды басынан өткерген ел түрлі ұлттар мен нәсілдердің қатар өмір сүруіне мүмкіндіктер беретін қоғамдық құрылыстың үлгісін тапқандай болды. Ол адамзат баласының осы күнге дейін жасаған демократиялық құндылықтарына негізделген барлық адамдардың тең құқылылығын жариялаған қоғам еді.

Адам құқықтарының теңдігіне негізделген Америка Құрама Штатарында ұлт, тіл мәселесі жоқ десе де болады. Өйткені, бұл елде нәсіліне, ұлтына қарамастан, барлық адамдардың құқықтары бірдей, теңестірілген. Сонда ұлт мәселесі, оның тілі деген сияқты әлемді дүрліктіріп жатқан күрделі мәселелер бұл елде өзінен өзі күн тәртібінен түсіп қалған.

АҚШ қоғамында адамдар арасындағы тең құқылы қарым-қатынастарды орнату тіл мәселелерін реттеумен қатар жүрді. Алғашында мемлекеттік тілге халықтың көпшілігі сөйлейтін ағылшын тілі ұсынылды. Бұған француз, және де басқа тілдегілер қарсы шықты. Сол кезде бұл ұсынысты алып тастап, тілдерді еркін бәсекелестікке жіберді. Мәселені әділ сыншы – уақыт шешті. Біраз уақыт өткен соң, ағылшын тілі өміршеңдігін танытып, қоғам көпшілігінің қолданысына қол жеткізіп, бәсекелесі француз тілін ұлтаралық қатынастардан ығыстыра бастады. Сөйтіп, ағылшын тілі сандаған нәсілдер мен ұлттардан құралған Америка Құрама Штаттары секілді алпауыт мемлекеттің этносаралық, мемлекеттік тіліне айналды. Күнделікті қым-қиғаш тіршіліктің барысында, ұлтаралық қатынастардың арасында туындайтын небір қиындықтарынан өткен ағылшын тілінің енді әлемдік тілге айналу шеруі жүріп жатыр.

Қазіргі әлем тілдерінің жай-күйіне көз жібергенде, тіл мәселесін шешудің бірнеше үлгілерін байқадық. Ең бастысы – ұлт тәуелсіз болмай, тіл тәуелсіз болмайды екен. Мұндай бақыт тілдердің барлығының басына қона бермеген. Әлемде 6 мыңдай тіл бар болса, тәуелсіз мемлекеттердің саны 2 жүздей ғана. Сонда қалғандарының барлығы дерлік кіріптарлық халде деуге болады. Осы тілдердің барлығының да өмір сүргісі келеді. Ұлтының, тілінің болашағы үшін күресіп жатқан халықтар да, сонымен бірге, тағдырдың дегеніне көніп, әйтеуір, өлместің күнін көріп жүргендер де бар.

Ұлтаралық қақтығыстардың көпшілігі осы тіл мәселесінің, осыдан туындайтын ұлтаралық қатынастардың дұрыс шешілмеуінен туындап жатады. Сонда барлық тілдердің, ұлттардың мүдделері, құқықтары ескерілетін әділ шешім бар ма? Міне, әлем ғалымдарын толғандыратын негізгі мәселенің бірі – осы. Бұл саладағы тәжірибелер мен жетістіктердің кейбіреулеріне жоғарыда тоқталып та өттік. Ізденістер жалғасуда.

Қазір әлемдік деңгейде халықаралық қатынастар күшейген сайын, ортақ тіл мәселесі күн тәртібіне өткір қойылуда. Мемлектаралық деңгейде бұл міндетті ЮНЕСКО-

ның ресми тілдері ағылшын, қытай, неміс, орыс, француз тілдері атқарып жүр. Бұлар мемлекетаралық деңгейде шешімін тапқан. Ал ұлтаралық қарым-қатынастарда қалай болмақ? Мәселе осылай қойылғанда, қым-қиғаш проблемалар қаптап кетеді. Бар бәле ұлтаралық қарым-қатынас тілі болуға ұмтылған тілдің аз санды тілге тізесінің батуынан шығады, немесе бірнеше тілдің осы рөлді атқаруға қатар ұмтылысы барысындағы бәсекелестіктен туындайды.

Осы мәселені әділ шешу мақсатымен ғалымдар барлық халықтарға ортақ эсперанто тілін жасады. Он тоғызыншы ғасырдың соңында эсперанто тілін поляк дәрігері Л. Заменгоф роман, герман, славян тілдерінің көпшілікке кеңінен тараған сөздерінен грамматикасын оңай қылып жасап, қолдануға шығарды. Алғашында жұртшылықтың зор ықыласын тудырып, жиырмасыншы ғасырдың басында халықаралық деңгейге дейін көтерілген бұл жасанды тіл соңынан ойлағандай болмай, үмітті ақтамады.

Эсперанто тілін 5 миллиондай адам қолданып, қоғамдық өмірдің түрлі салалары бойынша жүздей журнал шығарып, оларда 100 мыңнан аса ғылыми мақала жарияланғанымен де, жасанды тіл жасандылығын жасап, қалың көпшіліктің қолданыс тіліне айнала алмады.

Жоғарыда әр жерлерде аймақтық ұлтаралық тілдердің пайда бола бастағанын айтып өттік. Бұл жерлерде де тіл бәсекелестігі күшті. Кезінде ағылшындар Үндістаннан кеткен кезде, осы елдің ұлтаралық қатынас тіліне халқының саны жағынан көп хинди ұсынылған. Бірақ, бұл бастама басқа тілдер тарапынан қолдау таппай, қарсылыққа ұшыраған соң, ұлтаралық қарым-қатынас тілі рөліне ағылшын тілін қолдануға, яғни мемлекеттік тіл ретінде жариялап, мойындауға тура келді. Қазір үнділер мемлекетінде екі тіл, яғни хинди тілі мен ағылшын тілі ресми түрде қатар қолданылады.

Түркі тектес халықтар бір кездерде Алтай өңірінде өсіп-өніп, бір тілде сөйлегенімен де, кейіннен Еуразияның шығысынан батысына дейінгі ұланғайыр аймаққа жайыла жайғасып, тіршілік жасауына тура келді. Өртүрлі географиялық орта, кәсіп, көршілерімен қарым-қатынастар олардың тілдеріне де әсер етіп, ондаған тілдерге бөліне бастады. Оңтүстік түркілеріне араб, парсы тілдерінің, батыстағы түркілерге еуропалық тілдердің ықпалы күшті болып, олардың аралары айтарлықтай алшақтай түсті. Сөйтіп, бір-бірінен жырақта қалған түркілердің өзара түсінісуі қиындай түсті.

Мұның айқын мысалын алысқа бармай-ақ, қазақ пен түрік тілдерінің арасынан анық көруге болады. Түбі бір болған түркі тілінің екі бұтағы, екі жаққа қарай дамуының барысында, онда сөйлейтін адамдар өзара ұғыса алмайтын дәрежеге жеткен. Оған мына бір мысалдар арқылы көз жеткізе аламыз.

Орысша	Түрікше	Қазақша
Анализ	Analiz	Талдау
Архив	Arsiv	Құжатжай
Афиша	Afis	Жарқағаз
Баклажан	Patlican	Кеді
Видеокассета	Video	Бейнетаспа
Газета	Gazete	Үнжария
Гимн	Himn	Әнұран
Девальвация	Devalvasion	Құнсыздану

Документ	Docuraan	Құжат
Дубликат	Duplicate	Телнұсқа
Жираф	Zurafa	Керік
Жюри	Juri	Қазы алқасы
Инвентарь	Envanter	Мүккаммал
Интеграция	Entegrasion	Ықпалдау
Интервью	Entervyu	Сұхбат
Каталог	Katalog	Тізімдеме
Кворум	Korum	Жиналым
Класс	Klas	Сынып
Кредит	Kredi	Несие
Комплекс	Kompleks	Кешен
Комплект	Komple	Жинақ
Композитор	Kompozitor	Сазгер
Конкурс	Konkur	Байқау
Консервант	Konservasyon	Қосынды
Контракт	Kontrakt	Шарт
Космос	Kosmos	Ғарыш
Курс	Kurs	Бағам
Маска	Maske	Бетперде
Музей	Muze	Мұражай
Паспорт	Pasaport	Төлқұжат
Парк	Park	Саябақ
Помидор	Domates	Қызанақ
Ракета	Raket	Зымыран
Реклама	Reklam	Жарнама
Телеграмма	Telegraf	Жеделхат
Тренер	Antrenor	Бапкер
Универсал	Universel	Әмбебап
Финиш	Finis	Мәре
Штемпель	Istampa	Мөртабан

Эксперт	Ekspert	Сарапшы
Юбилей	Jubile	Мерейтой

Бұл мысалдардан ұғатынымыз, өзінің тәуелсіздігін еш уақытта жоғалтпаған түрік тілінің өзінде де шет сөздердің көптігі, көп болғанда да жат сөздері көбейіп кетті деп, мазасызданып жүрген қазақ тілімізге қарағанда да көбірек көрінеді. Осы жерде назар аударатын негізгі бір мәселе: орыс, түрік тілдеріндегі бірдей терминдер күні кешеге дейін бізде де сондай болатын. Біз оларды тәуелсіздік алғаннан кейін қазақшаладық. Сонда осы жағдайға байланысты біздің халықаралық атауларды қазақ тіліне аударғанымыз дұрыс па? Жат сөздер қаптап, өкпесі қысылып тұрған қазақ тіліне жан кіргіземіз деп, жүріп, түрік бауырларымыздан, әлемдік ғылыми қалыптардан алыстап бара жатқан жоқпыз ба? «Былай жүрсең, арба сынады, былай тартсаң, өгіз өледінің» кері. Сонда қалай, не істеуіміз керек? Міне, бүгінгі түркітануда көп болып, мамандар бас қосып, ақылдасып шешетін осы сияқты өмірдің өзі ұсынып отырған өзекті мәселелер баршылық. Негізгі мақсат – алдағы уақыттарда осы сияқты алшақтықтарды жойып, түркілік бағытта бір-бірімізге жақындай түсуге ұмтылған абзал.

Тілді орынды-орынсыз кіріп кеткен жат сөздерден тазартуда қазақ тілшілерінің біршама жұмыстар атқарғанын айта кеткен жөн. Әйтпесе, бұрын жоғарыда келтірілген мысалдардағы қазақ терминдерінің көпшілігі орыс, түрік тілдеріндегідей нұсқада болатын. Бұл терминдердің қазақша сөйлеп тұруы іздене білсе, халықаралық деп жүрген терминдердің көпшілігінің қазақша, не басқа түркі тілдерінде баламасы бар екендігіне, болмаса, оларды қазақшалауға, не түркілендіруге болатындығына көз жеткізеді. Бұл мақсатқа бірлесіп, ойласып, жұмыс істеу арқылы ғана қол жеткізуге болады. Біздіңше, мысалда келтірілген қазақша терминдердің көпшілігі түркі тілдерінің ортақ термині ретінде қолданылуға сұранып тұр.

Түркі бірлігінің түп қазығы түркі тілдерінде жасалған түркі халықтарының ортақ рухани құндылықтары болатындығында ешқандай талас жоқ. Ал, сол ортақ рухани құндылықтарды әр тілде сөйлейтін халықтарға жеткізетін түркіаралық қарым-қатынас тілі қай тіл болмақ деген мәселенің төңірегінде түрліше пікірлер бой көтерді. Түріктер сан жағынан көп, әрі тілі халықаралық қарым-қатынастарда басқа тілдерге қарағанда, біршама тәжірибесі бар екендігін алға тартып, түрік тілін түркіаралық ресми тіл ретінде көргісі келетіндіктерін білдірді. Мұны, әсіресе, эзербайжандар қатты қолдап, латын жазуына көшкенде, әліпбилерін түрік орфографиясына барынша жақындатты. Өзбектер Орта Азиядағы саны көп әрі түркі әлемінің орталығында жатқан халықпыз дегендей сыңай танытты. Түркіаралық халықаралық тіл түрік те, өзбек те болмайды, ол жаңадан түркілік негізде жасалынған тіл болады деген пікір де көрінді. Сонымен бірге, түркі әлемінің көшбасшысы болғысы келетін түркілік мемлекет басшыларының жеке бастық пендешілік амбициялары тағы бар.

Әрине, бұған жеке ел болып, тәуелсіздіктің дәмін татып қалған басқа ұлттардың көнгісі келмейтіні – заңды. Өйткені, халқының санына қарамастан, тілдердің барлығы да – бірдей, ұлы, тең хұқылы. Міне, осы сияқты көптеген объективті, субъективті жағдайлар бір-бірімен шырмала келіп, түркі бірлігін жүзеге асыруға айтарлықтай қиындықтар туғызып отыр.

Әр ұлттың өз тілін түркіаралық ресми тіл болғанын қалауы түсінікті болса керек. Осы бір өте нәзік мәселені барынша әділ шешуге ұмтылыс барысында түркі тілдерінің ішіндегі ең аз санды, жаһандануға жұтылып бара жатқан ұлттың тілін түркіаралық қарым-қатынас тілі қылайық, сонда, біз бір жағынан, бір ұлтты жойылудан сақтап қалсақ, екінші

жағынан, қанша дегенмен де, өз ішімізде бір тілдің өктемдігі жойылып, тілдер теңдігі сақталып, әділдік салтанат құрады деген де пікір айтылды.

Қазір түркіаралық қарым-қатынас тілі ретінде ортатүрік тілінің алғашқы үлгісі жасалып, қолданыла бастады. Тегі қазақ қырым татары Вадим Алданұлы Миреев пен татар Ильнар Валеев бірлесіп, түркі сөздерінің негізінде жасаған ортатүрік тілі жуырда өткен Түркі халықтарының Дүниежүзілік Ассамблеясының құрылтайында негізгі баяндаманың тіліне айналып, жан-жақтан келген қонақтардың бір-бірімен сөйлесу, түсінісу құралы ретінде алғаш рет қолданылды. Жиынға қатысушылар ортатүрік тілін алдағы уақыттарда да түрлі түркіаралық жиындарда ортақ қарым-қатынас құралы ретінде қолдана беруді, Молдавиядағы Комрат гагауыз университетінде оқыта бастауды, сондай-ақ, түркі әлемінің жаңалықтарына арналған интернет-газет шығарып тұруды ұсынған шешім қабылдады. Сөйтіп, ортатүрік тілін тәжірибеде батыл қолданып, жетілдіре беруге шақырды.

Латын графикасындағы ортатүрік тілі арнайы жасалынған әдістемемен компьютерлік бағдарлама арқылы барлық түркі тілдерінен сөздерді іріктеп, сұрыптап алу арқылы жасалынған. Ғалымдардың пікірінше, бұл тілдің болашағы зор. Өйткені, бұл тіл ешқандай тілге артықшылық, не қысым көрсетпейді. Керісінше, лексикалық қоры бір болғандықтан да, барлық түркі тілдерінің жандана түсіп, дамуына жолдар ашады.

Соңғы жылдары, Тәшкендегі Ортатүркі тілі халықаралық ғылыми-зерттеу институтының директоры, философия ғылымдарының докторы, профессор, өзбек ғалымы – академик Бақтияр Кәрімов те ұзақ жылдар бойы жүргізген зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, түркіаралық қарым-қатынас тілі ретінде ортатүрік тілін қолдануды ұсынады. Ал ортатүрік тілі қолдан жасалынған жасанды тіл емес, түркі халықтарының бәріне бірдей ортақ түркілік түбірлі сөздерден тұрмақ.

Ғалымның ойынша, бейтарап тіл ретінде танылып, ұлтаралық қарым-қатынас құралы, жалпытүркілік, жалпы адамзаттық маңызы бар ақпараттарды жинақтау қызметтерін атқаратын орта түркі тілін жасау түркі халықтарының арасындағы өзара түсіністік пен тең хұқылы байланыстардың арта түсуіне, сондай-ақ, түркі әлемі, одан қалды, жалпы адамзат қоғамындағы жекелеген адамдар мен әлеуметтік топтардың әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық, ақпараттық-коммуникативтік, кәсіптік-біліктілік, рухани-интеллектуальдық жағынан дами түсуіне барлық қолайлы жағдайлар туғызатын болады («Создание усредненного языка ортатюрк, выступающего в функциях добровольно признанного языка межнационального общения, накопления информации общетюркской и общечеловеческой значимости способствовало бы развитию взаимопонимания и равноправного сотрудничества между тюркскими народами, социально-экономическому, политико-правовому, информационно-коммуникативному, профессионально-квалификационному, духовно-интеллектуальному развитию личностей и социальных групп, как тюркского мира, так и всего человечества»).

Б. Кәрімов түркі тілдерін математикалық әдіспен зерттеу барысында, түркі тілдерінің ішінде өзінің түркілік түбірін көбірек сақтаған тіл – қазақ тілі (60 пайыз) екендігін анықтап, оны ортатүркі тілінің негізі ретінде қолдануды ұсынады; бір сөзбен айтқанда, ортатүркі тіліне қазақ тілі алынып, қолданылғаны жөн деп біледі. Бұл ұсыныстың қолдаушыларымен бірге қарсыластары да болатындығы анық.

Бақтияр Каримов орта түркі тілін жасаудың төмендегідей оң факторларын атайды:

«1) Создание среднетюркского языка ортатюрк (анатюрк) методом усреднения норм тюркских языков, признание его в качестве языка межтюркского межнационального общения, языка информации имеющей общетюркское и мировое значение, и достижение признания его в качестве одного из языков ООН. Это обеспечивает равноправие всехтюркских языков между собой, каждый из тюркских народов имеет право

использовать свой тюркский язык как государственный язык в своем национальном государстве и развивать его в меру своих возможностей. Механизм усреднения при создании норм языка «ортатюрк» дает близость к языку предков современных тюркских народов и внесение в язык ортатюрк основной части своего языкового наследия каждой из тюркских наций;

- 2) Создание системы усредненных языков для родственных языков;
- 3) Создание всемирного общечеловеческого языка на основе всех языков мира посредством системы усредненных языков;
- 3) Поддержка концепции государственного статуса национальных языков;
- 4) Поддержка концепции «понятных» языков. Близкородственные языки могут официально быть признанными в качестве «понятных» языков на территориях других государств;
- 5) Создание координированной системы алфавитов национальных тюркских языков;
- 6) Создание координированной системы терминов тюркских языков;
- 7) Поддержка концепции межязыковой толерантности;
- 8) Поддержка концепции культурного разнообразия и защиты национальных языков;
- 9) Целесообразно каждый год 21 февраля отмечать в тюркском мире «День родного языка», солидаризуясь в этом процессе с решениями ЮНЕСКО» [1].

Өзбек ғалымдары аймақтарда қолданылатын ұлтаралық қарым-қатынас тілдерін жасаудың өзіндік үлгісін ұсынады [2]. Бұл үлгі бойынша, ол тіл жергілікті жерлердегі туыстас тілдердің барлығына бірдей ортақ болып келетін лексикалық қордан жасалады да, бір де бір тілдің мүддесіне қайшы келмейді. Керісінше, туыстас тілдер бір-біріне жақындай түсіп, бір бағытта, бірінде барын екіншілері пайдаланып, байып, бір арнада дами түсетін болады.

Мысалы, Б. Каримов қазір түркі халықтарының ұлтаралық қарым-қатынас жасауы ортақ түркі (ортатүркі) тілі арқылы болуы тиіс деп санайды. Бұл үлгі бойынша, ол түркі халықтарының жарымына жуығы сөйлейтін түрік, немесе басқа тілдерді ұсына салмайды. Ғалым бұл тілдің өзегіне түркілік түбірлі сөздерді алып, соны бүгінгі күннің талаптарына сай қолдануды ұсынады. Ал қандай тілдегі қандай сөзді алу мәселесі ғылыми тұрғыдан арнаулы әдістеме арқылы шешіледі. Білікті маман ғалымдардың қатысуымен, арнайы жасалынған компьютерлік бағдарламаның көмегімен жүзеге асатын бұл тәсілде тілдерге деген бейтараптық барынша сақталынатын болады.

Қазақтар **самолет** сөзінің орнына түріктің **ұшақ** сөзін алды. Басқа да түркі тектес тілдер де осылай жасаса, бір сөздің мағынасы туыстас тілдердің барлығына бірдей түсінікті болады. Сол сияқты, түркі тілдерінің көпшілігі **компьютер** сөзін қолданса, ал анадолы түріктері мұны **білгісары** деп алған. Басқа түркітектес халықтар білгісарының не екенін түсінбеуі мүмкін. Сондықтан да, бұл сөздің түркітектестердің барлығында да түсінікті болуы үшін, лексикалық жағынан бірыңғайландырған абзал. Сонда жаңа заманға, ғылымға байланысты жекелеген атауларды түрліше алудың барысында, бір-бірінен алшақтап кеткен түркі халықтары осы процесті кері бұрып, яғни, дұрыс табиғи жолда жүруін реттеп отыру арқылы, бір-бірімен жақындаса түсіп, бәсекеге қабілетті күшті ортақ тілінің арқасында, әлемдік өркениеттегі өзіне лайықты орнын иемденетін болады.

Өзбек ғалымының пайымдауынша, орта түркі тілінің мынадай артықшылықтары бар:

1. Ортақтық этникалық тілдердің базасында жүзеге асатындықтан да, оны арнайы үйреніп жатудың қажеттілігі жоқ; ол туыстас тілдегілердің барлығына да түсінікті.

2. Ортақ тіл этникалық тілдердің ешқайсысына жатпайтындықтан да, олардың ешқайсысына да басымдық бермей, тіл саясатынан туындайтын ұлтаралық алауыздықтардың жолын кеседі.

3. Ортақ тіл мемлекеттік тілге жергілікті тілдердің бірі ұсынылғанда кездесетін мәжбүрлеу әрекеттерін жояды.

4. Ортақ тіл бұрынғы отаршылдардың тілін мемлекеттік ресми тіл болып қалу мүмкіндігінен айырып, рухани саладағы олардың ықпалын әлсіретеді.

5. Шекаралармен бөлінген туысқан халықтардың арасындағы қарым-қатынастардың жақсара түсуіне қызмет ететін болады [3].

Идея – жақсы. Бірақ, оны жүзеге асыруға келгенде, күтпеген кедергілердің қаптап кететіні тағы бар. Бар мәселе осы бір жақсы идеяны қалай жүзеге асыруда жатыр. Ниет дұрыс болса, алынбайтын қамал жоқ. Іс басталса, қалғаны біртіндеп жөнге келеді. Тағы да бұл істің тар ұлттық шеңберде ғана емес, кең түркілік ауқымдағы сана-сезімді қажет ететіні тағы да анық.

Профессор С. Бизақов түркі халықтарының ортақ тілі 30-40 жылда қалыптасуы мүмкін деді. Ол «Түркішіл идеяны, түркі әлемінің бірлестігін насихаттап, елдіктің қамын көп болып жұмыла ойласып, бір түбірден тараған туыс халықтардың тілінің, ділінің, рухани бітім-болмысының, мәдениет пен өнерінің ортақтығын, тұтастығын сездіріп, қайта қауыштыру – олардың ынтымағын күшейту бағытындағы баға жетпес игілікті іс» – санайды [4].

Түрік А. Дағдұран «Әрине, біз «бірігейік-бірігейік» дегеннен ештеңе шықпайды. Халықтардың басын қосатын – ортақ тіл. Түркі халықтарының өкілдері жиналған жиындарда орыс тілінде сөйлесуіміз – өзімізді-өзіміз сыйламағандығымыз. Сондықтан, түркілерге ортақ, байланыс тілі қажет. Барлық түркі тілдерінде 30 пайыз араб, парсы, орыс сөздері бар. Біз түркі халықтары барлығымыз бірігіп, кірме сөздерді қолданыстан шығарып, оның орнына ортақ түркі сөздерімен алмастырсақ болады» – дейді.

Қазақ жазушысы Д. Амантай «Түркі халықтарына ортақ жасанды тіл жасаудың ешқандай қажеті жоқ. Қазіргі таңда түркі тектес халықтар бас қосқанда, бір-бірімен орыс тілінде сөйлеспесін деп, ортақ тілді қолдан жасаудан ештеңе шықпайды. Өйткені, бірте-бірте Ресейдің бізге деген ықпалы азаяды. Сондықтан, орыс тілін ығыстыру үшін біз, ең алдымен, қазақ тілін дамытуымыз керек. Жалпы, әлемдегі және Қазақстандағы кез-келген мәселені біз қазақтың ұлттық мүддесі тұрғысынан қарағанымыз жөн. Егер, бүкіл түркі тілдеріне ортақ тілді іздейтін болсақ, онда, ол – қазақ тілі. Көк түркінің көне шаңырағы – Алтай тауының аймағы, яғни Қазақстан. Демек, қазақ жері – кез-келген түркі халқының өсіп-өнген алтын бесігі. Көне түркіден тарағандардың барлығы да батыс пен шығысқа, оңтүстік пен солтүстікке осы ата-қоныстары қазақ жерінен кеткен. Қазіргі таңда, Қазақстан бастап, Қазақстанды мекен ететін барлық ұлт өкілдерінің тілі де, барша түркілердің халықаралық тілі де – қазақ тілі болуы керек» – деп, өзге ұлт өкілдерінің біріне ұнап, екіншісінің көңлінен онша шыға бермейтін ой тастапты.

Ал, түрік журналисі Жүсіп Пилтан: «Меніңше, түркілердің ортақ тілін қалыптастыру төңірегіндегі мәселе бүгін-ертең шешілмейтін секілді. Себебі – түркіге ортақ тіл тұрмақ, ана тіліміздің тағдырын шеше алмай, мәртебесін көтере алмай отырғанда, әзірге бұл мәселе тек әңгіме жүзінде қала бермек. Кезінде, түркіге ортақ қайраткер – Мұстафа Шоқай барша түркі халқының ортақ тілі ретінде қарақалпақ тілін ұсынған болатын. Бұл идея белгілі себептермен жүзеге аспады. Одан кейін саны ең аз түркі халықтарының тілін түркіге ортақ тіл етіп алайық деген де пікірлер болған. Енді міне, түркі жұртына ортақ сөздердің сөздігін жасап, ортақ тілді қолдан жасап алайық деген де ұсыныстар айтылып жүр. Қалай десек те, бұл мәселені уақыттың еншісіне

қалдырып, әзірге қазақтарды қазақша сөйлетіп алсақ, дұрыс болар еді» – деп, ащы шындықты жайып салды.

Түркі халықтарына ортақ әліпбиге, ортақ тілге көшуге біз өзіміздің ішкі рухани жағдайымызды, ең алдымен, ана тіліміздің қоғамдық-рухани өмірімізде алатын орнын жөндеп алып барып кірісуіміз керек. Өйтпесек, «әліне қарамай, әулиеге қоныптының» кебін киеміз. Қалай десек те, жаһандану дәуірінде түркі халықтарын тозып кетуден сақтайтын бірден-бір жол – ортақ тіл негізіндегі түркілік бірлік бағытында жатыр. Түркі әлемінің болашағы – осы бірлік арқылы ғана жарқырай түспек.

Жиырмамыншы ғасырдың басында түркі әлеміне төніп келе жатқан саяси-әлеуметтік, мәдени қауіп-қатерді алғашқылардың бірі болып, жан-жүрегімен сезінген, одан сақтанудың бірден-бір жолы түркі бірлігі деп, осы бағытта күреске шығып, ұрандатқан Ысмайыл Ғаспарлы барлық түркі тектес халықтарға ортақ грамматика жасамақ болған.

«Біздің түркі тілі әуелде бір тіл болып, сонан соң, ел бұтақтап өскенде, тіл де бұтақталған. Түбірі бір болса да, түрі басқаланып, түркі тілінің арасына тарау-тарау жік түскен... Тілдің басқалануына себеп болған әр түрлі бөтен жұртпен сыбайлас болып, араласқандықтан... Егер де Гаспринскийдің сөзін тірілтеміз десек, ұлы іс үшін ұсақ намысты қойып, түріктің тұнық тілін, түзу емлесін алу керек» – деген екен кезінде ұлы қазақ Ахмет Байтұрсынов [5].

Демек, осыдан бір ғасыр бұрын күн тәртібіне қойылған түркілік ауқымдағы аса маңызды проблема күні бүгінге дейін күн тәртібінен түскен жоқ. Қазір әлемде, түркі қауымдастығының өз ішінде қалыптасып отырған саяси, мәдени жағдайлар бұл мәселені жүзеге асыруға жаңа мүмкіндіктер туғызумен бірге, оны шешу жақтарын да өткір алға қойып отыр.

Бұрындары барлық мәселе әскери қарудың күшімен шешілетін. Қазіргі заманның өзіндік ерекшелігі – алдыңғы қатарға әскери қарудан гөрі, идеологиялық майдан шықты. Кімнің тілі мықты, сол тілде жасаған руханияты күшті болса, сол рухани құндылықтарды базасы мығым ақпараттық құралдармен тарату, насихаттау арқылы іске көшті. Нақтылай айтатын болсақ, үстіміздегі ғасырда өркениеттердің, мәдениеттердің, тілдердің басқыншылық шабуылдары жүріп жатыр. Осы бір басқыншылықтардан аман қалуымыз үшін, шашырап кеткен түркітектес халықтар ортақ түркі тілінің, ортақ түркілік рухани құндылықтардың төңірегіне топтаса түсуімізді өмірдің өзі талап етіп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Каримов Б.Р. Наследие и перспективы тюркской цивилизации и путь инновационного повышения статуса казахского языка. «Мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі» атты 5 Халықаралық түркология конгресі. – Түркістан, 19-20 сәуір 2013. – 416.
2. Каримов Б.Р., Ш.Ш. Муталов. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. – Ташкент: Издательство «Фан» Академии наук Республики Узбекистон, 2008.
3. Каримов Б.Р., Ш.Ш. Муталов. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. – Ташкент: Издательство «Фан» Академии наук Республики Узбекистон, 2008. – 13-14 бб.
4. Бизақов С. Түбі бір түркіге ортақ тіл // «Түркістан». – 2013 желтоқсан.
5. Тіл тағлымы. – Алматы, 1992. – 395 б.

В статье представлены исторические примеры, различные мнения ученых-языковедов разных времен. Сравнительный анализ состояния различных языков мира, приводит к заключению, что без обретения независимости на своей территории, не будет и доминирования языка. В случае государственного языка Казахстана – необходима регуляция духовного состояния каждого жителя страны. В эпоху глобализации, превалирует идеологическая борьба за сознание людей и для сохранения уникальности своего языка, необходимо сплочение тюркоязычных народов.

Омаров Бауыржан Жұмаханұлы

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІ МЕН ҮНДІ ӘДЕБИ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ КӨШПЕЛІ СЮЖЕТТЕР

Қазақ ертегілерінің қолданыстағы барлық мәтіндерімен түгел танысып шыққан кезде, ежелгі құндылықтардың мазмұны мен құрылымына байланысты белгілі бір заңдылықтарды аңғаруға болады. Әлем халықтарының ертегілеріне тән тұрақты мотивтер мен бірқатар шығармалардың өзегіне айналған тектес сюжеттер көптеген тұжырым жасауға жетелейді. Кейде бірнеше ұлттың ертегілерінде көрініс беретін ортақ сюжеттер кездеседі. Бірақ, бастапқы сюжеттің жалпы желісі сақталғанымен, оның кейіпкерлері әр халықтың түсінік-танымына, болмыс-бітіміне сай әрекет етеді. Сондай-ақ, өз ертегілеріміздің бірнеше түрінде кездесетін сюжеттер де аз емес. Белгілі бір ертегінің мазмұнына сәйкес ептеп өзгеріске ұшырағанымен, бұлардың да о баста белгілі бір көне хикаядан бастау алғанына дау жоқ.

М.Әуезов 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде бұл жанрдың адамзат баласы өміріндегі орны мен атқаратын қызметі туралы айта келіп, «Ертегінің жері де, мезгілі де белгісіз болады. Баяғы тағы заманда болған оқиға. Белгісіз от дариясы, жын, пері мекені, алтын сарай, күміс бәйтерек, аспанда салынған үйлермен келеді. Осы сияқты жай өмірден жат болып жасалатын істер ертегінің дағдысы деп саналады. Ертегілі сөздердің белгілісі болады. Бірақ, барлық ертегі сөзін түгелімен ойдан шыққан деп есептеуге келмейді. Оның ішінде белгілі шындық болған. Кейбір ертегілер ескілікті дүниені түсінуін білдіретін болып, сол ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалғаны бар» [1, 168-169 бб.], – деп сипаттама береді. Сондай-ақ, ол ертегінің түрлері, жіктелісі, жекелеген кейіпкерлері жөнінде ой тұжырымдап, ондағы қиял мен шындықтың арақатынасына талдау жасайды. Сөйтіп, ғалым іргелі еңбектің шағын ғана тарауында келешек зерттеушілерге нақты бағыт-бағдар береді.

М.Әуезов атап көрсеткен «ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалған» сол ертегілердің біразы хайуанаттар дүниесімен өзектес екендігіне ілгеріректе назар аударған зерттеушілер де бар. Мәселен, Х.Досмұхамедұлы 1928 жылы шыққан «Қазақ халық әдебиеті. Қысқаша очерк» атты еңбегінде осы мәселеге ерекше мән берген. Ағартушы ғалымның «Ертегілерге қазақтың жануарлар эпосы (животный эпос) жақын тұрады. Қазақтың тұрмыс-тіршілігі мен кәсіп-шаруашылығы, мәдени дәрежесі табиғатпен және жан-жануарлар әлемімен тығыз байланысты болғандықтан, әртүрлі жануарлардың мінез-құлқы мен тыныс-тіршілігі туралы да аса бай әдебиет жасалды. Әдебиеттің бұл түрі жануарлардың өмірі мен шығу тегі туралы әртүрлі әңгімелерді қамтиды. Жан-жануарларға сипаттама беретін әр текті мысалдарды да осы топқа жатқызуға болады. Қазақ жырларында 1) қасқырдың, 2) түлкінің, 3) есектің және басқалардың ерекше

белгілері бар» [2, 28 б.], – деген пікіріне аталған жанрдың өзге аңыз-хикаяттармен сабақтастығының төркінін іздеу тұрғысынан ден қойған жөн.

Қиял-ғажайыптар дүниесінің белгілері мен өмірдің өз болмысы араласып жүретін ертегілердің мазмұнын байытып, тартымдылығын арттыратын оқиғалар, сол оқиғаларды құрайтын сюжеттер қайдан алынады, ол кейінгі туындыға қалай сіңеді дегенге келсек, алдымен бірқатар мәселенің басын ашып алуымыз керек.

Ежелгі дәуірден келе жатқан ертегі сюжеттері сан түрлі жолдармен түзіліп, әр алуан факторлардың ықпалы арқылы қалыптасады. Онда мифтік ұғымдардың бейнесі де, қиял әлемінің туындылары да, халықтың ой-арманының тұспалдары да, хайуанаттар дүниесінің мысалдары да жеткілікті көрініс тапқан. Уақыт пен кеңістіктің дәстүрлі өлшемдеріне бағынбайтын ертегілердің желісінде арғы дәуірдің кейіпкерлері мен бертінгі заманның адамдары бірге өмір сүріп, бірлесе тіршілік кеше береді.

Ауыз әдебиетінің осы жанрын жан-жақты зерттеген ғалым С.Қасқабасов ертегінің түзілу жолдарын нақты атап көрсетеді. Оның тұжырымдауынша, «Ертегі жанрының түп-төркіні – алғашқы қауымда пайда болған көне миф, аңшылар туралы әңгіме, хикая және әр түрлі көне ырымдар мен аңыздар. Басқаша айтқанда, ертегі жанры өзінің қалыптасу процесінде осы жанрлардың қасиеттерін бойына сіңірген, олардың кейбіреуін молырақ, бағзыларын азырақ пайдаланған. Солардың ішінде, қайсыбір жанрлар өз бітімін жоғалтып, біржола ертегіге айналып кеткен» [3, 193 б.]. Шынында да, кейінірек қазақ ертегілерінің болмысына барынша кіріккен біртектес сюжеттер бір кезде түрлі жанрдың басын құраған көне туындылардың бір үзігі екені анық.

Қазақ ертегілерінің сюжеттік тұрғыдан байып, оқиғаларының мазмұнды әрі тағылымды бола түсуіне барынша ықпал еткен рухани құндылықтар – шығыс елдерінің аңыздары мен хикаялары, әңгімелері мен әпсаналары, мысалдары мен тәмсілдері. Мән-маңызы зор, уақыт сынынан өткен әрі тәлімі мол осы жауһар жәдігерлер тек ертегілердің ғана болмысына сіңбеген, қазақ әдебиетінің айтулы өкілдерінің бірқатар шығармаларына да арқау болған. Біздің сөз өнеріміздегі бірнеше шығарманың туындауына түрткі болған белгілі шығыс сюжеттері баршылық. Оқиғасының тартымдылығы жағынан талайды тамсандырған шығыс хикаяларының негізінде жазылған дастандарымыз жетіп артылады.

Қазақ ертегілерінің сюжеттер желісіне нәр берген рухани арналардың бірі – сан ғасырдан бері жазба дәстүрдің еншісіне айналған, ежелден тамыр тартатын ұлы мәдениеттің құнды жәдігерліктері саналатын үнді әдеби ескерткіштері. Қағазға қатталған жазба тарихы тым әріде жатқан үнді әдебиетіндегі немесе содан бастау алатын шығыс елдерінің сөз өнеріндегі әлемге танымал шығармалар көптеген халықтардың мәдени дамуына барынша ықпал етті. Әлемге тараған «Панчатантра» [4], «Шукасаптати» [5; 6], «Тотынама» [7; 8; 9; 10], «Тотының әңгімелері» [11], «Веталаның жиырма бес әңгімесі» [12], «Хитопадеша және пайдалы кеңестер» [13], «Телегей-теңіз аңыздар» («Океан сказаний») [14], «Викрамидің өмірі немесе патша тағының 32 әңгімесі» [15], «Калила мен Димна» [16], «Түнгі жауһарлар» («Джавахар ал-асмар») [17], «Монахтар туралы отыз екі новелла» [19], «Синдбад наме» [18] сияқты тағылымы мол туындылардың жекелеген сюжеттері қазақ ертегілерінің мазмұндық желісіне кірігіп қана қоймай, әдебиетіміздегі жаңа тұрпатты дүниелердің өмірге келуіне негіз қалады.

Біз бұл мақаламызда ертегілерге сіңген үнді аңыздарының қалай көрініс тапқанына, көптеген ежелгі ескерткіштерге ортақ көшпелі сюжеттердің қазақ топырағына қалай келгеніне ден қоямыз, оның әдеби жәдігерліктерімізге қаншалықты әсер етіп, қалайша өңін өзгерткені жөнінде байлам-байыптама жасаймыз.

Қазақ ертегілері мен ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінің өзара байланысы жөнінде алғаш рет тұжырымды пікір айтқан С.Қасқабасов көптеген сюжеттердің бастау көздерін айқындап берді. Ол «Қазақтың мысал ертегілері шығыс фольклорымен тығыз

байланысты. Олардың көбісінің қайнар көзі «Панчатантра», «Хитопадеша», «Шукасаптати» сияқты үнді жинақтары мен Орта Азияға әр түрлі жолмен келген «Калила мен Димна» және «Тотынама» тәрізді кітаптар. Мысал ертегілердің, көбінесе, кезінде қазақтардың басқа түркі халықтарымен белсенді байланыс жасаған аймағы Оңтүстік Қазақстан мен Түркістаннан жазылып алынуы тегін болмаса керек» [3, 210 б.], – деп тиянақты ой түйді.

С.Қасқабасов орыс фольклоры мен әдебиетінің үлгілері қазақ ертегілеріне сіңгенін, сонымен қатар, «XIX ғасырдың екінші жартысында қазақшаға аударылып, ел ішіне кең тараған И.Крылов мысалдары да ертегілердің арқауына айналғанына» [3, 210 б.] тоқтала келіп, «ескі үнділік сюжеттердің Қазақстанда жаңғырып, сыртқы сипаты мен ілкі мағынасы жағынан мәнді өзгерістерге ұшырағанын» [3, 210 б.] атап көрсетеді. Бұлай болуы, әрине, заңды. Әр халық кірме сюжеттерді өз табиғатына бейімдеп, салт-санасына орайластырып, сол ел-жұрттың болмысына тән ертегілік нұсқаны қалыптастыратыны анық. Басқа ұлттардың аңыз әңгімелерінен алынып, біздің фольклорымызға енген сюжеттер мазмұны және кейіпкерлердің іс-әрекеті жағынан алғанда, қазақ тіршілігіне әбден кірігіп кеткенін жоққа шығаруға болмайды.

Осы тұрғыдан келгенде, үнді топырағынан бастау алып, араб жұртында қанат жайған «Калила мен Димнаның» құрамында кездесетін қазақтың «Сегізбай бен Тышқан қыз» және «Көгершіндер туралы ертегісін» салыстыра талдаған С.Қасқабасовтың еңбегіне ерекше назар аударған жөн. Ғалым оның біріншісін түркі халықтарының «Кім күшті?» ертегісінің бір варианты ретінде қарастырады. Сонымен қатар, «Сегізбай мен Тышқан қыз» ертегісі мен «Калила мен Димнадағы» мысалдың тамырластығын атап көрсетеді. Қолға түскен тышқан баласының қызға айналуы, оған ең күшті күйеу таңдау мүмкіндігінің берілуі, бүкіл әлемде құдіретті саналатын күн, жел, бұлт және тау секілді ғаламаттардың айдай аруға жар болуға жарамай, саптан шығып қалуы, ақыры қыздың өзі тектес көртышқанды қалауы жөніндегі шағын сюжеттің сілемдері тек «Калила мен Димнада» ғана емес, басқа да ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінде бар. Ал, халқымыздың ертегілеріне сіңген хикаяның сипатына келсек, «қазақта үнді ертегісінің сюжеттік желісі сақталғанымен, баяндау барынша өзіндік түр алған» [3, 210 б.], сонымен қатар, «үндінікімен салыстырғанда біршама өзгеріп, халықтың практикалық философиясына қарай жақындай түскен» [3, 210 б.].

Ертегілердің қай-қайсысында да ара-тұра түрлі хайуанаттардың іс-әрекеті көрініс байқатады. Оқиғалар мен сюжеттердің желісінде жануарлардың қатысы болмайтын тұстар жоқтың қасы. Сондықтан, аң-құстарды тек хайуанаттар туралы ертегіде ғана кездеседі деп топшылау орынсыз екені анық. Мысалы, батырлық ертегілерде бас кейіпкердің сәйгүлігі мен жүйрік тазысы, қиял-ғажайып ертегілерінде жеті басты жылан мен алтын балық, сатиралық ертегілерде мысық пен тышқан, новеллалық ертегілерде бүркіт пен сауысқанның ұшырасуы, және солардың адамзат баласымен араласып-құраласып жүруі кездейсоқтық емес. Қиял әлемінде де, нақты өмірдегі тіршілікте де хайуанаттардың өзіндік орны бар.

Әрине, хайуанаттар туралы ертегілердің көбі бес кітаптан тұратын үндінің әйгілі хикаялар жинағы – «Панчатантрадан» тамыр тартатыны анық. Бұл жинақтағы сюжеттер тек жануарлар туралы ертегілерге ғана емес, басқа да ертегілерімізге мольнан сіңген. Сондай-ақ, бір ғана «Панчатантраның» сюжеттері негізінде қазақтың кітаби ақындары жарыса жазған шығармалар да баршылық.

«Панчатантраның» «Достардың айрылысуы» деп аталатын бірінші кітабының он бірінші әңгімесінде Чандарава деген шиебөрінің оқиғасы баяндалады. Жемтік іздеп қаңғып жүрген Чандарава бір қолөнершінің құжырасына кіріп, индигоға (өсімдіктен жасалған қара-көк бояу) толы қазанға түсіп кетеді. Қазаннан жанталасып әзер шыққан оны

өзге аңдар танымай, шетінен қорқып-үркіп, орман-тоғайдың іші у-шу болады. Соны көрген шиебөрі «Ей, сендер қашпаңдар. Аңдарға жөнді басшы бұйырмағанын білетін Акхандала (Индраның бір аты) мені өздеріне патша етіп жіберді» деп, өзін-өзі әмірші ретінде танытып, оған қоса, күшті һәм тісті екенін дәріптеп, айқай салады. Хайуанаттар оның бұйрығына бірден мойынсұнып, шиебөрінің үлестіріп берген қызметтерін бөлісіп алады. Осылайша дәурені жүріп тұрған Чандарава бір күні алыстан үйір-үйір шиебөрінің ұлығын естіп, өзінің патша екенін ұмытып кетіп, соларға қосылып аңырап қоя береді. Сол кезде, өзге аңдар оның да шиебөрі екеніне көзі жетіп, әп-сәтте жалған билеушінің парша-паршасын шығарады [4, 83 б.]. Бұл шиебөрі Даманаканың арыстан Пингалақаға қауіп-қатердің алдын алу, ахуалдың аңысын аңдау турасында ескерткен болып, айлакерлікпен айтқан ақыл-кеңесін тұздықтайтын бір мысал ғана. Бірақ, осы мысалдың өзі әлем әдебиетінің түрлі нұсқалары арқылы жаһан жұртына кең тарағанын көреміз.

Бояуға малынып, соның арқасында біраз уақыт аң патшасының кейпіне еніп, арыстанның өзін аузына қаратқан көкшулан шиебөрінің оқиғасы үндінің ежелгі ескерткіштерінің бірқатарында кездеседі. Билік басына кездейсоқ келген табанының бүрі жоқ басшылар көпке шыдай алмайды деген халықтық тұжырымға негізделген осы тәмсіл шығыс философиясының құдіретін дүние жүзіне танытты. «Көтере алмайтын шоқпарды беліңе байлама» деген аталы сөзбен үндес бұл сюжет әрқилы нұсқадағы туындылар түрінде қазақ жұртына да кең тарады.

Сол «Панчатантрадан» тамыр тартатын, XII ғасырда түзілген тағылымды әңгімелер жинағы – «Хитопадешадағы» Курруб деген шиебөрі туралы хикаяда жоғары аталған сюжет айна-қатесіз қайталанады. Тек шиебөрінің аты өзгерген, сонымен қатар, оның Уджаини қаласының маңайын мекен еткені нақтыланып көрсетіледі. Оның үстіне, «Хитопадешадағы» Курруб «Панчатантрадағы» Чандараваға қарағанда, қулығы басымдау кейіпте көрінеді. Айсыз қараңғы түнде адасып, бояушының ауласына кіріп, үй алдында тұрған ыдыстың ішінде не бар екенін білмекке құмартады. Секіремін деп, байқамай көгілдір бояуға толы бөшкенің ішіне түсіп кетеді. Тағы бір айырмашылық, ол Чандарава секілді өздігінен бірден ұмтылып сыртқа шыға алмайды. Таңертең жұмысқа келген бояушы бөшкеге батып өлген боп серейіп жатқан Куррубты үй маңына, жол шетіне апарып, лақтырып тастайды. Сол кезде сілкініп орнынан тұрып, үсті-басына көз салған шиебөріге «Түсім көгілдір, демек, қаным да көгілдір. Олай болса, мен нағыз раджа емеспін бе?! Осыны неге пайдаланбаймын?» деген ой келеді. Сөйтіп, ол орманға барып, өзін патшамын деп мәлімдеп, алдымен шиебөрілерге, содан соң, бүкіл аңдарға әмірін жүргізеді. Бірақ, толық билікке қолы жеткен соң шиебөрілерді шеттетіп, азулы аңдарды жанына жақын тартады. Бұған наразы болған шиебөрілердің көсемі одан кек алуды көздейді. Сөйтіп, олар аулақтау жерге барып, жабыла ұлып, Куррубтың делебесін қоздырады. Ақыры бұл да көпке шыдамай, аң патшасы екенін естен шығарып, соларға қосылып, қалай ұли жөнелгенін байқамайды [13, 100 б.]. Бұл сюжеттің келесі бір ерекшелігі, хайуанаттарға билік еткен Куррубтың өз тұқымдастары екенін басқа шиебөрілер анық біліп отырады. Ал «Панчатантраның» сюжетінде жануарлардың бәрі Чандараваның шиебөрі екенін әшкере болғанда бір-ақ аңғарады. «Панчатантраның» сюжетіне қарағанда, «Хитопадеша» сюжетінің баяндау тәсілі де, көркемдік өрісі де қызықтырақ. Алғашқысы жоғарыда атап көрсетілгендей, шиебөрі Даманаканың арыстан Пингалақаға айтқан әңгімесі болса, соңғысы – Чакравак деген үйректің Хираньягарбх деген көкқұтанға ақтарған сыры түріндегі хикая. Осылай бір тектес үнді сюжеттерінің өзі ел ішіндегі бір шығармадан екінші шығармаға ауысқанда бірқатар өзгеріске түсіп жатқанда, өзге халықтардың әдебиетіне сіңген кезде өзіндік айырмашылықтары көбейе беретініне дау жоқ.

Үнді топырағынан бастау алып, Иран арқылы дүние жүзінің бірқатар мемлекеттеріне, сондай-ақ, Орталық Азия елдеріне түгел тараған «Тотынамада» бұл сюжет көркем хикая деңгейіне көтерілген. Зияаддин Нахшаби «Тотынамасының» отыз екінші түніндегі «Көксұр шиебөрі, оның аңдар мен жануарларға патша болғаны, билігінің сәтсіздігі туралы» әңгіме жинақтағы өзге де хикаяттар секілді аса тартымдылығымен ерекшеленеді. Қожайыны алысқа сапарға кетіп, оның уыздай жас сұлу келіншегін күзетіп қалған тотының Хұжастені абыройсыздықтан құтқару әрі алдын-ала сақтандыру үшін айтатын әңгімесіндегі бұл тәмсіл [7, 212-214 бб.] оқырманды еліктіретін сұлу сөзбен баяндалады. «Бір шиебөрі қыстақ маңын паналап, түнделетіп әр үйдің қазан-аяғын жалап күн көреді екен. Сол шиебөрі бір күні өзінің ежелгі әдеті бойынша бояушының үйіне кіріп, үлкен құмыра ішіндегі көк сырға түсіп кетеді. Құмырадан зор қиыншылықпен шыққан шиебөрі жапан түзге безіп кетіпті. Аңдар мұндай көкшулан түсті хайуанатты бұрын-соңды көрмеген еді. Мұны көргенде бәрі де шошынып, арыстанға бағынуды қояды. Оған арыстан мен піл, жолбарыс һәм сілеусін де бас иеді. Қызық жағдай, көбіне қайғы себептері болатын көк түс оған қуаныш әкеледі» [8, 194-195 бб.].

Бұл сюжетте аң патшасының кейпіне енген көксұр шиебөрінің бағыныштыларын билеу тәсілін бейнелеуге көбірек мән беріледі. Ол өз маңайына өзінен беделі төмен әлжуаз хайуанаттарды көптеп топтастырады. Оның қасына ұсақ-түйек жануарлар жайғасып, азулы аңдар етек жаққа ығыстырылады. Кәдімгі адами тіршілікпен астасып жатқан аңдар патшалығының жаңа билеушісі орман атырабына өз тәртібін орнатады. Сондықтан, «Ел-жұрты патшаға қоғадай жапырылады. Билік өз қолдарына өткен соң, көксұр шиебөріде төрелік, паңдану, кісілік пайда болып, ай мен күнді бір өзі ұстап тұрғандай болады. Енді ол түлкі мен шиебөріден қойған уәзірлерін қызметтен айдап шығып, оларға ақыратын болыпты» [8, 195 б.]. «Тотынаманың» түсін өзгерткен шиебөрісі ұяластарына қосылып ұлимын деп масқараға ұшыраса да, «Панчатантрадағы» Чандарава секілді өзге аңдардың қолынан мерт болмайды. Оның есесіне қашып шыққан соң, тектес шиебөрілеріне барып, бар сырын ақтарады [8, 196 б.]. Олар бұған сабақ болсын деп тағы бір тәмсіл айтады. Құрақ-хикаят түрінде түзілген, бір әңгіменің ішінен келесі әңгіме туындап, жиектеліп жалғаса беретін «Тотынаманың» бірнеше нұсқаларында бұл сюжет түрліше баяндалғанымен, негізгі желісі бір екені аңғарылады.

Осы аңыз қазақ ертегілерінің бірқатар нұсқаларына енген. Мысалы, «Өткен замандағы хикаят сөз» деп аталатын шағын ертегі мынадай сюжетке негізделген. Бір түлкі қаңғалақтап жүріп, бояушының лапкесіне кіріп, басқа түске боялып шығады. Оны көрген ормандағы өзге аңдар, танымаған соң, ығысып жол беріп, қол қусырып қарап тұрады. Бұрын-соңды мұндай аң кездестірмеген арыстан «бұл біздің көктен түскен басшымыз болар» деп, астындағы тағын береді. Хайуанаттардың өзінен қорқып қалғанын байқаған түлкі өзін аң патшасымын деп жариялайды [20, 94 б.]. Бір күні алыстау атыраптағы түлкілер уланып өліпті. Соларға қосылып, бұл түлкі де өзін құрбан етеді. Сөйтіп, аңдардың алдында оның жалған патшалығы әшкере болады. Тек ертегіде оқиғаның шешімі өзгеше көрініс тапқан. Басқа нұсқалардың бәрін ұяластарына қосылып ұлимын деп масқаралыққа ұшырайтын шиебөрінің орнына түлкі алынады. Сол түлкінің өзі туыстарының өліміне шыдамай, өзін мерт етеді. Қазақ ертегісінің бұлай аяқталуы соңғы шешімнің түсінік-танымы бөлек арғы дәуірде жамалып-жасқалғанын көрсетеді.

«Бабалар сөзі» жүзтомдығының ертегілерге қатысты томдарын әзірлеушілер «Өткен замандағы хикаят сөздің» алғаш рет 1890 жылы «Дала уәлаятының газетінде» басылғаны, соңына «Павлодар оязының Алтыбай елінің қазағы М.У.» деп қол қойылғаны, 1970 жылы «Әдеби мұра» жинағында «Әлін білмеген әлек» деген тақырыппен жарияланғаны жөнінде түсініктеме береді [20, 349 б.].

Түлкі кейіптелетін нұсқа славян халықтардың ертегілерінде де кездеседі. Мәселен, украин жұртының «Боялған түлкі» ертегісіне дәл осы сюжет арқау болған. Иван Франконың авторлығымен жарияланып жүрген бұл ертегінің құрылымы үнді сюжеттерінен соншалықты алшақ емес. Қаңғыған түлкі иттен қашып жүріп, суретшінің бояу құйып қойған бөшкесіне тығылады. Сонда күні бойы отырып, қашып шығып, орманға барса, аңдар оны жыға танымапты. Осыны сезген қу түлкі өзін қасиетті Николайдың көктегі саздан жасаған ерекше жануарымын деп дәріптеп, аңдарға патша болады. Бірақ, бояуды кетіріп алып, абыройдан айрыламын қорыққан түлкі жаңбырлы күні сыртқа шықпайды. Бәрібір патшалық құрғанының бір жылдығына арналған мерекелік қойылымда әндеткен түлкілердің әуеніне байқамай өз дауысын қосып жіберіп, масқараға ұшырайды. Өзге аңдар сол кезде оның түлкі екеніне көзі жетіп, дал-дұлын шығарады [21]. Көріп отырғанымыздай, украин ертегісінде үнді сюжетінің дәстүрлі финалына дейін сол күйі сақталған.

Қазақтың «Қызыл мысық» ертегісінде бұл сюжет сәл басқаша түрленеді. Аңдар бір жерде бас қосып, сол жиынды басқаратын төбесінің билігіне таласып, өзара дауласып жатқанда түр-түсі қызғыш бір белгісіз аң орталарына келе қалады. Онысымен қоймай, бірден арыстан жайғасқан жартастың жоғары жағындағы ұшқаттың басына шығып кетеді. Оның титімдей болып алып, арыстаннан биіктеу қоныстанғанын көрген өзге хайуанаттар сескеніп, дереу төбесі етіп сайлап жібереді. Осылайша кейін бірнеше жиын өткізіп, төрелік жасап жүрген жаңа төбесі тағы бір басқосу кезінде басшы екенін ұмытып, алдынан жалт берген сымпыс құйрық суырды қуа жөнеліпті. Сөйтсе, бүкіл аңның төбесіне көтеріп, табынып жүргені байқаусызда сыршының шелегіне түсіп, қызыл түске боялып шығып, иттен қашып, ұшқаттың басына өрмелеп кеткен кәдімгі мысық екен [20, 222 б.]. Түсі оңып, мазасы қаша бастаған мысықтан онсыз да күдіктеніп жүрген аңдар оған жабыла тап береді.

Бояуға түскен шиебөрі, түлкі, мысық кейінде бейнеленіп, бір оқиғаны баяндау үшін алынған хайуанаттар түрлі іс-қимыл танытады. Бірақ, бұл сюжетке жанама әрекеттер жамалғанымен, түрлі өзгеріске түскенімен, бір арнадан тамыр тартатыны анық байқалады.

Жалпы, қай нұсқасын алсақ та, құрылымы жағынан бұл сюжет үш бөліммен тұрады. Алдымен, белгілі бір аң бояуға түсіп кетіп, ешкім танымастай етіп, түсін өзгертіп алады. Содан соң, сыртқы кейінінен аңдардың қорқып кеткенін аңғарып, өзін патшамын деп жариялайды. Ақырында, өзінің ақымақтығынан артық қимыл жасаймын деп, хайуанаттардың алдында масқара болып, ажалын табады (немесе эзер қашып құтылады).

«Есірік торғай» және «Мысықтың түлкіге қонақ болуы» атты қазақ ертегілерінде бұл хикаяның кейбір элементтері ғана сақталған. Қатты қиналғанда тұқымдастарының жақсылығын көріп, кейін бәрін ұмытқан есірік торғайдың дандайсып кетуі, мысықтың аңдар патшасының кейінде жүруі аталған сюжетті еске түсіреді.

Жалпы, қазақ ертегілерінен үнді әдеби ескерткіштерінің сюжеттері көптеп табылады. Мұның себептері әртүрлі. Ежелгі дәуірде Үндістан топырағында парсы тілінде шығармалар жазған қаламгерлер жеткілікті болғаны баршаға мәлім. Олардың арасында көне құндылықтарға аса жетік түркі тектес қаламгерлер де ғұмыр кешкені белгілі. Ел мен елдің, ұлт пен ұлттың рухани ықпалдасуы арқылы, байырғы мұралардың бірте-бірте ортақ игілікке айналатынын ешкім де жоққа шығармайды. Ескі аңыздар мен әсерлі эпсаналар солардың жазған дүниелері арқылы Иранға жетіп, кейін Орталық Азияға кең таралған. Сондықтан, қазіргі қазақ ертегілерінің көпшілігіне тән сюжеттерді үнді әдеби ескерткіштерінің мысалдарымен тығыз байланыста қарастыруымыз керек.

Көптеген елдің әдебиетіне ортақ сюжеттің бірі – балалардың әкеден қалған қасиетті заттарға таласуы. Бұл дау-дамай әр нұсқада әр түрлі көрініс тапқан. Қиял-ғажайып ертегілеріне тән сиқырлы бұйымдарға кейде екі, кейде үш бала таласады. Сонымен қатар,

олардың бөлісе алмай жатқан заттары да әр нұсқада түрліше сипат алады. Ағайынды адамдардың таласына себеп болған дүниелердің әрқайсысының ерекше қасиеті бар. Барлық нұсқада дауласушылар қарсы жолыққан адамнан төрелік сұрайды. Бұл заттар барлық нұсқада төрелік айтушы адамның қолына өтеді. Ол балаларды алысқа жүгіртіп жібереді де, қайтып келемін дегенше, заттарды алып тайып тұрады. Бір ғажабы, бұл әрекеттің ешқайсысы қастандық мақсатымен жасалмайды. Кейбір нұсқада ол заттар иесіне қайтарылады. Кей нұсқада балалар арамызға жік салған мұндай дүниелердің бізге енді қажеті жоқ деп, бұйымдардан бас тартады. Сол дүниелердің ғажайып қасиеті арқылы, заттарды алып кеткен адам мұратына жетеді. Бұл сюжет «Тотынаманың» қырық алтыншы түндегі әңгімесінде [8, 258-259 бб.] көрініс тапқан.

Қазақтың «Дәулет құс» деген ертегісінде екі бала жолда келе жатып үш атты кісіге жолығады. Олар әкесіне қалған үш затқа таласып жатыр екен. Бөлісе алмай жатқан заттары құрым киіз, сауыт, ішіндегі алтыны таусылмайтын қобди көрінеді. Оларға кездескен екі баланың кішісі: «Мен садақ атамын, соның оғын кім бұрын тауып берсе, соған осы үш затты беремін», – дейді. Оқты үшеуі де бірдей мезгілде тауып әкеліпті. «Енді мұны маған бер, таласқаннан тәуір болар», – дейді кіші бала ағасын алып, сауытпен ұшып кетеді [20, 164 б.].

Сықырлы үш бұйым жөніндегі хикаят қырғыздың «Ханның баласы» деген ертегісіне де арқау болған. Үш затқа (тебен, шапан, түтік) таласқан үш ұл соның бәрінен де айырылып қалады [22, 50 б.].

Осы үш бұйымның төңірегінде түрлі философиялық тұжырымдар жинақталған. Бірқатар нұсқаларда бұйымға таласушылар әкеден қалған мұраны ұқсата алмай жүрген пәтуасыз перзенттер ретінде сипатталады. Тиісінше, олардан әлгі заттарды қандай жолмен болса да алып кеткен адам оларды алауыздықтан құтқарады. Сондықтан, кейін қайтарылған дүниені алмай, осы заттан айырылғалы бірлігіміз артып, берекеміз кіріп қалды деп топшылайтындар да бар.

Қазақ ертегілері мен үнді ескерткіштеріне тән ортақ элемент – торға түскен құстардың өлген боп серейіп жатуы. Бұл сюжеттің қысқаша мазмұны былай болып келеді. Аңшы тор немесе тұзақ құрып, оған құстар жаппай маталып қалады. Олар аңшы келмей тұрғанда өзара ақылдасады. Өзара келіскендей, олар не торды көтеріп ұшады немесе өлген боп қимылсыз жата береді. Аңшы сұлық түскен құстарды алысқа лақтырып тастайды да, жөніне кетеді. Ал торды көтеріп ұшатын нұсқада, олар белгілі бір жерге жеткен соң өздеріне ниеттес аңдардың көмегімен босанып шығады. Осы шағын ғана мысалда ауызбіршілік идеясы дәріптеледі. Бірлігің мықты болса, пәле-жаланың бәрінен құтыласың деген ой айтылады.

Ең көп тараған тәмсілдердің қатарында екі үйректің аузына таяқ тістеген бақаны көтеріп ұшуы, арыстанның құдықтағы өз бейнесіне секіріп мерт болуы, мысықтың тышқандардан қорғайтын күзет қызметінің басшылығына бекітілуі, шаштараздың біреуді ұрғанда үстінен алтын төгілуі, уәзір күлгенде аузынан гүл төгілуі, қуырылған балықтың (немесе тауықтың) қарқылдап күлуі, тірісінде сексен адамның ажалына себепкер болған кісінің бас сүйегінің тағы да сексен адамның түбіне жетуі, арыстанның мекенін сілеусіннің тартып алуы секілді сюжеттер бар. Әсіресе, қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінде [23] мұндай хикаялар жеткілікті.

Жалпы, әлем халықтарының әдебиетінде сюжеттердің өзара ұқсастығының мысалдары көптеп кездеседі. Бұл сюжеттер түрлі жолдармен келіп, бір-біріне бірігіп-кірігіп, жаңа шығармаға арқау болады. Бәрібір қаншама өзгеріске түскеніне қарамастан, оның түп-төркінін тану қиын емес. Жоғарыда мысалға келтірген ежелгі үнді ескерткіштерінің бәріне ортақ сюжеттер де баршылық. Жалпыадамзаттық құндылықтар

оқиға өзегіне арқау болғандықтан, заманды сезіну ортақтығы өзара ұқсас сюжеттер туғызбай қоймайды.

Шығыстанушы С.Төлеубаева бірқатар ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, мұндай сюжеттердің қазақ әдебиетіне қалай енгені жөнінде деректер келтіреді. Ол қазақ фольклорына шығыс сюжеттері тәжіктер арқылы кірген деп тұжырымдайтын Ә.Нұралиевтің пікіріне және оның бұл процесс өзбек пен татар әдебиеттері арқылы да жүзеге асқан деген тағы бір ойын мақұлдайтын С.Қасқабасовтың ұстанымына, қазақтардың қажылық сапары да сюжеттердің келуіне себеп болған деген Ш.Сәтбаеваның байыптамасына ден қойып, осы мәселенің әлі де терең зерттелгенін қалайды [24, 7-8 бб.]. Әрине, шығыс сюжеттері қазақ жұртына бұдан басқа жолдармен де келгені анық. Шығыс әдебиетінен аударма түрінде шыққан жинақтар, сырт елдерде басылған кітаптар, өзге мемлекеттерде оқыған зиялылар арқылы да мұндай сюжеттер бізге жетуі мүмкін. Ертегі айту барысында, ел ішіндегі ауызекі тараған әңгімелер оның сюжетіне енгізілмей тұрмайды. Оның үстіне, көптеген ертегілердің Азия елдерін мекен еткен қазақтардан жазып алынғанын ескерсек, сол жұртта сақталған аңыз-әпсаналардың фольклор нұсқаларына да жамалып-жасқалатынын ескерген жөн.

Үнді әдеби ескерткіштері қазақ ертегілерінің сипатын өзгертті. Көне әдебиеттің хикаялары алдымен парсы әдебиетінде мұсылмандық дәстүрге бейімделіп, қайта баяндалды. Одан соң, кейіпкерлер хикаяттар тараған елдердің салт-дәстүрлерін бойына сіңірді. Байырғы үнді сюжеттері қазақы қалыпқа түсіп, ұлт болмысының мысалдарымен өрнектелді. Сонымен қатар, осы сюжеттердің үнді әдебиетіне қайдан келгені туралы мәселенің туындауы да заңды нәрсе. Бұл – түркілік құндылықтар мен үнді жәдігерліктерінің тарихына терең бойлау арқылы жан-жақты зерттелетін тақырып.

Қорыта айтқанда, сан ғасырдан тамыр тартатын, қаншама елдің әдебиетінде із қалдырған көшпелі сюжеттер қазақ ертегілері мен үнді әдеби ескерткіштерінің арасында белгілі бір байланыс бар екенін, көне аңыздардың өзінен кейінгі әдебиет үлгілеріне ықпалы мол болатынын, көптеген шығармалардың бірнеше жанрлардың тоғысуы арқылы түзілетінін айғақтайды.

Сондықтан, көшпелі сюжеттердің табиғатын жете зерделеп, жан-жақты қарастыру ісі жалғаса бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 240 б.
2. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 176 б.
3. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: «Аударма», 2002. – 584 б.
4. Панчатантра / Перевод с санскрита А.Сыркина. – Москва: «Издательство АН СССР», 1958. – 376 с.
5. Шукасаплати / Перевод с санскрита М.Ширяева. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1960. – 129 с.
6. Тотының тоқсан тарауы (Шукасаплати) / Аударған Ғайса Сармурзин. – Алматы: «Жазушы», 1970. – 200 б.
7. Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме) / Перевод с персидского Е.Бертельса. – Москва: Издательство «Наука», 1979. – 348 с.
8. Зияаддин Нахшаби. Тотынама / Орыс тілінен аударғандар Ә.Қоңыратбаев пен Т.Қоңыратбаев. – Алматы: «Жазушы», 1991. – 304 б.
9. Тотынама / Ғ.Файызханұлы нұсқасынан аударылған, жауапты редакторы О.Қанапин. – Үрімжі: «Шыңжаң халық баспасы», 1987. – 348 б.
10. Тотынама / Көне түркі тілінен аударған Нияз Тобыш. – Ақтау: Ш.Есенов атындағы Ақтау мемлекеттік университеті, 2005. – 196 б.

11. Сайид Хайдар Бахш Хайдари. Сказки попугая (Тота Кахани) / Перевод с языка индустани (урду) М.Княгиной-Кондратьевой. – Москва-Ленинград: «Academia», 1933. – 252 с.
12. Двадцать пять рассказов Веталы / Перевод с санскрита И.Серебрякова. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 150 с.
13. Хитопадеша или полезные советы. – Москва: «Детская литература», 1958. – 160 с.
14. Сомадева. Океан сказаний / Перевод с санскрита И.Серебрякова. Москва: «Эксмо», 2008. – 768 с.
15. Жизнь Викрами или 32 истории царского трона / Перевод с санскрита П.Гринцера. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1960. – 240 с.
16. Ибн ал-Мукаффа. Калила и Димна / Перевод с арабского Ш.Шидфар. – Москва: «Художественная литература», 1986. – 304 с.
17. Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед (Джавахир ал-асмар) / Перевод с персидского М.Османова. – Москва: «Наука», 1985. – 400 с.
18. Тридцать две новеллы о монахах / Перевод с санскрита И.Серебрякова. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1962. – 104 с.
19. Мухаммад аз-Захири ас-Самарканди. Синдбад-наме / Перевод с персидского М.Османова. – Москва: Изд. Восточной литературы, 1960. – 314 с.
20. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Т. 73. Хайуанаттар туралы ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
21. Ивана Франко. Сказка Крашенный лис. – URL: http://oskazkazh.ru/read/autor/franko/7364-krashenyj_lis.html
22. Қырғыз халық ертегілері / Аударған Т.Зейнәбілов. – Алматы: «Аударма», 1992. – 176 б.
23. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 74. Қиял-ғажайып ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
24. Тулеубаева С. «Тысяча одна ночь» в казахской фольклорной традиции. – Алматы: «Арыс», 2009. – 200 с.

Несмотря на то, что в отдельных трудах проблема общности сюжетов казахских сказок и древнеиндийских письменных памятников частично рассматривается, данный вопрос до сих пор не является предметом всестороннего научного исследования. Не только сказки казахского народа напитаны легендами из восточной литературы, на основе древних историй созданы также сюжеты многих произведений. Известно, что эти легенды сначала переходили от одного индийского литературного памятника в другой и стали бродячими сюжетами внутри одной страны. Затем, кочевые сюжеты распространились в ряде стран мира, а позднее, и в государствах Центральной Азии, став основой соответствующих произведений соседних народов.

Таких сюжетов, берущих своё начало из шедевров индийской литературы в казахской литературе, немало. Особое внимание привлекает обилие общих сюжету историй в казахских сказках и памятниках древнеиндийской литературы.

В данной статье рассматривается природа легенд, встречающихся в литературе двух стран, способы их распространения, их адаптация к национальной самоидентификации, их новоприобретённый характер, также, в статье отражены идеи о взаимодействии литератур. Был осуществлён всесторонний анализ различий и своеобразных особенностей общих сюжетов вышеназванных памятников древнеиндийской литературы и казахских сказок.

The issue of the plot commonality of Kazakh fairy tales and ancient Indian written monuments has not yet become the subject of comprehensive scientific research, in this regard only separate works can be mentioned. Legends and myths from Eastern literature are not only absorbed by kazakh fairy tales, but also include many other works based on ancient stories. It is known that these legendary stories first passed from one to another literary monuments of India and were formed as a migration plot in the country itself. Then the migration plots spread to a number of countries of the world, then to the Central Asia and became the basis for topical works of neighboring peoples. The Kazakh literature includes numerous stories that originate from Indian literary relics. Special attention is paid to the abundance of stories common to Kazakh fairy tales and ancient Indian literary monuments.

The current work reflects the nature of the legends that exist in the literature of the two countries, the ways of spreading the stories, their adaptation to the realities of the nation, their acquisition of new characteristics, as well as the ideas about the interaction of literatures. A comprehensive analysis of the differences and similarities of common plots is conducted.

Сыздықов Сатай Мақсұтұлы

ҰЛЫ ДАЛА ЕЛІ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҒЫ

Қоғамдағы әрбір адамның өмірге деген көзқарастары, идеалдары мен құндылықтар жүйесі бар. Бұлар жиналып келіп, адамның рухани жан-дүниесін құрайды. Сонымен, идея – бар нәрсені емес, басқа ұғымдардан өзгеше әлі жоқ нәрсені, жасалуға тиіс дүниелерді білдіреді.

Идея – тарихи дамудың нәтижесі бола тұрып, даму барысында өзінің көптеген қырлары мен мазмұнын айқындаған, толысқан ұғым. Ол бүкіл даму тарихындағы жасалған рухани байлықтарды бойына сіңірген жүйе болып табылады. Ұлттық идея – ұлттың сол тарихи кезеңде өзін-өзі тануынан көрініс табатын ұлттық санада басымдыққа ие әлеуметтік-саяси көзқарастардың жүйесі. Зерттеушілер бұл ұғымның екі қырына баса маңыз береді. Бір жағынан, қауымдастықтың өзін-өзі ұлт деп танып, түйсінуі, екінші жағынан – оның ерекше тарихи адамдар қауымдастығы ретіндегі өз көзқарастары, ұстанымдары мен құндылықтарының әлемге танылуы. Ұлттық идеяны кездейсоқ ойлап табу мүмкін емес. Оның қалыптасуы тарихи кезеңдердің сабақтастығы арқылы белгілі бір әлеуметтік-саяси, мәдени кеңістікте күрделі құбылыс ретінде жүзеге асады. «Мәңгілік Ел» идеясының қалыптасуы да осындай күрделі де ұзақ жолдан өтті. Қандай да бір идея болмасын, оның қалыптасуы алғышарттары болады. Олардың ішіндегі ең маңыздысы – дүниетаным. Дүниетаным – адамдар мен табиғатқа, жалпы құндылықтарға, моральдық ережелерге жеке тұлғаның жалпы қатынасын білдіретін негізгі сенім, таным немесе қоғам мүшелерімен ортақ көзқарас қалыптастырып, қоршаған ортамен қатынасты реттеудегі негізгі өлшем [1, 616 б.]. Ұлттық рухани байлықтың басқа да элементтері осы дүниетаным тұғырының айналасында өрбиді. Қазақ халқының дүниетанымы көне замандағы сақ-ғұн және түркілердің тайпалық мемлекеттік құрылымдарының қарапайым түрлерінен бастап, Қазақ хандығының дәуірлеу кезеңіне дейін қалыптасты және одан әрі заман талабына сәйкес жетілу, толысу процестерін бастан кешірді. Осындай күрделі дүниетаным «Мәңгілік Ел» идеясы қалыптасуының басты алғышарты болды. Ұлттық болмыстың кескінін бейнелейтін ұлттық өзіндік санада генетикалық код ретінде жасырынған және дәстүрлі қазақ қоғамындағы осындай халықты біріктіруші идеяның ізін халқымыздың

арасынан шыққан тұлғалардың әлеуметтік-саяси ойлары мен философиялық көзқарастарынан табуға болады. Бұл көзқарастар, әдетте, мемлекетшілдік, ел тағдыры, тәуелсіздік, жер және т.б. қоғамның сол кездегі күрделі де маңызды саяси-әлеуметтік мәселелерін қамтыды.

Түркілердің «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясы. Көне түркі жазба ескерткішінде «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясының жариялануы. Ежелгі сақ-ғұндар мен олардың ұрпақтары – түркілердің дүниетанымындағы «мәңгілік» туралы түсініктері («ел», «жер», «еркіндік» туралы) кейін б.з. V- ғасырының екінші жартысында түркілер өз қағанатын, яғни мемлекеттігін құрғанда, «Мәңгілік Ел» – мемлекеттік идеологиясына айналды. Алғаш рет «Мәңгі ел» мұраты мемлекеттік идеология ретінде Шығыс Түркі қағанаты әскерінің бас қолбасшысы Күлтегінге арналған бітіктаста түркі еліне жария етілген. Күлтегін ескерткішіндегі жазудың сол жақ [2, 190 б.] бетінде: «Өтікен жынысында (қойнауында) отырсаң Мәңгі ел тұтып отырар ең», – деп айтылған. Тура осы сөздер Білге қаған ескерткішінің оң жақ [2, 262 б.] бетінде қайталанған. Сонымен қатар, «мәңгі» сөздері Тывадағы Чаа-Қол-1, Оя, Уйбат, Ұлық Кем, Ел Бажы өзендері жағасындағы бұғытастарда және де Абақан өзенінің бойындағы «Алтын көл», Ұлық Кем өзенінің сол жағалауындағы «Бай-Бұлын», Абақан, Тывадағы «Сайғын» бітіктастарындағы жазбаларда кездеседі. «Мәңгі» сөзінің көне түркі жазба ескерткіштерін де осыншама жиі кездесуі кездейсоқ емес. Бұлай болуы ежелгі түркі дүниетанымында «мәңгілік» түсінігі кеңінен танымал екендігін білдіріп қана қоймай, оның бүкіл түркі жұртының аңсаған мұратына айналғандығын көрсетеді. Оған дәлел ретінде Күлтегін бітіктасында жазылған нұсқасын келтіруге болады. Онда «мәңгі» сөзі Өтүкен мекенінде бейбіт өмір сүріп, сауда керуенін жіберу арқылы елдің аш-жалаңаш болмай, мұңы жоқ, тоқтықта болатыны жайлы контексте келтірілген. Бұл кезінде Қазақ хандығының қалыптасуы қарсаңындағы Асанқайғының «Жерұйықты» іздеу идеясымен сәйкес келеді. Ақиқатында Күлтегіндегі «Өтүкен жынысы», Асанқайғының «Жерұйығы» қазақтың ата-бабалары – түркі жұрты мен қазақ елінің «мәңгілік ел» болу мұратының бір-бірімен жалғасып, сабақтасатындығын көрсетеді.

Тоныкөк ескерткішінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырамауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйтқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. Түркі халқының елдігінен айрылып, қағансыз қалып, тағы да басқаларға бағынып, одан қайта көтеріле бастағаны, жаңа қаған отырғаннан кейін, елдің басын біріктіру шаралары, яғни «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай, түркі елі үшін қызыл қанын ағызып, қара терін төккені, күш-қуатын бергені» паш етіледі. Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғаны көрінеді. Сонымен қатар, бұл жерде «Мәңгі ел» ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр. Л.Н. Гумилев те өзінің Орхон-Енисей ескерткіштеріне талдау жасағанда, руникалық жазулар эпитафиялық емес, публицистикалық сипатта деп жаңа бір пікірді білдірген болатын: «үш жазудың мәтіндері де түркілердің барлық қоғам мүшелеріне үндеу тұрғысында айтылған, оның өзінде ештеңемен бүркемелемей, халықты сендіргісі келеді. Ендеше жазу – үндеу, ондағы берілген материал таңдап алынған. Мұндай жанрдың болуының өзі сөздің түркі қоғамында нақты күш екендігін көрсетеді. Олай болса, дамыған қоғам және қоғамдық пікір де бар». О. Сүлейменов те публицистиканы әлемдік тарихқа ескерткіштің кірігуінің кезеңі ретінде, сонымен қатар, бұқаралық санаға кеңінен тартылуы тұрғысынан қарастырады. Ендеше, бұдан шығатын қорытынды: «Мәңгілік ел» – көне түркі жазба ескерткіштерінде Ұлы Түркі қағанатының мемлекеттік идеологиясы екендігі саяси манифест тұрғысында жария етілген.

Әл-Фарабидің «Мәңгілік» философиясы. X ғасырдың аяғында бұл идеологияның саяси-философиялық негізін түркілер өздерінің ортағасырлық өркениетті Қарахандар мемлекетін құрғанда, шығыстың көрнекті ойшылы, философ – әл-Фараби жасады. Ортағасырлық Шығыс философтары пікірталастарының ортақ бір проблемасы – «мәңгілік» мәселесі еді. Бұл сол кездегі ортағасырлық араб әдебиеттерінде «захириттер» ағымындағы ойшылдар деп аталды. Әл-Фараби ортағасырлық түркі-мұсылман елінің тарихи шындығы мен өзіне дейінгі іргелі философтар – Платон мен Аристотель ілімдеріне сүйене отырып, мәңгіліктің философиясын жасады. Ол әлемнің мәңгілігін тұрақты түрде және жүйелі дәлелдеуге тырысты. Әл-Фарабидің ойынша, әлем өзінің мәні тұрғысынан құдайдың творчестволық әрекетіне қарағанда екінші, бірақ, бұл тұжырым уақыт жағынан сәйкеспейді. Сондықтан, әлем құдаймен мәңгі бірлікте. Аристотель сияқты ол қозғалысты мүмкіндіктен шындыққа өту, яғни мәңгілік құбылыс ретінде саналады. Уақыт қозғалыспен мәңгілік бірлікте дей отырып, ғалым уақытты Аристотельдің пайымынан басқаша, қозғалыстың сипаты ретінде қарастырады. Ғалымның мәңгілік теориясы әлемнің жаратылысы туралы діни ағымдарға қарсы бағытталды. Әл-Фарабидің екінші бір принциптік қағидасы – ақыл-ойдың бір мәнді болуы адамдарды мәңгілікке бастайтындығы. Бұл жерде жеке адамның мәңгілігі туралы емес, адамдар құрған қоғамның мәңгілігі туралы сөз болып отырғанын түсіну қиын емес. Сонымен, қазіргі заманда қазақ елінің құрып отырған мемлекетінің ұлттық идеясы «Мәңгілік Ел» болуының түп төркіні – осы ортағасырлық түркілердің «Мәңгі Ел» мемлекеттік идеологиясын саяси-философиялық тұрғыда негіздеген әл-Фарабидің «мәңгілік» философиясында жатыр десек, қателеспейміз. Өйткені, әл-Фараби бұл теориясын түркілердің тарихи өмір шындығынан алды. Елбасының ортағасырлық түркілер өздерінің мемлекетін құрғанда да, оны «Мәңгі Ел» деп жариялағаны мәлім. Сөйтіп, өз заманында әл-Фараби осы мәселерді ғылыми жүйеге келтіріп, өзіне дейінгі және өз замандастарынан ілгері, озық ілім қалыптастыра алды. Нәтижесінде, «Мәңгілік ел» жай ұғым емес, саяси-философиялық маңызды тұжырымға айналды.

Ұлы Дала еліндегі (Алтын Орда және Қазақ хандығы) «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи сабақтастығы. Ұлы Даланың кіндігі – Ұлытау ежелгі түркілер империясының ел апарып қондырған мекені болғаны Моңғолиядағы Тес өзені бойындағы бітіктаста ойылып жазылған. Онда түргеш халқының «Кеңгереске» қоныстанғаны айтылған. Кеңгерестің қай жер екендігін зерттеген ғалымдар Ұлытаудағы Сарыкеңгір мен Қаракеңгір аттарында сақталғандығы туралы қортындыға келген. Бұл туралы ежелгі түркілердің «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясын саяси манифест ретінде жария еткен «Күлтегін» бітіктасының батыс жақ бетіндегі 39-шы жолынан да көруге болады. Онда қара түргештерге бару үшін «Кеңгереске» бет алғаны айтылған. Бұдан Мәңгілік Ел идеологиясының жария етілген кезінде, қазақ халқының қалыптасуында маңызды рөл атқарған түргештердің Ұлытау өңірінде ел болып отырғанына көз жеткізу қиын емес. Ұлытау төрінде Елбасының айтқан ұлағатты пікірі тағлымы мол тарихты зерделеген, қазақтың патриоттық сезімін оятатын, зерделі сұхбатында «тарихтың куәгері – Ұлытау» деп қадап айтқан еді.

Дамыған ортағасыр заманында түркілердің «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясын одан әрі жалғастыра отырып, Ұлы Даланың иесі – Алтын Орда өзінің қол астындағы елдер мен халықтарды біріктіру мақсатында қолданған. Оны «Мәңгі Көк Тәңірі» сөз тіркестерінде «мәңгі» сөзі мен «тәңірі» сөзінің Шыңғыс ханның ресми құжаттарында жиі кездесуінен көрінеді. «Тәңірінің өзі қолдайтын, қамқорлығына алатын ел боламыз!» деген Шыңғыс ханның жарлығынан осыны байқауға болады. Алтын Орда дәуірінде «Мәңгілік Ел» құру идеясы «Мәңгі Тәңірінің күші» тұрғысында кездеседі. Сондықтан, оқырмандар бұл тарихи кезеңге сәйкес деректерді «Мәңгі Тәңірінің күші» сөздерімен басталған: Күйік ханның мөрінен, Арғұн ханның француз королі Филиппке

жазған хатынан және Алтын Орда ханы Өзбектің елшісін растаған құжаттардан кездестіре алады. Мысалы, төмендегі Арғұн ханның хаты «Мәңгі Тәңірінің күші» сөздерімен басталған. Тағы да бір мысал: 1246 жылы Күйік ханның хатын саяхатшы Плато Карпини Рим папасына жеткізген. Бұл хатты 1920 жылы поляк ғалымы Кирилл Каралевский Ватикан мұрағатынан тапқан. [3]. Хатқа «Мәңгі Тәңірінің күші» деген сөздері бар Күйік ханның мөрі басылған және ондағы жазудың түркі тілінде екенін Францияның ірі моңғолтанушысы Поль Пелльо зерттеу жүргізіп, дәлелдеген.

Қазақ хандығы тұсында «Мәңгілік ел» идеясының сабақтастығы. «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясы болған Түркі мемлекеттерінің сабақтастығын хандықтар мемлекеті тұрғысында жалғастырған тұлғалар: Жәнібек пен Керей, Қасым хан, Есім хан, Тәуке хан, Абылай хан, соңғы Кенесары хан еді. Мысалы: «Есім ханның ескі жолы, Қасымханның қасқа жолы» деп айтылатын осы бір қысқа ғана ауызекі нақыл сөздердің мағынасында бүкіл сол Қазақ хандығы құрған мемлекеттің «Мәңгілік Ел» мұратына жетудің жолын айшықтайды. Тәуке хан тұсында үш бидің қатысуымен «Жеті Жарғы» жинағының шығуы да сол тарихи кезеңде заңға негізделген тұрақты мемлекет құрудың амалы болатын. Қай хан болмасын, өз заманында қазақ мемлекетінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету және оны күшейту үшін бар күш-жігерлерін аямағаны белгілі. Мысалы, Абылай хан ел мен елді жақындастыру, көрші алпауыт елдермен қарым-қатынаста көрегендігімен дипломатиялық саясатты шебер жүргізе білген. Абылай басқа мемлекеттермен, әсіресе Хиуа, Жоңғар хандықтарымен қарым-қатынастары қазақ жұртының негізгі этносаяси мүддесіне сай жүргізілді. Чиң империясы тарапынан Орта Азия елдерін жаулап алу қаупі төнген кезде, Абылай Ауғанстан билеушісі Ахметшахпен байланыс орнатты. Абылай алыстағы Түркия билеушілерімен де қарым-қатынас жасауға әрекет еткен. Абылай іс жүзінде Қазақ мемлекеттігін қалпына келтіруге, тәуелсіз ел етуге күшін салды.

Алаш зиялыларының «Мәңгілік Ел» мұраты жолындағы күресі және іс-қызметі. Қоғамды құратын адамдардың дүниетанымы сол қоғамның идеясының алғышарты болып табылады. Ал, адамның танымы жөніндегі ілімдері ежелгі дүние философтарынан басталса да, оны өз заманында ғылыми жүйеге түсіріп, қалыптастырған әл-Фараби екені жоғарыда айтылды. Таным жөніндегі Фарабидің ілімдерін қазақ елінде жалғастырған және қазақ шындығымен терең байланыстырған Абай болды. Абай өлеңдері мен қарасөздерінен таным жөніндегі ілімнің тарихымен таныстығы анық байқалады. Танымда маңызды рөл атқаратын «жан қуаты» жөнінде Фараби қолданған философиялық терминдер Абайдың Он жетінші, Жиырма жетінші, Отыз сегізінші, Қырық үшінші қарасөздерінде қазақ тіліндегі балама сөздермен берілген. Ақынның Он төртінші, Он жетінші қарасөзі мен «Көзінен басқа ойы жоқ...», «Әуелде бір суық мұз ақыл зерек...», «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа...», «Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі асыл тас...» өлеңдеріндегі ақыл, қайрат, жүрек жайлы философиялық мағынадағы ойларының қайнар көзі – әл-Фараби шығармаларында жатыр [4, 325-327 бб.]. Әл-Фараби дәстүрінің жалғасы Абайдың «толық адам» жөніндегі ой-пікірінен айқын сезіледі. Абайда жиі сөз болатын «толық адам», «жарым адам», «адам болу», «инсаниаттың кәмаләттығы», «бенделіктің кәмаләттығы», «толық инсаниат», «адамшылық», «адамның адамдығы», «адам болу» т.б. атаулық мәні бар ұғымдар, сөздер тобы, ол жайлы пікірлердің шығар көзі Фараби еңбектеріндегі ой желісінен туындайды.

Ұлт зиялылары XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында патшалық Ресейдің отарлық езгісіне қарсы күресе отырып, қазақ халқының болашақта алдыңғы қатарлы ел болып қалыптасуының жолдарын іздестірді және халықты білім мен ғылымға, озық шаруашылық ұйымдастыруға шақырды. Алаш зиялылары: Ә. Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Смағұл Садуақасов, Міржақып Дулатов және т.б.

шығармаларынан оқырмандар қазақ жері мен елінің тәуелсіздігі туралы ұстанымдары мен көзқарастары туралы материалдарды табуына болады. Мұстафа Шоқайдың «Біртұтас Түркістан идеясы» осы «Мәңгілік Ел» идеясының түркі әлеміндегі бір көрінісі болды. Сонымен қатар, Кеңес дәуірінде қазақ жерінің бүтіндігін сақтауда Ә. Ермеков пен Ж. Ташеновтің азаматтық ұстанымдары да олар туралы шыққан еңбектермен оқырмандардың танысуларына мүмкіндік бар. Осы жерде Елбасының: «Мемлекеттік тәуелсіздік – тарихтың сыйы немесе тек қазіргі ұрпақтың ғана меншігі емес. Ол өткеннің алдындағы борыш және келешектің алдындағы жауапкершілік» [5, 203 б.] – деген сөздерін еске алған орынды. 2014 жылдың басында Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев халыққа Жолдауында «Мәңгілік Ел» идеясын тәуелсіз Қазақстанның ұлттық идеясы ретінде жария етті.

Аталған ұлттық идеялар қазақ халқының ата-бабаларының дәуірлер сынынан өткен, халықпен бірге жасасып, сабақтастықпен шындалып осы күнге дейін жеткен идея болды. Сонымен қатар, бұл идея біреудің ашқан жаңалығы не болмаса кейбіреулер айтқандай, абстрактылы ұғымдар жиынтығы емес, өз ата-бабаларымыздың дүниетанымынан басталған, дәуірлер бойы ұлттық құндылықтарды бойына жинақтаған, сан ғасырлар бойғы халқымыздың арманын жүзеге асырудағы рухани-саяси ұстанымы болған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007.
2. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана. «Күлтегін». 2007
3. Эрдэнэбаяр С.Мөнх тэнгэрийн үзэл буюу Мөнх тэнгэрийн ивэ / Сэтгэгдэл бичих? – ВПРВЕН: MN by Bataka. www.biiirbeh.mn.
4. Абай. Өлеңдер. Поэмалар. Қара сөздер. Астана: Раритет. 2008, 384 б.
5. Назарбаев Н. Жылдар мен ойлар. – Алматы. «Алматыкітап Баспасы», 2013.

В статье дается обзор понятию «Мәңгілік ел» («Вечная страна») с точки зрения истории, филологии и философии различных эпох в качестве национальной идеи, государственной идеологии. Но это, не абстрактная мысль или научное открытие, а духовно-политическая позиция наших предков, сформированная на основе их мировоззрений, пестованные веками и вобравшие в себя тюркские ценности.

Өмірәлі Шакарап ұлы Жалаири

ҚАДЫРҒАЛИ БИ ҚОСЫМҰЛЫ ЖАЛАЙЫРИ – ШЫҒЫСТЫҢ ҰЛЫ ҒҰЛАМАСЫ

Жер шарын мекендеген түрлі халықтар ежелден Шығыс елдерінің тарихына, философиясына, мәдениетіне, дініне, тіліне, экономикасына, этнологиясына ерекше қызығушылық танытып, күні бүгінге дейін сегіз қырлы, бір сырлы осы ұлы өркениеттің рухани және материалдық ескерткіштерін жан-жақты зерттеп, адамзат дамуына шебер пайдаланып отырғаны бәрімізге белгілі. «Шығыс – нәзік іс» деп бекер айтылмаса керек. Барлық мәдениеттің осы аймақтардан бастау алатыны да ғалам зиялылары мойындаған шындық. Шығысқа байланысты алғашқы деректер ежелгі грек авторларының еңбегінде келтірілсе, XII-ғасырдан бастап, осы өңірдегі мемлекеттерде болған елшілердің, діни

миссионерлердің, саяхатшылардың, көпестердің көптеген жазбаларында елеулі мәліметтер кездеседі. Халықаралық қарым-қатынастар кеңінен дами бастаған кезде, XV-ғасырда Ресейде Никитиннің Үндістан жайлы, XVI-ғасырдың соңында арабтанушы Постельдің, алдыңғы Азия тарихын жазушы Роттың, Бриссонийдің, XVII-ғасырда ресейлік Петтлиннің Қытайға саяхаты барысында жазылған қолжазбалары дүниеге келді. Біртіндеп шығыстану ғылымы, академиялары, тіпті, Ресейде шығыс қолжазбалары мен металл ақшаларының қоймасы – Азия мұражайы құрылып, соның негізінде академиялық шығыстанушы орталық қалыптасты.

Қазақ халқы да бұл ізгі үрдістен қалыс қалған жоқ. Кең-байтақ даламыздың осы ұлы өркениетке сүбелі үлес қосқан аса көрнекті дарындары мен ғалымдары, қоғам қайраткерлері Әл-Фараби, ірі ислам ғұламалары, төрт бірдей Қожа Ахмет Яссауи, Шыңғысхан, оның Иран, Ирак, т.б. Шығыс елдерін билеген ұрпақтары – жалайыр патшалар, Мұқали, Бабыр, сұлтан Бейбарыс, Мұхаммед Хайдар Дулати, т.б. әлемге мәшһүр бабаларымыз адамзат тарихында өшпес із қалдырса, олардан кейінгі аталарымыз да, тіпті, бертінде Шоқан Уәлиханов пен Абай Құнанбай, т.б. біртуар тұлғаларымыз шығыс халықтарының салт-дәстүрі мен мәдениетіне, әдеби мұраларына ерекше көңіл бөлгені де рас.

Сол саңлақтарымыздың бағыт-бағдарының сабақтас жалғасы іспетті бүгінгі конференцияда көтеріліп отырған мәселелер аса өзекті, өте орынды деп ойлаймыз. Шығысты тану – өзімізді тану, бабалар дәстүріне сай даму. Жер бетінің орасан зор аумағына жайғасқан осы аймақ адамзат тарихындағы жетекші рөлін атқара беретіні даусыз. Діні, тілі, тегі, саяси ұстанымы әр түрлі болса да, ғасырлар бойы қалыптасқан ұқсас мәдениет, менталитет бұл өңірлердегі халықтардың ынтымақ-бірлігіне ұйтқы болып келеді, әлі де солай бола бермек деп үміттенеміз. Соның ішінде, түркі тектес халықтар ешқашан тарих сахнасынан түскен емес. Мұны біз қазақтың тұңғыш тарихшысы, Шығыстың терең ойшылы, ірі ғұламасы Қадырғали би Қосымұлы Жалайыридің «Тарих-и Оразмұхаммед» еңбегінен байқаймыз.

Тарихтан белгілі, Қадырғали бидің ата-бабалары Қарахан дәуірінен бері ел басқарған ықпалды кісілердің ұрпағы, Қадырғали Жалайырдың әкесі – Қосым да беделді би болған. Оның әкесі Темшік, баһадур Анжы баһадур Адымшейх мырза ағасы Қараш бек Құбай Қамбар мырза Айтаулы бек Шейх Софы бек Тебребек Саба баһадур Сартақ ноян бәрі-бәрі батыр, бек, би болыпты. Ата, әке жанында жүріп, олардан тәрбие алған Қадырғали жас кезінен-ақ хан ордасындағы жас бекзадалардың ақылшысы, кейіннен, ханның кеңесші биі болады. Жалайыр елін қалмақтар шауып, берекесін алған жылдары, оның аталары Көшім ханның қолына барып қосылады. Онда барған соң да, ол ханның ақылгөй биіне айналады. Қадырғали би өзінің жоғарыда айтылған кітабында: «Менің аталарым Ораз Мұхаммед сұлтанның аталарына қызмет етті. Өзім Ораз Мұхаммедтің қасында болдым» деп жазады. Осыдан-ақ оның атақты Ораз Мұхаммедпен бірге орыс княздігімен терең қарым-қатынаста болғаны аңғарылады. Сібір сұлтаны Сейдектің де кеңесші биі еді. 1588-1598 жыл аралығында Қадырғали Ораз Мұхаммедпен бірге Мәскеуде патша сарайында қызметте болады. Орыс патшалығы мен шведтер және Қырым хандығы арасындағы соғысқа қатысады. Сол соғыста ерлік көрсеткені үшін орыс патшасы Ораз Мұхаммед Сұлтанға Ока өзені жағалауынан жер бөліп, өз алдына хандық құруға рұқсат берген. Ол хандықтың орталығы – Қасым қаласы. Қадырғали Ораз Мұхаммед басқарған сол хандықта уәзір, би болып қызмет атқарып, сол жылдардан бастап, ғылыммен айналысады. 1600-1602 жылдары Қасым қаласында ол өзінің жоғарыда айтылған еңбегін жазып бітіреді. Енді оның атақ-даңқы осы тарихи шежіре кітабы арқылы бүкіл дүние жүзіне тарала бастайды. Түркі тілінде жазылған бұл еңбегінде ол қазақ сахарасында өмір сүріп, тіршілік еткен Үйсін, Жалайыр, Арғын, Қыпшақ, Қаңлы, Сіргелі,

Қоңырат, Керей, Найман, Алшын т.б. түркі тектес ру-тайпалардың түп ата-тегін таратып ғылыми талдау жүргізеді. Оғыздар мен Қарахан дәуіріне сипаттама береді. Ертедегі және одан бергі хандар дәуірін, әсіресе, Шыңғыс хан және оның әулеті мен қазақ ұлыстарынан шыққан хандар, сұлтандар, бектер және олар билеген қазақ халқының ішкі-сыртқы шапқыншы жаулармен күресі, т.б. саяси-әлеуметтік жайларды баяндайды. Қадырғали бидің бұл еңбегін Шоқан Уәлихановтан бастап, көптеген халықтардың белгілі зерттеуші ғалымдары жоғары бағалаған.

Бұл тарихтың қаншалықты маңызды екенін түсінгендіктен, өзім ашқан осы ғұлама бабамыз атындағы қордың демеушілігімен 28.09.2001 жылы «Қадырғали би Қосымұлы Жалайыридың «Тарих-и-Оразмұхаммед» атты еңбегі және тәуелсіз Қазақстанның ғылымы» тақырыбында ғылыми конференция өткіздік. Оған қазақ ғылымының қаймақтары, академиктер, белгілі ғалымдар қатысып, аса құнды мәліметтерімен бөлісті. Сөйтіп, атақты бабамыздың ұлы еңбегі өз ұлтының зиялылары тарапына марапатталды.

Қор мүшелері Ресейдегі Қазақстан елшілігі арқылы Рязань облысы губернаторы – Георгий Иванович Шпакпен байланысқа шығып, Рязань облыстық мемлекеттік мұрағатында және Қасым қаласына барып жұмыс істеуге рұқсат алды. Сөйтіп, архив қорынан 1715 жылдан бастап 1904 жылдар аралығында жиналған материалдарды қарастырды. Қасым қаласы мен Қасым хандығының тарихына байланысты ертеректе жарияланған мақалалар мен материалдарды ксерокөшірге түсіріп алды. Ақыр-соңында Қадырғали би Қосымұлы Жалайыридің жатқан жерін анықтап, басына жаңадан ескерткіш құлыптас қойды. Қасым қаласындағы мұсылмандар мешітінде Құран оқытып, құрбан шалып, құдайы тамақ берді.

Десе де, бұл шаралар әлі де аздық етеді. Ол кісі туралы, ол жазып қалдырған асыл мұра жайлы әлде де көптеген бауырларымыздың білмейтіні өте ұят. Ал, басқа ұлттардан ол кісіні өз қандасы ретінде көрсеткісі келетіндер бар. Мысалы, татарстандық Х.Хисматуллин Қадырғалидың «Тарих-и Оразмұхаммед» аудармасын татаршаға, ал, еңбектің өзін үзілді-кесілді XVII ғасырдың бас кезіндегі татар мәдениетінің үлгісіне жатқызады. Оны «Народы Азии и Африки» журналының 1967 жылғы № 2 санында жарияланған мақаласында М.А. Усманов та қолдайды. Кейбір башқұрттар мен ноғайлар да Қадырғали Жалайыридың атақты кітабын өз мәдени мұрасы деп санайды екен. Жақсыларға, жауһардай жарқыраған мәдени мұраға талас деген осы да!... Өйткені, онда тек қазақтар емес, күллі түркі халықтарының тарихы баяндалады ғой.

Өкінішке орай, кейбір замандастарымыз ұлы бабамыздың кітабын Раши-ад-диннің осы аттас еңбегімен шатастырады. Шындығында, екеуі екі ғасырда, екі түрлі қоғамда өмір сүрді. Рас, бұрынғы-соңғы тарихшылар дағдысына сай Қадырғали Жалайри өзінен бұрын Шыңғысхан әулеті жайлы еңбек жазған Рашид ад-Диннің парсы тіліндегі «Жамиат-тауарих» атты шежіре кітабын түрік (қазақ) тіліне ықшамдап аударып, Шыңғысхан әулеті және оның өзі жайында аса мол деректер келтіреді, өз тарапынан түзетіп, толықтырып, қазақ хандарының өмірбаянына тоқталады. Ол кісінің кітабының қалған екі бөлігінде Рашид-ад-диннің еңбегін қайталайтын не толықтыратын ешнәрсе жоқ. Осылайша, үш бөлімнен тұратын еңбектің 2-ші бөлімі Рашид ад-Диннің «Джами ат-Тауарих» атты еңбегінің қысқаша аудармасы болса, 1-ші бөлімі – шығыс ғалымдарының дәстүрі негізінде 1584-1598 жылдары өмір сүрген Ресей патшасы Борис Годунов билігін, сән-салтанатын суреттейді, 3-ші бөлімінде Ұрыс ханнан Оразмұхаммед сұлтанға дейінгі қысқаша ғұмырнама баяндалған. Онда қазақ жері, оның қалалары, қазақ хандығының X ғасырдан бергі ішкі-сыртқы жағдайлары, халықаралық қатынастары, қазақ тайпаларының халық болып қалыптасуы, хандардың және олардың төңірегіндегі түрлі әлеуметтік топтардың саяси ахуалдары, XIII-XVI ғ. аралығындағы ұлы даламыздағы оқиғалар, халқымыздың сол кездегі хандарының ішкі-сыртқы жағдайлары, әлеуметтік топтар және

қазақ жерін мекендеген ежелгі рулар бірлестігі жайында аса құнды мәліметтер келтірілген. Сондай-ақ, алтынордалық ірі қайраткер Едіге батыр жайында дастаны берілген.

Сөйтіп, мұнда баяндалатын тарихи оқиғалар басқа ешбір жазба дереккөздерінде кездеспейді. Сондықтан, аталмыш қос тарихи шығарманың да жалпы түркі әлемі, қазақ халқы үшін маңызы зор екенін ескере отырып, екеуін түпнұсқада қайта салыстырып, ара-жігін ажыратып, жаңа зерттеу жұмыстарын жүргізсе, нұр үстіне нұр болар еді.

Иә, Қадырғали Жалайыри қазақтың тұңғыш тарихшысы, дарынды ойшылы, ірі ғұлама, көрнекті мемлекет қайраткері, қазақ халқының біртуар ұлы. Ол кісінің «Шежірелер жинағы», яғни, «Тарих-и Оразмұхаммед» еңбегі ұлтымыздың мәдени және рухани тарихында ерекше орын алатынын зерттеушілердің бәрі мойындап, әділ пікірлерін білдіргелі қашан... Шоқан Уәлиханов бұл еңбекті жоғары бағалап, «Жылнамалар жинағы» деп атаса, ресейлік шығыстанушы И.Н. Березин осы кітапты 1854 жылы Қазан қаласында бастырып шығарған. Ал, халқымыздың белгілі ғалым қызы Р.Сыздықова оны түпнұсқа күйінде 1989 жылы дайындап шығарды. 1991 жылы Р.Сыздықова мен М.Қойгелдиев екінші рет осы күнгі қазақ тілімен берген нұсқасын жариялады. Ал, 1997 жылы «Қазақстан» баспасы еңбектің толық аудармасын, алғысөзімен жұртшылыққа ұсынды.

1854 жылы Фёдор Березин қолжазбалардың бірі бойынша «Шежірелер жинағының» бірегей әрі ескі түркі мәтінін жариялағаннан бері, осы шығармадағы мәліметтер жаңа ғылыми идеялар, болжамдар, пікірталастар тудырып келеді.

Ғұлама бидің бұл еңбегі – қазақ тарихының түп тамыры.

Ендеше Қадырғали Жалайриды күллі түркі қауымдарының ынтымақ-бірлігіне ұйтқы болар тұлғаға айналдыру үшін түркі әлемінде ғылыми-зерттеу жұмыстарына бәйге жариялап, жеңімпаздарға бағалы сыйлық беріп, сондай-ақ, түркі әлеміндегі тарих факультеттерінде ол кісінің атынан стипендия тағайындап, арнайы сайт ашып, сол сайтта ғалымдардың еңбектерін, ой-пікірлерін жариялау да – бұл бағыттағы жұмыстың жандануына, күллі түркілердің бір-бірін бауыр тартып, ағайынгершілік танытуына себепкер болады деп ойлаймыз. Қазіргі әлемдегі күрделі саяси ахуалды тереңнен таразыласақ, мұндай шараларды ұйымдастыру көкейтесті мәселелердің бірі екеніне көзіміз жете түсетіндей. Ендеше, Қадырғали Жалайыри бабамыздың өткен ғасырлардан жолдаған жалынды сәлеміндей болып қолымызға тиген еңбегін аялайық, бағалайық, рухани жолбасшымызға айналдырайық.

«Жылнамалар жинағының» жалғыз көшірме данасын Қазан Университеті кітапханасына татар ғалымы И.Халфин тапсырған екен. Сол көшірмені шығыс қолжазбалар жинағына бастырғанда, профессор И.Н.Березин былай деп алғы сөз жазыпты: «Біз шығармаға қандай ат берілгенін білмейміз, бірақ, кітаптың негізгі бөлігі Рашид ад-Диннің әйгілі туындысының қысқаша аудармасынан тұрғандықтан, біз оның атын да қолжазбамызға бере аламыз». Сөйтіп, ол Қадырғали еңбегін оның нағыз аты анықталатын көшірмесі табылғанша «Джами ат-Таварих» – «Жылнамалар жинағы» деп атауды ұсынған. М.Қойгелдиев былай дейді: «Өкінішке орай, қолжазбаның кейінірек Петербургтен табылған екінші көшірмесінде де еңбектің автор берген аты жоқ болып шықты да, ол сол «Джами ат-Таварих» – «Жылнамалар жинағы» атанған күйінде қала берді. Бұл жағдай тарихшы ғалымдар арасында Қадыр Әлі би еңбегінің дербес деректік мәнін тура бағалауға едәуір кедергі жасады, басқаша айтқанда, оған Рашид ад-Дин жұмысының түркіше нұсқасы ретінде ғана қарауға негіз болды» [1]. Біз кітаптың бұл атауын «Тарих-и Оразмұхаммед» деп өзгерткенімізді білетін шығарсыздар деп ойлаймын.

Қадырғали би Қосымұлының еңбегінің түркі әлемі тарихында алатын орны ерекше, қазақ халқына сіңірген еңбегі өлшеусіз. Сондықтан, Шоқан Уәлиханов оған зор ғылыми мән беріп, бұл қазақ тілінің жақсы бір үлгісі, аңыздан гөрі ақиқаты басым деп білген.

Оның түсіндіруінше: «В отношении сведений о киргизах, самое первое место занимает «Сборник летописей» издания Березина, замечательный тем более, что представляет единственные памятники прошедшей жизни казахов. Он написан в конце царствования Бориса Годунова... В нем степных уподоблений, поговорок бездна», «единственные памятники казахов»... Ә. Марғұлан, Э.А. Масанов, Рабиға Сыздықова, М.Қойгелдиев, Ж.Дәдебаев, т.б. ғылым қайраткерлері оны қазақтың тұңғыш жазба тарихшысы, ірі ғұламасы ретінде бағалап, түрлі тұшымды зерттеу мақалаларын жариялады. Байұзақ Албани: «Ол жырақта жүрсе де, қазақ хандарының саяси-әлеуметтік жағдайлары, Қазақстанда рулық-патриархалдық қатынастардың қалыптасуы, хан төңірегіндегі сұлтандар мен қаршылар, бектер мен хафиздер т.б. жайында деректі мәліметтер жазып қалдырды. Автор жылнамада Шығыс елдеріне, оның шаһарларына шолу жасап, қазақ сахарасын мекендеген жалайыр, арғын, қыпшақ, қаңлы, найман, қоңырат, керейіт, алшын т.б. түркі ру-тайпаларына тарихи анықтама берді» дейді.

Мен тарихшы да, тіл маманы да емеспін. Бірақ, осынау атақты бабамыздың қасиетті есімімен аталатын қордың президенті болғандықтан да, ол кісіге байланысты әр нәрсеге көңіл бөліп отырамын. Сондықтан, сөз орайы келгенде айтуымыз керек, әңгіме ушығып кетпей тұрып, алдағы уақытта күллі түркі тарихшыларының, зерттеушілерінің басын қосып, Қадырғали бидің таза қазақ, ал, оның әңгіме өзегіне айналған осы атақты еңбегінің түркі тіліне ұқсас көне қазақ тілінде жазылғанын бұлтартпас нақты деректермен дәлелдейтін халықаралық ғылыми-практикалық конференция ұйымдастыру керек деп ойлаймын.

Сондықтан, ҚР Президенті мен үкіметіміздің қолдауына сүйене отырып, бұл бағыттағы зерттеу жұмыстарын тоқтатпауымыз керек.

Меніңше, бұл еңбектегі ең бір маңызды дерек – моғол деп аталған көп қауымның түркі нәсілінен екендігі, кейбірі белгісіз, сондай-ақ, олардың жалайыр, йесунут, татар, меркіт, күрлеуіт, мамғалық, тарғұт, ойрат, барғұт, құры, тулас, тума, бұлғашын, кермучин, орасут, теленут, кестеми, орианқа, құрқан, суқанья, керейіт, найман, онғұт, бекрин, қырқыз белгілі тайпалары бар екені де айтылады. «Оғыздың барлық қауымын ол кезде түрікмен деп атайтын еді. Олардың тұқымдары бір-бірінен ажырап, сол себептен әрбірі өзінше аталып, мынандай есімдерге ие болды. Мысалы: қыпшақ (халаж), қаңлы, қарлұқ, тағы өзге қауымдар бір-біріне онша белгілі емес еді. Бұл заманда моғол арасында аты аталып, белгілі болып жүргендері жалайыр, татар, ойрат, меркіт және тағы басқа кейбір қауымдар моғол арасында еді. Әрбірінің өз патшасы бар еді. Өйткені, керейіт, найман, онгут секілді тайпалар ерте заманнан белгілі болса да, жалпы аттары моғол деп айтылатын. Қоңырат, құрлас, икирас, елжигин, ораңқыт, келгенут және олардан өзге тайпаларды да барлығын моғол дарлакин деп атайды. Сондай-ақ, және нирун қауымы, яғни олар нағыз моғолдар еді» деп, бұдан ары «Оғыз туралы дастанда» Шыңғыс ханның моғолдар ішіндегі қият-буржикиннен тарайтынын атап өтеді. Бұрын-соңғы деректер Еуропа ғалымдары әлемдегі он данышпанның бірі ретінде мойындаған Шыңғыс хан шыққан қият-бөріжегеннің жалайыр тайпасынан екенін нақты айғақтармен дәлелдейді, бұл өз алдына бір бөлек әңгіме. Бұған алдағы уақытта өтетін конференцияларда тоқталармыз, әзірге тақырып аясынан ауытқымайық.

Қадырғали Жалайыри қазақтың тұңғыш тарихшысы, даңқты перзенті екені күмәнсіз. Еліміз тәуелсіздік алып, ата тарихымызға жаңаша көзбен қарап, жаңғыртып жатқан заманда, ол кісінің еңбектерін шығару, насихаттау өте қажет. Ол Орта Азияның атақты ғалымдарымен қатар тұратын аса білімдар, ана тілімен қоса араб, парсы тілдерін жете меңгерген, Шығыстың классикалық озық әдебиетін, ғылымын, мәдениетін жақсы білген, әрі өз тарапынан түрлі жағдайларға, оқиғаларға орынды, даналық көзқарас танытып, ғибрат аларлықтай ой-пікірлерін қалдырған данышпан. «Мен дүние жүзіндегі

неше түрлі мемлекеттерді аралаған, әділ үкім, нақыл сөзге қанық көптеген кітаптар оқыған адаммын» – деп жазуы бекер емес қой.

Орыс тіліне аударушылардың бірі А.А. Ромаскевич Жалаиридің еңбегі жайлы былай депті: «...При установлении чтения собственных имен хулагуидских ханов очень много помог татарский текст «Сборника летописей», изданный И.Н. Березиным» [2, 4 с.]. Ал Шоқан Уәлиханов: «Қазақ тарихына қатысты деректердің молдығы жағынан «Жылнамалар жинағына» иықтасар ештеңенің жоқтығы күмәнсіз» дейді.

Халқымыздың кешелі-бүгінгі көрнекті қайраткерлері аса жоғары бағалаған Қадырғали би еңбегі тың зерттеулер нәтижесінде жаңа қырынан толығырақ түседі деп ойлаймыз.

Использованная литература

1. Қазақ тарихы журналы. – 4№. – 1994.
2. Издание Рашид ад-Дина: Рашид ад-Дин. Сборник летописей. История монголов. Сочинение Рашид-Эддина. Ч. I–VI. – СПб.: Тип. ИАН, 1858-1888 (ТВОИРАО. Ч. 5, 7, 13, 15). Ч. I: Введение: о турецких и монгольских племенах / Пер. с перс., введ. и примеч. И.Н. Березина. 1858 (ТВОИРАО. Ч. 5); ч. II: Введение: о турецких и монгольских племенах / Перс. текст с предисл. и примеч. И. Н. Березина. 1861 (ТВОИРАО. Ч. 7); ч. III: История Чингиз-хана до восшествия его на престол / Перс. текст с предисл. И. Н. Березина. 1868 (ТВОИРАО. Ч. 13); ч. IV: История Чингиз-хана до восшествия его на престол / Рус. пер. с предисл. и примеч. И. Н. Березина. 1868 (ТВОИРАО. Ч. 13); ч. V: История Чингиз-хана от восшествия его на престол до кончины / Рус. пер. с примеч. И. Н. Березина. 1888 (ТВОИРАО. Ч. 15); ч. VI: История Чингиз-хана от восшествия его на престол до кончины / Перс. текст в издании И. Н. Березина. 1888 (ТВОИРАО. Ч. 15).

В статье рассказывается о труде «Тарих-и Оразмухаммед» Кадырғали би Косымулы Жалаури, где имеется много сведений про казахов. Работу высоко оценил Чокан Валиханов, назвав ее «Сборником летописей». Книгу под этим же названием издал российский востоковед И.Н Березин в Казани. Ученые различных тюркских государств претендуют на его имя, но нет сомнений, что Кадырғали Жалаури является первым казахским историком.

Окилова Мутабар Ахмаджонова

ЛИЧНОСТЬ АБДУРРАХМАНА ДЖАМИ В «РАШАХАТ АЙНИ-Л-ХАЯТ» ФАХРИДИНА АЛИ САФИ

С прохождением веков, все яснее и очевиднее подтверждается вклад выдающихся личностей в истории литературы и культуры Востока и их бесценного наследия в нравственном воспитании человечества. Особое место среди них занимает поэт-мистик Абдурахман Джами. Празднование 600-летия Абдурахмана Джами в нашей стране в 2014 году, в очередной раз подтверждает, что известный ученый, литератор и выдающаяся личность того периода, всегда обладал большим авторитетом и статусом, и привлекал

особый интерес исследователей и литераторов. Следует упомянуть, что в изучении жизни и творческого наследия Абдуррахмана Джами в таджикском советском литературоведении, огромен вклад Алохона Афсахзода. А. Афсахзод посвятил многочисленные научно-критические исследования различным аспектам жизни и творчества Джами, которые упомянул в вводной части книги «Джами – писатель и мыслитель» под названием «Вся жизнь с Джами» и внес огромный вклад джамиведение [1].

В таджикской литературе, в последние годы, получило развитие исследование произведений Абдуррахмана Джами, до сих пор остававшиеся без должного научного изучения. В 2013 году мистическая антология Джами «Нафахату-л-унс мин хазарати-л-кудс» был переведен на кириллицу и опубликован кандидатом филологических наук, доцентом Бахромом Мирсаидовым [2]. Для подготовки текста произведения наряду с использованием ташкентской рукописи была использована также копия, подготовленная доктором Махмудом Обиди (пятое издание, 1386/2007), в качестве оригинального текста. Эта копия, опубликованная с введением, исправлением и комментариями доктора Махмуда Обиди, является одним из лучших современных изданий книги «Нафахату-л-унс». Согласно многочисленным сведениям в газетах и журналах Исламской Республики Иран, особенно на веб-сайтах (www.kutaisal.iq, www.amiq29.ilogfa.com, www.goluvadai.ilogfa.com), докторская монография Махмуда Обиди по теме критического издания «Нафахату-л-унс» Джами в 1371 году (1992 году) была признана «Книгой года» в Исламской Республике Иран. Махмуд Обиди в «Предисловии» отмечает, что «Нафахату-л-унс» – самое известное произведение Абдуррахмана Джами и один из самых известных источников о жизни суфиев и мистиков, мусульманских суфиев Индии, Хорасана, Ирака и Египта. Абухашим Захид Суфи упоминается Джами, как один из первых суфиев, в книге приводится много сведений о периоде жизни и много различных значимых сведений. В книге упомянуты известные произведения об исламском мистицизме и суфизме на арабском и персидском языках, начиная от «ал-Лумаъ» Абунасра Сарраджа Туси (ум. в 378 х/988 г.) и заканчивая произведениями Убейдуллаха Ахрара (ум. 895 г.х./1490 г.), и наследием современников Джами. Книга «Нафахату-л-унс» считается единственным источником, обретшим славу и популярность среди читателей, послужившим важным и авторитетным источником, для последующих ученых и исследователей, источником вдохновения для других авторов, слава ее такова, что крайняя редкость найти книгу, на которую не повлияла бы антология Джами [3, с. 3-4].

Еще при жизни, Абдуррахман Джами прославился в странах Востока, Ираке и Маверуннахре. Многие выдающиеся литераторы и ученые Востока в своих произведениях цитировали его, упоминали о его личности, нравственности, человечности, научном и литературном таланте Абдуррахмана Джами.

Одним из таких литераторов, имевшим непосредственное знакомство с личностью Абдуррахмана Джами, был сын ученого, писателя и уникального проповедника своего времени – Хусейна Ваиз Кашифи, известного в истории мистической литературы своими произведениями «Рашахат» Али Сафи. Наряду с этим, Али Сафи был племянником Джами и его учеником, поэтом, писателем и последователем тариката накшбандия. В тарикате его учителем был Ходжа Убайдуллах Ахрар, он много раз приезжал в Самарканд и Бухару из Герата, обучался у него тарикату накшбандия и был в кругу его учеников. От Сафи до наших дней сохранились произведения «Латаиф-ут-тавайф» и книга «Рашахат».

В книге «Рашахат» Али Сафи привел сведения о мистическом ордене накшбандия, ее представителях, великих деятелях указанного мистического ордена и посвятил большую главу видному представителю ордена Ходже Убайдуллаху Ахрару (Ходжа Ахрар Вали), знакомство с которым важно для нас, в целях исследования мистицизма в

Средней Азии [1]. «Во время правления Тимура, суфийский орден накшбандия имел большой вес в социально-политической жизни общества. Но, конечно же, здесь необходимо подчеркнуть роль личности Ходжи Ахрара, которого до сих пор в Самарканде, Бухаре и Таджикистане называют Ходжа Ахрара Вали (вали – титул, которым наделялись великие люди, что означает, близкий к Господу, святой, покровитель, господи). Он был настолько авторитетен среди широких слоев населения, что правители прислушивались к его мнению. Благодаря этому авторитету, он смог стать посредником между правителями и народом, и добиться для него снижения налогов. Большинство шейхов ордена накшбандия были ремесленниками» [4, с. 172-188].

Фахриддин Али Сафи в своей книге также приводит подробные сведения об Абдуррахмане Джамии, которые представлены под следующими заголовками:

- Упоминание об увлечении достопочтенного Махдума изучением наук в период жизни и вступление в когорту мудрецов и ученых [5, с. 135-138].
- Упоминание о встречах достопочтенного Махдума с великими шейхами еще в раннем возрасте и до конца своей жизни [5, с. 138-149].
- Упоминание об интересе Махдума к благословенному паломничеству в Хиджаз и описание событий, произошедших с ним во время паломничества [5, с. 149-161].
- О смерти досточтимого Махдума и указание его родовой генеалогии [5, с. 161-163].

«Рашахат» дает важную автобиографическую информацию о семье ученого, о его предках. Например: «И не следует скрывать, что предки досточтимого Махдума ученый шейх, имам аль-Муджтахидин, преемник улум-ул-анбия ва-л-мурсалин Имам Мухаммад аль-Шайбани, да смилостивится над ним Бог, является одним из великих законовевов в школе великого имама Абу Ханифы, да будет доволен им Аллах, и является одним из ее выдающихся представителей. И это Мухаммад ибн Абдулла ибн Тавус ибн Хурмуз ал-Шейбани и был Хурмуз, правителем Багдада, принявшем ислам в правлении Умара ибн аль-Хаттаба, да будет Аллах доволен им, и упоминается в светлой книге, что он был близким из близких между имамом Мухаммадом и Абу Ханифой, да смилостивится над ним Аллах, и Мухаммад ал-Хасан ибн Абдуллах ибн Товус ибн Хурмух и он был правителем, кто принял ислам благодаря Умару ибн ал-Хаттабу, да будет доволен им Аллах, и Абуханифа ибн Нуман ибн Сабит ибн Тавус ибн Хурмуз. Его родителем был Мавляна Низамуддин Ахмад Дашти и его дедом был Мавляна Шамсуддин Мухаммад Дашти, известные ученые и богословы, родом из местности Дашт в провинции Исфахан, которые по воле судьбы уехали с привычных для них мест в провинцию Джам.

В книге «Сиджилот и каболаджот» (Вердикты и векселя) упоминается подпись и псевдоним «Дашти». Когда они перебрались в Герат, начали писать вместо этого «Джами», в тот год, когда родился досточтимый Махдум, покойный правитель Шахрух Султан, достиг победы в завоевании стран Ирака и Фарса [5, с. 134].

Сафи, упоминая об обучении Абдуррахмана Джамии, цитирует слова Казизаде Руми об этом: «Казий Рума на том собрании упоминал о достойных и талантливых людях. О Мавляна Абдуррахмане Джамии сказал: «До строительства Самарканда никто так не пересекал воды Амударьи в благородстве поступков и таланте, как этот молодой человек из Джама» [5, с. 135].

В главе «Упоминание об интересе Махдума к благословенному паломничеству в Хиджаз и описание событий, которые произошли с ним во время паломничества» представлена важная информация о втором паломничестве Джамии в святые места. Следует отметить, что сам Фахриддин Али Сафи сопровождал Джамии в этой поездке, и подробности поездки, и произошедшие в ней события, рассказываются самим очевидцем и имеют огромное значение в изучении биографии Абдуррахмана Джамии. В этой главе

также содержатся газели из произведений Джами, сочиненные им в честь паломничества в Наджаф, посещения Каабы, могилы пророка Мухаммеда в Медине, которые важны для внесения ясности в наследие поэта.

Али Сафи указывает точную дату кончины Абдуррахмана Джами: «Знайте, что его болезнь началась в воскресный день, тринадцатого дня священного месяца мухаррам, в день саман тисбина и саманимата (898 год хиджры), а утром в пятницу - на шестой день от начала болезни биение сердца остановилось: когда воззвали к пятничной молитве, его благословенное дыхание было прервано, и он покинул бренный мир и ушел в мир вечности» [с. 161].

Али Сафи упоминает важные сведения о семье Джами и непосредственного родства Сафи и Джами: «Не скрываю, что заслуга Ходжа Калона, отца досточтимого Мавляна Саудуддина Кашгари, имели два рода, один – семейство досточтимого Махдума и другой – род, к которому относится автор этих строк, и об этом сказано:

Кытға:

Ду кавкаби шараф аз бурљи саъди миллату дин,

Тулуъ карду баромад ба сони дурр зи садаф.

Аз он яке ба зиё гашт байти Орифи Љом,

В-аз ин ыазиз вуболи Сафi шуд ављи шараф [5, с. 163].

/Две достойные звезды вышли из созвездия счастливого рода и веры,

Взошли, словно драгоценные жемчужины из раковины.

Одна из прославилась, как семейство Орифи Джам,

Немного ниже нее достойна взошла звезда Сафи/

У досточтимого Махдума родилось в этой семье четыре счастливых сына [5, с. 164].

Можно утверждать, что книга Фахриддина Али Сафи «Рашахат», является одним из важнейших источников политической, научной и литературной жизни XV века в Средней Азии, Маверуннахре, в которой содержатся важные и подробные сведения суфизме, об Абдуррахмане Джами – выдающемся представителе и знатном государственном деятеле, об ордене накшбандия, выдающемся представителе этого ордена – Ходжа Убайдуллахе Ахрар, последователях ордена, а также о политической, научно-литературной жизни того периода.

Использованная литература

1. Афсахзод Аълохон. Джами-писатель и философ. – Душанбе: «Ирфон», 1989. – 384 с.
2. Джами Абдуррахман. Нафахату-л-унс мин хазарати-л-кудс / Подготовка текста на кириллице с введением и комм. кандидатов филологических наук, доцентов М. Акиловой и Б. Мирсаидова. – Душанбе: Институт персидско-таджикской культуры Посольства Исламской Республики Иран в Таджикистане, 2013. – 865 с.
3. Джами Абдуррахман. Нафахату-л-унс мин хазарати-л-кудс. / Введение и корр. доктора Махмуда Обида. – Тегеран: «Интишороти Иттилоот», 1370. – 1214 с.
4. Абдулло Сафар. Познавая себя и бога. Суфизм – что это? // Иран-наме (научный востоковедческий журнал). – №1. – Алматы, 2008. 267.
5. Сафи Фахриддин Али. «Рашахат». 1897 г. / 1315 г.х. Лахнав. Нувал Кишур. – 176 с.

Абдуррахман Джамии – XV ғасырдағы парсы-тәжік әдебиетінің ұлағатты өкілі және сопылық нақшбандия орденінің көрнекті өкілдерінің бірі ретінде мәлім. Фахриддин Али Сафи өз кітабында Джамии туралы тарихи және әдеби құндылығы бар жан-жақты мәлімет келтірген.

Abdurrahman Jami is a great representative of the Persian-Tajik literature of the 15th century and is known as one of the outstanding representatives of the Sufi order of Naqshbandi. Fahriddin Ali Safi provides detailed information about Jami in his book, which has historical and literary value.

Очилова Мехринисо Илхомовна

МЕСТО КОММЕНТАРИЯ «АЛ-КАШШАФ» ЗАМАХШАРИ В МУСУЛЬМАНСКОЙ ЭКЗЕГЕТИКЕ

Комментарий «ал-Кашшаф» Замахшари в связи со своей уникальностью и особой стилистикой комментирования Корана, всегда считался одним из важнейших источников – комментарий особо импонировал шиитским комментаторам в связи с его близостью шиитского и мутазилитского вероучения, и оказал на него огромное влияние.

Самым известным комментатором, признавшим авторитетность комментария Замахшари, считается Аминуддин ибн Али Фазл ибн Хусайн ибн Фазл Табарси (1078-1154), автор «Маджмау-л-баян». Его самыми известными произведениями являются «Маджмау-л-баян фи улуми-л-Куръан» и «Авамиу-л-джамиъ», вдохновившись после прочтения «ал-Кашшафа» Замахшари, Кафаами написал две книги: «ал-Вафи ул-ваджиз» и «ал-Васит», в свете краткого изложения «Джавоамиу-л-джамиъ». Мухаммад Шафеи – автор книги «Муфассирони шиа» (Шиитские комментаторы) отметил: «Другими произведениями этого великого человека являются «Эьламу-л-худа» и «Адабу-л-динийа» и «Таджу-л-мавалид» [4, с. 18].

Автор «Маджалису-л-муминин» уверен, что после написания «Маджмау-л-баян», он прочитал «ал-Кашшаф» и далее, написал книгу о пользе своего комментария и остроумии «ал-Кашшаф» под названием «ал-Джавамиъ». Однако, Ходжи Халифа, автор «Кашфу-з-зуннун», на странице 131 первого тома приводит следующее: привел «ал-Кашшаф» в сокращенном изложении и назвал его «Джавамиу-л-джамиъ». Я понял, что Кази Нуруллах Шуштари, автор «Маджалису-л-муминин» ошибся, говоря о том, что Табарси только после прочтения «ал-Кашшаф» написал «ал-Кафу-ш-шаф мин китоби-л-Кашшаф», как говорит сам автор в введении. Также ошибся и автор «Кашфу-з-зуннун», он перепутал Табарси с Туси, «Маджмау-л-баян» причислил к произведениям Туси.

В введении «Джавамиу-л-джамиъ» Табарси говорит: «Поскольку мой возраст достиг семидесяти лет, по просьбе моего сына Абунасра Хасана из двух книг «Маджмау-л-баян» и «ал-Кяфу-ш-шаф», написанных после прочтения «ал-Кашшаф», составил краткий комментарий «Джавамиу-л-джамиъ», и начал ее писать в 524 году хиджры (1130 г.) в месяц сафар и закончена она была в конце месяца зульхиджа» [2, с. 23].

«Джавамиу-л-джамиъ» после проставления огласовок, тщательной корректировки и содержательным предисловием доктора Абулькасима Гурджи, был опубликован в издательстве Тегеранского университета, а его персидский перевод был опубликован в нескольких томах в издательстве Остони Кудси Разави.

Другой книгой, навеянной комментарием «ал-Кашшаф», является комментарий священного Корана, написанный Хилли (ум. в 1326 году), под названием «Нахджу-л-баян», в котором приведено краткое изложение «ал-Кашшаф» и «Тибиян». Наряду с ним, Низамиддин Хасан ибн Хусейн Куми Нишапури, известный под псевдонимом Низами Аьрадж, так же написал комментарий Корана. Автор «Равзат» на 225 странице упоминает о нем, как об известнейшем ученом того времени и причисляет его к шиитскому течению, далее, указывает дату окончания книги: в четверг 11 месяца мухаррама 728 года хиджры (1328 год). По преданию «Кашфу-з-зуннун» (том первый, с.288) дата окончания книги этого комментария месяц рабиулавваль 711 года хиджры (1323 год). Эта книга, названная «Тафсири Нишапури», является кратким изложением «Тафсири Кабир» Фахри Рази [13] и «ал-Кашшаф» Замахшари, содержащем персидский перевод аятов и толкование текстов, количество букв и слов, и количество аятов, имеет 11 предисловий, именуемых «Гарайбу-л-Курьан ва рагайбу-л-фуркан» [1, с. 14].

В течение двух веков Бахауддин Али ибн Абдулкарим ибн Абдулхамид Хасани Найли Наджафи, Ахмад ибн Фахди Хилли (ум.1438 г.), который был учеником Фахру-л-мухаккикин, написал две книги в противовес «ал-Кашшаф». Одна из книг – «Байану-л-джазаф», посвящена комментарию уклонений «ал-Кашшаф» и другая, написанная в 950 г. – «ал-Инсаф дар радди ал-Кашшоф» [12, с.75].

Сайид Амир Абилфатх ибн Махдум ибн Амир Шамсуддин Мухаммад ибн Амир Сайидшариф Хасани Джурджани (ум.1579 г.) – автор «Тафсири шохи», обладает книгой на арабском языке, являющейся арабским комментарием «ал-Кашшафа» Замахшари. Это произведение отредактировано только до половины 21 аята «Бакара» и не завершено [10, с. 46].

Кази Нуруллах Шуштари в «Маджалису-л-муминин», при описании биографии известного философа десятого века хиджры (XVI в.) Амира Гиясуддина Мансура ибн Амир Кабир Садруддина Хусайни Даштаки Ширази, (ум. 1579 г.), писал: «У него есть комментарий на «ал-Кашшаф» Замахшари, который он видел и добавляет, что «относится к ибн Хатуну и находится в хранилище Разави» [3, с. 17].

В одиннадцатом веке хиджры (XVII в.) Мирзо Мухаммад Машхади Туси из ученых-имамитов шиитского течения, автор комментария «Канзу-л-дакаик ва бухейру-л-гараиб», навеянного «ал-Кашшаф» Замахшари, которое приводит в «Канзу-л-дакаик» [12, с. 76].

Еще одним комментатором «ал-Кашшаф», в рассматриваемом веке, является Махши Сайид Абдуррахман ибн Абдулхалим Марааши, который комментировал до 51 аята. Автор «Муфассирони шиа» пишет: «Существует копия рукописи с именем автора на странице 183, законченной в 1040 году (1631 г.) и в целом, есть одна запись о том, что это комментарий к «ал-Кашшаф» Замахшари».

Мы привели произведения, написанные учеными и комментаторами шиитского течения под влиянием комментария Замахшари. Ученые и комментаторы в своих произведениях его комментарии и убеждения брали за основу, признавали мастерство автора и значимость комментария, осуществляли его краткие изложения, но чаще, подвергали нещадной критике. В числе произведений, признавших авторитет комментария «ал-Кашшаф», можно назвать «Анвару-т-танзил ва асару-т-таавил» Кади Байзави (ум. между 1870 и 1899 г.), который приложил огромные усилия в поиске истинного предназначения книги Замахшари, представить его в несколько сокращенном виде, иногда, при возмущении и несогласии с излишне высокоинтеллектуальными убеждениями Замахшари, просто их исключает. С другой стороны, комментарий «ал-Кашшаф» для самих приверженцев мутазилизма, является образцом величайшего расцвета рационалистического мышления в комментировании Корана.

К сказанному выше следует добавить слова переводчика «ал-Кашшаф» о комментариях книги: «Многие ученые осуществили комментарии к «ал-Кашшаф», важнейшими из которых являются комментарий Мухаммада Ильяна Марзуки, написавший книгу «Мушахидату-л-инсаф ала шавахиди-л-Кашшаф», комментарий Мухиббуддина Афанди под названием «Танзилу-л-аят ала-ш-шавахид ан абйят». Многие последующие ученые и комментаторы дали «ал-Кашшаф» краткий комментарий, в числе которых можно назвать «Мухтасар» Мухаммада ибн Али Ансари, Абдуллах ибн Умар Байзави, Мухаммад ибн Масуд ибн Махмуд ибн Абилфатх Сейрафи, Мухаммад ибн Ахмад – известный под именем Мавлязаде Ханафи и других, и многие ученые написали об «ал-Кашшаф» подробные книги ...» [6, с. 15].

Таким образом, становится очевидным, что жанр комментария являлся в рассматриваемом периоде важнейшим направлением в коранических науках, и каждый комментатор в меру своего интеллекта, критического мышления, знаний в области толкования и интерпретации, давал свою особую, уникальную оценку произведению Замахшари.

Замахшари во введении «ал-Кашшаф» о комментариях и призвании комментатора размышляет: «... наука о комментариях, в которую по словам джахиза в книге «Назму-л-Куран», вникнуть не суждено каждому ученому, даже если богослов силен в законах и законном дозволении, мутакаллим (знаток апологетики ислама) превосходит всех в каламе, знаток преданий и сведений, даже если он мудрее, чем Ибн-ул-карйя, и проповедник, если его проповедь ярче, чем проповедь Хасана Басри и знаток грамматики, даже если он умнее и грамотнее, чем Сибавейх, и знаток морфологии, который сможет своими силами просеять слова через сито, никто из них не сможет пройти этот путь должным образом и познать сущность этих истин, кроме того, кто является знатоком двух наук: стилистики и изложения, и который провел много времени в познании этих наук, потратил много сил в познании их тонкостей и, изучение совершенства божественного обстоятельства (священного Корана) подтолкнуло его к тому, что он смог осуществить обширное исследование об этих науках и проявить истинное рвение в раскрытии тайны чуда Пророка Всевышнего (с)».

Мухаммад ибн Джарир Исфакхани, наставник Замахшари, был известен своими мутазилитскими взглядами, которые с убеждением проповедовал среди хорезмийцев. Замахшари стал одним преданных последователей, изучил у него литературу, философию ислама, монотеизм и грамматику. Его разум переполняли идеи и убеждения мутазилитов, в связи с этим, он сочинил свой комментарий по этому принципу. С одной стороны, он исследовал лексику, морфологию, грамматику, синтаксис, риторику и правильное чтение, с другой стороны, придавал огромное значение разуму, традициям, философским диспутам, особенно, своим мутазилитским идеям [6, с. 11]. Он противостоял тем комментариям, которые предпочитали толковать экзотерику божественного откровения, написанную согласно каноническим основаниям, корит их за поверхностное толкование, за нерационалистический подход.

Комментарий «ал-Кашшаф» является одним из важнейших и ценных комментариев, открывшим уникальную структуру Корана, его красноречие и тайну его изложения. Автор комментария был величайшим знатоком арабского языка, обладал обширными знаниями в области лексики, поэзии, красноречия и риторики, грамматики и склонения; эти познания и научно-литературный гений автора сподвиг его написать комментарий «ал-Кашшаф», и как признали ученые и комментаторы: «Одним из авторитетнейших источником в комментарии Корана среди людей и избранных, и достойнейшее произведение, дошедшее до настоящего времени о мутазилитском учении,

под влиянием которого оказались почти все комментаторы, является наиболее полный и ценный комментарий «ал-Кашшаф» Замахшари» [5, с. 27].

Действительно, мутазилитское учение распространилось от Багдада до великого Ирана, и поэтому, в на большой территории стали появляться великие философы и ученые, принадлежащие различным интеллектуальным кругам мутазилитского толка, и мутазилиты конца третьего века до середины пятого века хиджры (до вступления во власть Сельджуков) отличались своими рациональными воззрениями и стилистикой речи от мутазилитов начального и второго периода становления мутазилитского учения. Ибн Абилхадид в комментарии своей книги «Нахджу-л-балага» назвал представителей этих двух периодов «ал-мутакаддимун» и кудамо (древние) и «мутааххиран» [8, с. 76], в другом месте упоминает под именем «سلف» (*предстоятель*): «السلف من اصحابنا، المشايخ من» [8, с. 93] (*Предстоятели наши друзья, и ученые из числа предстоятелей*).

С другой стороны, мутазилизм вскоре разделился на две школы: басрийскую и багдадскую. Кази Абдулжаббар и Замахшари считают лидерами мутазилитов, поскольку они внесли огромный вклад в становление и распространение исламской культуры и мировоззрение, в период своей жизни, чей вклад имеет значимость и по сей день, и под влиянием воззрений которых попало множество течений и школ, в частности шиитского толка.

Комментарий «ал-Кашшаф» стремится дать ответы на вопросы ниспослания божественного откровения и связанных с ним обстоятельств и событий, изучает Коран в грамматическом, лексическом и семантическом плане. Это произведение трактует священный Коран согласно мутазилитскому учению и Замахшари поясняет это в следующих строках

اذا سألوا عن مذهبي او لم ابع به
و اكنمه كتمانته لى اسلم
فان حنفيا فقلت قالوا بانى
ابيح الطلا و هو الشراب المحرم
وان مالكي فقلت قالوا بانى
ابيح لهم اكل الكلابو هم همو
وان شافعي قلت قالو بانى.
ابيح نكات البننت و البننت تحرم
و ان حنبليا قلت قالوا بانى
[11, с. 64]. ثقيل حلولى بغيض مجسم...

*(Спросят меня о вере моей, нельзя молвить и слова,
Я прячусь, и скрытый уголок для меня лучше.
Если отвечу, что я – ханафит, мне говорят,
Запрещенное вино я разрешаю пить,
Если отвечу, что я – маликит, мне говорят,
Что питаться пищей собак я разрешаю.
Если скажу, что я – шафиит, мне говорят
Запретный брак с дочерью своей я разрешаю.
Если скажу, что я – ханбалит, мне в ответ,
Скажут, что я подлый и мерзкий.
Если скажу, что я из мукаддисов, то мне в ответ,
Не важен он, глуп и невежественен.
От мира и людей я нахожусь в удивлении,
Никому не скрыться от ран, нанесенных злым языком.
Судьба меня воротила назад, разум вернул меня в невежество
Потому как ведаю я, а они – из числа невежд.*

*Воистину понял я: невежеству путь открыт в наше время,
Воистину мир известен сегодня разорванной губой.*

Общепринято, что во время диспутов о Замахшари, при определении места комментария «ал-Кашшаф», ему отдают шестое место среди комментаторов и в эту плеяду входят ученые, развившие жанр комментария до небывалых высот развития.

Первая группа комментаторов – саххабы, современники пророка Мухаммада (с), последователи мекканской школы, мединской и иракской школы, яркими представителями которых являются: Ибн Аббас, Аби ибн Кааб и Абдуллах ибн Масуд.

Вторая группа комментаторов являются учениками саххабов. Третью группу комментаторов составляли «табиину табиин» – комментаторы, которых называли «кудама ал-муфассирин», истинных основоположников мусульманской экзегетики. Однако, деятельность всех трех вышеназванных групп имела устный характер, комментарии предподносились в виде проповедей, либо выступлений перед учениками и последователям, в форме исчерпывающих ответов на вопросы сомневающихся. Эти ответы-проповеди изредка попадали в книги в виде отступлений или цитат, но, эти произведения не представляли собой комментарий в полном смысле слова.

Четвертая группа состояли из тех, кто положил начало письменным комментариям. Самыми известными комментаторами этой группы считается Мухаммад ибн Джарир Табари (ум. 923 г.), автор «Тафсири Табари» и «Таърихи Табари», оказавшем огромное влияние на последующие комментарии. Их подход к комментарию выражался в том, чтобы не выражать собственного мнения, толковать на основании хадисов саххабов и табиинов, лишь иногда Табари склонялся к комментированию некоторых хадисов или недостаточно достоверных сказаний.

В пятую группу комментаторов входят те, кто без аргументации и сравнения, без указания источника, приводят хадисы и, вероятно, в этот период, в целях сокращения ненужных тем и элементов в комментариях, возникла наука о хадисах, получили развитие интеллектуальные прения и диспуты об историческом аспекте хадисоведения.

После возникновения науки о хадисах, создавшей основательные предпосылки для возникновения следующей группы комментаторов, которые обладали обширными познаниями в мусульманских, литературных, философских науках, мистицизме, сведениями о древних и коранических сказаниях, и подходили к комментарию священных аятов с этой точки зрения. Значимость этой группы в истории развития жанра комментария и укрепления позиции комментария как отдельной сферы знаний невероятно велико. Ибн Хайян Андалуси создал комментарий с грамматическим уклоном, Фахриддин Рази написал комментарий с уклоном в мусульманский калам, Ибн Араби создал комментарий с мистическим уклоном, Саалиби предпочел углубиться в сказания, Куртуби создал комментарий с богословским уклоном, и Джаруллах Замахшари написал философско-литературный комментарий с рационалистическим уклоном мутазилитского течения.

При исследовании текстологии и стилистики «ал-Кашшаф» можно проследить, что Замахшари воспользовался комментариями «Тафсир» Саалиби, «Муснад» Ахмада ибн Ханбала, «Асбабу-н-нузул» Вахиди, «Сахиhi Муслим», «Сахеhi Бухари» и «Сахеhi Тирмизи» [3, с. 15]. При цитировании сказаний из «Асбобу-н-нузул», он приводит название источника и даже (в большинстве случаев) имя первого сказителя, только некоторые из первых сказителей (из числа саахабов и табиинов) указывались им, в числе которых: Ибн Аббас, Ибн Масуд, Аиша, Джабир ибн Абдуллах, Судди, Анас ибн Малик, Рафаа ибн Курза, Йезид ибн Шаджара и Али ибн Абуталиб, «... часто приводит способ ниспослания аятов в сокращенном виде, при несовместимости и противоречии

сказаний, приводит сказания без способа ниспослания, сбора, превосходства или же без глубокого исследования» [3, с. 16].

Данный тафсир, с момента его написания и до настоящего времени, всегда находился в центре научного исследования и служил важным и ценным источником для многих ученых и комментаторов.

Джаруллах Замахшари с целью сопоставления мутазилитского и ашаритского течения, его приверженности к мутазилитским идеям, ставшими объектом ожесточенной критики со стороны представителей различных религиозных и философских школ, стремился встать на их защиту, и написал, опираясь на рациональный подход к проблемам веры, глубокое понимание совершенства божественного откровения с точки зрения философии, красноречия, стилистики, и дал толкование тем аятам, которые противоречат методам мутазилитского учения. Его рационализм обусловил первостепенный статус разума в толковании Корана, предопределил его тщательное и глубокое исследование и толкование священной книги, в свете науки о совершенстве, стилистического и риторического искусства, наполненного приоритетом доводов разума.

По своим убеждениям, Замахшари был убежденным мутазилитом. Некоторые приписывают ему излишний фанатизм и слепую приверженность учению в крайней степени, так например: «Говорят, что он ясно и прямо декларировал свою принадлежность к мутазилизму, и когда ходил на встречу со знакомыми и стучал дверь, за дверью спрашивали: Кто ты? В ответ говорил: Скажите, что за дверью стоит Абулькасим, приверженец мутазилитов» [13, 15]. Исследователи комментария Замахшари отмечают: «Вероятно, склонение к мутазилизму Замахшари потом превратилось в проблему с негативным оттенком, но в то время мутазилитское воззрение, идеи и трактовки мутазилитов обладали просветительскими элементами, привлекали умы множества людей. Учение обрело огромное количество сторонников и в определенный период получило политический окрас, стало предметом острой полемики и борьбы, описание которых охватывает большой исторический период, начиная со второго по пятый век хиджры. Противостояние мутазилитов и ашаритов все больше обретала характер затянувшегося конфликта, закончившегося репрессиями и казнями. Оба течения противостояли друг другу во всем, не гнушаясь обидными и порой, нелюбезными словами. Эта ситуация оказала на автора «ал-Кашшаф» огромное влияние. «Замахшари становится гласом, который едкими и неуважительными словами нападает своих противников-ашаритов, и считает их *муджайирами, хашавитами, мушаббихами и кадария*. Интересно, что обычно это сунниты, противники мутазилитов, называющие их кадрия, однако, Замахшари пошел против традиции мутакаллимов и назвал их приверженцами кадара, кадаритами...! и в толковании аята оёти «(9) **وقد خاب من دسيتها** (10) **افلح من زكيتها**» («Воистину восторжествует тот, кто чистоту ее соблюдает (9) Потерпит поражение тот, кто развратит ее В (10) (Шамс, 9 и 10) [9, с. 596] говорит, некоторые подумали, что личное местоимение в глаголах «**زكيا**» и «**دسا**» относится к Всевышнему (и это обретает такой смысл, что кому Аллах очистил душу, тот достиг освобождения, и тот, кому Аллах душу не очистил, стал несчастным и обездоленным), является словообразованием кадаритов, которые проговаривают об Аллахе все, от чего он вне подозрений: кто проводит свою жизнь в непотребности, считают это от Аллаха» [7, с. 1205].

Более того, комментарий «ал-Кашшаф» является одним из важнейших источников осмысления фундаментальных идеологических положений мутазилизма на самом высоком и глубоком уровне, но нельзя утверждать, что это произведение является предметом внимания только суннитов или приверженцев мутазилизма. Шиитское

движение и другие исламские течения, исследователи немусульманского происхождения также подтверждают ценность и авторитет комментария «ал-Кашшаф» Замахшари.

Встречаются в комментарии «ал-Кашшаф» аллегории и трудные в осмыслении иносказания, посредством которых комментатор пытается защитить собственные мутазилитские убеждения [2, с. 10].

Мутазилиты всегда придавали огромное внимание комментарию, сопряженного с неподражаемостью красноречия Корана, а Джахиз был одним из выдающихся ученых-мутазилитов, создавшим книгу о неподражаемости Корана. После него, к изучению вопросов совершенства речи в Коране, приобщился Бакилани Ашаари, и написал книгу «Иджазу-л-Куръан», воспевающую совершенство строения священной книги. Во времена предводительства Абдулджаббара Мутазили, Абдулкахир Джурджани, воодушевленный его убеждениями, будучи приверженцем ашаризма, написал книгу «Асрау-л-балага», показавшей его талант и просвещенность [10, с. 296]. Умело использовав свой талант и мастерство в комментарии аятов, начал комментировать их поэтическое совершенство и стилистику. Его рационализм обусловил то, что комментарий Корана осуществлен на основании рационалистических убеждений, где более осознанное отношение к толкованию вопросов красноречия и изложения коранических аятов, а в дальнейшем в комментарии «ал-Кашшаф», при толковании аятов, содержащих метафоры и сравнения, Замахшари обоснованно опирался на рационалистические убеждения Джурджани.

Использованная литература

1. Аббос Химоми, Хусайн Раджабзода. Мабони ва равишхои тафсири муътазила. http://www.maarefquran.org/index.php/page.viewArticle/Link_ID,14028
2. Али Ганджиниёни Ханори. Накде бар тарджумаи тафсири «ал-Кашшоф». <http://www.maarefquran.org/files/pdf/20412.pdf>
3. Ахмад Косими, Офарин Зориъ. Мукоисаи ду тафсири адаби «ал-Кашшоф» ва «ал-Тафсирул баёни лил Кур`он». <http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=13921020000686>
4. Бокир, Али Ризо. Замахшари ва тафсири «ал-Кашшоф» (второе издание). – Тегеран: Хонаи китоб, 1388. – 221 с.
5. Бокир, Али Ризо. Фахри Хоразм – муруре ба зиндаги ва осори Джоруллох Замахшари. – Тегеран: Хамшахри, 1388. – 194 с.
6. Замахшари, Махмуд Ибн Умар. ал-Кашшофу ан хакоики гавомизи-т-танзил ва уюни-л-аковил фи вуджухи-т-та`вил / Пер. Мас`уди Ансори. – Т.1. – Тегеран: Кукнус, 1389. – 854 с.
7. Замахшари, Махмуд Ибн Умар. ал-Кашшофу ан хакоики гавомизи-т-танзил ва уюни-л-аковил фи вуджухи-т-та`вил. – Бейрут: Дору-л-китоб ал-араби, 2006. – 1806 с.
8. Ибн ал-Хадид. Шархи нахдж-ул-балога/ Прим. Абулфазл Ибрахими. – Тегеран: Интишороти Донишгохи пахлави, 1349.
9. Кур`ани маджид / Пер. Абулмухаммади Ояти. – Тегеран: Вохидхои эҳёи хунархои исломи, 1371. – 610 с.
10. Мас`уд Разави. Асари муджмал ва муфид (нуктахое дар бораи китоби «Замахшари ва тафсири «ал-Кашшоф»-и Али Ризо Бокир). <http://maarefquran.org/index.php/page.viewArticle/LinkID,13799>
11. Окилов, Махмуджон. «Атвоку-з-захаб»-и Замахшари, (тахкики адаби, тарҷума ва шарҳи он). – Хучанд: Нури маърифат, 2012. – 228 с.

12. Ризо Амони, Хадичаи Фарёдрас. Арзёбии корбасти аходиси набави дар табйини муфрадоти Кур`он дар тафсири «ал-Кашшоф» ва бозтоби он дар тарджумаҳои форсии муосири Куръони карим. <http://portal.anhar.ir/node/25941#gsc.tab=0>

13. Фахри Рози. Тафсири Кабир. – Кум: Интишороти дафтари таблиғот, 1413.

14. Шавки, Зайф. Та`рих ва таттавури улуми балогат / пер с араб. Мухаммад Ризои Турки. Второе изд. – Тегеран: Интишороти Самт, 1390.

Замахшаридің «әл-Кашшаф» түсіндірмесі өзінің бірегейлігі мен Құранға түсініктеме берудің ерекше стиліне байланысты әрқашан маңызды дереккөздердің бірі болып саналды – бұл түсініктеме шиит және мутазилиттік доғмаларға жақын болғандықтан, шиит комментаторларына ерекше әсер етті және оған ықпалы қатты болды.

Замахшари аяттарға түсініктемесінде өзінің таланты мен шеберлігін іскерлікпен қолдана отырып, олардың поэтикалық жетілуі мен стилистикасына түсінік бере бастады. Оның рационализмін Құран аяттарының шешендігі мен баяндалу мәселелерін түсіндіруге саналы көзқарас, ал кейінірек "ал-Кашшаф" түсініктемесінде аяттарды түсіндіру кезінде метафоралар мен салыстырулар бар, Құранның түсіндірмесі рационалистік нанымдар негізінде шартталды, онда Замахшари Джурджанидің рационалистік сенімдеріне негізделіп, иек артты.

The commentary «al-Kashshaf» Zamakhshari in connection with its uniqueness and special style of commenting on the Quran has always been considered one of the most important sources - the commentary especially impressed Shiite commentators in connection with its closeness to the Shiite and Mu'tazili faiths and had a huge influence on him.

Zamakhshari skillfully using his talent and skill in commenting on the verses, he began to comment on their poetic perfection and style. His rationalism led to the fact that the commentary of the Quran was carried out on the basis of rationalistic beliefs, where a more conscious attitude to the interpretation of issues of eloquence and presentation of the Quranic verses, and later in the commentary «al-Kashshaf», when interpreting the verses containing metaphors and comparisons, Zamakhshari reasonably relied on the rationalistic beliefs of Giurjani.

Мұқаметханұлы Нәбижан

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДА САЯСИ-ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУ ҮДЕРІСІ ЖӘНЕ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне биыл 30 жыл. Осынау тарихтың қасқағым сәтінде, КСРО-ның қирандысынан құрылған дербес Қазақстан Республикасы өзінің келбетін қалыптастырған аймақтық маңызды мемлекетке айналып, халықаралық дипломатиялық қатынастардағы орны мен рөлін айқындады. Біз бұл мақаламызда тек Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастардың даму үдерісіне және оның даму беталысына талдау жасауды жөн көріп отырмыз.

Қазақстан Республикасы (ҚР) мен Қытай Халық Республикасы (ҚХР) арасында дипломатиялық қатынас 1992 жылдың 3 қаңтарында орнады. Содан бері, екі елдің

дипломатиялық қарым-қатынастар үрдісі дамып, қазіргі таңда стратегиялық әріптестік қатынастың жаңа кезеңіне көтерілді, әрі екі ел мәңгі жалпыбеттік стратегиялық әріптестік қатынас орнатты. Ендеше, екі ел қатынастарының даму үдерісін бірнеше кезеңдеге бөліп қарастырып көрейік.

ҚР мен ҚХР саяси-дипломатиялық қатынастары дамуының бірінші кезеңі – 1992-1998 жылдар. Бұл кезеңдегі екі ел қарым-қатынастарының басты ерекшеліктері – жоғары дәрежелі өзара сапарлар жасау, әртүрлі деңгейдегі келіссөздер жүргізу, екіжақты қатынастарды дамытудың құқықтық негіздерін қалыптастыру және түйткілді мәселелерді шешумен сипатталады [1].

Қазақстан мен Қытай қатынасындағы ең күрделі мәселелердің бірі – мемлекеттік шекараның талас участкілерін анықтау болатын. Бұл тарихтан мұраға қалған күрделі мәселе еді. 1993 жылы қазанда Нұрсұлтан Назарбаев ҚР-дың Президенті ретінде ҚХР-ға жасаған алғашқы сапарында қытайлық әріптестері мемлекеттік шекараның даулы бөліктерін анықтау мәселесін көтерді. Елбасы да шекара мәселесін дер кезінде шешуді жөн санады. Өйткені, мемлекеттік шекараны делимитациялау – территориялық тұтастықты сақтау мен тәуелсіздікті нығайтудың маңызды факторы болып табылады. Сонымен, тараптар мемлекеттік шекараның талас участкілерін анықтаудың принциптеріне келісіп, келіссөз процесін бастады.

ҚХР премьер-министрі Ли Пэн 1997 жылдың қыркүйекте Қазақстанға жасаған ресми сапарында «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы мемлекеттік шекара туралы қосымша Шартқа» қол қойды. Сонымен бірге, «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы үкіметтері Мұнай-газ саласында ынтымақтастық келісімшартына» және бірқатар серіктестік келісімдерге де қол қойды. Бұл ҚХР-дың ҚР-мен жасаған энергетика саласындағы алғашқы маңызды келісімшарты еді. Сондықтан, Елбасы оны «Ғасыр келісімі», – деп бағалаған.

1998 жылдың шілде айында ҚХР төрағасы Цзян Цзэмин Қазақстанға қызмет сапарымен келіп, ҚР басшысымен «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы мемлекеттік шекара туралы екінші қосымша Шартқа» қол қойып, екі ел арасындағы мемлекеттік шекара мәселесін түбегейлі шешті. Қазақстан мен Қытай арасындағы мемлекеттік шекараның демитациялануы – тарихи-саяси оқиға болды. Ол Қытай мен Орталық Азиядағы басқа да мемлекеттер арасындағы мемлекеттік шекараны делимитациялауда маңызды рөл атқарды.

ҚР мен ҚХР саяси-дипломатиялық қатынастары дамуының екінші кезеңі – 1998-2005 жылдар. Бұл кездегі екіжақты саяси-дипломатиялық қатынастардың даму ерекшелігі – «тату көршілік, ынтымақтастық» және «стратегиялық әріптестік» қатынасының қалыптасуымен анықталады.

2002 жылы желтоқсан айында екі ел басшылары «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы Шартқа» қол қойды.

2005 жылы шілде айында Қазақстан мен Қытай мемлекет басшылары «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында стратегиялық әріптестік қалыптастыру туралы бірлескен Декларацияға» қол қойды. Бұл құжаттар екі елдің саяси-дипломатиялық қатынастарының жоғары деңгейге көтерілгенін көрсетеді.

2005 жылы ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің дәстүрлі Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің сыртқы саясатта Ресей, Қытай, АҚШ, Еуропалық Одақпен ынтымақтастықты дамыту басым бағыттар болып қала береді. Азия мен Таяу Шығыстың негізгі елдерімен өзара іс-қимылға зор маңыз беріледі» [2], – деп атап көрсетті. Елбасының бұл анықтамасы Қазақстанның Сыртқы саясатында ҚХР-дың Ресейден кейінгі маңызды орынды ұстайтынын нақтылап берді.

Осы кезеңде, Қазақстан мен Қытай арасында көпжақты саяси-дипломатиялық қатынас қалыптасты. 1996 жылы құрылған «Шанхай бестігі» механизмі, 2001 жылы Өзбекстанның қатысуымен «Шанхай ынтымақтастық ұйымы» болып қайта құрылды. Сонымен, Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастар ШЫҰ шеңберінде де өрістеп келеді.

ҚР мен ҚХР саяси-дипломатиялық қатынастары дамуының үшінші кезеңі – 2005-2015 жылдар. Бұл кезеңдегі екі елдің саяси-дипломатиялық қатынастары дамуының басты көрінісін «Бір белдеу – бір жол» аясындағы екі ел саясатының тоғысуынан аңғаруға болады.

2013 жылы қыркүйек айында, ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Қазақстанға жасаған алғашқы сапарында, Назарбаев университетінде «Халықтар достығын нығайтып, көркем болашақты бірге құрайық» деген тақырыпта жасаған баяндамасында, Қытайдың Орталық Азия мемлекеттеріне ұстанған тату көршілік ынтымақтастық саясатын пайымдай келіп, жаңа инновациялық ынтымақтастық моделінде «Жібек жолы экономикалық белдеуін бірге құрайық» деген бастама көтерді. Сондай-ақ, ол сол жылы қазан айында Индонезияға жасаған сапарында «Теңіз Жібек жолын ортақ құрайық» деген ұсыныс жасады. Сонымен, Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» мегажобасы қалыптасты. Бұл іс жүзінде ҚХР-дың жаңа стратегиялық-дипломатиялық саясатының басталуы еді.

ҚХР-дың «Бір белдеу – бір жол» бастамасы алдымен Қазақстанның қолдауына ие болды. 2014 жылы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев кезекті Қазақстан халқына Жолдауында: «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты жаңа экономикалық саясат жариялады. Бұл жаңа саясатта еліміздің транспорт, өнеркәсіп, энергетика, әлеуметтік инфрақұрылымдарын дамыту басты орынға қойылды. Сонымен, Қазақстанның жаңа экономикалық саясаты Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» жобасымен сәйкес келіп, екіжақты ынтымақтастық байланыстардың дамуына кең жол ашты. ҚХР-дың аталмыш жоба аясында Қазақстанға салған инвестициясы мен берген кредиті көбейіп, инфрақұрылым және өнеркәсіп саласындағы ынтымақтастық саласы кеңейе түсті.

ҚР мен ҚХР саяси-дипломатиялық қатынастары дамуының төртінші кезеңі – 2015 жылдан қазіргі дейінгі мезгіл.

2015 жылы 31 тамызда ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ҚХР-ға ресми сапармен барып, Қытай төрағасы Си Цзиньпинмен келіссөз жүргізді. Нәтижесінде, екі ел басшылары «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы жалпыбеттік әріптестік қатынастың жаңа кезеңі туралы бірлескен Декларациясын» жариялады. Бұл құжат екі ел қатынастарының бір саты жоғары көтерілгенін көрсетті. Соған орай, екі ел үкіметтері өндіріс қуаты мен инвестиция ынтымақтастығы бойынша үкіметаралық рамкалық келісімшартқа қол қойды. Сөйтіп, Қазақстан Қытаймен өндіріс қуаты саласында ынтымақтастық орнатқан әлемдегі алғашқы мемлекет болып саналды.

2015 жылы науырызда, Қазақстан Республикасы премьер-министрі Кәрім Мәсімов Қытайға жасаған сапарында, екі ел өндіріс қуаты және инвестиция ынтымақтастығы меморандумына қол қойды. Сол негізде 51 бірлескен жобаны іске асыру көзделді.

2016 жылы 2 қыркүйекте, «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы үкіметтері «Жібек жолы экономикалық белдеуі» құрылысы мен «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясатын ұштастыру жоспарына» қол қойды.

2017 жылы мамырда Бейжиңде өткен «Бір белдеу – бір жол» саммитінде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев сөйлеген сөзінде: «Жібек жолы жобасын іске асыру тұтас бір өңірлерді, соның ішінде, Орталық Азияны жаһандық контексте жаңа тұрпатта таныстыруға мүмкіндік береді» [3], – деп суреттеді. Сондай-ақ, Елбасы: «шетелдік инвестиция мен кредит санының көлемі жағынан, сондай-ақ, бірлескен инвестиция

кәсіпорындарының саны жағынан ҚХР Қазақстанның негізгі экономикалық әріптестерінің біріне айналды» [4], – деп бағалады.

ҚХР төрағасы Си Цзиньпиннің шақыруы бойынша ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 2018 жылы маусымның 7-8 күндері Қытайға ресми сапармен барды. Екі ел басшылары қос тараптың әр саладағы ынтымақтастықтарының нәтижелі болғанын атап өтіп, екіжақты, халықаралық және аймақтық мәселелер бойынша пікір алмасып, ортақ танымдарға келіп, бірлескен Мәлімдеме жариялады.

Жалпы бес тараудан тұратын Мәлімдеменің бірінші тарауында былай деп жазылған: «Тараптар 2002 жылы 23 желтоқсанда қол қойған «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасында тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы Шартты», 2005 жылы 13 шілде қол қойған «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасында стратегиялық әріптестік қалыптастыру туралы бірлескен Декларацияны», 2013 жылы 7 қыркүйекте қол қойылған «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы жалпыбеттік стратегиялық әріптестік қатынас орнату туралы бірлескен Декларацияны»; 2015 жылы 31 тамызда қол қойылған «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы жалпыбеттік стратегиялық әріптестік қатынастың жаңа кезеңі туралы бірлескен Декларацияны», 2017 жылы 8 маусымда қол қойылған «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы бірлескен Декларация» және басқа да келісімшарттарды құрметтейді. Саяси сенім орнату және өзара тиімді ынтымақтасу үшін, екі ел халқының өзара түсінісуі мен достығын тереңдету, бейбітшілік пен тұрақты дамуды ілгерлету мақсатында, төмендегідей мәлімдеме жасайды:

Тараптар атап көрсетеді: Қытай мен Қазақстан мемлекеттері даму және екі ел қатынастарын дамытудың шешуші кезеңдерінде тұр. Қазақстан тарапы, Си Цзиньпиннің Жаңа дәуірдегі қытайлық ерекшелікке ие социализм идеясы дамудың бағытын анықтап берген, дәуірлік маңызы бар идея деп санайды. Қытай тарапы, Қазақстан тәуелсіздіктен бергі 27 жылда Назарбаевтың дана басшылығымен жүргізген мемлекет құрылысы мен тәуелсіз бейбіт сыртқы саясаты зор жетістіктерге жетті деп санайды.

Тату көрші және жалпыбеттік стратегиялық әріптес мемлекеттер ретінде, тараптар бір-бірінің тұрақтылығын, дамуын өзінің тамаша дамуының орайы деп санайды, өзара қолдауды нығайту, ынтымақтастықты тереңдете түсуді армандайды. Жаңа жағдаятта тараптар жалғасты түрде Қытай-Қазақстан қатынастарын дамытуды өздерінің сыртқы саясатының басты орнына қояды, Қытай-Қазақстан қатынастарының дәстүрлі достығын нығайтады.

Тараптар қайталап мәлімдейді: Саяси сенімділік – Қытай-Қазақстан жалпыбеттік стратегиялық қатынастарының негізі. Тараптар болашақта мемлекеттің егемендігіне, қауіпсіздігі және территориялық тұтастығына саятын істерде бірін-бірі қолдайтын болады. Бір тараптың суверендігіне, қауіпсіздігіне, территориялық тұтастығына зиян келтіретін әрқандай одақтар мен ұжымдарға қатыспайды, үшінші елдермен ондай келісімшарттар жасамайды. Басқа қауымдастықтың, ұйымдардың өз елінің территориясында біреуінің мемлекеттік суверендігіне, қауіпсіздігіне, территориялық тұтастығына нұқсан келтіретін әрекеттермен шұғылдануына жол бермейді. Тараптар бір-бірінің мемлекеттік мүддесін қорғауға бар күш-жігерін жұмсайды.

Қытай тарапы Қазақстанның Халықаралық заң таныған, сондай-ақ, Біріккен Ұлттар Ұйымының принциптеріне үйлесетін шекарасындағы құқықтары мен территориялық тұтастығын батыл қолдайды.

Қазақстан тарапы Бір Қытай саясатын берік ұстанады, Қытай Халық Республикасы үкіметі бүкіл Қытайға өкілдік ететін бірден-бір заңды үкімет, Тайвань, Тибет – Қытай территориясының бір бөлігі деп санайды. Қазақстан тарапы әрқандай формадағы «Тайваньның тәуелсіздігіне» қарсы тұрады. Теңіздің екі жағасындағылардың бейбіт

дамуы мен Қытай үкіметінің мемлекетті бейбіт біртұтастандыру жолында жасаған тырысшандылығын қолдайды. Қытай тарапы да Қазақстанның өздері таңдаған даму жолы мен Қазақстан үкіметінің ел ішіндегі тұрақтылықты сақтау, экономикасын дамытуға қолданған шараларын қолдайды» [5]. Бұл Мәлімдеме қазіргі таңда Қытайдың халықаралық қатынастарда түп келіп отырған мәселелерге бағытталып жасалғаны ап-анық байқалады.

2019 жылы қыркүйек айында, ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев ҚХР-ға жасаған ресми сапары барысында, екі ел «Мәңгі жалпыбеттік стратегиялық әріптестік келісіміне» қол қойды. Бұл келісім Қазақстан-Қытай қатынастарының сипатын анықтап береді.

Соңғы жылдары Қытай халықаралық қатынастарда қысымға ұшырауына байланысты, Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттерімен саяси-дипломатиялық қатынастарын нығайта түсуге баса назар аударуда. Соның бір мысалын «Қытай + Орталық Азия бес мемлекеті» механизмін құрудан көруге болады. 2021 жылы 16 шілде күні ҚХР-дың Сыртқы істер министрі Ван И «Қытай + Орталық Азия бес мемлекеті» Сыртқы істер министрлернің онлайн конференциясында сөйлеген сөзінде: «Биыл БҰҰ-ның құрылғанына 75 жыл, бірақ, «БҰҰ Хартиясындағы» басты мақсаты мен принциптері Біржақтылық пен күшті саяси диктаттың бұрмалануына ұшырап отыр. Қырғиқабақ соғыстың аяқталғанына 30 жыл болып қалса да, бейбітшілік пен ынтымақтастықтың нәтижесі Салқын соғыс ойлау жүйесі мен отаспау күресінің зиянына ұшырап келеді.

Қытай мен Орта Азия мемлекеттері ашық түрде Көпжақтылық туын биік көтеріп, «БҰҰ Хартиясы»-ның мақсаты мен принциптерін қорғайды, БҰҰ-ды негіз еткен халықаралық жүйені қолдап, кез-келген біржақтылық пен өктемдік әрекеттерге тосқауыл қояды» [6], – деді.

ҚХР өзінің АҚШ-пен алауыздығында айтатын уәждерін Қазақстан және Орталық Азия мемлекеттерінің ортақ пікірі ретінде дәріптейтін болды.

ҚХР Сыртқы істер министрі Ван И Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы Сыртқы істер министрлер конференциясы өткеннен кейін, Синхуа агенттігі тілшісіне берген сұхбатында: «Біз Орта Азиялық мемлекеттермен бірге, өзара сенімділікті тереңдетіп, өзара тиімді ынтымақтастықты нығайтып, «Қытай + Орталық Азия мемлекеттер» Сыртқы істер министрлерінің басқосу механизмі рөлін барынша көрнекілендіріп, ортаазиялық мемлекеттерге көмек көрсетіп, олардың дамуын тездеткіміз келеді, сондай-ақ, Қытай мен Орталық Азия мемлекеттерінің достық бәйтерегін мәуелеп өсіргіміз келеді» [7], – деді. Міне, бұлардан Қытайдың «Қытай + Орталық Азия мемлекеттері» Сыртқы істер министрлерінің басқосу механизмі жүйесінде өздерінің халықаралық қарсыластарына қарсы айтатын пікірлерін Орта Азия мемлекеттеріне қабылдану тенденциясын аңғару қиын емес.

ҚР Тұңғыш Президенті 2020 жылы 12 қыркүйекте «Қытай + Орталық Азия мемлекеттері» Сыртқы істер министрлерінің екінші реткі басқосуына келген ҚХР Сыртқы істер министрі Ван И-ды қабылдады. Ван И: «Си Цзиньпин төраға 7 жылдың алдында Назарбаев университетінде ортаға қойған «Жібек жолы экономикалық белдеуін ортақ құрайық» – деген ұсынысы, сол орында-ақ Сіздің қолдауыңызға ие болған еді. Қытай мен Қазақстан бірге құрып жатқан «Бір белдеу – бір жол» бастан-аяқ әлемнің алдында келеді, алдымен стратегиялық дамуды тоғыстырып, бәрінен бұрын өндіріс қуаты саласында ынтымақтастық орнатып, бірқатар стратегиялық маңызы бар жобаларды іске асырғанымыз – жетекшілік және үлгі рөлін атқарып келеді», – деді.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Қытайдың мемлекет ішінде және халықарада қос айналым сынды жаңа даму бағыты – Қазақстан мен Қытайдың ынтымақтастығына үлкен орай тудыратын болады. Си Цзиньпиннің басшылығында, Қытай өзінің жоспарлаған даму

мақсатын сөзсіз жүзеге асырады деп сенемін. Қазақстан тарапы Қытай тарапының жүргізіп отырған әр саладағы ішкі және сыртқы саясатын қолдайды, Қытай тарапының Көпжақтылық пен халықаралық әділеттікті қорғау жолындағы тырысшандығын жоғары бағалайды. Қазақстан тарапы бұрынғыдай белсенді түрде «Бір белдеу – бір жол» құрылысын қолдап, Қазақстан мен Қытайдың мәңгі жалпыбеттік стратегиялық қатынасын үздіксіз алға дамытып отырады» [8], – деп атап көрсетті.

2020 жылы 12 қыркүйекте, ҚХР Сыртқы істер министрі Ван И-ды мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев та қабылдады. Кездесу барысында Ван И: «Қытай тарапы Қазақстанның биылғы Қытай өткізетін Халықаралық көрмеге қатысуын қарсы алады. Қытай мен Қазақстан тағдыры – ортақ қауымдастық. Қытай тарапы табанды түрде Қытай-Қазақстан достығын сақтайды, бұрынғыдай Қазақстан үкіметінің тұрақты дамуға, халық бұқарасын байытуға қолданған шараларын қолдайды, тараптар ортақ Көпжақтылық, БҰҰ-ны негіз еткен халықаралық жүйені, аймақтық бейбітшілік пен тыныштықты сақтап, адамзат тағдыры ортақ қауымдастығын құруды ілгерлетеді», – деді.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: «Қазақстанның Қытаймен достық саясаты мүлде өзгермейді, бұл – Қазақстанның стратегиялық бағыты. Қазақстан Қытаймен әр саладағы прагматикалық серіктестігін тереңдетіп, екі ел халқына тіпті де мол байлық жаратқысы келеді. Халықаралық жағдай қалай өзгерсе де, Қазақстан басқа елдің ішкі саясатына қол сұғуға қарсы тұрады, Қытай тарапымен бірлесіп жалған ақпарат таратуға, әлеуметтік медиалардың өтірік ақпарат таратып, мемлекеттің ішкі орнықтылығын бұзуға қарсы тұрады» [9], – деді. Бұлардан екі елдің халықаралық маңызды мәселелер жөнінде танымдарының ортақ екенін көруге болады.

Қорытып айтқанда, ҚР мен ҚХР арасындағы ресми қатынас орнағаннан бері, екі елдің саяси-дипломатиялық қатынастар үрдісі даму динамикасында келеді. Қазіргі таңда, Қазақстан-Қытай қатынастары мәңгі жалпыбеттік стратегиялық әріптестік қатынас деп сипатталады. Сондай-ақ, екі ел арасында өндіріс саласындағы ынтымақтастық байланыстар да кең өріс жайып келеді. Өйткені, Қазақстан мен Қытай бір-біріне мүдделі мемлекеттер, екі ел экономикасының бірін-бірі толықтыратын тұстары көп болғандықтан, міндетте түрде өзара байланыстар орнайды, дамиды. Бұл жалпыға ортақ заңдылық. Оны геосаясат және геоэкономика тұрғысынан да түсінуге болады.

Жоғарыда келтірген екі ел арасында қол қойылған келісімдер, бірлескен декларациялар бойынша Қазақстан мен Қытай арасында мемлекеттік шекара мәселесі де, экономикалық ынтымақтастықтардың принциптері де, мәдени байланыстардың мазмұны мен формасы да, бәрі-бәрі оң шешімін тапқаны анық. Соған қарамастан, Қазақстанның территориялық тұтастығына нұқсан келтіретін, жалған ақпараттардың қытайлық медиаларында, басылымдарында әлсін-әлсін жариялануы – елдің Қытайдан қауіптенуін тудырып отырғаны жасырын емес.

Ал, экономикалық салада, екі елдің «Бір белдеу – бір жол» мен «Нұрлы жол» аясындағы ынтымақтастығының маңызды жетістіктерінің бірі – Батыс Қытай-Батыс Еуропа халықаралық логистика күре жолының қатынауы болып саналады. Сол арқылы да Қазақстан тікелей теңізге шыға алатын болған. Алайда, Қазақстан жерін басып өтіп, Еуропаға шұбырып тауар тасып жатқан вагондардың соңғы кезде Қазақстанға жіберілмеуі салдарынан, кәсіпкерлеріміздің ауыр зиянға ұшырағаны жайында ақпарат құралдарында аз айтылып жатқан жоқ. Бұл жай ғана техникалық мәселе емес, ол Қытай өктемдігін көрсететін тенденция.

Қазіргі халықаралық дипломатиялық қатынастарда Қытай мен АҚШ арасындағы «сауда соғысы» жаңа технология, қаржы, білім-ғылым, тіпті, идеология саласына кеңейіп, халықаралық қатынастарды шиленістіріп жіберді. Алпауыттар арасындағы күрес әлем елдерін қайтадан екіге бөлінуге мәжбүрлеуде. Сондықтан, олар өздерінің ұстанымдарын

қолдайтындарды көбейтуге тырысуда. Соған байланысты, ҚХР өзінің халықаралық күресте қолданып отырған саясатын Қазақстан және Орталық Азия мемлекеттеріне де қабылдату тенденциясы байқалуда (мысалдарын жоғарыда келтірдік). Бұл басқалардың шамына тиіп, елімізге наразылығын тудыруы мүмкін.

Сондықтан, Қазақстан өзінің көпжақты дипломатия саясатына табанды болуы керек, мынау ауытқымалы халықаралық күрес жағдайда бейтарап тұрғанымыз абзал. Белгілі бір елдің ішкі-сыртқы саясатына пікір айтып, қолдау білдіре берудің қажеті шамалы. Өйткені, біз ешкімнің құрамдас бөлігі емеспіз, тәуелсіз мемлекетпіз.

Ендеше біз халықаралық қатынастарды қалыптасқан халықаралық заң-ережелер бойынша жүргізуге дағдылануымыз қажет. Қытайдан байқалып отырған ұлттық мүддемізге нұқсан келтіретін кез-келген мәселелерді дипломатиялық жолмен жасалған заңды келісім-шарттар бойынша шешіп отыруымыз керек. Әрине, кейбір алып елдер арадағы келісім-шарттарды орындай бермейтінін ескергеніміз жөн.

Қазақстан мен Қытай арасында достық ынтымақтастық қатынас қалыптасқан екен, достық екіжақтан да айшықталып отыруы керек. Сонда ғана, екі елдің қалыпты қарым-қатынасы баянды болады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Кәріпжанов Ж. Мұқаметханұлы Н. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (200-2010 жылдар). – Алматы: «Қазақ университеті». – 2013. – 254 б.
2. Назарбаев Н.Ә. «Нұрлы жол – болашаққа жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 12 қараша, 2014.
3. Назарбаев Н.Ә. Орталық Азияны жаңа тұрпатта таныстыруға мүмкіндік беретін бастама // Айқын. – 16 мамыр 2017.
4. Назарбаев Н.Ә. «Нұрлы жол – болашаққа жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 12 қараша 2014.
5. Совместное заявление Китайской Народной Республики и Республики Казахстан // http://kz.china-embassy.org/zhgx/201806/t20180612_1232532.htm
6. 习近平向国际奥委会第139次全会开幕式发表视频致辞 // <https://www.fmprc.gov.cn/web/wjzbzhd/t1798195.shtml>
7. 王毅国务委员兼外长在结束访问中亚三国和出席上海合作组织外长会议等多边会议后接受媒体采访 // http://www.gov.cn/guowuyuan/2021-07/17/content_5625738.htm
8. 习近平复信美国华盛顿州塔科马市市长伍达德斯、斯特拉孔市市长穆里 // <https://www.fmprc.gov.cn/web/wjzbzhd/t1814546.shtml>
9. 习近平复信美国华盛顿州塔科马市市长伍达德斯、斯特拉孔市市长穆里 // <https://www.fmprc.gov.cn/web/wjzbzhd/t1814515.shtml>

В статье рассматривается 29-летняя история развития политико-дипломатических отношений между РК и КНР, с разделением на четыре периода и описываются особенности каждого этапа. С момента установления официальных отношений между двумя странами, развивается тенденция политико-дипломатических отношений, которые в данный момент вступая в новый этап общемирового стратегического партнерства, углубляют контакты сотрудничества во всех отраслях

экономики. Однако, в последнее время, наблюдается тенденция экспансии Китая в Казахстан. В нынешних непростых условиях международной борьбы, Казахстан, придерживаясь нейтральной позиции в «войнах» между КНР и США, считает целесообразным быть настойчивым в своих многосторонних дипломатических принципах.

The article examines the 29-year history of the development of political and diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and the PRC, divided into four periods, and describes the features of each stage. Since the establishment of official relations between the two countries, the trend of political and diplomatic relations has been developing, which the moment, entering a new stage of global strategic partnership, deepen cooperation contacts in all sectors of the economy. Recently, however, there has been a tendency for China to expand into Kazakhstan. In the current difficult conditions of international struggle, Kazakhstan, adhering to a neutral position in the «wars» between the PRC and the United States, considers it expedient to be persistent in its multilateral diplomatic principles.

Дукен Масимханулы

СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Не говоря о состоянии, значении, целях и задачах востоковедения, в стране, следует кратко отметить историю и характер востоковедения в целом.

Востоковедение – наука на основе научных исследований по странам Востока. Известно, что его подоплекой были различные причины, цели и интересы, иначе говоря, рождению данной науки послужили исторические, политические, экономические цели и интересы. Следует отметить, что изначально, востоковедение зародилось на Западе. Мы будем правы, если скажем, что данная наука появилась благодаря политике господства и колонизации Востока Западом. Западные ученые, зарождение востоковедения приписывают к времени проведения церковного совета во Вьене, в 1312 год. В результате, были созданы кафедры по исследованию арабского, греческого языков и иврита в Париже, Оксфорде, Болонье, Авиньоне и Саламанке. После оногo, внезапно возрос «интерес» Запада к Востоку. Западные «экспедиции» проводились в путь-дорогу в разной форме и различными намерениями. К примеру, следы западных «востоковедов» в качестве путешественников, торговцев, научных экспедиций, проповедующих миссионеров и т.п., прошли через нашу Великую степь до Тюркских памятников на Орхон-Енисее. Об этом мы осведомлены из истории и тюркологии. До середины XVIII века, с академической точки зрения, востоковедов не называли «востоковедами», а называли «соискателями различных отраслей». Они носили разные личины: «исследователи Библии», «исследователи семитских языков», «исследователи ислама», «картографы географии местности». Даже достижение иезуитами Китая, привело к появлению синологов. Если быть точными, то, с конца XVIII до середины XIX века, началась колонизация Востока не с позиции политико-милитаристической, а с научной и культурной. Этот период был назван ученым Эдгаром Кине – «Ренессансом Востока». Особенно в середине XIX века, исследование Востока обрело массовый характер и в научной среде Запада официально появилась наука востоковедение. Источники гласят, что в период 1800-1950 гг., западными востоковедами было опубликовано около 6000 исследований по Ближнему

Востоку. Для сравнения, за аналогичный период, исследовательские работы стран Востока про Запад – практически отсутствуют.

Таким образом, в результате «великого идеала» Запада в виде господства над Востоком, востоковедение получило бурное развитие. По некоторым данным, в период XVIII-XIX вв. доля Запада, в частности Европы, в колонизации земного шара, увеличилась с 35 до 85 процентов. Большая часть относилась к территории восточных стран.

В целом, такова краткая история возникновения и всемирный характер востоковедения. В настоящее время, востоковедение перешло в совершенно другое русло. В частности, сейчас привлекают внимание несколько очевидных тенденций развития востоковедения: 1. Установление подлинного взаимопонимания между восточными и западными учеными-востоковедами; 2. Постепенный переход исследовательских центров с Запада на Восток; 3. Переход от изучения только древневосточной культуры к изучению всего бытия стран современного Востока (политика, экономика, язык, религия, история, литература, культура, военный потенциал, внутренняя-внешняя политика и др.); 4. Расширение горизонта исследования, т. е. сравнительное изучение Восточной и Западной цивилизаций, которые констатируют обогащение и углубление содержания востоковедческой науки. Следовательно, поскольку востоковедная наука имеет более 400-летнюю историю, она представляет собой систему дисциплин, объединяющих большую часть науки, необходимость ее дальнейшего совершенствования стоит на повестке дня. Наглядная проблема проявляется, в основном, в недостаточном понимании макро-теоретических исследований и дисциплин различных отраслей. В исследованиях на протяжении всей истории, также наблюдается дисбаланс. Особенно это проявляется в подчеркивании Азии, игнорировании Африки, максимальном погружении в Восточную Азию, игнорировании Средней и Южной Азии.

Если вкратце, то теперь страны Востока начали изучать страны Востока с точки зрения своих интересов, а не с точки зрения отношения бывшего Запада к Востоку. В том числе, и в нашей стране, особенно после обретения независимости, мы сосредоточились на стратегическом изучении стран Востока в контексте казахстанских интересов. Таким образом, произошло зарождение и становление отечественной востоковедческой науки.

В целом, образно в качестве дисциплины и науки «востоковедение», казахский народ был ознакомлен еще при СССР. Но граждане Казахстана не сразу стали массово специализироваться и заниматься им как в качестве самостоятельной наукой. Дело в том, что востоковедная наука была во времена СССР и лишь немногие казахи, признавшие значение профессии, имели возможность обучать своих детей. Например, сын великого Мухан (Мухтара Ауэзова) – Мурат Ауэзов, сын писателя-фронтовика Кемеля Токаева – нынешний президент Касым-Жомарт Токаев, получили высшее образование в том же направлении. Кроме них, специальность по восточным странам получили и другие исключительные люди. Но пока они учились, в Казахстане не было ни действующих научных центров, ни вузов, работающих в данной сфере. Поэтому, хоть и у истоков востоковедения на казахской земле был Чокан Валиханов, в советское время у казахского народа не было возможности ни развить, ни продолжить инициативу Чокана и в конце-концов, ни своей воли.

Только накануне независимости, возникла необходимость возрождения востоковедной науки. В 1989 году при поддержке покойного Узбекали Жанибекова, сына-ветерана казахского народа, уникального деятеля духовности нации и при непосредственном содействии нынешнего академика НАН РК, выдающегося ученого-востоковеда – Абсаттара хаджи Дербисали, был создан факультет востоковедения при КазГУ им. С.М. Кирова (ныне им. аль-Фараби) и началась подготовка востоковедов.

В дальнейшем, в качестве независимого государства, члена мирового сообщества, возникла необходимость установления отношений со всеми странами мира, в том числе, со странами Востока, в дипломатическом, торгово-экономическом, политико-социальном, гуманитарном направлениях. Значительно возросла потребность в научных выводах, обобщениях и позициях в общении с ними. С этой целью, на основании Постановления Правительства Республики Казахстан от 11 ноября 1996 года №1369 «О создании Института востоковедения в МН РК», был создан Институт востоковедения имени Р. Б. Сулейменова.

Академик Разаман Бимашевич Сулейменов был непосредственным участником создания Института востоковедения. В области востоковедения он был выдающимся ученым из Советского Союза. В 1979 году работал заведующим отдела востоковедения при Институте истории. Позже, возглавил Институт истории, археологии и этнологии. Он отличился организаторскими способностями в сборе, составлении и выпуске сведений про казахов из китайских архивов. С учетом таких перечисленных фундаментальных заслуг, его имя было присвоено Институту востоковедения. С 1996 года, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, является фундаментальным научным центром, занимающимся исследованием стран Востока в стране. Не скажу, что на мировом уровне, но сейчас я поддерживаю этот институт, и есть все основания считать его уникальным научным центром, который в масштабах СНГ обрел свою нишу с уникальными ориентирами и достижениями. Об этом свидетельствует отчет Университета Пенсильвании (США) (2020 Global Go To Think Tank Index Report). В частности, в прошлом году Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова занял 43-е место при экспертизе работ около 100 научных центров Центральной Азии и Кавказа.

Любая наука в мире рождается из определенной потребности. Например, если фундаментальная наука служит для того, чтобы принести жителям страны, даже в общечеловеческий мир, удобства, возможности для жизни, то гуманитарные науки, часто ищут ответы на вопросы о том, кем мы были вчера, где мы были, кто мы сегодня, каким будет наше будущее. Тем самым, на определенном уровне указывая путь нации, государству, выдвигая стратегические ориентиры. Например, если взять историческую науку, она несет в себе обязательства, как: проанализировать жизненный путь наших предков с далеких времен, изучить пережитые злодеяния, систематизировать судьбы, пробудить патриотические чувства, обобщить уроки прошлого. На плечах отечественной востоковедной науки тоже заключены большие, серьезные задачи. Что мы берем за основу при изучении Востока? Для этого, я приведу в пример Китай.

Не будем углубляться в древние эпохи. В XVIII веке, между Абылай-ханом и царством Цин, путь и не насыщенные, но были взаимоотношения. Со смертью Абылай хана, распалось Казахское ханство. Несмотря на то, что последний хан Кенесары хотел восстановить Казахское ханство путем борьбы, но враг, проникший внутрь страны, не дал ему шанса. Таким образом, большая часть казахского народа стала колонией русских, а другая – китайцев. Можно сказать, будь то колониальная царская Россия или тоталитарный советский период, не говоря уже о наших соплеменниках в Китае, что за два с половиной века до независимости, наши пять-шесть поколений вообще не знали, не были осведомлены таким понятием, как «Китай». К примеру история, культура, политика, психология, экономика, даже внешность, национальный менталитет китайцев... и многие другие вопросы для казахского народа оставались загадкой. Только в советское время, когда изучали географию и мировую историю, у нас были общие понятия по такой стране, как «Китай», но с этим государством не было политических, дипломатических отношений, не было общения на равных в страновом плане.

Это относится не только к Китаю, но и к исламскому миру, к арабским странам в целом. К примеру, во времена Золотой Орды, Казахского ханства, с арабским миром, кроме торговых, трудно сказать, что были такие уж насыщенные отношения. Не секрет, что за 70 лет существования Советского Союза, наши отношения с исламским миром были разорваны полностью. Не только с арабским миром. Разве мы не были оторваны от «Корана», от наших исламских ценностей, от нашей светлой религии?! Я имею в виду, что после обретения независимости, необходимость познания, изучения всех этих стран, сразу же встала на повестку дня. При этом, не утопическая точка зрения, как: «Ужас, тот ест человечину, другой так говорит», а опираться на конкретную научную формулировку. То есть, изучение истории, культуры, современного социально-экономического положения, менталитета, внутренней и внешней политики стран Востока – это требование времени. Поэтому, государство само понимало, что один научный центр должен заниматься исследованием стран Востока. А задача данного научного центра – предоставить научные концепции, научно-познавательную информацию о странах Востока властям, ветвям власти, населению страны в целом. Одним словом, главной целью и задачей востоковедной науки является разработка научной основы и выработка полезных рекомендаций для двусторонних дипломатических отношений властей Казахстана со странами Востока. С этой точки зрения, если говорить о том, что другие гуманитарные науки несут в себе «научный и национальный» характер, то в востоковедной науке должно быть придано достаточное значение тому, что кроме этих двух значений, во главу угла поставлен стратегический характер.

Возьмем, к примеру, нашего гигантского соседа на востоке. Важно знать, анализировать все открытые и расплывчатые проекты и планы, цели и интересы Китая, имеющего общую границу в 1750 километров, с бьющим через край огромным демографическим потенциалом. Более того, в Китае живет около двух миллионов наших соплеменников. Ни для кого не секрет современное состояние 15 миллионов уйгуров, киргизов, узбеков с общим языком и общей верой. Какова цель и задача современной официальной пекинской фундаментальной стратегической программы под названием «Китайская мечта», «Один пояс – один путь»? Такие вопросы, как «Каким будет его влияние на нашу страну?» всегда актуальны для нашей национальной безопасности.

В отношениях с исламским миром и странами Центральной Азии, так же немало вопросов, которые возникают исторически и повседневно.

Исламский мир сегодня – горячая тема, обжигающая область в мировой геополитике. К примеру, мы считаем, что резкий рост религиозных сект в нашей стране, выросшие как грибы после дождя, результат нашего инертного отношения с арабским миром в первые годы независимости. Конечно, мы, как и народы Востока, в свое время тесно общались. В их архивах хранится немало ценных вещей, касающиеся нашей культуры, истории. Более того, мы не исключаем, что арабский мир, как очаг исламской цивилизации, имеет свои национальные ценности, свою цивилизацию. Как один из членов исламской общины, все прогрессивное в их мире, должно быть примером и для нас. Мы, как мусульманский народ, считаем их людьми одной веры. Поэтому, сохраняя мир и дружбу в отношениях с арабским миром, мы должны соблюдать особую бдительность и осторожность в вопросах безопасности.

Изучение и познание стран Центральной Азии, в целом, тюркского мира, как, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан, Азербайджан, Турция, является одним из приоритетных направлений Института востоковедения. Мы не должны забывать и о том, что, имея тюркские корни, обычаи и языки, религию, историю, мы не должны забывать, что у нас есть свои уникальные, присущие только нам государственные, национальные интересы.

Важность исследования и изучения стран Южной Азии, следует разделить на следующие две области. Одна – страны Южной Азии, нашедшие большой путь экономического развития, где с каждым днем возрастает научно-технический потенциал. Это направление, которому мы должны учиться следовать и получать опыт. С другой стороны, процесс китаизации указанных стран, становится все более болезненным, а политико-социальные условия в них усложняются. Эта сторона медали так же должна стать для нас большим уроком. Одним словом, важность и актуальность максимального возрождения востоковедной науки возлагается на государство самой эпохой. Следовательно, максимальное усиление востоковедной науки – это необходимость, во-первых, правильное выстраивание мировой дипломатической платформы, предполагающая дружбу, добрососедство, мирное сосуществование со странами Востока, а во-вторых, всестороннего и постоянного обеспечения национальной безопасности.

На протяжении всей истории нашей страны были и много потерь, и множество заблуждений. После обретения независимости, мы не жалея сил, продолжаем восполнение этого пробела. Следует особо отметить, что во главе этой благородной инициативы, стоит глава государства – Нурсултан Назарбаев. Особенно показательна ясна программа «Культурное наследие». Государственная программа инициировала сбор и извлечение из архивов по всему миру данных, касающиеся истории казахского народа с ранней эпохи вплоть до вчерашнего дня. В рамках данной программы, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова постоянно и плодотворно занимался сбором, переводом и изданием данных, касающиеся казахской истории и культуры в архивах всех стран Востока. При этом, было бы неразумно говорить, что «мы занимаемся исключительно востоковедением». Ведь это потребность государства, национальная программа. В частности, в то время, особенно много добрых дел было сделано под руководством директора Института, члена-корреспондента НАН РК, известного ученого-востоковеда – г-жи Меруерт Абусейтовой, которая в полной мере справились с этим поручением. Систематизированы, переведены и введены в научный оборот сотни томов архивных данных по казахской истории из архивов Китая, Аравии, Монголии, Турции, России, Ирана. Это немалая работа, для тех, кто понимает его сложность. Затем, в рамках стратегических программ «Рухани жаңғыру», «Архив-2025» под руководством академика Абсаттара хаджи Дербисали, была проведена большая работа. Может показаться, что ученые Института востоковедения больше озабочены историческими данными о казахах в архивах стран Востока. В конечном счете, это – один из аспектов работы востоковедов на пути к будущему страны. В настоящее время, на Институт востоковедения возложена задача – исследовать исключительно страны Востока.

Следует отметить, что будет не лишним вкратце остановиться на задачах и современном состоянии Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, которому в этом году исполняется четверть века.

Приоритетными направлениями и основными задачами научно-исследовательской работы Института являются: Выявление, исследование и введение в научный оборот восточно- и западноевропейских письменных, архивных, устных материалов, артефактов по истории, религии и культуры народов Казахстана, стран Центральной Азии и Востока; Исследование состояния и перспектив сотрудничества и стратегического партнерства Казахстана со странами Востока; Комплексное и системное исследование проблем взаимодействия политической, экономической, этнокультурной систем стран Востока и Запада; Изучение и анализ политико-экономических и историко-культурных аспектов трансформации в восточном обществе, связанные с современными процессами глобализации и регионализации; Сравнительный анализ межэтнических, межконфессиональных и межкультурных процессов в контексте диалога Мусульманский

мир-Запад; Сравнительный анализ многообразия моделей развития внутри Востока (Восток-Восток), Востока и Запада (Восток-Запад).

С каждым годом растет научный потенциал Института. В 2020 году, сотрудники Института опубликовали 157 научных работ, из них: 12 монографий, 3 сборника материалов конференций, 1 хрестоматия, 1 аналитический разбор, 141 научных статей, из них опубликовано за рубежом – 19, статьи в журналах с импакт-фактором базы данных СКОПУС и Web of Science – 10, в журналах, рекомендованных ККСОН МОН РК – 15, в отечественных научных журналах – 76. Также, в прошлом году, ученые Института выступили с 60 докладом на международных и отечественных конференциях различного уровня, из них 14 – зарубежные конференции.

В 2020 году официально запущен собственный сайт Института в новом формате, на трех языках (казахский, русский, английский). Научный вестник «Shygys» издается регулярно. Кроме того, ученые Института опубликовали 48 статей и дали интервью в ведущих СМИ страны («Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда», телеканалы «Казахстан», «Хабар», «Туран ТВ» и интернет-порталы) в качестве отклика на различные инициативы Елбасы Н.А.Назарбаева, президента К-Ж. Токаева.

Институт востоковедения имеет широкую сеть международных научных связей, необходимые для выполнения проектов в рамках грантового и программно-целевого финансирования научных исследований. В частности, с исследовательскими организациями России (Институт востоковедения РАН, Санкт-Петербургский Институт восточных рукописей), КНР (Первый исторический архив, Институт исследований Восточной Европы, России и Центральной Азии), Великобритании (форум Центральноазиатских исследований при Кембриджском университете), Монголии (Институт международных исследований, Международный институт кочевых цивилизаций), Германии (Немецкий институт востоковедения), Чехии (Институт этнологии Чешской АН), Франции (Французский институт центральноазиатских исследований, Институт Сорбонна-Казахстан), США (Университет Висконсин-Мэдисон), Узбекистана (Институт востоковедения им. А.Беруни, Ташкентский государственный университет востоковедения), Таджикистана (Институт истории, азиатских исследований) и Бельгии (Лувенский Католический университет) с которыми имеются договоры о сотрудничестве.

В 2021-2023 годах планируется заключение договоров с Гуманитарной академией наук КНР, Институтом востоковедения Шанхайского университета КНР, Институтом востоковедения Грузии, Центром международных и региональных исследований Джорджтаунского университета в Катаре (CMRI, Доха, Катар) и Институтом стратегии и лидерства Азии (Куала-Лумпур, Малайзия).

В Плате развития Института на 2021-2025 гг., особое внимание уделяется вопросу дальнейшего изучения стран Востока. Все поставленные цели реализуются на основе научных проектов. Институт востоковедения планирует ежегодно на постоянной основе разрабатывать 10-15 научных проектов, а также предлагать 2-3 программы целевого финансирования.

Также, в текущем году, коллектив Института собирается праздновать: 30-летие Независимости Республики Казахстан, 90-летие Сулейменова Рамазана Бимашевича, 70-летний юбилей члена-корреспондента НАН РК – Абусейтовой Меруерт Хуатовны, 25-летие создания Института востоковедения, организация международных конференций.

Мы уже говорили, и еще раз повторим, что ни в одной стране, ни одна наука, не будет процветать без поддержки государства. В условиях нового этапа модернизации, стоящем перед страной, для дальнейшей активизации отечественной востоковедной науки, необходима поддержка государства в вопросах усиления связей со странами мира

(в том числе, Востока), привлечения к деятельности профессиональных, квалифицированных, молодых специалистов, достойного решения проблемы воспроизводства и финансирования научных проектов. Только тогда наши цели, планы и проекты будут реализовываться в своей последовательности, в своем ритме.

Мақалада шығыстану ғылымының Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениетін зерделейтін дербес пін ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, Қазақстандағы шығыстану мектебінің пайда болуы мен Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты құрылуының қысқаша тарихы ұсынылған.

The article considers Oriental science as an independent discipline that studies the history and culture of the countries of the East. The article also presents a brief history of the Oriental School created in Kazakhstan and the formation of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

Дюшекеев Дастан Станбекович

О РАЗВИТИИ И ПЕРСПЕКТИВАХ КЫРГЫЗСКО-КАЗАХСТАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ С МОМЕНТА ОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ ДВУХ СТРАН

31 августа 2021 года независимости Кыргызстана исполнилось 30 лет. Такую же юбилейную дату братская нам Республика Казахстан отмечает 16 декабря текущего года. И по случаю этих важных для наших стран событий, я хотел бы осветить тему кыргызско-казахстанских отношений.

Дипломатические связи между Кыргызстаном и Казахстаном были установлены 15 октября 1992 года. Вместе с тем, важно напомнить, что теплые отношения между народами двух стран поддерживались и ранее. С древних времен они были связаны родственными, языковыми, культурными и духовно-нравственными узами. Все это свидетельствует об общности исторической судьбы народов Кыргызстана и Казахстана, которая служит ключевым фактором в развитии двустороннего сотрудничества на современном этапе.

С момента установления дипломатических отношений кыргызско-казахстанское сотрудничество получило новую динамику, стали носить по-настоящему добрососедский, дружественный и партнерский характер. Так, например, между государствами создана обширная договорно-правовая база, охватывающая практически все сферы межгосударственного взаимодействия. А на сегодняшний день, подписаны свыше 180 межгосударственных, межправительственных и межведомственных документов. При этом, основополагающими из них, являются Договор о вечной дружбе и Договор о союзнических отношениях, в которых определены общие стратегические цели, концептуальные подходы и направления долгосрочного и стабильного развития кыргызско-казахстанского сотрудничества.

И здесь, я хотел бы отметить историческую роль первого Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева в построении доверительных, поистине братских отношений и взаимовыгодного сотрудничества между нашими странами. Установленные союзнические отношения и стратегическое партнерство создали условия для образования таких двусторонних органов как, Высший межгосударственный совет, Межпарламентский

совет, Межправительственный совет и Совет министров иностранных дел, которые на своих заседаниях рассматривают состояние и перспективы двусторонних отношений, а также, актуальные вопросы, представляющие взаимный интерес.

Ключевую роль в укреплении двустороннего сотрудничества также играют регулярные встречи и переговоры на высоком и высшем уровнях. За годы независимости, между странами состоялись большое количество мероприятий, встреч на различных уровнях, подписаны договоренности по политическим, торгово-экономическим и культурно-гуманитарным сотрудничествам.

Только за 8 месяцев текущего года, главы государств двух стран провели четыре телефонных разговора и одну встречу в рамках участия в консультативной встрече глав государств Центральной Азии, прошедшей в Туркменистане. Вместе с тем, главным событием текущего года стал состоявшийся 2-3 марта первый государственный визит Президента Кыргызской Республики С.Жапарова в Республику Казахстан после его избрания на высшую должность, сразу после окончания, которого глава государства Республики Казахстан принял решение отправить в Кыргызстан гуманитарную помощь в виде 10 тысяч тонн пшеничной муки, которая была доставлена в Бишкек в мае т.г. В июле этого года, Минздрав Кыргызстана принял от казахстанской стороны очередной груз с гуманитарной помощью медицинского назначения в виде 25 тысяч доз казахстанской вакцины QazVac.

Поддерживаются регулярные контакты также на уровне глав правительств и внешнеполитических ведомств Кыргызстана и Казахстана, а также, руководителей профильных министерств и ведомств.

По приглашению Министра иностранных дел Кыргызской Республики Р.Казакбаева, глава внешнеполитического ведомства Республики Казахстан М.Тлеуберди 28-29 мая посетил Кыргызскую Республику с ответным официальным визитом, который позволил сторонам «сверить часы» по ключевым вопросам двусторонней и многосторонней повестки дня и наметить перспективы дальнейшего взаимодействия.

Таким образом, за эти годы независимости заложен прочный фундамент двусторонних отношений. На сегодня, между странами нет каких-либо территориальных претензий и политических противоречий. Актуальные вопросы в отношениях двух государств решаются посредством проведения встреч и переговоров.

В планах на ближайшую перспективу значатся проведение ответного визита Президента Республики Казахстан К.Токаева в Кыргызскую Республику, очередных заседаний Высшего межгосударственного совета, Межпарламентского совета, Межправительственного совета и Совета министров иностранных дел двух стран.

Одной из главных основ развития и поддержания дружественных, стратегическо-партнерских отношений между государствами является торгово-экономическое сотрудничество. В отличие от 2020 года, когда из-за пандемии ковид-19 и ограничительных карантинных мер снизилась деловая активность между государствами, в текущем году, в торгово-экономической сфере наблюдается позитивная тенденция.

В январе-июне 2021 г. объем двусторонней торговли составил 495,6 млн долларов и в сравнении с аналогичным периодом 2020 года увеличился на 28,4%. Приток прямых инвестиций из Казахстана за I квартал 2021 года составил 8,1 млн долларов. По сравнению с аналогичным периодом 2020 года объемы притока казахстанских инвестиций в экономику Кыргызстана увеличились на 8%. Казахстан является одним из основных торговых партнеров Кыргызстана. Казахские инвесторы, бизнес-структуры, предприниматели активно работают на рынке Кыргызстана. В нашей стране работают свыше 300 совместных предприятий с участием казахстанского капитала, а в Казахстане зарегистрировано порядка 250 совместных предприятий с участием киргизского капитала.

Актуальные и перспективные вопросы в торгово-экономической сфере регулярно обсуждаются как между главами государств, так и между правительствами двух стран.

По итогам состоявшегося государственного визита нашего Президента в Республику Казахстан и 9-го заседания Киргизско-Казахстанского межправительственного совета, которое состоялось в апреле 2021 года в Казахстане, стороны подписали важные документы в данном направлении. В рамках исполнения договоренностей, достигнутых на высшем и высоком уровнях, образована рабочая группа под руководством заместителей глав правительств двух стран по увеличению объемов взаимного товарооборота до 1 млрд долларов, оперативному решению вопросов в области двусторонней торговли, транзита и логистики.

В августе т. г., в Бишкеке прошла казахстанская торгово-экономическая миссия, организаторами которой выступили Министерство инвестиций Кыргызской Республики и Министерство торговли и интеграции Республики Казахстан. В ходе данного мероприятия были заключены экспортные контракты на 13 млн долларов.

В целях раскрытия потенциала приграничного сотрудничества на правительственном уровне, достигнута договоренность о проведении кыргызско-казахстанского первого межрегионального форума. В данном контексте необходимо отметить, что межрегиональное сотрудничество становится существенным фактором расширения двустороннего торгово-экономического сотрудничества. Активизируются контакты на уровне местных органов власти. В настоящее время налажены связи и подписаны соглашения о побратимских отношениях между четырьмя областями Кыргызстана и Казахстана – Иссык-Кульской и Алматинской, Ошской и Карагандинской, Джембульской и Таласской и Чуйской и Южно-Казахстанской (Туркестанской) областями, а также столицами и городами двух стран – Бишкеком и Астаной (ныне г. Нур-Султан) и г. Ош и Таразом. Такой же механизм сотрудничества предполагается установить и с другими областями двух стран.

В текущем году на кыргызско-казахстанской государственной границе завершена реконструкция пункта пропуска «Ак-Жол» – «Кордай», в ближайшее время планируется довести до конца строительство незавершенного моста и нового моста на КПП «Ак-Тилек» – «Карасу», увеличить режим работы КПП «Каркыра» – «Кеген» со светлого времени суток на круглосуточный, а также, организовать на границе двух стран совместные логистические центры для обеспечения беспрепятственного перемещения товаров и грузов через территорию Кыргызстана и Казахстана.

Думаю, что поручение глав двух государств довести торговлю до миллиардной отметки в ближайшее время вполне осуществимо и этому будут способствовать запланированные мероприятия, которые, несомненно, создадут благоприятные условия для активного взаимодействия между бизнес-структурами наших стран.

По линии культурно-гуманитарного сотрудничества, на регулярной основе проводятся различные культурные, научные и спортивные мероприятия, налаживаются тесные контакты между молодежью и учреждениями образования двух государств. Из последних, можно отметить проведение в 2018 году целой серии мероприятий в Казахстане, приуроченных к празднованию 90-летия Ч.Айтматова, в рамках которых прошла также презентация книги видного государственного и общественного деятеля Кыргызстана Ж.Сааданбекова на казахском языке «Философия Чингиза Айтматова». В этом же году в столице Казахстана была открыта улица им. Ч.Айтматова.

В 2019 году в Казахстане состоялись: семинар, посвященный эпосу «Манас», и форум на тему «Манас – вечное наследие Великой степи», в рамках которых были презентованы книги на казахском языке «Жанжаза» С. Раева, «Балалык кез» Ч.Айтматова,

«Современная кыргызская поэзия», а также, эпос «Манас» по версии М.Мергенбаева на латинице.

Культурно-гуманитарное взаимодействие наших стран продолжилось и в 2020 году, несмотря на пандемию ковид-19. Так, знаковым событием стала публикация эпоса «Манас» под названием «Манас – кыргыз халкынын эпосу» на казахском языке, и стал вторым изданием впервые за 60 лет. За огромный вклад в развитие и популяризацию жемчужины киргизского народного творчества единственный манасчи в Казахстане Б. Алимжанов был награжден орденом «Достук», которому высокую награду вручил лично Президент Кыргызской Республики С.Жапаров.

9 июня 2021 года в Национальной академической библиотеке Республики Казахстан Б.Алимжанов презентовал новую книгу «Манас», «Семетей» и «Сейтек» на казахском языке. Необходимо отметить, что сотрудничество театральных коллективов двух стран является одним из наиболее успешных взаимодействий на протяжении многих лет, и 2021 год не стал исключением. В частности, 21-29 июня т. г. прошла творческая встреча театров Казахстана, Узбекистана и Кыргызстана, посвященная 30-летию независимости Республики Казахстан и Дню столицы «Нур-Султан – столица искусств». В рамках мероприятия 28 июня т. г., на сцене нового Государственного академического казахского музыкально-драматического театра имени Калибека Куанышбаева, состоялся показ моноспектакля «Үмүт» в постановке молодого режиссера У. Карыпбаева.

7-8 октября 2021 года, в г.Бишкек прошли Дни культуры Казахстана. Официальную и творческую делегацию Дней казахской культуры в Кыргызстане, возглавила Министр культуры и спорта Республики Казахстана А.Раимкулова.

В рамках Дней культуры состоялись дни казахстанского кино, выставка картин с археологическими артефактами Казахстана, этно-фольклорный концерт и опера «Абай» А.Жубанова и Хамиди. Президент Кыргызской Республики С.Жапаров посетил гала-концерт, посвященный официальному открытию Дней культуры Казахстана в Кыргызстане.

Теперь у нас на очереди проведение Дней культуры Кыргызстана в Казахстане. Кроме того, продолжаются работы по вопросу установки памятников Ч. Айтматову и Манасу в г. Нур-Султане и А.Кунанбаеву в г.Бишкеке, а также по увеличению квот, выделяемых ежегодно для бюджетного обучения граждан Кыргызстана в вузах Казахстана.

Таким образом, у Кыргызстана и Казахстана впереди еще много планов, направленных на дальнейшее развитие и поддержание поступательной динамики развития сотрудничества по всем направлениям взаимного интереса, в деле которых мною будут приложены максимальные усилия.

Мақалада тәуелсіздік алған сәттен бастап Қырғызстан мен Қазақстан қатынастарының дамуына талдау жасалып, екі елдің келешегі көрсетілген.

The article presents an analysis of the development and shows the prospects for Kyrgyz-Kazakh relations since the independence of the two countries

Муминов Аширбек Курбанович

ВЕЛИКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСЛАМСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Введение. Академик А.Б. Дербисалиев имел обыкновение останавливаться в Стамбуле во время трансфера авиарейсов, когда он совершал служебные командировки в европейские, африканские и арабские страны мусульманского Востока. При этом он обязательно наносил визиты в Исследовательский центр по исламской истории, искусству и культуре (ИРСИКА). Эти встречи заранее планировались для обсуждения и решения практических вопросов по выполнению проектов, разрабатываемых совместно Институтом востоковедения имени Р.Б. Сулейменова и Исследовательским центром по исламской истории, искусству и культуре (ИРСИКА). Абдсаттар-хаджи предпочитал находиться в гостинице «Мармара-Делюкс», которая располагалась поблизости с корпусом зданий ИРСИКА по улице Эбуссууд [Ebusuud Caddesi]. В такие дни я приезжал в эту гостиницу для его сопровождения в названный исследовательский центр на встречу с его руководством. Абдсаттар-хаджи никогда не опаздывал на встречи. Как обычно в обусловленное время он встречал меня в фойе гостиницы в хорошем приподнятом настроении. При наших встречах он часто рассказывал истории на живом материале, интересные для всех востоковедов. В один из приездов в Стамбул, Абдсаттар-хаджи поделился своими воспоминаниями о своем учителе-востоковеде, дипломате, профессоре Юрие Николаевиче Завадовском (1909-1979). Намечался юбилей этого великого арабиста, дипломата и исследователя истории исламской цивилизации в Центральной Азии. В качестве ближайшего ученика и сподвижника этого ученого, Абдсаттар-хаджи был приглашен на международную конференцию в Москву, посвященную памяти великого востоковеда. Специально для этого события он подготовил пространную статью о жизни и творчестве Ю. Н. Завадовского [1].

Слово об учителе

Хотя и со студенческих лет я знал работы этого специалиста по арабской диалектологии и знатока североафриканских (магрибинских) диалектов [2-3], однако, многое услышанное мною стало настоящим открытием лично для меня. Позже, сравнивая творчество Абдсаттар-хаджи и наследие Ю. Н. Завадовского, я заметил, что будущие успехи А. Б. Дербисалиева, во многом были заложены в его аспирантские годы в стенах Института востоковедения Академии наук в ходе долголетней, упорной, совместной работы ученика и учителя [4]. В этом институте рядом с казахстанским исследователем трудились такие известные востоковеды, как М. А. Коростовцев, Б. Г. Гафуров, Н. И. Конрад, Е. П. Чельшев, С. В. Прожогина, Г. Ш. Шарбатов, М. Н. Османов, Б. Я. Шидфар, Д. С. Комиссаров, И. В. Стеблева, А. Б. Куделин, С. Н. Утургаури, Д. И. Онаева, Г. Ф. Гирс, А. А. Айзенштейн, С. Х. Кямилев, А. Г. Белова, Б. В. Чуков и др.

Эвристические исследования

Одной из главных черт в творческой деятельности А. Б. Дербисалиева было его умение работать с новыми источниками: поиск и обнаружение в фондах восточных рукописей неисследованных сведений по истории исламской цивилизации. Он плодотворно проработал во многих библиотеках, музеях, архивах в Европе (Тоledo, Берлин, Никозия, Афины), Америки (Нью-Йорк, Лос-Анджелес), странах Ближнего Востока (Каир, Стамбул, Тегеран, Пешавар, Эр-Рияд), Дальнего Востока (Сеул, Токио, Пекин) и остальных странах Южной и Юго-Восточной Азии (Куала-Лумпур, Нью-Дели, Сингапур) и др. В этом деле были достигнуты крупные успехи [5, с. 338-342]. Его достижения в этом направлении объясняются, по нашему мнению, его умением обнаруживать, находить доступ к редким фондам в знаменитых и труднодоступных

библиотеках и музеях. В этом ему помогали острота прозрения и дипломатический такт при решении организационных вопросов. В этом мы можем видеть прямое влияние школы Ю.Н. Завадовского в области языкознания и африканистики. Как известно, Юрий Николаевич родился во Франции в семье польских эмигрантов, переехавших туда из территории бывшей Российской империи. Он поступил в Национальный институт живых языков и цивилизаций Востока (ИНАЛКО), где получил блестящее лингвистическое образование. Впоследствии, Ю.Н. Завадовский, находясь в системе министерства иностранных дел Франции, проработал в качестве дипломата в таких арабских странах, как Ирак и Египет. Затем он провел десять лет своей жизни в Алжире, Марокко и Тунисе. Такая же черта дипломата высокого ранга, энциклопедическая образованность, чувство уважения к языкам и культурам разных народов были присущи профессору Дербисалиеву. Посещая многие мусульманские страны, он с огромным уважением относился к местным обычаям, традициям, памятникам мусульманской культуры, письменному наследию ислама. Профессор Дербисалиев умел находить время и возможности для плодотворной работы в рукописных фондах, архивах этих стран. Ему как бы легко и широко открывались двери в труднодоступные хранилища. В них ему оказывали консультационную помощь самые опытные библиотекари, специалисты и хранители фондов.

Гениальные мыслители

По своему возвращению из Европы, профессор Ю.Н. Завадовский был направлен в Среднюю Азию для работы в Институте востоковедения в Ташкенте (1953-1961). В то время, здесь разрабатывался проект по изучению научного творчества и наследия крупнейших средневековых мусульманских мыслителей Абу Насра ал-Фараби, Абу Райхана ал-Бируни, Ибн Сины, Мухаммада ибн Мусы ал-Хорезми, Ахмада ал-Фаргани и других. Юрий Николаевич занимался переводами «ал-Канун фи-т-тибб» Ибн Сины, избранных произведений ал-Бируни на русский язык и редактированием философских трудов Абу Насра ал-Фараби [6]. Даже после переезда в Москву, эта тема продолжала интересовать ученого.

Особое значение имела совместная научная поездка учителя и ученика, предпринятая в 1975 г. по старинным городским центрам южного Казахстана. Были осмотрены и изучены Отрар, Темирлан, Сайрам и другие города. Сравнительное изучение местных археологических, этнографических данных и сведений средневековых письменных источников, осветили великий вклад казахстанских ученых в развитие исламской цивилизации. Свои гипотезы по части потенциальных возможностей исламских источников, в деле изучения научного наследия казахстанских ученых, Юрий Николаевич смог передать своему ученику. Начиная с этого момента Абдсаттар Дербисалиев стал вплотную заниматься изучением биографий и произведений мыслителей-выходцев из Казахстана. Вера в то, что каждый из вновь открываемых персон, достоин высокого научного внимания, придавала силу и энергию начинающему исследователю.

Историко-филологические исследования

Выявляемые факты, события, биографии ученых из первоисточников предстояло подвергать тщательному филологическому анализу. Тут конечно пригодилась навыки, та лингвистическая и литературоведческая подготовка, пройденная у Завадовского. В ходе зашифровки текстов, устанавливались конкретные имена, биографии людей, значения исторических реалий по освещению интеллектуальной среды в средневековых казахстанских городах. Результаты проведенных исследований были опубликованы в объемной монографии [7]. Каждая биография, каждое название произведений, упомянутых в данной монографии, стали подспорьем для последующих исследований по

истории и культуре средневекового Казахстана. Были открыты сотни новых имен, названий их оригинальных произведений, детали творческой работы нескольких поколений ученых на протяжении многих столетий. Главным результатом этих изысканий, стало открытие новых мусульманских городских центров, установление новых черт интеллектуальной жизни, процветавшей в них. Вновь обнаруженные сведения отражали средневековую городскую культуру, они зафиксировали то состояние расцвета мусульманской цивилизации в них, содержали в себе научные открытия выходцев из средневекового казахстанских городов. Этот клад исторической информации отразил их вклад в развитие исламской цивилизации, содержал конкретные примеры их открытий. Требовалось расширить существующий круг источников, дополнять их сведения другими фактами, извлекаемыми из параллельных первоисточников.

Археографические изыскания

Главным достижением профессора Дербисалиева за все годы его деятельности, по нашему мнению, можно считать скрупулезное изучение памятников историко-биографической литературы, по части извлечения из нее биографий ученых-выходцев из Казахстана. Куда бы он не ездил, в каком фонде он не работал, везде был изучен этот жанр мусульманской литературы на предмет наличия в ней искомой информации.

Другим поучительным примером для источниковеда мы считаем его работы по выявлению сведений о биографии Хибаталлаха ат-Тарази, по атрибуции, подготовке к изданию его сочинения «Шарх ‘акидат ат-Тахави». При этом, им был впервые использован принстонский список этого произведения, созданного в рамках теологического учения ал-Матуридийа.

Особую ценность имеют его труды по открытию новых страниц в изучении деятельности и наследия Мухаммад Хайдара Дулати. В результате долголетних изысканий были открыты: второе произведение этого автора – «Джахан-нама», эпитафия на его могиле в Сринагаре. Эти достижения стали известны по его ценным публикациям.

Открытие школы Исбиджаба

Накопление единичных сведений об ученых средневекового города Исфиджаба, привело к открытию целой школы в области мусульманского права. Сначала в памятниках литературы жанра «табакат ал-ханафийа» были выявлены имена четырех мусульманских юристов родом из этого города. Впоследствии, в библиотеках разных стран были выявлены многочисленные списки четырех их произведений. Однако, существовала путаница в принадлежности определенных текстов к разным авторам. Со стороны исследователей была проделана кропотливая работа по атрибуции текстов. В итоге, было установлено, что такое неверное представление в идентификации сочинений в области практической части мусульманского права, возникало вследствие одновременных ошибок, допущенных со стороны переписчиков, пользователей рукописными книгами, разработчиков библиотечных каталогов и т. д.

Идентификация разных списков трех сочинений, создала основу для проведения новых диссертационных исследований. Так появились работы по деятельности и творчеству трех юристов – Баха’ ад-дина ал-Исбиджаби, ‘Ала’ ад-дина ал-Исбиджаби, Ахмада ибн Мансура ал-Исбиджаби [8-9]. По результатам этих исследований было установлено, что в Исбиджабе в XI-XII вв. сформировалась местная школа в ханафитском *мазхабе*. Как отражение творческой работы нескольких поколений юристов, появились три сочинения местных авторов в области практической части права (фуру’ ал-фикх). Эти работы имеют ценность для восстановления местных черт социальной и интеллектуальной жизни Исбиджаба. Впоследствии было установлено, что эти юристы были приглашены в столицу Караханидов (999-1211) – Самарканд, в качестве шайх ал-ислама, имамов и *мударрисов*. Их вовлеченность в среду улемов стольного города

обеспечила введение трудов этих авторов в научный оборот, что в конечном счете содействовала распространению списков их трудов и сохранности этих произведений в мировых фондах рукописей.

Антропологические исследования в странах мусульманского мира

Во время своих дипломатических поездок А.Б. Дербисалиев был нацелен на исследовательские поиски. Во время официального приема в посольства Казахстана в Египте, он познакомился с представителями семьи Абу Насра Мубашшира ат-Тарази (1897-1978), великого ученого-выходца из Тараза. Были проведены несколько интервью, по итогам которых появились статьи и новые перспективы для изучения исламской культуры в Казахстане в новый период. Эти новаторские исследования послужили отправной точкой для доставки в Казахстан богатого семейного архива Мубашшира и Насраллаха ат-Тарази, инициации новых монографических исследований со стороны последователей исследователя – Палторе Ыктыяр, Шамсадин Керимова и др.

Идеи А. Б. Дербисалиева по изучению биографии Мирза Ахмада ибн Худайдада ат-Тарази и его сочинения «Фунун ал-балага» обосновали фундамент для открытия нового направления в тюркологии – вклад казахстанских ученых в развитие лингвистических учений.

Хусам ад-дин ас-Сигнаки – основатель богословской школы в Золотой Орде

Достижения профессора Дербисалиева в деле изучения биографии и творчества Хусам ад-дина ас-Сигнаки, одной стороны, анализ линий передачи знания внутри ханафитской юридической школы и матуридитской теологической школы, привели к открытию целой школы в истории интеллектуальной жизни в Золотой Орде. Многочисленные сочинения представителей этой школы – Хусам ад-дина ас-Сигнаки, Джалал ад-дина ибн Шамс ад-дина ал-Гурлани, Мухаммада ибн Мухаммада ал-Кардари, Джалал ат-Тарджумани и его продолжателей в таких городах, как Джанд, Барчинлыг, Джурджанийа, Сарайчук, Сарай, Хаджжи-Тархан, Крым и др., содержат ценные данные по истории, культуре народов Золотой Орды.

Заключение

Изучение трудов профессора А. Б. Дербисалиева по деятелям и центрам исламской культуры в Казахстане помогает высветить основные направления культурных взаимовлияний региона с мусульманским миром:

1. Юго-западное направление (VIII-XIII вв.). Традиционно сильными были взаимоотношения со странами Ближнего и Среднего Востока.
2. Северо-западное направление (XIV-XV вв.). Оно активизируется в эпоху расцвета Золотой Орды (1227-1502), в условиях оживления северного участка Великого Шелкового пути.
3. Южное направление (XVI-XVII вв.). Усиление связей с Индийским субконтинентом может быть объяснено ослаблением связей со странами Ближнего Востока, возникшим в результате появления Сефевидского государства (1501-1736).
4. Северное направление (XVIII-XX вв.). Оно привело к близким контактам с татарскими мусульманскими общинами, активными на трассах Малого Шелкового пути между Россией и Китаем.

Вышерассмотренное, показывает высокую значимость научного наследия академика А. Б. Дербисалиева. В связи с этим, было бы целесообразно проводить на базе университета Нур-Мубарак ежегодные исламоведческие чтения памяти имени академика Абдсаттара Дербисалиева.

Использованная литература

1. Шейх Абсаттар хаджи Дербисали. Слово о моем учителе // В поисках утраченного Востока. Ю.Н. Завадовский. Очерк жизни и творчества. Автобиографический роман / Составление и комментарии С. Ю. Завадовской и Е. Б. Смагиной. Приложение 5. – Москва: «Викмо-М», 2014. – с. 475-485.
2. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба. – Москва, 1962;
3. Завадовский Ю.Н. Берберский язык. – Москва, 1967.
4. Дербисалиев А.Б. Арабоязычная литература Марокко. Основные этапы развития. – Алма-Ата: «Наука», 1983.
5. Муминов А. К. Абсаттар Дербисали – видный богослов и общественный деятель // Материалы международной научно-теоретической конференции «Абсаттар Дербисали и вопросы востоковедения и духовности», посвященной 60-летию Председателя Духовного управления мусульман Казахстана, Верховного муфтия, академика АН ВШ РК, доктора филологических наук, профессора Абсаттара хаджи Дербисали. – Алматы: «Қазақ университеті», 2007.
6. Завадовский Ю.Н. Абу Али ибн Сина. Жизнь и творчество. – Душанбе, 1980.
7. Дербісәліев А. Қазақ даласының жұлдыздары. Тарихи-филологиялық зерттеу. – Алматы, 1995.
8. Кайрбеков Н. Е. Место и значение Мухаммада ибн Ахмада ал-Исбиджаби в истории мусульманского права в Центральной Азии (на основе данных его сочинения «Зад ал-фукаха») / Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по специальности «6D020600 – Религиоведение». – Алматы: «Нұр-Мұбарак Египетский университет исламской культуры», 2017.
9. Манабаев Б.М. Орталық Азия мұсылман құқығы тарихындағы ‘Али ибн Мұхаммад әл-Исбиджабидің (535/1141 қ. б. ж.) орны мен маңыздылығы / Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по специальности «6D020600 – Дінтану». – Алматы: «Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті», 2017.

Мақалада ұлы адам, аса білікті маман, шығыстанушы, тарихшы, ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Ә.Б. Дербісәлі туралы естелік ұсынылған.

Құлбарақ Сәмен Оразғалиұлы

М.Х. ДУЛАТИДІҢ «ЖАҒАН НАМЕ» ДАСТАНЫ – ШЫҒЫСТЫҚ ӘДЕБИЕТ ҮЛГІСІНДЕГІ ЖӘДІГЕР

ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен қолға алынған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы тарихымыз бен мәдениетімізге, тарихи тұлғаларымызға тың көзқараспен қарауға, бұрын белгісіз болып келген жаңа дүниелердің ашылуына, зерттелуіне серпін берді.

Орта ғасырлық көрнекті тұлға, әйгілі тарихшы, қолбасшы Мұхаммед Хайдар Дулатиді, ең алдымен, білікті тарихшы ретінде білеміз. Оның «Тарих-и Рашиди» еңбегінде [1] Қазақ хандығының құрылуы, алып жатқан мекені, тарихи жағдай, хан тұлғалары туралы нақты жазба қалдыруы – Қазақ мемлекеттілігінің тарихындағы баға жетпес құнды дерек болды.

Дегенмен, оның екінші бір басты қыры – өз заманының дарынды ақыны, жазушысы, ойшылы болғанын да баса айтуымыз қажет. Мұхаммед Хайдардың негізгі

еңбегі болып саналатын «Тарих-и Рашидиде» оның жазушылық қолтаңбасы айқын көрінеді. Ортағасырлық исламдық-түркілік әдеби дәстүрді берік сақтаған автор, қажетті тұста оқиғаны, табиғатты, ортаны суреттеуге, кейіпкерлерінің портреттерін беруге, психологиялық мінездемелерге баруы, ара-арасында ойды поэзиялық көтеріңкі леппен түйіндеп отыруы, философиялық ой-толғамдарға кезек беруі шығармаға әдеби сипат берген.

Ал, М.Х. Дулатидің бізге жеткен екінші шығармасы «Жаһан наме» дастаны [2] – таза поэзиялық туынды. Бұл әдеби жәдігердің қазақ оқырмандарына жетуде шығыстанушы ғалым, академик Ә. Дербісәлі үлкен еңбек сіңірді, ежелгі түркі-шағатай тілінен Берлин нұсқасы бойынша жолма-жол аудармасын жасап, алғашқы терең, монографиялық зерттеу жүргізді.

Көркем шығарма – автор дүниетанымының, суреткерлік ұстанымының көрінісі. Белгілі жағдайда туындыдан жазушының өз тұлғасы – автор бейнесі көрінеді: заманында оны қандай жағдай мазалады, нені аңсады, қандай қиындықтарды басынан кешті, дүние, өмір туралы көзқарасы қандай болды – осының және өзге де жайлардың жауаптарын шығармадан аңғаруға болады. Яғни, шығарма белгілі бір идеясыз, өмір, заман, адамдар туралы өзіндік көзқарас-ұстанымсыз жазылмайды. Туындыда, сондай-ақ, автордың басынан кешкен оқиғалар іздерінің көрініс беруі де заңдылық. Сондықтан да, қазақ халқының даңқты перзенті Мұхаммед Хайдар Дулатидің адамдық, ойшылдық тұлғасын тану мен таразылауда «Жаһан наме» дастанының маңызы ерекше деп білеміз.

Екіншіден, қандай көркем шығарма болмасын, әдебиеттің көркемдік талап үддесінен, биігінен шығуы тиісті. Бұл ретте автордың дарыны мен жазушылық шеберлігі, туындының орындалу деңгейі аңғарылады. Міне, осы ыңғай тұрғысынан таразылағанда, М.Х. Дулати «Жаһан наме» дастанында өзіне дейінгі әдеби дәстүрді терең игерген және көркем шығармаға тән барлық көркемдік компоненттерді орнымен пайдалана білген дарынды ақын болды деуге толық негіз бар.

Шығарма кіріспеден, негізгі бөлімнен, эпилогтан тұрады. Кіріспеде мұсылмандық әдеби дәстүрге сай Жаратушыны жырға қосып, Мұхаммед (с.а.ғ.с.) пайғамбарымыз бен оның төрт серігіне (Әбу Бәкір, Омар, Осман, Әлі) сыпаттама беріледі. Мырза Мұхаммед Хайдардың Аллаға сенімі – қасаң қағида емес, оның өмір туралы, адам өмірінің бейопалығы, өткіншілігі туралы көзқарасымен тығыз ұштасып келеді.

Болар адам ұлында һәм осы хал,
Біресе – кемел, біресе зауал.

Зауал болмаса [шексіз] байлық болар еді,
Жаһан адаммен толар еді.

Опасыз ғой бұл дүние, ей дос!
Опа болған болса, қане, ол мейірім [2, с. 49], -

дейді толғанып. Ой толғаудағы «кемел» және «зауал» ұғымдарының мағынасы кең. М.Х. Дулати балалық шағынан бастап өмірдің ауыртпалығын көп тартты. Екі жасқа толар-толмаста анасы қайтыс болса, әкесі Мұхаммед Хүсейін Мұхаммед Шайбани кісілерінің қолынан қырық жасында өлтіріледі. Жетім қалған Мырза Хайдар қиын күндерді басынан кешіреді. Бірнеше жыл Кабулде бөлесі Бабырдың қолында тұрып, одан соң Жүніс ханның немересі – Әбу Саид ханның қолына барады. Талай қиыншылық сәтте достан айырылып, туған өлкесінен жырақ кетті. Мұның барлығы оның жан дүниесіне терең ізін салып өткен-

ді. Сондықтан да, автордың дүниенің жалғандығы, бүгінгі жақсы өмірдің ертең қайғыға ұласуы жөніндегі философиялық ой-толғамдары өз өмірінің тәжірибесінен алынды.

Мұндай ой-толғам сабақтастығы М.Х. Дулатиге дейінгі және одан кейінгі шығыстық-мұсылмандық әдебиет үлгілерінде молынан ұшырасады. XII ғасырдағы түркі әдебиетінің көрнекті өкілі Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» шығармасында: «Өмір тәтті, бүгін қолың жеткенде, Удай ащы, ертең тастап кеткенде» десе, адам өмірінің бейопалығы мен Хақты сүю мотиві Қожа Ахмет Йассауи хикметтерінде жалғасын тапты. Бұл үрдіс қазақ әдебиетінің халық ақындарының шығармаларында да, ұлы Абайда да кездеседі.

Дастанның кіріспе бөлімі сондай тарихи-өмірбаяндық сипатпен өрістетіледі. Бұл жөнінде Ә. Дербісәлі: «Ал 35-бәйіттен бастап «Тарих-и Рашидидің» «екінші дәптерінде» тәптіштей жазған өмірбаянын мұнда қысқаша өлеңмен жырлауға көшеді» [3, с. 8] дейді. Өндіжан аймағында тұрған кездері, мұнда Әбу Бәкірдің шапқыншылық жорық жасағанын суреттеп, оның халыққа жасаған зұлымдық әрекеттеріне Саид ханның әділеттілігі мен парасаттылығын қарсы қояды.

Кіріспенің соңғы бөлігінде дастанның жазылу тарихынан, не себепті көңілі қайғыланып, қолына қалам алғаны жөнінде ой толғайды.

Аттандым әмірімен Алланың,
Шығып жолға пәрменімен патшаның.

Бір жегім бұдан жиырма жыл [бұрын],
Болып еді тағы бір [рет] сол жақта, -

дейді. Әрине, бұл автордың өзі. Бұл туралы Ә. Дербісәлі: «Қала-и зафарда Мырза Мұхаммед Хайдар жас кезінде шайбандықтардан қашып, Кабулдегі бөлесі Бабырға бара жатқанда (1508-1509) жылға жуық тұрған-ды. Сөйткен, өзіне пана болған қамалға ол енді, міне, тағдыр жазмышымен жиырма жылдан соң оралып отыр. Өзін қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай мәпелеген мейірімді бөлесі Мырза Хан, бірақ, бұл кезде тірілер санатында жоқ еді. Сондай-ақ, ол мұнда танысып, табысқан, бірге болған, бірге жүрген достарынан да ешкімді кездестіре алмайды. Сондықтан да, өткен күндерді ол қайғыра да мұңдана еске алады» [3, с. 11], – дейді.

Бәрін де таныдым жүріп сол кезде,
Бәрі де көзіме көрінді аян.

Сол бақ, дала және үйлер баршасы,
Тұр орнында бәрі өзгеріссіз.

Кезінде ол жамағатпен бір боп едім,
Сол жай, үйлерге шын дос едім.

Бірінің де ізін көрмедім сол кезде,
Қараңғы тартты көзіме жаһан.

Құлазып көңілім, ойым да тым зарлы,
Қатты жыладым егіліп ұзақ, -

деп жазады ақын. Жаратушыға, хазіреті Мұхаммед (с.а.ғ.с.) пайғамбарымызға, оның сахабаларына арнаған мадақ жырында да автор дүниенің жалғандығын «кемел» мен

«зауал» ұғымы арқылы алға тартатын. Сол ой-толғамның жалғасы қуаныш пен қайғының, жақсылық пен жамандықтың қатар жүруі мұнда да өз көрінісін береді.

Кіріспе соңында шығармашылық психологиясы суреттеледі:

Олардан ажырағандықтан зарлымын,
Таңсәрі болды, әлі ояумын.

Мұң мен ойдан әбіржулімін,
Көзімнен ұшып ұйқы мазасызбын.

Опасыз дүние айналымына сеніп,
Етуге болмайды екен жаһаннан үміт.

Автордың қолға қалам алуы – үлкен ой толқынысының нәтижесі. Аз ғұмырында көпті көрді. Талай жерді шарлады, тау мен су асты. Талай қан майданда шайқасқа түсті, жеңістің де, жеңілістің де дәмін татты. Жақын достар, қамқоршы адамдар тапты, олардан тағдырдың жазуымен айырылып та жатты. Осының бәрі жинақталып келгенде, ішкі толқыныс ойды образбен сыртқа шығарудың, көркем бейнелеудің қажеттілігін туғызды. 1529 жылдың желтоқсанынан 1530 жылдың көктеміне дейін Саид хан мен Мырза Мұхаммед Хайдардың Қала-и Зафарды қоршап тұруы дастанның бастап жазылуына мүмкіндік берді.

Дастанның негізгі бөлімі «Жаһан наме» дастанының құрылымы деп аталып, «Тақтың әңгімесі», «Фируз шаһтың әңгімесі», «Үлкен бокалдың әңгімесі», «Фируз шаһтың әңгімесі», «Білте шамның әңгімесі», «Фируз шаһтың әңгімесі» деген тараулардан тұрады.

Шығарманың негізгі тақырыбы – сүйіспеншілік, махаббат. Дегенмен, біздің пайымдауымызша, мұндағы сүйіспеншілік жайы мейлінше кең ұғым. Әке мен бала, ана мен бала арасындағы, туған жерге деген ыстық ықылас, достар арасындағы қимас сезім, адал достық жырлануымен қатар, басты кейіпкерлер Фируз шаһ пен Назбой сұлу арасындағы жалынды махаббаттың хикаялары, қиындықтарды жеңіп шығуы баяндалады.

Өнер туындысына қойылатын басты талаптың бірі – әсерлілік. Шығарма оқиғасының қызықты дамып, оқырманын еліктіріп, үйіріп отыруы тиіс. Автор бұл ыңғайда шеберлік танытады. Негізгі бөлімдегі шығарманың сюжеттік дамуы шығыстық аңыз желілеріне құрылған. Әйткенмен, оқиғаның өрістеуі мен сюжеттік байланыстардан, авторлық ой түйіндеулерден түркілік дүниетаным көрінеді.

Дастан оқиғасы Шаһсауар патшаны суреттеумен басталады. «Бағындырған еді жеті ықылым елді, Қазынасында дүниенің байлығы» деп суреттейді. Бірақ, оның жасы екі жүзге жетсе де, бір перзентке зар еді. Мазар және мазараттарға зиярат етіп, Құдайдан бала тілейді. Ақыры, зар тілегі қабыл болып, Алланың қайырымымен оған перзент береді. Оның атын Фируз шаһ қояды. Ғалым Ә. Дербісәлі шығармадағы бұл желіні автордың өз өмірімен байланыстыра қарастырады: «Жаһан намедегі» Шаһсауар патшаның құдайдан бала тілеп ел кезіп кететін жері мырза Мұхаммед Хайдардың өміріне ұқсас. Поэманың осы деталін ол өз өмірбаянынан алған. «Тарих-и Рашидиде» ұлы ғалым: «...бұл жаманнемеге дейін менің ата-анамның төрт қызы бар екен. Олар содан әулие-әнбиелер мазаратына зиярат етіп, ұлы Жаратушыдан ұл беруді сұрап жалбарынады. Ұзақ мінажат пен жалбарыныштан соң өмірге мына жаманнеме келіпті. Сол себепті де ата-анамның маған деген сүйіспеншілігі шексіз еді» [4] деп жазады. Ғалым Ә. Дербісәлінің ғылыми тұжырымын толық қуаттаймыз. Туынды желісінде автордың өз өмірінің сабағын пайдалануы – шығармашылық заңдылығы.

Сонымен қатар, «бір перзентке зар болу» мотиві қазақ эпосының барлық шығармаларында дерлік кездеседі [5]. Көптеген жырларда кейіпкерлердің (әке-шешесінің) психологиялық жай-күйін, арман-мұратын тереңнен суреттеп, дүние есігін ашар ендігі қаһарманның тегін жан еместігін білдіретін шығарманың басқы, негізгі бөлігі саналса, Майкөт ақын жырлаған «Ер Нәрік» жыры түгелімен «бір перзентке зар болу» мотивіне құрылған.

Фируз шаһ түсінде перінің қызын көріп, ғашық болады. «Ерекшеленіп отыр екен бір перизат, Жүзі ай, көзі шолпан, бойы шамшат». Мұндай желі шығыстық сюжеттегі қисса-дастандарда («Бозжігіт», т.б. жырлар) [6] көп кездескенмен, қазақтың байырғы әдебиет үлгілеріне тән емес. Оның себебі, перінің қызы (жын-сайтан, мыстан кемпір т.б.) қазақ ұғымында жағымсыз бейне, қастандық, зұлымдық иесі болып суреттеледі. Бұл, біздіңше, қазақ халқының өзіндік дүниетаным ерекшелігін аңғартады. Бұған мысалға ең көне ауыз әдебиеті үлгісіне жататын «Ер Төстік» ертегісіндегі перінің қызы Бекторыны айтуға болады. Бекторы – ертегіде Ер Төстіктің басында кездесетін әр алуан қиындықтардың бас себепшісі, қаскөй болып көрінген.

Алайда, ес-түссіз ғашық болған перінің қызы Назбой сұлумен Фируз шаһтың жолығысу мүмкіндігі туады. Әрине, шығарманың бұл бөліміне ертегілік, қиял-ғажайыптық сипат тән. Аңшылықта қоршауды бұзып-жарып қашып шыққан киіктің соңынан жалғыз қуған Фируз шаһ перілер мекеніне жетіп, Назбой сұлумен кездеседі. Шығармада қандай да бір іс-әрекеттің өзіндік дәлелі болуы қажет. Мұны әдебиеттану ғылымында мотивировка дейді, дастанда ғашықтардың бір-бірімен кездесуінің сюжеттік дәлелі киік болып көрінген. Мұндай үлгі халық шығармашылығында молынан кездеседі. «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісіндегі көп қыздың арасынан Күнікейді табуға жәрдемі тиетін құмырсқа, сондай-ақ, «Мұңлық-Зарлық» қиссасында [6] әкесі Шаншар хан мен Зарлық кездесуіне себепші болатын киік, тағы басқа.

Дастанда көңіл аударарлық жай – перінің қызы Назбой сұлудың шартынан туындайтын тастың, үлкен бокалдың, білте шамның әңгімелері мен оларға қатысты Фируз шаһтың баяндайтын аңыздық әңгімелері. Бұл әңгімелер, біріншіден, шығарма оқиғасының қызықтылығын, әсерлілігін күшейтсе, екіншіден, мұнда өмір, тіршілік, адамдардың қарым-қатынасы туралы философиялық ойлар түйінделеді, үшіншіден, шығарманың басты идеяларының бірі – Жаратушының мейірім-шапағаты түссе, соның жолы болып, бақыты ашылатындығы түйінделеді, төртіншіден, Фируз шаһ пен Назбой сұлудың образы толыға, тереңдей түседі. Жалпы, М.Х. Дулати көркем әдебиеттің шартын терең түсініп, шығарманың сюжеттік дамуы мен композициясын шебер құра білген.

Әдебиет зерттеушісі С. Қосан Фируз шаһ атынан баяндалатын аңыздық желілердің 3. Нахшабидің «Тотынама» кітабынан алынып, шығармашылықпен пайдаланылғанын жақсы аңғарған [7]. Аңыздық желілерде қатысушы кейіпкерлердің іс-әрекеттері тепе-тең келіп жатады. Сонда кімнің пайдасына шешілуі керек? Шарт бойынша іс-әрекеттің шешімін қол тигізбей оянып кеткен Назбой сұлу айтуы қажет.

Фируз шаһтың алғашқы әңгімесіндегі төрт достың ішінде тап-таза боп таһарат етіп келіп, екі ракат намазын оқып, көзінің жасын селдей ағызып, Жаратқанға жалбарынып, тілек тілеген молда-ғалымның жолы болады. Назбой сұлу да соны растайды. Аңыздық желідегі мұндай көркемдік шешімнен мұсылмандық дүниетаным, сенімнің көрінісі байқалады. Автор оны кейіпкер болмысымен көркем жеткізген.

Қамқорлық қылып Жаратқан мейірімді,
Рұхсат беріп еді тілегіне сол сәт.

Алланың сақилық бұлтынан бір самал есіп,

Тауып ол мүсіннің мұрны хош иіс.

Кіріп жан, түшкіріп жүріп кетті,
Таң атып, шығып күн, жарқырады жаһан, -

деп суреттейді М.Х. Дулати. Жаратқанға шын пейіліңмен құлшылық етіп, жалбарынсаң, соның жолында әрекет жасасаң, мейірім, шапағаты мол Жаратқан Алла да сені мейірім-шапағатына бөлейді деген идея айтылады.

Автор шығыстық желідегі аңыздарды дастанда шығармашылықпен пайдаланған. Оны өз тарапынан өмірде бастан кешкен, куә болған жайлармен тереңдетеді. Бұл жөнінде ғалым Ә. Дербісәлі: «Дастанға ежелгі үнді ертегісін негіз ете отырып, оған қандай жанама оқиғалар қосуы керек? Шығарманың айтар ойының түп қазығы неде деген мәселелерге жауап іздеп шарқ ұрды. Ақырында поэмаға өзі куәсі болған, немесе естіген әңгімелерін де тарихи дерек ретінде кіргізуді ұйғарды. Мысалы, «үшінші шарттағы» білте шам әңгімесінен кейін Фируз шаһ баяндаған «екі дос жайлы хикаяға» автордың өз әкесі мен Ташкенттің билеушісі Махмұт хан арасындағы достық негіз болған сияқты. Ол жайлы автор: «...әкем Мұхаммед Хүсейін мен ханның достығының беріктігі сонша, олар дайымы бір үйде, бір бөлмеде тұрды – хан үйінің оң жақ бөлігі әкеме берілген-ді. Үй шаруасында да әкем ханға таптырмас серік болды. Ханға не әкелсе, соның бәрін әкеме де әкелетін. Егер хан атпен жолға шықса, онда біреуі ханға, екіншісін әкеме деп ат әкелетін. Егер хан жаңа көйлек кесе, дәл сондай көйлекті әкеме де әкелетін. Сөйтіп, хан Қаракөз бегімге үйленгенге дейін қайсы бір іс болмасын екеуінің арасы ажыраған емес... Әкеме хан өзінің үйленуіне байланысты гаремге кетуге тура келетінін, ал әкемнің құжырада жалғы қадып қоятынын, мұның өзі достыққа жатпайтынын айтып ғафу өтінетін» [1], – деп жазады.

Фируз шаһ әңгімесінде екі дос қарақшыларға тап болып, солардың қолынан қаза тапса, Махмұт хан мен Мұхаммед Хүсейін де Шаһибек хан жендеттерінің қолынан жазықсыз мерт болады. Ақын дастан оқиғасына сөйтіп тек Саид хан ғана емес, сондай-ақ, өз отбасына қатысты осындай деректерді де пайдаланған», - дейді.

Тұтастай алғанда, «Жаһан наме» дастаны – Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің әйгілі тарихшы, өз заманының қайраткері, әскери қолбасшы ғана емес, үлкен ақын, шығармашылық адам болғанын да көрсететін туынды. Автор шығарманы тек махаббат, сүйіспеншілік жайымен шектеп қоймай, өз заманының тарихи шындығын, басынан өткерген жайларды кейіпкерлер тағдыры арқылы суреттейді. Әдеби амал-тәсілдерді шебер пайдалануымен, тіл көркемдігімен әдеби дәстүрлі терең игергенін көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дулати М.Х. Тарих-и-Рашиди: әдеби-мемуарлық шығарма / Ауд. Мұхтар Қазыбек, Әбсаттар Нұралиев. – Алматы: «Мирас» баспасы, 2015. – 768 б.
2. Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати (Аяз). Жаһан наме (Дастан) / Құрастырған Әбсаттар қажы Дербісәлі. – Алматы: «Білім» баспасы, 2006. – 432 б.
3. Дербісәлі Ә. Жақсыдан қалған жәдігер. Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати (Аяз). Жаһан наме (Дастан) / Құрастырған Әбсаттар қажы Дербісәлі. – Алматы: «Білім» баспасы, 2006. – 432 б.
4. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, и Л.М. Епифановой. Изд. «Фан», АН РУз. Ташкент, 1996; – Алматы: «Санат», 1999 (екінші басылымы).
5. Ақсаут. Батырлар жыры. Екі томдық. I том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1977. – 367 б.

6. Ғашық-наме. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. Құраст. Ү. Субханбердина. – Алматы: «Жазушы», 1976. – 472 б.

7. Дулатитану белестері: Ғылыми жинақ / Құраст. С.Құлбарақ. – Тараз: «Тараз университеті» баспасы, 2018. – 320 б.

«Джахан-Наме» – представляет мировоззрение и принципы Мухаммада Хайдара Дулати. В произведение отображается образ писателя-автора: какое состояние волнует его в эпоху, чего он жаждет, какие трудности испытал, его отношение к миру и к жизни – ответы на все предпосылки можно увидеть в произведении. В работе также показаны следы событий, которые пережил автор. В связи с чем поэтическое произведение «Джахан-Наме» славного сына казахского народа Мирзы Хайдара имеет особое значение в познании и сопоставлении человека, как мыслящей личности.

«Djakhan-namme» represents Muhammad Haidar Dulati's worldview and principles of painting. In a well-known case, the work displays the image of the writer-author: what state worries him in the era, what he craves what difficulties he experienced, what attitude to the world, life-the answers of this and other premises can be seen in the work. The work also shows traces of events that the author experienced. Therefore, the poetic work «Djakhan-namme» of the glorious son of the Kazakh people, Mirza Haidar, is of particular importance in the knowledge and comparison of the human, thinking personality.

**Абдуллаев Икрам
Махмудов Рауфжон**

ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ АВЕСТИЙСКИХ СЛОВ, ИМЕЮЩИЕ ОТНОШЕНИЕ К КУЛЬТУ И ВЕРЕ В СТАРОУЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

В процессе исследования генезиса слов, имеющих отношение к культу и вере, и широко употребляющихся в узбекском языке, можно наблюдать то обстоятельство, что большая часть из них встречается и в «Авесте», а также, они обладают отдельными авестийскими элементами. Это связано с тем, что тюркские народы сыграли огромную роль в возникновении «Авесты». Данные слова можно разделить на несколько тематических групп. Это:

- 1) наименования богов;
- 2) наименования, связанные с понятием пророчества;
- 3) наименования, связанные с понятием ангела;
- 4) слова, связанные с богослужением;
- 5) слова, определяющие понятия, связанные с загробной жизнью;
- 6) названия, связанные с мифологическими представлениями.

В связи с тем, что в своих прежних исследованиях мы касались вопроса наименования богов [1, с. 38], остановимся на анализе отдельных слов, входящих в другие группы. В узбекском языке существует целый ряд слов, определяющих понятие пророчества. Однако, из них лишь в слове *пайгамбар* (пророк) имеется авестийский элемент. Данное слово используется в форме *пайгамбар* پيغمبر или *паёмбар* پیامبر. Его вторая форма характерна, прежде всего, для стихотворной речи [2, с. 62]. В развитии

узбекского языка после XIV века, указанное слово стало активным образом определять данное понятие в сравнении с его наименованиями на тюркском языке *савчи*, *ялавач* [3, с. 180]. Слово «пайгамбар» исторически возникло из двух частей: *пайгом* پیغام и *бар* بر. *Пайгом* پیغام - означает “весть”, в языке зебоки используется в форме *rêghâm*, в языке гийлаки - *peughâm*. Данная форма имеет один корень со словом *паём* и представляет собой его синоним. *Паём* в «Авесте» приводится в форме *paitigâta*, в языке пехлеви - *pêtât*. Слово *пайтом* также используется именно в значении «весть», и данное слово в языке пехлеви использовано в форме *paitât* [4, с. 434]. Вторая часть *бар* - بر - имеет значение “доставлять”, “доводить” [5, с. 56].

Пайгамбар, представляя собой измененный вариант слова *пайгомбар*, используется в осетинском языке в форме *rexumbar* или *raxumber*, в языке гийлаки - *paugombar*. Если в широком смысле, слово *расул* определяет человека, доставляющего весть, то в узком значении, означает лицо, указывающее праведный путь, предначертанный Богом.

Одним из названий, связанных с понятием ангела, является слово *фаришта*, именно элемент *бар* из слова *пайгамбар* встречается в слове *фаришта* فرشته [6, с. 63]. Ибо само слово *фаришта* в санскритском языке использовалось в форме *prêshita*, имеет структуру *êsh+pra* и означает «оповещающий», «доставляющий весть» [4, с. 1463]. Видный ученый К.Бартоломе отмечает, что данное слово в древнеиранском языке существовало в форме *fraishta*, было образовано из структуры *aish+fra* и использовалось в значениях «ходатай», «доставляющий весть» [7, с. 31]. Слово *фаришта* в «Авесте» использовано в форме *fraêshita*, в армянском языке - *hreshtak*– (образовано на основе *frêshatak*, в северо-западных диалектах фарси - *frishtah*, а в юго-западных – *fristah*). Такие глаголы, как فرستادن – отправлять, посылать, распространять [5, с. 228]; استادان - обучать, наставлять [8, с. 72-73], так же появились на данной основе. Помимо этого, вторая часть слова *фаришта* «*shta*», в значении *просвещать, учить, обучать*, послужила основой для появления глаголов в английском языке *study* – *учиться, обучаться*, в русском языке – *читать* и существительных, определяющих лицо на языке фарси *устоз, устод* (наставник, учитель).

В узбекском языке для определения понятия ангел также используется слово *суруш*. В частности, данное слово можно встретить в двух местах в произведении Агахи «Фирдавс ул-икбол». Если в отрывке: «бу кайфияти вуқуъин фаросат юзидин англаб, Суруши гайбий ва малҳами лорайбидек...» [9, с. 20] слово *суруш* в качестве имени собственного определяет собой название ангела вдохновения, то в отрывке: «Ул ҳазрати гояти шафқат ва камоли мурувватдин, балки илҳоми суруши давлат ва ишорати арвоҳи қусдий...», наблюдается его использование в значении *вдохновение по-ангельски*, а слово «суруш» представляет собой прилагательное, образованное от нарицательного существительного. Слово *суруш* в «Авесте» приведено в форме *sraosha*, в языке пехлеви - *srôsh*. Слово *sraosha* سرئوشه в «Авесте» используется в значении *повиновение, покорность* (подчиняющийся указам, приносящий указы), в частности, *подчиняющийся повелениям бога, соблюдающий их* [5, с. 461], и данное слово образовано на основе авестийского корня *sru*–(*srav*) – *прислушиваться, внимать*.

У готов слово *sraosha* سرئوشه в большинстве своем использовалось именно в данном значении. В других частях «Авесты» оно также несколько раз использовано в указанном значении. Кроме этого, в «Авесте» слово سرئوشه упомянуто в качестве имени собственного определенного ангела, обладающего особым статусом, а также имеющее оттенки *почтенный возраст* и *большой*. Данный ангел вбирает в себя такие качества, как беспрекословное подчинение и повиновение повелениям Ахурамазды, с точки зрения своего статуса он почитался особым образом. В последующей литературе зороастрийцев

Суруш упоминается в виде ангела, являющегося в судный день в качестве критерия истины.

Помимо этого, в последующей литературе зороастрийцев и персидских словарях Суруш упоминается в качестве божества, определяется как ангел, доставляющий повеления. С данной точки зрения, в книгах на фарси он определяется наравне с Жаброилом (Гавриилом). Как отмечается в *Ясне*, сторонники Ахурамазды обращались за помощью к *Суруш* или *Mumpe*, чтобы избавиться от дива *Аставидод* (приносящий смерть, дьявол) [10, с. 29]. Иранцы каждый семнадцатый день месяца в честь Суруш называют *روز سروش*. Бируни отметил, что у иранцев данный день определяется в виде *so 'rush*, у согдийцев - *sro 'sh*, в хорезмийском языке – *asruf* [4, с. 1133].

В узбекском языке встречается целый ряд слов, связанных с религиозным богослужением, генетический анализ которых показывает, что данные слова имеют очень древнюю основу, и в их появление весомую лепту также внесли тюркские народы. В частности, в узбекском языке одним из слов, связанных с богослужением, является *намаз* نماز, которое в староузбекском языке использовалось в значении богослужения, свойственного только исламской религии (по-арабски салат صلاة), в древнейших вероисповеданиях богослужение также определялось словом *намаз* [6, с. 63]. Данное слово в языке пехлеви имеет форму *namâc*, имеет отношение к слову *нам* в древнеиранском языке в значении *наклоняться, преклоняться* [7, с. 1041]. Если в «Авесте» слово *netah* имело значение «заклинание», данное слово на санскрите звучит как *nâmac*, в языке позанд - *namâzh*, в афганском языке - *nmûnj*, у белуджей - *namâsh, nawâsh*, по-курдски - *nutij, nuti* (в значении молитва, богослужение), в языке зоро - *netâj*, в языке гийлаки – *namâz*, приобретая значение мусульманского богослужения [4, с. 2147].

В узбекском языке, наряду с заимствованными словами из арабского языка, определяющими наименования пятикратного намаза в исламской религии, широко используются и названия времен молитв, имеющие отношение к языку фарси. В частности, одним из них является *бомдод намози* или *намози бомдод*. Данное слово в языке пехлеви используется в виде *bâmdât* – *утро*. Слово *бомдод* и в староузбекском языке, и в современном литературном языке, и в диалектах означает название молитвы, свойственной исламской религии, его генезис связан с зороастрийской верой. Ибо слово «бомдод» исторически приобрело структуру *бом+dod*, часть *бом* встречается в качестве имени божества, управляющего солнцем во время его восхода, который в «Авесте» упоминается под именем *Vatukah* [11, с. 1126]. На этой основе возникли слова из «Авесты» *bama* и из санскритского языка *bhâta* – в значении *лучезарный, яркий*. Слово из фарси *бом* - بام (кровля) также возникло из данного корня. Это связано с тем, что в древности в дома, где проживали люди, свет проникал именно с кровли – верхней части дома. Данное обстоятельство послужило основой для определения верхней части дома словом *бом*. В наименовании кровли из диалекта Хорезма *uchak* также проявляется принцип данного названия. Для появления данного слова основой послужило божество света под именем *Uchaha* [12, с. 15]. А часть слова *dod* представляет собой слово в значении «закон», которое встречается в древнеиранском языке в форме *daita* [6, с. 64].

Еще одним словом, связанным с богослужением, является слово *руза*, которое возникло на основе элемента *руз* и имеет отношение к слову *руз* – *день*. *Руза* – это отказ с раннего утра до захода солнца от еды и питья, а также удовлетворения других потребностей (в арабском языке – *саум*) [13, с. 1489]. Слово *руз* в «Авесте» использовано в форме *raocah* и имеет значение *яркий* [7, с. 1489]. В языке пехлеви данное слово использовалось в форме *roc*, на древнем фарси – *raucah*, в древнеиндийском языке – *rôcish* (в значениях светлый, блестящий, яркий), в армянском языке – *lois* (яркий), в азербайджанском – *ruz* (используются наравне также слова *гүн, гүндүз*), в курдском –

rush, в афганском – *vraj*, у белуджей – *rôc*, *rôsh* (день, солнце), в языке гийлаки – *rûz*. В некоторых тюркских языках, в частности, турецком и азербайджанском, слово *rûza* на основе авестийского *raocah* используется в форме *oruch*. Кстати, «В толковом словаре азербайджанского языка» данное слово определяется следующим образом: *oruc is. (fars. «ruz»din). Mûsəlman dininin tələbinə görə ramazan (orucluq) ayında müsəlmanların gün çixandan gün batana qədər heç bir şey ueyib-içməsi* [14, с. 531]. А в хорезмийском языке слово *руз* – день приобрело форму *rji*. Данное явление нашло свое выражение в слове *nousarji* – *навруз* (*no 'u* – новый, *rag* – фонетически измененный вариант слова сол (год), *rji* – день, то есть первый день года).

Человечество издревле интересовало вопросы о том, что происходит после смерти, куда направляется человек с ее приходом, каково место его пребывания. По этой причине, возникли отдельные представления, понятия, связанные с загробной жизнью, которые получили различные наименования. И в узбекском языке встречается целый ряд наименований, определяющих данные понятия. Если отдельные из них под влиянием исламской религии были заимствованы узбекским языком из арабского, то генезис некоторых из них имеет отношение к древнейшим временам. Одним из таких слов является *тамуг*. *Tamug(g)* – *ад, преисподняя*. Было определено, что оно вошло в древнетюркский язык в V-VII и VIII веках, а с XI века стало использоваться в рукописях [15, с. 503]. Получило широкое распространение в современных тюркских языках, в том числе и в чувашском, здесь данное слово встречается в форме *tamăx*, *tamak*. Данное слово сформировалось на основе согдийского *tmw (ad)* и данный корень связан с авестийским *təmah* – (*мрак, тьма*), с древнеиндийским *tāmas*, ўсо среднеперсидским и парфийским *tamga*. По мнению Д.Маккензи, литературное пехлевийское слово *tom*, по мнению К.Залемана, *tum* из среднеперсидского языка и *tam* (то есть, потемнение кристалла, катаракта) из новоперсидского также появились на данной основе. В пехлевийском языке также используются формы *tum*, *tumik*, которые имеют значение *незрячий*. Последнее –*z (-i)* может быть иранским суффиксом или сокращенным проявлением слова *tamaka-ahū* – *темный мир, тьма кромеиная*, что является противоположностью *светлому миру* – *раю*, или развитием корня в тюркских языках [2, с. 77].

Дузах (ад) دوزخ – известен в качестве противопоставления раю. В качестве религиозного термина определяет понятие места мученичества неверных. В «Авесте» данное слово используется в форме *dujangha* دوزانگه или *dujanghu* دوزانگه и означает *худой мир, неприглядный, мерзкий мир, плохая жизнь*. В языке пехлеви данное слово использовано в форме *dôshaxv*, в «Авесте» иногда на основе древнеиранского *duzhahu*, *duzhaxva* (преисподняя) - в форме *daozhahva* [7, с. 675], в последующих частях «Авесты» - *duzhan(g)hu*, в языке позанд - *dôzhaх*. Слово *дузах* исторически образовалось из двух частей, если первая *душ* – *плохой, дурной* (она имеет и значение *крепость*), то вторая часть *ангха* – означает *мир, свет*. *Ад* в «Авесте» противопоставлен раю или райскому месту, райской жизни и означает место пребывания, жилище, обиталище Ахримана и дивов, место проживания грешников, впавших в заблуждение и лгунов, в этой связи, данное слово определяется иногда и как *дом лжи* или *дворец лжи*. Вечный мрак, что царит в аду, послужил основой для определения его в отдельных случаях, в частности в Бундахишне, в форме *темный мир*.

Uštak (ужмох) – *рай*. В древнетюркском языке с XII века использовался в форме *у́рмақ*, примерно с XII-XIII веков - *uštah*. В современных тюркских языках слово получило определенное распространение. Генезис данного слова имеет отношение к согдийскому *wštm'x* (рай), древнеперсидскому *vahištātama-ahu* (очень хороший мир), среднеперсидскому и парфийскому *vahištāv*, *vahišt*, а в новоперсидском языке оно приобрело форму *bihīšt*. В настоящее время и в узбекском языке используется форма

беҳишт (рай). Если обратиться к историческим корням слова *беҳишт* بهشت, то можно убедиться в том, что оно использовано в «Авесте» в форме *vahishta* и образовано из элементов *vohu*–хороший, и уменьшительно-ласкательных аффиксов *nek* и *isht*. На самом деле, данное слово первоначально имело форму *ваҳишта анху*, его часть *анху* означала *мир, свет*. В языке пехлеви данное слово с сокращением позднее определяемого использовалось в форме *vahisht* [4, с. 327]. Следовательно, *vahishta anghu* означает именно *самое лучшее место* и сокращение его определяемого, то есть объясняется забвением словарного значения *vahi*, обретшего в новоперсидском языке форму *бех* به [5, с. 458], и переходом прилагательного в существительное.

В узбекском языке широко используется и связанное с понятием рая слово *фирдавс*. Оно является еще одним синонимом слова *беҳишт* (рай), в различных письменных источниках можно наблюдать определение данным словом виноградного сада [4, с. 1454]. Данное слово в «Авесте» использовано дважды в форме *pairi-daêza*. *Pairi-daêza* состоит из двух частей. Первая часть *pairi* или *pâiri* означает *округа, окрестности*, вторая часть состоит из инфинитивов *daêza* – *daêz* и имеет значение *собирать, накапливать, сооружать стену*. В эпоху Ахеменидов на иранской земле и на всех подвластных им территориях, в частности в Малой Азии, стало широко распространенной традицией окружать дворцы правителей и аристократов большими садами и аллеями – *фирдавс*. Эти сады, как пишут Ксанф и Плутарх, были окружены плотно высаженными деревьями, между которыми протекала вода. Здесь разводилось множество животных для охоты. Ахеменидские правители заставляли подвластных им наместников и аристократов разводить такие сады. У греков таких садов не было, что весьма привлекало их внимание, а данное понятие определялось словом *parádeisos*. На иврите слово звучало в форме *pardes* (парк, сад), в новоаккадском языке – *pardisu*, в арамейском языке также использовалось данное слово с незначительными изменениями, в армянском языке – *pârdês* (сад). Все приведенные примеры появились на основе древнеиранского корня.

Слово *پارديس* появилось на иврите в результате переселения евреев в Вавилон и, в частности, использовано в отдельных частях «Ветхого завета». Слово *фирдавс* два раза встречается и в коране. Следовательно, данное слово перешло из религии евреев в христианскую религию и ислам. Муфассиры (толкователи) корана условились использовать слово *фирдавс* в значении цветущий сад. Однако, имеют место и отдельные разногласия относительно определения его в качестве цветущего сада, райского сада.

В Ветхом завете ивритское *pardes* несколько раз использовано в значении *цветущий сад*. Однако, в письменных источниках евреев использовано в качестве абстрактного существительного, определяющего рай, или передающего значение место обитания чистосердечных и благородных людей. Слово *pardes* на иврите использовано в качестве синонима слова *gân* в значении сад.

Именно для определения значения слов на иврите *gân* и *pardes*, в греческом языке использовалось слово *parádeisos*, то есть греческие историки, писавшие о династии Ахеменидов, в частности Ксанф, применяемое ахеменидами слово *pairi-daêza* پیروی دژ (название благоухающих садов) в своем языке использовали в форме *parádeisos*, и данное слово сохранилось во всех европейских языках. Например, в французском языке для определения значения рая используется форма – *paradis*, в английском языке – *paradise*, в немецком языке – *paradies*. Следует отметить, что слово *полиз* из языка фарси произведено именно из данного корня.

В узбекском языке существует целый ряд слов, связанных с мифологическими представлениями, которые имеют непосредственное отношение к культуре и вере. Они также имеют своеобразные лексико-семантические особенности. Например, если слово

эрхубби в тюркских языках, в частности в узбекском языке, определяет морское божество, то *Обон*, считающаяся одним из обличий Анахиты из «Авесты» и послужившая основой для появления названия морского божества, определялась в качестве богини, то есть, данное божество представлялось периодически то в женском, то в мужском роде. В языке пехлеви *Обон* (*Ерхубби*) звучало в форме *орон* и определяло божество всех морей. В одном из памятников письменности на пехлеви, божество названо *Burzyazd* и считалось равным *Оном Ханом* – *Ханом оном*. Десятый день месяца и восьмой месяц года также определялся данным названием. *Оном Ханом* - اپام نپات также является именем морской богини. Данное словосочетание имеет значение «морское поколение». В языке пехлеви данная богиня предстает также под именами *Burzyazd*, *Obon*, *Oron*. В «Авесте» данная структура встречается и в форме *Napot Orom* [11, с. 1126] и чаще всего используется совместно с прилагательными *величавый, щедрый, сиятельный*.

Следует особо отметить то обстоятельство, что и в религиозном памятнике индийцев «Ведах» морское божество упоминается в виде *Оном Ханом*. Данное существо представляет собой одно из величайших обличий Аридуясвар Анахиты, в этой связи один из основных яштов «Авесты», посвященный прославлению данной богини, называется «Обон яшт». Имя данной богини состоит из трех частей: первая часть *Ariduy* اردوی – название легендарной реки. К.Бартоломе определяет ее значение как *влажность и сырость*. Однако, исследователь Бахор данную часть трактует как *урожайный и плодородный*, что, по его мнению, имеет непосредственное отношение к реке. Вторая часть *siro* или *sura* имеет значение *мудрый*. А третья часть *Anaxito* дает значение *чистый, ясный*. Данное слово в языке пехлеви использовано в форме *Anohug*, в армянском языке – *Опохит*, на фарси – *Nohid*. Планета Венера также упоминается под этим названием. Мудрость, являющаяся одним из достоинств данной богини, стала основой для появления в узбекском языке слова *енақити*. Из вышеприведенного можно сделать вывод, что *Эрхубби* (часть *уб*) и слово из фарси *об* (вода) также возникли именно на основе корня *опон* (*опом*).

В узбекском языке широко используется слово *пери* в качестве одного из наименований, связанных с мифологическими представлениями. В «Авесте» данное слово использовано в форме *pairika* и имеет значение *существо, обладающее редкостной красотой и изяществом, своей неземной красотой сбивающее человека с пути*. *Parî* или *pairika* из «Авесты» представляет собой определение женского облика колдуна, назначенного Ахриманом для соращения с праведного пути людей, принявших зороастрийскую религию. В этой связи, *пери* в качестве представителей войска Ахримана осуществляли деятельность, направленную против земли, воды, растительного мира, домашнего скота и огня. По мнению И.Пурдовуда, *пери* вступают в бой с богиней дождя Тиштир, которая изображалась в форме кометы, в целях прекращения выпадения атмосферных осадков и разорения земли от засухи. В языке пехлеви используется в форме *parik* (в новоперсидском языке наблюдается выпадение *к*, слово приобрело форму *pari*), в армянском языке – *parik*, в афганском языке – *parî*, на гийлаки – *pari* [4, с. 394]. В персидской литературе упоминается в качестве джина в облике прекрасной женщины.

Еще одним словом в узбекском языке, связанным с мифологическими представлениями, является слово *дев* (*див*). *Дивы*, исходя из дьявольского рода, выбрали себе кривой путь деятельности, по своей натуре они являются нечистой силой. В то же время, данное слово используется и в отношении удалых богатырей, отважных людей. Иногда представляют собой конское прозвище, а иногда приобретают значение гнева, ярости, используясь в аналогичных значениях и в арабском языке.

Данное слово в «Авесте» звучит *daeva* (див), в языке пехлеви используется в форме *дев*, в древнеиндийском – *dēvā* – в значении *бог*. Настоящее слово применялось для

определения одного из богов из религии многобожия древних арийцев, однако, с возникновением зороастрийской религии и признания Ахурамазды в качестве единого бога, данное название стало использоваться по отношению к дивам, заблудшим существам или нечистой силе. Однако, слово *дев*, в отличие от иранских языков, продолжало использоваться в индо-европейских языках в значении *бог*. В частности, у индийцев *deva* до сих пор является одним из божеств, а в санскритском языке использовалось также в значении *deva – свет, луч*. Помимо этого, имя верховного бога в греческой мифологии *Zeus* (Зевс) возникло на основе фонетического изменения именно данного наименования. Имена верховного божества латинов *Deus* и французов *Adieu* также происходят из данного корня. А также, в используемых в русском языке словах и словосочетаниях *удивляться, дивная красота* (божественная красота) наглядно проявляется значение *бог* слова *дев* [10, с. 27]. Дивы в «Авесте» рассматриваются в качестве одной из группировок в созданном Ахриманом злодейском войске (другую составляют пери), и, чтобы уберечься от них, сторонникам Ахурамазды даются особые рекомендации. Данной инструкцией является «Вендидат», представляющий собой одну из составных частей «Авесты» (первоначальная форма *ви-дев-дат – выдано, пожаловано против дивов*).

Одной из обрядовых песен в узбекском устном народном творчестве является песня «Суст хотин». В древности при засухе люди устраивали обряды в честь «Суст хотин» и пели песни (у зороастрийцев данный обряд выражался в молитвах, обращенных богине Тиштар, в которых содержались соответствующие просьбы), выпрашивая у нее дождь. Данное наименование также считается возникшим на основе мифологических представлений и, естественно, его генезис имеет отношение к *tishtrya* из «Авесты». *Tiustar* представляет собой эквивалент Михаила (Михаил) из исламской религии. В «Авесте» приводится в форме *tishtrya*, в языке пехлеви – *tishtar*. Согласно характеристике из «Авесты», *tishtrya* представляет собой йеменскую звезду, в европейских языках ее называют *Sirius, Canicula* [7, с. 52].

Согласно иранской мифологии, Хурмузд назначил Сириуса соглядатаем и стражем звезд. Как приводится в «Тиштар яште», «*Tiustar был назначен предводителем и соглядатаем всех звезд, подобно тому, как великий, сиятельный Ахурамазда был определен вождем людей*». Тиштр в «Авесте» определяется как созвездие, расположенное рядом с Тиштар. Хуг считает Тиштар одинаковым с Тир (Аторуд). Хотя авестийское *tishtrya* на фарси звучит как *tir*, а Мухаммад Муъин отмечает спорность их появления из одного корня, то Жалил Дустхох *tiustar* и *tir* считает одним и тем же словом. Тиштар является одним из богов в религии зороастрийцев, обладающих особым статусом, восьмой яшт в «Авесте» называется «Тиштар яшт» или «Тир яшт». Кроме этого, четвертый месяц года и тринадцатый день каждого месяца в честь Тиштар называется *ماه تير* и *روز تير*. Тиштар в словарях определяется в качестве богини дождя, по этой причине данное название приводится и относительно Михаила. В древности высокий рост считался одним из эталонов красоты, и богиня Тиштар также изображалась высокой и красивой. В этой связи, если в Южном Казахстане песня «Суст хотин» считается одним из элементов обрядов, посвященных Тиштар, то в Хорезме в качестве элемента обрядов, посвященных данной богине, существует игра «Ашшадароз». И *суст* и *Ашшадароз* (с прибавлением компонента *дароз – длинный*) являются формами, сохранившимися на основе фонетических изменений слова Тиштар.

В заключении следует отметить, что появление в узбекском языке целого ряда слов, имеющих отношение к культуре и вере, обладает древнейшей основой, их исследование может обосновать древние исторические корни узбекского языка, одно из ответвлений которого имеет непосредственное отношение к «Авесте». Данные примеры

подтверждают и тот факт, что в процессе возникновения слов, имеющих отношение к культу и вере, не обошлось и без участия тюркских народов. Несомненно, изыскания в данном аспекте следует продолжить, ибо еще не определены исторические корни многих слов, а также не существует доказательств их возникновения на определенной основе.

Использованная литература

1. Махмудов Р. Ўзбек тилида теонимларга оид авестизмлар // Илм сарчашмалари. – №4. – 2014.
2. Шервашидзе И.Н. Фрагмент общетюркской лексики. Заимствованный фонд // Вопросы языкознания. – №2. – 1989. – 77 с.
3. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевфсира XII-XIII вв. – Москва, 1963.
4. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دكتور محمد معين. تهران. امير كبير. ۱۳۸۶ . در چهر جلد.
5. Персидско-русский словарь. Том II. – М.: Русский язык, 1983.
6. Ўразбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси. – Ташкент: Муҳаррир, 2013. – С. 63.
7. Bartholomae Ch. Altiranisches Wörterbuch. – Strassburg, 1950. – P. 31.
8. Персидско-русский словарь. Том I. – Москва: Русский язык, 1983. – С. 72-73.
9. Агахи. Фирдавс ул-икбол / Подготовил к изданию Ю.Бригель. – Лейден, 1988.– С. 20.
10. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – Москва: Наука, 1983. – С. 29.
11. اوستا. مترجم جليل دوستخواه. تهران. مرواريد. ۱۹۹۱ . ص۱۱۲۶.
12. Дўсимов З., Тиллаева М. Хоразм ономастикасининг шаклланиши ва «Авесто». –Т.: Фан, 2010.
13. معين محمد . فرهنگ فارسی. تهران. امير كبير. ۱۳۷۵ ه ق در شش جلد. جلد دوم. ص ۱۶۸۹ .
14. Azərbaycan dilinin izahli lügəti. Nəşrə hazırlayani Ağamusa Axundov. Dörd cildə. – III cild. – Bakı: Şarq-qərb. 2006. – 531b.
15. Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. – Ленинград, 1969. – 531 с.

Осы мақалада гұрып пен дінге қатысы бар өзбек тіліндегі кейбір сөздер зерттелген. Олардың тарихи түптамыры баяндалған. Аталған сөздер басқа тілдердегі баламаларымен салғастырмалы түрде талданған.

In this article several words belong to worshipping were analysed. Their historical origin was enlightened. Also their alternatives in other languages were compared.

THE SILK ROAD AS A COMMON PART OF THE HISTORY OF IRAN AND KAZAKHSTAN

Introduction. The identity of each nation has different aspects and the history of each country forms a significant part of the identity. History is the ups and downs of every nation in which bitter and sweet events are recorded. Identity and history are particularly intertwined. History forms a large part of identity, and identity represents history. The concept of history is a general concept, but the components and elements that make it up are very diverse and countable. Any material and cultural achievements of a nation play a role in the creation and construction of history in a geographical context. These elements may start from a simple symbol and go to complex innovations, even in the frustration and defeat of a nation or in its victory and glory. In other words, history includes the bittersweet, the ups and downs, the honors, the defeats, the victories, and so on. The most important function of history is to show the strengths and weaknesses of the people so that they do not walk again and do not repeat the mistakes of the past.

The people of Asia have an ancient history. The roots of human civilization are in the lands that have appeared in the form of countries on the map of the planet today. Countries whose historical role has led to the evolution of civilization. The presence of countries such as Iran and Kazakhstan in important historical events can be examined. One of these events is the formation of the Silk Road, which passed through both Iran and Kazakhstan.

To live on a relatively dry plateau, Iranians have made great efforts throughout their thousands of years of history to overcome difficulties by applying creative ideas. In this respect, they are among the leading nations. The ancient Iranians had special types to compensate for the shortcomings of nature. The most important of these innovations is in water supply and has evolved with the invention of the aqueduct.

The set of actions of Iranians over thousands of years has been mainly to create the important infrastructures needed to continue and improve life in the past. All the actions that have been taken, represent Iranian arts. Combining architecture with philosophical attitudes to the nature and spiritual world, considering social, economic and political conditions in the field of innovations is an initiative of Iranian civilization. All of writings and documents about the former mentioned issues were destroyed in Arab invasion, so significant parts of them have been lost, but the monuments and relics of the past can be the biggest reason to prove such a claim.

Remains of historical monuments in Kazakhstan confirm that the country has played a special role in connecting the East and the West through the Silk Road. The northern Caspian route passed through Kazakhstan and the southern Caspian through Iran. The two countries were the junction of the Silk Road and the link between East and West. From the geographical point of view the territory of modern Republic of Kazakhstan is situated in the middle of historical corridors of the Silk Roads. From the commonly known beginning of the history of the Silk Roads in the III-II century BCE the territory of modern Republic of Kazakhstan was one of the first areas, which experienced the influence of the first commercial and cultural contacts with civilizations situated far from the Central Asian region [1].

In order to take a role in the Silk Road, acts such as road construction had to be done. Road construction in Iran has a long history. The Iranians considered the construction of roads and communications to connect cities and villages with each other and with the center of government. Without such fulfilments, proper communication would not have been established in the great country of Iran and the Iranian rulers could not have been aware of the status of their territories. They also needed means of communication to confront the enemy and send troops to

defeat them at the right time. Roads in the past had other facilities such as caravanserais so that travelers, tourists, businessmen and government officials would face the least problems in their travels. The complex of roads and inns as one of the most important human phenomena in Iran and Kazakhstan can be studied.

This article, which is done in a library method and is of analytical type, examines the history of Iran and Kazakhstan on the Silk Road and considers the elements of the Silk Road, including the caravanserais.

Theoretical concepts of research: road, silk road and caravansaries

Road is a Pahlavi word and the distance traveled to reach a place is called [2]. Road is the name of a geographical phenomenon that human beings realized its value from the very beginning of the formation of civilization and expanded it until today. In Avesta, the way is called ratya (ratya) which has been followed later [3]. Today we see the construction of the best and most equipped roads in developed countries.

The peak period of road constructions in ancient Iran dates back to the Sassanid era, as a result of which the largest number of caravanserais were built during this period. Road construction and the existence of several caravanserais in one route showed the commercial and economic prosperity in that area. Just as the Silk Road and its prosperity at some point in history gave rise to many caravanserais along the way, many of the buildings now known to archaeologists as caravanserais are on the road that stretched from China to Egypt [4].

Silk road. The Silk Road was an ancient network of trade routes, formally established during the Han Dynasty of China, which linked the regions of the ancient world in commerce between 130 BCE-1453 CE [5]. This road began from east, in the city of Chang-an, Xi'an today, the ancient capital of China, and continued northwest along the Great Wall of China [6].

The Silk Road was the name of the caravan trade routes that existed from the second century BC and was considered the passage of merchants and traders west and east. The road, which connected the ancient China to the Roman Empire, had many side roads, and depending on the route chosen, ranged from 6,400 to 10,000 kilometers, equivalent to a quarter of the Earth's circumference. The Silk Road was the longest and, from the point of view of the history of civilization and culture, the most important link in the chain that connected tribes and nations from all over the world, and we certainly do not know of a more important trade route than the Silk Road.

The European explorer [Marco Polo](#) (1254-1324 CE) traveled on these routes and described them in depth in his famous work but he is not credited with naming them. Both terms for this network of roads were coined by the German geographer and traveler, Ferdinand von Richthofen, in 1877 CE, who designated them 'Seidenstrasse' (silk road) or 'Seidenstrassen' (silk routes). Polo, and later von Richthofen, make mention of the goods which were transported back and forth on the Silk Road.

The Main Silk Roads

Caravanserai: Caravanserai is a compound word that consists of two words caravan (karban) and sarai meaning house and place. The compound word refers to a place where caravans (a group that traveled together) used to rest and sometimes sell their wares.

The establishment of the government, paved the way to construct Caravanserai. The rulers' attention to trade and the huge profits that resulted from it, led to its further prosperity, and therefore the construction of caravanserais along the way and the establishment of caravanserais and docks in cities and regulation of commercial activities and taking measures to protect caravans along the route were considered [7, p. 11]. Caravanserais were built either inside the cities or outside the cities. Suburban caravanserais were at least a day away from large and historic cities. It is said that the first caravanserais in Iran were built during the Achaemenid period. Herodotus, a Greek historian, on a trip to Iran during the Achaemenid period, mentions buildings built between Susa and Sardis, and says that these buildings were located on a route that travelers traveled through for three months. However, no explanation has been given for the name chosen for this building, and this may raise the suspicion that Herodotus meant the place for horsemen that existed on the royal road, the ancient Achaemenid highway. But what is certain is that the Achaemenids had built buildings for the short passage of travelers on the royal road [4].

The caravanserai also had other names. Rabat, which is an Arabic word, is used for it. In addition, in some cities of Iran, Chaparkhaneh is used for caravanserais. Chaparkhaneh is one of the ancient Persian words. Caravanserais were house of government agents and chapars to take the courier to the main destinations. The Chaparkhaneh was considered a governmental place.

Discussion

Silk Road in Kazakhstan. From the geographical point of view the territory of modern Republic of Kazakhstan is situated in the middle of historical corridors of the Silk Roads. From the commonly known beginning of the history of the Silk Roads in the III-II century BCE the territory of modern Republic of Kazakhstan was one of the first areas, which experienced the influence of the first commercial and cultural contacts with civilizations situated far from the Central Asian region. Caravan routes or the corridors of the Silk Roads were a unique instrument of transmission of economic, linguistic, cultural, religious, military and political values and innovations between different civilizations across the Eurasian continent. Only military conquests and migrations of nomadic communities on the territory of Eurasia have a comparable short-term influence on these types of inter-civilization exchanges until the modern era of globalizations.

On the territory of Kazakhstan the Silk Road started from the borders of China. Merchants of Celestial Empire carried silk, weapons, medicines, rice, exotic goods such as tusks across Kazakh steppes to the West, to Europe. Steppe governors offered their services of safety provision for trade caravans; in exchange they demanded a share of the goods or cash. That was how quitrents or taxes and customs duties emerged.

The main line of the Silk Road on the territory of Kazakhstan lay across the country's south; from the border with China trade caravans moved through the cities of Sayram, Yassy, Otrar, Taraz and further to Central Asia, Persia, to the Caucasus and from there to Europe.

The reason that all those cities emerged is that the merchants traveling across the enormous Kazakh steppes made stops which turned into caravanserais and those in turn grew into settlements which further became cities [8].

From hundreds of thousands historical and cultural sites situated on its huge territory, the Republic of Kazakhstan has proposed several of the most important and valuable ancient and medieval urban centers for the nomination as a part the Serial Transnational Nomination "Silk Roads" for UNESCO World Heritage List. All these sites are the remains of ancient settlements and necropolises. Eight sites from the initially proposed list were included into UNESCO World Heritage List in 2014 as part of the Serial Transnational Nomination Silk Roads: the Routes Network of Chang'an – TianShan Corridor. All other sites were originally separated among four categories (Syrdarya Corridor, Saryarka Corridor, Mangyshlak or Ural – Caspian Sea Corridor and Prehistory of the Silk Roads), which were all included into UNESCO World Heritage Tentative List of the Republic of Kazakhstan [1].

Silk Road in Iran. The Silk Road in Iran is an important part of the road that connected east to west and vice versa. The existence of this way made international trade durable. The expansion of road construction in Iran during the Achaemenid period and the construction of the royal road paved the way for the role of ancient Iran in the Silk Road. The road has a special place in Iranian civilization, without it, formation of Iranian civilization would not have been possible. The beginning of road construction in Iran is related to the Achaemenid dynasty. During that era, some people were put in the forefront of the troops to determine the passage of the roads or to pave the route. staking made it possible to travel on those roads.

These people may be considered the first group of road engineers. But the basic strategy in the construction of these roads was for war and defense, and most of the roads in this period were built for military purposes and for the development of military campaigns. At the same time, the proper administration of the country was also considered in the construction of these roads. After the Achaemenids, the Sassanids considered the construction of long and large roads. In fact, road construction was one of the most brilliant works of the kings during these two periods which Iranian culture and civilization spread to other parts of the world, such as North Africa.

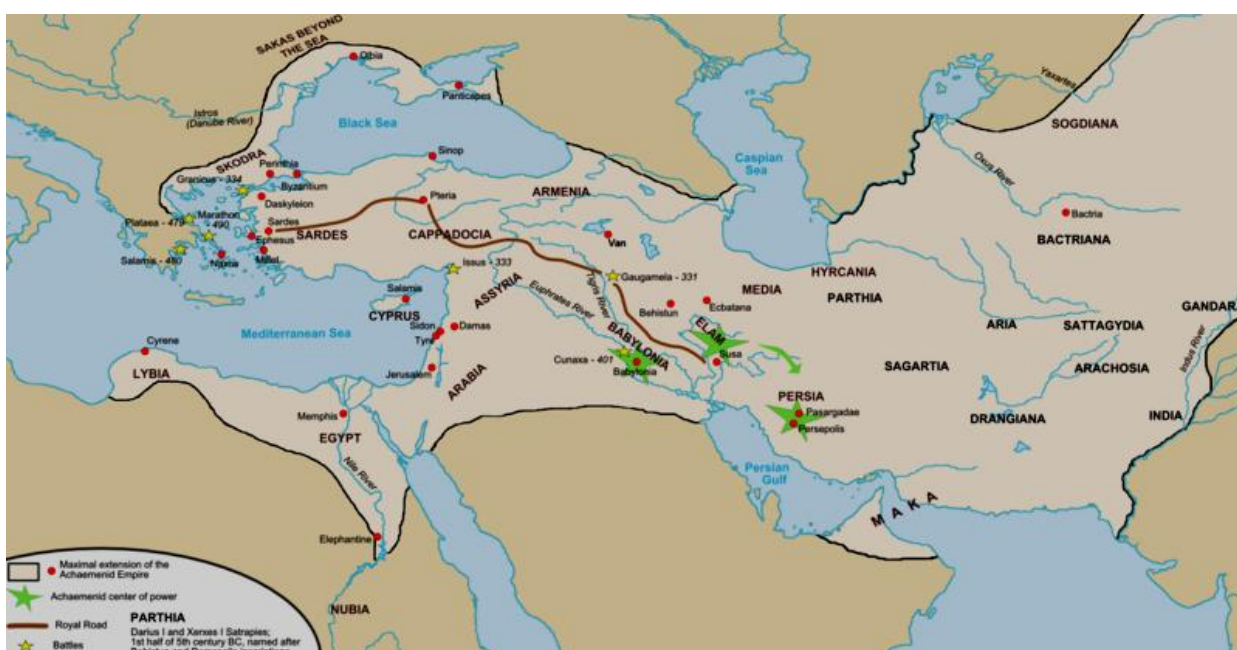
One of the most important means of communication in ancient Iran was the royal road. The main function of this way was to create connections between different regions of the country. The construction of the royal road dates back to the Achaemenid period. The royal road formed the western part of the Silk Road. This road had a special role in consolidating the Achaemenid domination [9].

During the Achaemenid period, the main roads connecting central Iran to distant states were called the royal road. One of the most important highways of the Achaemenid period was the road that started from the city of Ephesus along the Aegean Sea and led to Karkheh through Turkey and northeastern Iraq and then to Susa [10, p. 97]. This distance was traveled by caravans in 111 days and passengers in almost 90 days, but the royal couriers who were traveling day and night traveled this way in much less time [3].

This road was one of the best and most equipped roads in that time and played a prominent role in proper control of the country. Historians, including Herodotus, have mentioned this road. It is well known that good houses and guest houses were prepared on these roads and Chaparkhaneh were established that had enough good horses. In places where these roads passed through the mountains, warehouses had been made [11, p. 95]. It is said that the royal road was between 2500 to 2800 kilometers long. At a distance of 22 km, guest houses were built in all important places to establish order and security. In each caravanserai and home, government officers and soldiers were ready to leave as soon as the courier, letter, or order arrived, and to move quickly to the next home. Chapars (horsemen) were moving day and night so that the orders and directives of the government could reach different parts of the country in time [12, p. 60].

Other communication roads were built along the royal road. The construction of such roads was due to the geographical extension of the of Persia and the need to properly establish the administrative-political system and the establishment of national sovereignty throughout Iran. With the expansion of the conquests, the creation of roads was also considered. In the following years, other roads were built in Iran and its eastern conquests, including Afghanistan. The eastern part was the road inside Iran and went from Susa to Ekbatan, Rey and Parth and the eastern parts of the kingdom. Along this road, there were numerous caravanserais, gates and barracks, and the road was full of security and health, and through the royal road, the representatives of the court and the people traveled.

Many of these roads were built with efficient engineering methods in their time, for example, the road from Susa to Persepolis, which was paved and parts of it still remain in Behbahan. In addition to security, these roads served other purposes. Other purposes of this route were to develop culture and trade and transportation of goods and passengers. These routes were not very crowded and most of the chapars who delivered the decrees and letters of the emirs were passing through it. After the Achaemenids, the expansion of roads and its development strategy depended entirely on the power of governments. It can be said that in the Achaemenid and Sassanid eras, the main strategy for the development of roads was defense, trade and culture.

The royal road in the Achaemenid

Caravanserai: an important infrastructure of silk road. The word caravanserai is a combination of caravan (karaban) meaning a group of travelers who travel in groups, and Sarai means house and place. Both words are derived from the Pahlavi language. An inn is a place or building that houses a caravan. The caravanserais were divided into two categories: inner-city Caravanserais and outer city Caravanserais. In-town caravanserais were built in a special location so that caravans could enter the caravanserai without much effort and without the need to enter the main residential areas. The end margin of living within cities was usually considered for this purpose [12, p. 65].

The plan of the caravanserais was usually square or rectangular in shape with a large, tall, unmarked entrance, with walls sometimes fitted with windbreaks at the end. The evolution and expansion of Iranian caravanserais in different periods depended on the social, economic, religious and ... situation. The basis of the architecture of Iranian caravanserais, like other buildings, has been a function of the common style, tradition and style of the time. The architectural style of the place and region, building materials and geographical location played an effective role in creating such buildings [13, p. 8].

In the caravanserais, the passenger rooms were usually built around the courtyard and behind them were stables, the entrance door of the stables was located in the four inner corners of the building and sometimes it was opened in the entrance veranda of the courtyard.

Based on historical documents, the caravanserai foundation in Iran dates back to the Achaemenid period. This is confirmed by historians such as Herodotus, a Greek historian. He speaks of buildings built by the Achaemenids between Susa and Sard. Herodotus mentions one hundred and eleven buildings resembling a caravanserai (Chaparkhaneh), which were built about 2,500 km between the Achaemenid capital and Sard.

The study of communication routes and commercial and military roads and the results of archaeological research and excavations show that from the distant past, there was a great need for stations between the road and the safety and well-being of caravans. Although the building or structure of such caravanserais has not been left from the Achaemenid era, but scientific excavations in the future will identify such centers and communication stations and will clarify the way of their architecture.

With the rise of the Safavids in the Islamic Middle Ages, development of Iran was considered. Very positive steps were taken during this period which helped to rebuild the identity of the Iranians. Magnificent artifacts have survived from this period that have not been carefully explored. Roads and caravanserais are among these positive measures. Caravanserais were good places to relax and do business. Passengers could stay there for as long as they wished without paying. Shah Abbas I tirelessly built caravanserais, which was another essential part of his policy to promote the commercial prosperity of the Safavid Empire, and his relatives, wealthy merchants and local rulers followed his work [14, p. 187]. Shah Abbas caravanserais are the best in all Iranian caravanserais in architecture and beauty. These caravanserais usually had a large courtyard and had four brick towers at the four corners. Their decorations and tiling were also unique [15, p. 304].

Shah Abbas caravanserai, Ivanaki

The architecture of the caravanserais was diversified and in addition to the four-porch caravanserais, mountainous, circular, octagonal and desert types were built according to the geographical and spatial location. During the Zandieh, Afshari and Qajar dynasties, the construction of caravanserais continued as before. In terms of design and layout, the caravanserais of the former mentioned periods are generally of the four-porch type and in terms of construction materials, Unlike the earlier period, which was made of brick and stone, clay was often used.

View of a renovated caravanserai

Artifacts from ancient caravanserais show that rooms were built for guards, innkeepers or officers. But commercial caravanserais in cities were generally two-story. The caravanserai had entrance gates in both sides and rooms for guards and manager of caravanserai were usually built. Usually, each caravanserai had a water well and a water reservoir, which was sometimes built in the middle of the caravanserai outside the compound to supply the water needed by travelers. In many caravanserais, especially from the Safavid period onwards, a wall heater or a place to light a fire has been installed. Wall heaters were built either in rooms or in covered areas. In mountain caravanserais, the importance of heaters was such that they chose a large ground to place fires and heaters. The main building materials of caravanserais in Iran were stone and brick, in some cases the stones were cut quite skillfully and in some cases small pieces of uncut stones were used.

The Silk Road and the role of caravanserais in different historical periods

The Silk Road is one of the most important international historical roads that has provided the connection of different peoples in a large part of the globe from the distant past to recent centuries. This historic road used to allow people in the past to take their products to other areas for sale and meet some of their needs from these areas. In addition to its commercial role, this road also had a cultural function and caused considerable cultural exchange to take place in these areas during the very long years. Some nations spread their culture along with trade.

The Silk Road was also very important in Iran. The geographical location of Iran had caused the historical-geographical connection of the people in the east and west of Iran. Residents of the east and west of the globe had to cross Iran to communicate and trade land. That is why Iran played a key role in connecting nations with each other through the Silk Road. The Silk Road has been affected by many political and economic issues in different periods in Iran.

The Achaemenid government, considering the importance of the Silk Road, considered the need to expand it and tried to expand it. Simultaneously with the Parthian dynasty, the Silk Road passed through Central Asia, connecting Iran and China. Parthians, who were in political rivalry with the Romans, did not allow Roman traders to cross easily. During the Sassanid period, the relationship between Iran and Rome expanded not only in the field of trade relations, but also in silk trade and social relations between the two regions.

As Sassanid added to the importance of the spice trade route and the silk trade over the Iranian plateau, East Rome gradually became the sole supplier of silk to Europe, so agreements were reached between the two governments for the silk trade. The fierce rivalry between the Persian and Byzantine empires over Armenia was undoubtedly linked to economic factors and the maintenance of trade route. With the fall of the Sassanid dynasty, the security of roads and trade caravans were interrupted for a while, and the Chinese Empire, seeing great economic losses in this regard, sought to trade with Rome and its western lands. After Islam, the balance of power in the region of Southwest Asia changed. The Sassanid rule was removed from the political scene, and this left its mark on economic and political relations. In the first centuries, the expansion of Islamic rule in Iranian lands stopped trading to some extent. The rediscovery of Iranian identity and the formation of Iranian governments brought trade back into politics.

In later centuries, with the proximity of the Seljuqs, Ilkhanids, Timurids, and Afshari governments to the Chinese-Indian border, trade and cultural relations were re-established between these governments and the Iranian government.

In the post-Islamic history of Iran, the Safavids seriously developed roads, built caravanserais, strengthen road safety and improved and modernized them. The Safavids in the development of roads considered two roles for them: the role of roads in national development and the role of roads in international relations. During the Safavid period, at the same time with the rule of the Ming Dynasty (1628-1388 AD) in China and the establishment of a period of two

hundred and fifty years of peace, trade relations between Iran and China were resumed. Safavid merchants used sea routes and traded in goods such as silk and spice. Shah Abbas I was well aware that trade in no commodity was as profitable for Iran as silk. The economic policy of this period was to reduce imports and increase exports. Shah Abbas paid special attention to the Venetian merchants who had worked hard in the silk trade. He took many measures to achieve his economic goals. The powerful Safavid king paid serious attention to the construction of caravanserais. The network of caravanserais located in the country and along the main trade routes provides at least a safe place for goods and animals of traders, as well as facilities for the supply of goods and small transactions at night stops. Tono and Tavernier both point out that Iranian caravanserais are better built than Turkish caravanserais and are cleaner [14, p. 187].

Shah Abbas II also considered the issue of controlling the silk trade. The European side of Iran's trade during this period was the Netherlands, and the most important buyers of Iranian silk were, first and foremost, the Netherlands and Venice, followed by Britain, Russia, Spain, France, Hungary and Poland.

During the Afshari period, when China was in the hands of the Manchu dynasty, Chinese representatives came to Iran to establish friendly relations with Nader Shah. Chinese ambassadors came to Nader several times until Nader sent his envoys to Kashgar and China. But with the departure of Iranian ambassadors to Kashgar and China, the ambassadors of these lands also came to Nader court with many gifts.

With the fall of Constantinople to the Ottomans in 1435. The Silk Road was closed. The western borders of China were closed under the command of the Ming Dynasty after the Mongols because it was enclosed behind the Great Stone Dragon Wall or the Great Wall of China, and its main contacts with the outside world were made by sea, and thus the Silk Road. The main route of communication between China and Iran and East and West, fell from prosperity and the large caravan cities on the eastern Mediterranean and oasis cities were abandoned and lost their importance.

With the onset of European imperialist rivalry, the Silk Road flourished again. The Russians moved to east and into the Pacific, the British moved India and maybe Central Asia. explorers, archaeologists, and historians are interested in gaining access to Central Asian treasures, and collecting information about the deserts and mountains of Central and Near East Asia. This is one of the most important factors in re-approaching the silk road in the world.

Conclusion. Silk road and caravanserais have played a prominent role in the history of Asian nations such as Iran and Kazakhstan. Most historians and geographers of past centuries have pointed to such a role and emphasized that without the existence of caravanserais and trade ligaments on a national and international scale, Iran could not have expanded and continued. Iran's natural conditions have had a great impact on the formation of urban and rural settlements. The density of settlements is low in areas of Iran with low rainfall. As a result, the distance between cities and villages was so great that it was not possible for pedestrians, caravans, and even horsemen to travel long distances from cities in one day. The construction of caravanserais and ligaments has been an effort for the Iranian people to overcome the difficult natural conditions. The caravanserais provided the basic needs of travelers and caravans and were considered a place for economic exchange. The existence of caravanserais and in the following centuries, ligaments on the roads were like communication nodes that led to the continuity of communication.

Although there was no specific rule for the location of inns in the past, it seems that wherever such a need was felt, they built it. Historical sources confirm the existence of such human facts. Since the caravans were moving slowly, the caravanserais had to be built close to the main highways. As mentioned earlier, although there was no special engineering rule in the construction of caravanserais, but the study of their distance can confirm that in the construction

of caravanserais, the maximum distance traveled by camel caravans in one day was considered as an indicator.

The construction of caravanserais in the Safavid period received serious attention. This action was due to the formation of a powerful Safavid state. The Safavid dynasty had several worthy rulers, among whom Shah Abbas the great is the most prominent. He took valuable steps to build the country. The Safavid king realized the importance of roads. He ordered new roads to be built. Shah Abbas Safavid worked hard to build roads. In addition to building a new road, he paid attention to the construction of caravanserais to his engineers. One of the most important measures of Safavids in order to create security for caravans, merchants and travelers, prosperity and development of trade is the establishment of caravanserais. These buildings, which fortunately still has many examples, were considered the best means of comfort for travelers, businessmen, general protection, road safety, food supply and communication between cities. It is said that Shah Abbas built 999 caravanserais, some of which were located in the heart of Nayband Lut desert.

Caravanserais are part of the cultural capital and historical identity of the eastern lands mainly Iran and Kazakhstan and study and preservation of them is an unforgettable necessity. Caravanserais and ligaments have been commercial links on a national and international scale. The communicative role of these rings is important both in terms of the space of time when they were built and throughout history have caused the attachment of communications and prevented rupture. Caravanserais in all parts of Iran have been built for one purpose and that has been the continuation of trade and commerce. In their construction, geographical adaptation has been considered in the best way. While paying attention to the climate of the regions in the construction of caravanserais, the natural materials of the surrounding environment have been used for their construction, which shows the art of Iranian architecture in the construction of these valuable buildings.

References

1. <https://en.unesco.org/silkroad/countries-alongside-silk-road-routes/kazakhstan>
2. Moshiri, M. General Persian Dictionary, – Vol. 1. – Tehran: «Pykan Publications», 1999. – 886 p. (In Persian)
3. Nayer Noori A. The Valuable Role of Iran in the World Culture, – Vol. 1. – Tehran: Association of Cultural Works and Honors, 1996. – 492 p. (In Persian)
4. www.cgie.org.ir/fa/news/83639 2021
5. https://www.worldhistory.org/Silk_Road/ 2021
6. Salmanian, M., Zand Moghadam, M. R. The Revival of the Silk Road and Its Role in the Development of Islamic Markets Trade (Tehran-Mashhad route), Proceedings of the 10th International Congress of Geographers of the Islamic World, Zahedan. – Iran, 2010 (In Persian)
7. Varjavand, P. Urban Planning and Urbanization in Iran, Cities of Iran, by Mohammad Yousef Kiani, Sahab Publications. – Tehran, 1991 (In Persian)
8. <https://www.advantour.com/silkroad/kazakhstan.htm> 2021
9. Reza, E. The role of Iran in the Silk Road until the end of the Sassanid era. Iran Shenakht. – No. 5. – Tehran, 1997. – 491 p. (In Persian)
10. Beig Mohammadi, H. An Introduction to Historical Geography of Iran, Isfahan University, 2003. (In Persian)
11. Pirnia H. History of Pre-Islamic Era. – Tehran: «Niloofarane Publications», 2010 (In Persian)

12. Asgari, S. Political Geography of Iran, Payam Noor University, – Tehran, Iran, 2020. (in Persian)
13. Kiani, M. Y., Kleis, W. List of Caravanserais of Iran, National Organization for the Preservation of Antiquities of Iran, Ministry of Culture and Higher Education, Sahab Publications. – Tehran, 1983 (In Persian)
14. Savory, R. Iran under the Safavids, translated into Persian by Kambiz Azizi, Markaz Publications, Tehran, 2007.
15. Nezhad Akbari Mehraban, M. Shah Abbas the Great. – Tehran: Parse Publications, 2008. (In Persian)
16. Asgari, S., Famenin: A Historical Review and A Geographical View, Nevisandeh Publications, – Arak, Iran, 2011. (in Persian)
17. Christensen, A. E. Iran in Sassanids, translated into Persian by Rashid Yasami. – Tehran: Negah Publications, 2018.
18. Historical Atlas of Iran. – Tehran: University of Tehran, 1977.
www.hakhamaneshian.ir

Әр елдің өз тарихы бар, онда осы елдің әртүрлі оқиғалары, жетістіктері мен құлдырауы жайы жазылады. Бірақ, елдердің тарихта ортақ сәттері бар. Бұрын болған халықаралық оқиға немесе трансұлттық оқиға елдерді тарихтың кейбір бөліктерінде ортақ тіл табуға мәжбүр етті. Жібек жолы мен сол кездегі сауда – Иран мен Қазақстан арасындағы тарихтың ортақ нүктелері болып табылады. Қытайдың шығысынан басталған Жібек жолы батысқа қарай жүріп, екі негізгі халықаралық бағытқа бөлінді: бірі – Иран арқылы, екіншісі – Қазақстан арқылы. Иран мен Қазақстандағы Жібек жолында керуендердің, оның ішінде, керуен сарайлардың өтуін жеңілдететін құрылымдар болды. Бұл жағдайда Иран қалалары үшін айтарлықтай қолайлы болды. Тиімді әкімшілік құрылымды құруға және елдің істерін бақылауға қажет маңызды құралдардың бірі – байланыс арналарын құру. Корольдік жол – бұл Ахеменилер билігі дәуірінде елдің әртүрлі бөліктерін байланыстыру үшін жасалған қатынас жолының нақты мысалы бола алады.

У каждой страны есть своя история, в которой записаны события, взлеты и падения этой страны. Но у стран также есть общие моменты в истории. Международный инцидент или транснациональный инцидент в прошлом заставили страны найти точки соприкосновения в некоторых частях истории. Шелковый путь и торговля того времени - общие точки истории между Ираном и Казахстаном. Шелковый путь, который начинался на востоке Китая, шел на запад и разделился на два основных международных маршрута: один проходил через Иран, а другой - через Казахстан. На Шелковом пути в Иране и Казахстане были сооружения, облегчающие проход караванов, в том числе караван-сараев. В данном случае иранские города показали приемлемую производительность. Одним из наиболее важных инструментов, необходимых для создания эффективной административной структуры и надзора за делами страны, является создание каналов связи. Королевская дорога является примером этого пути сообщения, который был создан в период Ахеменидов для соединения разных частей страны.

Фейзаллах Насири

СОЦИАЛЬНЫЕ УЧЕНИЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИДЕИ В ШАХНАМЕ ФИРДОУСИ

پوهنوال فیض الله نصری
دانشگاه بلخ
دانشکده ی ادبیات
بخش زبان و ادبیات دری

آموزه های اجتماعی و اندیشه های تربیتی در شاهنامه فردوسی

چکیده

فردوسی بازیباترین و قابل فهم ترین زبان برای مردمش سخن می گوید. او فردی است که در سایه یک کتاب آسمانی اندیشه های بلند و ناب انسانی را بیان داشته و در پیامش اهداف کاملاً متعالی دارد که خیر و صلاح جامعه خود را در درازای پر پیچ و خم تاریخ بر هر مصلحت فردی و پدیده ی غیر جمعی ترجیح می دهد. شاهنامه با وصف حماسی و تاریخی بودن مضامین و مفاهیم اخلاقی را که حکیم توس در شاهنامه به آنها پرداخته است را نیز در بر گرفته که خود در جایگاه خویش کمتر از حماسه نیست. عینیت بخشیدن فرهنگ ایران و اسلام، آموزه های اجتماعی و فضایل اخلاقی در شاهنامه فردوسی به اوج خود رسیده و هنر فردوسی در عین حفظ اصالت داستان ها و افکار بلند و اندرزهای سودمند به طور هنرمندانه ای تجلی یافته است. فردوسی در برجسته کردن جایگاه اخلاق و مفاهیم اخلاقی بسیار دقیق، ظریف و هنرمندانه ابتکار خلق کرده و آموزه های اجتماعی را به بهترین شکل آن بیان نموده است. هدف ما نیز از نگاشتن این مقاله تجسس و تحقیق در آموزه های اجتماعی و مفاهیم اخلاقی شاهنامه بوده و برای تهیه و تدوین این مقاله از روش کتابخانه ای استفاده شده است.

واژگان کلیدی: آموزه های اجتماعی، شاهنامه، فردوسی، حکمت، اندیشه های تربیتی.

مقدمه

شاهنامه خود تاریخ یک ملت باستانی و بزرگی است، ملتی که خود و جهان خویش را در شاهنامه تصویر کرده اند. هر چند پیش از فردوسی نیز، بزرگان، فرزندان، شاعران و نویسندگانی، عظمت، تاریخ و حماسه و اخلاق آریایی ها و ایرانیان باستان را به رشته ی نظم کشیده بودند و یا داستان هایی منثور از سرگذشت نیاکان، همراه با سیره و روش زندگی و اخلاق و رفتار پارسیان و ایرانیان باستان را قلم و رقم زده و در صفحات کاغذ نقش کرده بودند. زیرا فردوسی خود از سروده های دقیقی در آغاز شاهنامه یاد نموده و به آن اشاره نموده است. اما به صراحت تمام میتوان گفت که فردوسی این مهم را به بهترین و ناب ترین شکل ممکن آورده است.

آموزه های اجتماعی و اندیشه های تربیتی از دیرزمان دغدغه های اصلی بشریت بوده و بشر در همه اعصار و دوران ها برنامه ی خاصی برای این مهم داشته اند. یکی از زیر مجموعه های تربیت که بسیار حساس و شاید بتوان گفت مهمترین جنبه ی آن است؛ تربیت اخلاقی میباشد.

اخلاق از اصول جوامع بشری است تا جایی که کجروی جوامع بشری حاصل لغزش در بعد اخلاقی آن جامعه است. تربیت در ایران باستان اهمیت فراوانی داشته است تا جایی که «کسنوفون در کتاب تربیت کوروش و افلاطون نیز، هم در کتاب (آلکibiادس) و هم در کتاب (نوامیس)، درباره تربیت پارسی سخن گفته و در هر دو، بر اهمیت جنبه اخلاقی تاکید کرده اند (نقیب زاده، 1391: 28).

نیک اندیشی و نیک کرداری ارزش مطلوب در شاهنامه است انسان خردمند در شاهنامه موظف به اندیشه و عمل نیک بوده، همچنین موظف به دفاع از آن در مقابل هر نوع بدی و بداندیشی اند (خسروی و موسوی، 1387: 100).

بررسی پژوهش های متعدد در زمینه شاهنامه نشان دهنده آن است که به اصول تربیتی در ساخت چنین منبعی کمتر توجه شده است. دست یابی به آموزش و پرورشی موفق نیازمند توجه به آموزه های تربیتی منابع معتبر کشورمان است. (غلامی، 1392). این امر لزوم پژوهش در زمینه اصول تربیتی شاهنامه را بیش از پیش آشکار می سازد.

نتایج تحقیقات متنوع و متفاوتی که در زمینه بررسی شاهنامه انجام گرفته، بیانگر این موضوع است که این تحقیقات ابعاد و دسته بندی های متفاوتی از محتوا و ساختار شاهنامه ارائه کرده اند که در ادامه به مرتبط ترین این پژوهش ها اشاره می شود:

داودآبادی و همکاران (1397) در تحقیقی بیان نموده اند که فردوسی در توصیف شخصیت های مهم شاهنامه به گونه ای به تصویرپردازی پرداخته است که با تحلیل روانشناسانه میتوان به لایه های پنهان روانی و شخصیتی آنان دست

یافت. اشراف و دقت نظر به شخصیت های اثر و بیان عواطف، روحیات و رفتار اشخاص داستانی در اقوال، کردار و موقعیت های داستان، باعث شکوه بیشتر شاهنامه شده است.

فروزان فر، داودی و عسگری (1396) در پژوهشی بیان نموده اند که شاهنامه فردوسی به سبب برخورداری از روح حماسه و منش پهلوانی، بیانگر رابطه ای معنادار میان حماسه های خود و مضامین ادبیات پایداری است که، این مضامین در بخش میانی شاهنامه، دربردارنده مضامینی چون: دعوت به اتحاد و همدلی، میهن دوستی، ظلم ستیزی، بیان جنایت و بیدادگری، هشدار و... می باشد.

بر علاوه «دادگری و آزمندی» از جمله مسایل مهم و مطرح درسیک فکری شاهنامه است که یکی از استوارترین ارکان بینش سیاسی فردوسی را تشکیل میدهد. فردوسی برای هر یک از پادشاهان به فراخور عملکرد جلوه هایی از داد و بیداد و خردورزی و آزمندی را در داستان های باستانی و بخش اسطوره های و تاریخی شاهنامه برشمرده و آورده است (طاهری و آسمند، 1395).

اویسی کهزا (1391) در صدد تطبیق داستان های شاهنامه ی فردوسی و نهج البلاغه برآمده است. وی در این پژوهش ضمن بیان نکات تعلیمی شاهنامه به این نتیجه میرسد که شاهنامه سراسر پند و اندرز حکیمانه است. از بررسی و تجسس در تحقیقات و پژوهش های قبلی روشن می شود که اکثر تحقیقات قبلی شاهنامه این منبع تربیتی را بیشتر از بعد ادبی، زبان شناسی و حماسی مورد توجه قرار دادند و کمتر پژوهشی جنبه های تربیتی و آموزه هایی اجتماعی این اثر بزرگ را مدنظر قرار داده است، لذا هدف از این پژوهش بررسی آموزه های اجتماعی و اندیشه های تربیتی در شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی بوده و در نفس خود تحقیقی ضروری پنداشته می شود.

1. آیین پرورش فرزندان

اهمیت تعلیم و تربیت در شاهنامه به اندازه بی اهمیت انسان و انسان سازی در این اثر بارز و روشن است و ابیات زیادی دلالت به اهمیت موضوع دارند؛ ما درین جا در قدم اول به ارزش فرزند اشاره می کنیم، آنجا که از زبان جندال به شاه بمین می گوید:

پسندیده تر کس ز فرزند نیست چو پیوند فرزند پیوند نیست

(فردوسی، 1375: 83/61)

همچنان میتوان اصول اولیه تربیت فرزند و اهمیت انتخاب نام نیکو را در داستان فریدون و سه فرزندش به گونه ی زیر مشاهده نمود:

وز آئیس سه فرزند خود را بخواند به تخت گرانمایگی برنشاند
کنون نامتان ساختیـم نغز چنان چون سزاید خداوند مغز
تو بی مهتر و سلم نام تو بساد به گیتی برآگنده کام تو باد
میانه از آغاز نیـزی نمود ز آتش مرا او را دلگیری فرود
ورا تور خوانیم شـیر دلیر کجا زنده پیلش نیارد به زیر
دگر کهتر آن مرد باهنگ و جنگ که هم با شتابست و هم با درنگ
کنون ایرج اندر خور نام وی در مهتری باد فرجـام وی

(فردوسی، 1371: 69)

هنگامیکه سام، زال را به علت وضعیت ظاهری اش تنها و بی یاور رها کرده و از مسئولیت او شانه خالی می کند، از طرف منوچهر مورد سرزنش قرار می گیرد:

چه ماهی به آب اندرون یا نهنگ که بر سنگ و بر خاک شیر و پلنگ
سستایش به یزدان رساننده اند همه بچه را پروارننده اند
چنان بیگنه بچه را بکنی تو پیمان نیکی دهش بشکنی

(فردوسی، 1373: 121-121/112)

با توجه به بیت سوم معلوم میشود که دادن آموزش های صحیح به کودک و او را به شایستگی بار آوردن یک امر الهی ست و به منزله پیمانی میباشد که با خدا بسته شده است. منوچهر در ادامه اینچنین به سام سفارش زال را می کند.

بیاموز او را ره و ساز و رسم همان شادکامی و آیین یزم

(فردوسی، 1379: 84/61)

سام نیز کودک خود زال را به آموختن دانش های گوناگون سفارش کرده، وی را پند می دهد:

بیاموز و بشنو ز هر دانشی بیایی ز هر دانشی رامشی
ز خورد و ز بخشش میاسای هیچ همه دانش و راد دادن بسیج

(فردوسی، 1371: 69)

2. عیاری و عیاران

در عرب اشخاص کاری جلد و هوشیار را که در هنگامه ها و غوغا ها خود نمایی کرده و یا در جنگ های جلدی و فراست بخرج داده اند عیار نامیده است. از تواریخ بر می آید، که در زمان بنی عباس عیاران در خراسان و بغداد فزونی

گرفتندخاصه در سیستان و نیشاپور، عیاران در هر شهری ریسی برای خود انتخاب کرده، وی را سرهنگ می خواندند» (زرین کوب، 1394: 171-174).

شایسته می دانم تا درین جا بر یکی از هنجارها و رفتارهای جوانمردی و پهلوانی، نمونه وار، انگشت برنهم که در شاهنامه نیز بازتاب یافته است؛ رفتاری که تا چندی پیش میان کسانی که به آیین جوانمردی و پهلوانی دلبسته و پای بند بودند، هنوز روایی داشت؛ هرچند در روزگاران بسیار پسین، این آیین با ناروایی‌هایی نیز آمیخته شده بود. به سخن دیگر، جوانمردان و پهلوانان دروغین هم به میان پهلوانان و پیروان راستین این آیین، راه بسته بودند. اما به هر روی، آن رفتار و آن هنجار، حتی در میانه این کسان هم دیده می‌شد و آن، «مهر نان و نمک» است. اگر جوانمردی، پهلوانی، بر خوان کسی می‌نشست و نان و نمک او را می‌خورد، سر در گرو او می‌نهاد. از آن پس، آن میزبان، به گونه‌ای بر وی چیرگی داشت و مهمان هرگز روا نمی‌دانست که کمترین گزندی به آن کس برساند، چه برسد به اینکه او را بیازارد یا خون وی را بریزد. یک نمود برجسته این هنجار را در داستان رستم و اسفندیار می‌بینیم. هنگامی که پشوتن، برادر اسفندیار، او را اندرز می‌گوید که با رستم مهربان باش، فراخوان او را بپذیرد، به سیستان برود و بر خوان وی بنشیند، اسفندیار از آن تن درمی‌زند. انگیزه و برهان او در این تن در زدن، مهر نان و نمک است. او می‌گوید که اگر من بر خوان رستم بنشینم، کشتن او بر من ناروا خواهد شد و نمی‌توانم بر او تیغ درکشم. اگر چنین کنم، از آیین پهلوانی به دور مانده‌ام:

به پاسخ چنین گفت اسفندیار	که ای در جهان از گوان یادگار
گر اکنون بیایم سوی خوان تو	بوم شاد و پیروز مهمان تو
تو گردن بیچی ز فرمان شاه	مرا تابش روز گردد سیاه
فرامش کنم مهر نان و نمک	به پاکی نژاد اندر، آریم شک
وگر سر بیچم ز فرمان شاه	بدان گیتی آتش بود جایگاه
تو را آرزو گر چنین آمده ست	یک امروز با می پساییم دست
چه داند که فردا چه خواهد بُنَد	برین داستان‌ها نباید زدن

(فردوسی، 1371: 3797)

آشکارا می‌بینیم که پروای اسفندیار، از نشستن بر خوان رستم، مهر نان و نمک است و در پی آن فرمانبری از گشتاسب شاه؛ حتی می‌گوید که اگر مهر نان و نمک را فرو بگذارد، که بایسته آیین پهلوانی است، چنان کاری پلشت و تباہ انجام داده که در پاکی نژاد وی به گمان خواهند افتاد و خواهند اندیشید که مبادا او، از بستر گناه برآمده است (سپهری، 1381: 498-500).

3. انتخاب همسر و توجه به اصل و نسب و اخلاق نیکو

به راستی جوان نامزدش را چگونه بر می‌گزیند؟ در انتخاب خود آزاد است یا اینکه به اجازه پدر و مادرش نیاز دارد؟ مداخله پدر در انتخاب دختر تا چه میزانی است؟ پسر و دختری که در اندیشه ازدواج هستند در انتخاب خودشان از آزادی جزیی برخوردارند یا اینکه کاملاً آزاد هستند؟ وصلت با طبقه‌های پست بر اعضای طبقه‌های برتر ممنوع بود و در مقابل اعضای پست هم از ازدواج با دختران پاک نژاد و بزرگزاده منع می‌شدند؛ بنابر این هر کس ناگزیر می‌شد که همسرش را از میان دختران هم شأن خود بجوید. در باره آزادی خود دختر در انتخاب همسر بحث‌های بسیاری صورت گرفته است. نمونه‌های آزادی و اختیار در شاهنامه کم نیست.

سودابه بی آنکه در بند نظر مخالف پدرش باشد، کاوس را به همسری خود بر گزیند:

بدو گفت سودابه گر چاره نیست	ازو بهتر امروز غم خواره نیست
کسی کو بود شهریار جهان	برو بوم خواهد همی از مهمان
به پیوند با او چیرایی دژم	کسی نشمرد شادمانی به غم

(فردوسی، 1371: 114-114/294)

منیژه زیبا هم به همین گونه به سوی بیژن پهلوان- دشمن سوگند خورده پدرش افراسیاب- نگر نیست.

چو آن خوب چهره ز خیمه به راه	بدید آن سهی قد لَش—کر پناه
به رخسارگان چون سهیل یمن	بنفشه گرفته دو برک سمن
به پرده درون دخت پوشیده روی	بجوشید مهرش به خورشید روی
فرستاد مردایه را چون نوند	که رو زیر آن شاخ سرو بلند

(فردوسی، 1375: 428)

کتایون نیز همسر خود را در انبوه خلق برگزید و این کار را از راه پر تاب سیبی زرین بسوی او صورت داد.

چنان بود قیصر بدانکه برای	که چون دختر او را رسیدی بجای
چو کشتی بلند اختر و جفت و جوی	بدیدی که آمدش هنگام شوی
یکی گرد کردی به کاخ انجمن	بزرگان فرزانه رای زن...

بگشتی بر آن انجمن جفت جوی
(فردوسی، 1379: 222-224)

به کاخ پدر دختر ماه روی

و کتابیون:

که آن خواب سر بر کشید از نهت
زن بدکنش خوارى آرد بروی
(فردوسی، 1373: 252-253)

چو از درو گشتاسب را دید گفت
به گیتی بجز پارسا زن مجوی

اصل و نسب و نژاد نیز در جای خود حائز اهمیت فراوانی بود. زمانیکه نوشین روان، مهران را برای دیدن دختر خاقان می فرستد می گوید:

اگر چند باشد پدر شهریار
ز مادر که دارد ز خاتون نژاد
پدر شاه خاقان با آفرین
جهان زوشود شاد و او نیز شاد
(فردوسی، 1375: 2163-2166)

پرستار زاده نیاید به کار
نگر تا کدامت با شرم و داد
نبیره سر افراز فغفور چین
اگر گوهر تن بود با نژاد

4. ازدواج مطابق دین و آیین

عقد کردن و عهد بستن و شاباش نمودن که امروزه نیز مرسوم است به زیباترین وجه در شاهنامه منعکس شده است که همه آنها مطابق دین و کیش و آیین خاص زمان برگزار می گردید:

ببستند عهدهی به آیین و کیش
عقیق و زبر جد بر افشاندند
(فردوسی، 1373: 1621-1622)

بفرمود تا دخت مهراب پیش
به یک تخت دو شاه بنشاندند

در مراسم عروسی سودابه و کیکاووس:
ببستند عهدهی به آیین خویش

بدانسان که بد آن زمان دین و کیش
(فردوسی، 1373: 119/294)

شاه سمنگان نیز:

بر انسان که بودست آیین و کیش
به خوبی بیاراست پیمان او
(فردوسی، 1373: 114-115)

بدان پهلوان داد مر دخت خویش
به خشنودی و رای و فرمان او

در مراسم ازدواج فرنگیس و سیاوش:

ز بهر سیاوش همه پر شتاب
چنان چون بود در خور دین خویش
چو زین شرط و پیمان بپرداختند
(فردوسی، 1373: 454)

وز آن روی پیران و افراسیاب
بدادند دختر به آیین و کیش
به پیوستگی برگوا ساختند

در ازدواج فریبرز و فرنگیس:

نبشند خطی به آیین خویش
(فردوسی، 1379: 777/673)

بخواندند موبد بر آن کار پیش

5. اخلاق زناشویی

اخلاق نیکو و وفاداری به شوهر نخستین تکالیف زن است. تاریخ ایران برای زن درس ها و سر مشق های زیبایی از وفای زناشویی فراهم می آورد:

دختر افراسیاب، دشمن بزرگ ایران، پادشاه توران، که شاهزاده جوان ایرانی را به شوهری برگزیده است، به دفاع از وی بر می خیزد، غذایش می دهد و در مقام نجاتش بر می آید. هنگامیکه افراسیاب ستمگر، پهلوان جوان ایرانی را زنده زنده در زیر سنگ به بند می اندازد، محض خاطر وی به گدایی می رود. این تصویر، تصویر گرانبایه و بلند پایه چنانبازی، وفا و اخلاصی است که هیچ داستانی و شعری فراتر از آن نرفته است. هنگامیکه سیاوش بر اثر بدگویی های گرسیوز، گرفتار خشم افراسیاب می شود (سپهری، 1381: 38-40)

میان را به زنا خونین ببست
به خون رنگ داده دور رخساره ماه
خروشان به سر برهمی ریخت خاک
چرا کرد خواهی مرا خاکسار
(فردوسی، 1379: 388)

فرنگیس بشنید و رخ را بست
پیاده بیامد به نزدیک شاه
به پیش پدر شد پر از ترس و باک
بگفتا که ای پرهیز شـهریار

و افراسیاب:

مر او را ببردند چون بیهشان

بفرمود تا روزبانان کشان

بدان نیر گیش اندر انداختند

در خانه را بند بر ساختند

(فردوسی، 1379: 490)

یکی از زنان شاهنامه در باره شوهرش چنین می گوید: نمی خواهم از کاوس جدا شوم؛ اگر قرار باشد زنجیر بر دست و پای داشته باشد بگذار تا سر بیگانه من بریده شود و چون به زندان افتاد، مهر آمیزترین پرستاری ها را در حق شوهرش به جای آورد و مونس مشفق او شد. و او کسی نیست جز سودابه در اوایل داستان:

جدایی نخواهم ز کاوس گفت
چو کاوس را بند باید کشید
نشست آن ستمدیده با شهریار
اگر چه ورا گور باشد نهفت
مرا بیگنه سر بیاید برید...
پرستنده بودیش و هم غمگسار

(فردوسی، 1379: 188-189)

مرد نیز تکالیفی بر عهده دارد؛ می بایست زنش را دوست بدارد. گرامی و ارجمند بدارد و نیکوترین احساس هایی را که میتوان در حق همسر داشت در حق وی داشته باشد. در حماسه فردوسی، مهراب با سیندخت (همسر سرشار از هوش و فراست خود) رفتاری سرشار از اکرام و التفات دارد (سپهری، 1381: 40-42)

6. آیین هدیه و پیشکشی

یکی هدیه ای ساز بسیار مرز
هدیه دادن و هدیه گرفتن یکی از عادات بسیار پسندیده ایست که در تمامی دنیا و به خصوص در میان ایرانیان رواج دارد و این رسم دیرینه بیانگر عواطف و احساسات و مهر و محبت میان آنها می باشد.

البته لفظ ارمغان در شاهنامه ذکر نشده است ولی عمل تحفه دادن و تقدیم ره آورده بارها بیان گردیده است. آنگاه که شاهی بر تخت می نشیند، پهلوانی به فتح پیروزی نائل می گردد، کودکی متولد می شود و پیوندی بر قرار می گردد، آنچه خود نمایی می کند دادن هدایا و تحفه هایی است که متناسب با شخص هدیه گیرنده، تهیه شده تقدیم می گردد. سلم و نور، فرزندان فریدون جهت طلب پوزش و عذرخواهی، هدایایی را به پیشگاه پدر روانه می کنند:

در گنج خاور گشادند باز
به گردونها بر چه مشک و عبیر
چیه دیبا و دینار و خز و حریر
ز خاور به ایران نهادند روی
یکایک فرستاد شان یادگار
فرستاده آمده بر آراسته

(فردوسی، 1375: 649-653)

در داستان زال و رودابه، سیندخت برای جلوگیری از جنگ و خونریزی به ایران می آید و ارمغان هایی به همراه خود برای سام می آورد:

پس از گنج مهراب بهر نثار
به سیمین ستام آوریدند سی
ابا طوق زرین پرستنده شست
پر از مشک و کافور و یاقوت زر
صد اشتر همه ماده سرخ موی
یکی تاج برگوهر شاهوار
بسان سپهری یکی تخت زر
برش خسروی بیست پهنای او
وزان ژند پیلان هندی چهار

(فردوسی، 1379: 159)

در ابتدا اشاره کردیم که میزان هدیه به جایگاه و مقام و منش هر شخص بستگی داشت، سام نیز به اندازه پایگاه هر کسی ارمغان می فرستد:

نشست آنگهی سام با زیب و جام
کسی کو به خلعت سزاوار بود
بر اندازه شان خلعت آراستند
همی داد چیز و همی راند کام
خردمند بود و جهاندار بود
همه پایه برتری خواستند

(فردوسی، 1373: 159)

گاهی برای تشویق و ترغیب این هدایا در نظر گرفته میشود. آنگاه که پهلوانی در میدان جنگ یا مسابقات تیر اندازی و گوی و چوگان و شکار و ... هنر نمایی می کند، شاه فرمان می دهد که هدیه ای ارزنده برایش در نظر گرفته شود؛ چنانکه بعد از پیروزی بیژن بر هومان گیو هدایایی را بدو می بخشد:

بگنجور فرمود پس پهلوان
گهر بافته پیکر و بوم زر
که تاج آر با جامه خسروان
درفشان چو خورشید تاج و کمر

ده اسپ آوریدند زرین لگام
بدو داد و گفت از گه سام نیر

پری روی زرین کمر ده غلام
کسی ناورید ازدهایی به زیر

(فردوسی، 1379: 881)

زمانیکه سیاوش در میدان چوگان بر رقیبان خود پیروز می گردد، افراسیاب شادمان شده، این هدایا را برایش در نظر می گیرد:

بخوان بر یکی خلعت آراست شاه
همان دست زر جامه ناب—رید
زدینار و زب—دره های درم
پرس—تار بسیار و چندی غلام

از اسپ و ستام و زتخت و کلاه
که اندر جهان پیش از آن کس ندید
زیاقوت و بیروزه و بیش و کم
یکی پر زیاقوت رخس—نده جام

(فردوسی، 1373: 447)

افراسیاب، گرسیوز را نزد سیاوش می فرستد و ارمغانی اینچنین برای فرنگیس و سیاوش توسط گرسیوز گسیل میدارد:

یکی هدیه ای ساز بس—یار مر
همان تاج بافر و دیبای چ—ین
زگستر دنیها و از بوی و رنگ
فرنگیس را هدیه بر همچ—ین

زدینار و زگوهر و اسب و کمر
همان افسر و تیغ و گرز و نگین
ببین تا چه آید ز گنجت به چنگ
برو با زبانی—ی پر از آفرین

(فردوسی، 1371: 465)

همچنان در شاهنامه مضامین و مفاهیم اخلاقی دیگری نیز به گونه ی بیشمار آورده شده که درین جا مشت نمونه ی خروار به چندی آن اشاره می نمایم.

هدفمندی آفرینش:

چو عنبر سر خامه چین بشست
بر آن دادگر کو جهان آفرید

سر نامه بود آفرین از نخست
پس از آشکارا نهان آفرید

(فردوسی 1375 ج 5: 567)

بی اعتباری دنیا:

یکی پند گویم ترا من درست

دل از مهر گیتی بیایدت شست

(فردوسی، 1375: ج 1: 64)

کمال جو بودن انسان:

چو خواهی کایزد بود یارتان
کم آزار باشید و هم کم زیان

کند روشن این تیره بازارتان
بدی را مبندید هرگز میان

(فردوسی، 1375: ج 4: 21)

میانه روی:

چو داری به دست اندرون خواسته
هزینه چنان کن که بایدت کرد

زر و سیم و اسبان آراسته
نشاید کشاد و نباید فشرد

(فردوسی 1379 ج 2: 1480)

مدیریت خشم:

خرد را مه و خشم را بنده دار
نگر تا نگرده به گرد تو آز
همه بررداری کن و راستی

مشو تیز با مرد پر هیزگار
که از آورد خشم و بیم و نیاز
جدا کن دل از کژی و کاستی

(فردوسی 1375 ج 3: 383)

انسان دوستی:

هرآنکو گذشت از ره مردمی

زدیوان شمر مشمرش آدمی

(فردوسی 1379 ج 2: 182)

رعایت آداب و معاشرت:

همه مهتران پیشباز آمدند
چو آمد به نزدیکی اصفهان
بیامد ز ایران دالرای پیش

پر از درد و گرم و گداز آمدند
پذیره شدندش فراوان مهان
خود و نامداران به آیین خویش

(فردوسی 1379 ج 7: 11)

تاکید بر آموزش:

چو در آب دیدن چهر خویش
سزاد گر دلش به آموختن
که گیتی به نادان نباید سپرد

(فردوسی 1374: ج 2: 74)

فردون به فرزند بر مهر خویش
ز فرهنگ و از دانش آموختن
سپردن به فرهنگ فرزند خرد

ارج گذاری به هنر:

هنرمند بودی منی فش مشو

به رزمی که کردی چنین گش مشو

(فردوسی 1375 ج 8: 457)

تواضع و فروتنی:

سپهرش همی درخرد پرورد

فروتر بود هر که دارد خرد

(فردوسی 1375 ج 4: 368)

عشق و محبت:

که هر کس که جوید سوی داد راه

خروشی بر آمد ز درگاه شاه

لب شاه خندان و دولت جوان

بباید بدرگاه نوشین روان

(فردوسی 1373 ج 2: 285)

نتیجه

بدون تردید که شاهنامه، یکی از مهم ترین سند عظمت زبان فارسی و روشن ترین گواه شکوه و رونق فرهنگ و تمدن یک گروه از مردم بزرگی است؛ شاهکاری که با موضوعاتی جامع و داستان هایی متنوع آراسته شده و سراینده ی آن، جلوه هایی مختلف از ادبیات حماسی، غنایی و تعلیمی را به نمایش گذارده است. بر علاوه توجه به تعالیم دینی، پند و اندرز، ستایش دانش و فضایل اخلاقی، در سراسر شاهنامه، فضایی تعلیمی و اخلاقی را حاکم ساخته و بدون شک که بینش فلسفی فردوسی، پیش از هر چیز، بینشی است اخلاقی که با تکیه بر ارزش های جاویدان، امروز نیز معتبرند. آفریننده ی شاهنامه، از جمله افرادی است که در میان مردم و صاحبان اندیشه به عنوان حکیم معروف است؛ امروزه، حکیم، به فردی اطلاق میشود که جدا از شخصیت علمی، معلم اخلاق نیز باشد. در این مقاله، نیز با توجه به عنوان آن، روی آموزه های اجتماعی و اندیشه های اخلاقی شاهنامه تجسس و واکاوی شده و با آوردن و توضیح نمونه های از اشعار که در آن فردوسی به آموزه های اجتماعی و فضایل اخلاقی اشاره نموده است بر غنمندی این اثر افزوده شده است.

بر حسب راهکار و یافته های تحقیق به صراحت تمام میتوان گفت که شاهنامه فردوسی در کنار حماسی بودن اثری ست تعلیمی، تربیتی، اخلاقی و مملو از آموزه های اجتماعی و بدون شک که این تحلیل های بجا و نمونه های زنده ی این همه مسایل اجتماعی و تربیتی که در شاهنامه به بهترین شکل ممکن آورده شده است، خود غنیمت و راهی مناسبی ست برای بهتر زیستن، متعالی و آگاه شدن و آگاهی بخشیدن.

منابع و ماخذ

1. اویسی کهخا، عبدالعلی. (1391). حکمت های تعلیمی مشترک در شاهنامه فردوسی و نهج البلاغه. نشریه علمی - پژوهشی پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، سال چهارم، شماره چهارده، صص 71-94.
2. خسروی، اشرف؛ موسوی، سیدکاسم. (1387). خردورزی و دین داری اساس هویت ایرانی در شاهنامه. فصل نامه علمی پژوهشی کاوش نامه، 9(16)، صص 99-126.
3. داودآبادی، محمدعلی؛ باقری، زینب؛ سرور یعقوبی، علی. (1397). بررسی روانشناسی رفتار قهرمانان در شاهنامه. سبک شناسی نظم و نثر عرفانی، شماره 41، صص 142-162.
4. زرین کوب، عبدالحسین. (1394). ارزش میراث صوفیه. چاپ 17، ناشر: موسسه انتشارات امیر کبیر.
5. سپهری، رقیه. (1381). جام جهان نمای فردوسی. چاپ اول، ناشر: جام گل.
6. طاهری، محمد؛ آسمند، علی. (1395). چگونگی انعکاس «دادگری و آزمندی» پادشاهان در شاهنامه و تحلیل سبکی آن ها. سبک شناسی نظم و نثر عرفانی، شماره 33، صص 1-21.
7. غلامی، عبدالله. (1392). بررسی تطبیقی مضامین اندرزی مینوی خرد و شاهنامه فردوسی پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه بوعلی سینا.
8. فردوسی، ابوالقاسم. (1371). شاهنامه. تصحیح جلال خالقی مطلق، مقدمه احسان یار شاطر، جلد سوم، نیویورک.
9. فردوسی، ابوالقاسم. (1373). شاهنامه. تصحیح جلال خالقی مطلق، مقدمه احسان یار شاطر، جلد چهارم، نیویورک.
10. فردوسی، ابوالقاسم. (1375). شاهنامه. تصحیح جلال خالقی مطلق، مقدمه احسان یار شاطر، جلد پنجم، نیویورک.

11. فردوسی، ابوالقاسم. (1379). شاهنامه فردوسی. چاپ مسکو به کوشش سعید حمیدیان، ج 3، تهران: قطره.
12. فروزان فر، احمد؛ داودی مقدم، فریده؛ عسگری، زهرا. (1396). مضامین شاخص ادبیات پایداری در بخش حماسه شاهنامه فردوسی. ادبیات پایداری، 9(17)، 269-253.
13. نقیب زاده، میر عبدالحسین. (1391). نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش. تهران: طهوری.

Ferdowsi speaks with the most beautiful and understandable language to his people. He is a person who expresses lofty and pure human thoughts in the shadow of a heavenly book and in his message he has perfect goals that he prefers the good of his society in the tortuous length of history over any individual interest and non-collective phenomenon.

The Shahnameh, with its epic and historical character, also includes the moral themes and concepts that Hakim Toos has dealt with in the Shahnameh, which in its position is no less than an epic. The objectification of Iranian and Islamic culture, social teachings, and moral virtues have reached their peak in Ferdowsi Shahnameh and Ferdowsi art has been artistically manifested while preserving the originality of stories and long thoughts and useful advice. Ferdowsi has created a very precise, delicate, and artistic initiative in highlighting the position of ethics and moral concepts and has expressed the social teachings in the best way. Our purpose in writing this article is to investigate the social teachings and moral concepts of Shahnameh and for preparation and compilation of this article, I have been used the library method.

Фирдоуси говорит со своим народом самым красивым и понятным языком. Он – человек, который выражает высокие и чистые человеческие мысли в тени небесной книги, и в своем послании он ставит совершенные цели: он предпочитает благо своего общества в извилистой длине истории любым индивидуальным интересам и неколлективным явлениям.

«Шахнаме», с его эпическим и историческим характером, также включает моральные темы и концепции, которые Хаким Тоос затронул в «Шахнаме», который по своему положению является не менее чем эпосом. Объективация иранской и исламской культуры, социальных учений и моральных добродетелей достигла своего пика в «Шахнаме» Фирдоуси, и искусство Фирдоуси было художественно проявлено, сохраняя при этом оригинальность историй, долгих размышлений и полезных советов. Фирдоуси создал очень точную, деликатную и артистичную инициативу, подчеркнув позицию этики и моральных концепций, и наилучшим образом выразил социальные учения. Наша цель при написании этой статьи – исследовать социальные учения и моральные концепции «Шахнаме», а для подготовки и составления этой статьи я использовал библиотечный метод.

Дуйсен Галымжан Мустахимулы,
Айтжанова Дина Альбиевна

КАЗАХСТАН И СТРАНЫ ВОСТОКА: ВОЗМОЖНОСТИ СОТРУДНИЧЕСТВА И ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ

Внешнеполитические концепции стран затрагивают все сферы социо-эколого-экономического их развития (безопасность, социокультурные, политические и цивилизационные аспекты развития, охраны окружающей среды и т.д.) и представляются объединяющим фактором для всех субъектов мирового сообщества [1]. Применительно к развитию внешнеполитической доктрины Казахстана на перспективу, в контексте развития мультивекторного сотрудничества и обеспечения региональных систем безопасности, важное значение имеют дву- и многосторонние связи, поиск новых точек взаимодействия с целью противостояния новым вызовам современности и своевременной перезагрузки интеграционных процессов [2].

На наш взгляд, в формате большой политики, необходима разработка мировой и региональной систем мониторинга, постоянного контроля и последующего анализа политических трансформаций угроз, вызовов для развития человечества. В целом, такие системы должны быть интегральными и обобщающими, и носить превентивный характер. Их структуру должны составлять геополитические, социально-экономические, экологические, природно-ресурсные, информационные, медицинские, духовные, религиозные, культурные и др. факторы и составляющие.

В связи с этим, большая политика увязывает в единое целое несколько (точнее множество) научных направлений:

- политологию;
- историю;
- регионалистику;
- экономику;
- медицину;
- социологию;
- экологию;
- прогнозирование;
- менеджмент и т.д.

Поэтому, будущее науки базируется на междисциплинарном подходе, основанном на концептуальных положениях, научно-методологическом инструментарии, практических приемах и методах всех наук, в целях предупреждения и предотвращения глобальных рисков и противодействия новым угрозам и вызовам человечеству. При этом, важная роль отводится влиянию политики на глобальное развитие, поскольку общемировые процессы носят комплексный характер при тесном взаимодействии политических, экономических, социальных, религиозных и прочих аспектов. В соответствии с этим, перед современным казахстанским востоковедением стоит задача выработки нового мышления, новых знаний, новой парадигмы развития общественных и гуманитарных наук, а ее составной частью должна стать новая политико-экономическая теория, представляющая научную базу для решения стратегических задач по сотрудничеству и безопасности (национальной, коллективной и региональной).

Обеспечение безопасности, включая все ее виды (экономическую, экологическую, информационно-цифровую, санитарно-эпидемиологическую и др.) в целом и частности, разрешимо при совершенствовании научной и экспертной дипломатии, углублении политического диалога, расширении торгово-экономического взаимодействия и

культурно-гуманитарного сотрудничества между странами, что правомерно ставит акцент на налаживание межрегиональных и внутрирегиональных связей [3-5].

На наш взгляд, для устойчиво стабильного развития РК, важно изучение его роли и места в общей системе координат межстранового и –регионального сотрудничества со странами Востока. Это, на наш взгляд, необходимо для выработки совместных программ национального развития, адаптации внешнеполитических факторов к обеспечению стабильности, с учетом глобальной неопределенности, повышения доверия между странами и нейтрализации вызовов и угроз. Это – основное условие обеспечения системы безопасности, углубления политического диалога и культурно-гуманитарного сотрудничества между Казахстаном и странами мира. Казахстан, прогнозируя долгосрочные последствия глобального кризиса, включает в международную повестку вопросы формирования новых моделей взаимодействия с другими странами с учетом их национальных интересов. Во внешнеполитической деятельности Казахстан считает важным укрепление сотрудничества между странами и поддержание мира и согласия через создание общей концепции безопасности [6]. Это предусматривает выработку новых моделей международных и региональных отношений, соответствующих режиму реального времени в противовес чистой теории международных отношений [7-11].

Инициативы Казахстана по расширению многостороннего взаимодействия и формированию механизма реализации межгосударственных соглашений, являются важным фактором развития центральноазиатского региона, сопредельных стран и всех заинтересованных сторон. Возможности и предпосылки реальной интеграции, например, для стран Центральной Азии (ЦА) имеют широкие перспективы, поэтому, правомерно говорить о возможностях развития идеи общего пространства 5 государств в центре азиатского материка [11-13].

Формирование экономического пространства в ЦА связано, прежде всего, с ее трансформацией в ключевой регион в системе геополитических координат Евразийского континента. В политическом аспекте в узкой трактовке Центральная Азия – это Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан и Казахстан со схожим в целом социально-экономическим положением, менталитетом и культурно-языковым базисом. При формировании каркаса данного сотрудничества следует учесть:

- многоаспектность воздействия политических, экономических, ресурсных, технологических, этнокультурных, конфессиональных, экологических и других факторов;
- противоречия стран-участниц в энергетической, водно-ресурсной, территориальной сферах;
- фактор геополитического соперничества государств за влияние в центральноазиатском регионе;
- необходимость разработки механизма реализации соглашений по обеспечению безопасности на региональном уровне с последующим выходом на глобальный уровень и др.

Казахстан, обладая геополитическим потенциалом, способен эффективно функционировать в условиях глобализационных процессов, создавая новые возможности для взаимодействия в новой реальности, а также противостояния новым вызовам и угрозам, и тем самым обеспечивая в регионе безопасность. Реализация этих вопросов основана на анализе ключевых факторов сотрудничества стран, оценки потенциала регионального сотрудничества, и далее, выявления основных направлений многостороннего сотрудничества рассматриваемых стран, исходя из экономических показателей развития стран ЦА.

В соответствии с предпосылками сотрудничества и укрепления безопасности, объекты исследования можно представить следующей моделью (рис. 1), исходя из

интересов Казахстана, далее расположены страны с наибольшим влиянием, затем – страны и союзы, отношения с которыми носят будущий характер. При этом, методологически правомерно, когда соединяется исторический подход с естественнонаучным [15], что позволяет объяснить ключевые проблемы и вызовы времени.

Разработано авторами

Рис. 1 – Основные объекты исследования

Согласно выдвинутым инициативам Казахстана по расширению диалога цивилизаций, необходимо комплексное изучение политико-социально-экономического характера взаимодействия между Востоком и Западом. Это особенно важно и потому, что в современных международных отношениях преобладают такие направления, как глобализация и регионализация, интеграция и дезинтеграция. Из этого следует, что возможность развития национальных экономик будет зависеть от:

- их взаимодействия с мировой экономикой;
- региональной кооперации;
- политики открытости или политической самоизоляции и т.д.

При этом, интерес представляют вопросы изучения роли внешних факторов и воздействий на политическую ситуацию в региональном разрезе и выработка предложений по преодолению последствий негативных глобальных трансформаций, и оценки внешнеполитических трендов стран в контексте изменения региональных и блоковых балансов сил.

Согласно разработанному многоцелевому центрально-азиатскому сценарию развития региона, выявлены новые возможности взаимодействия стран при многих нерешенных противоречиях и разногласиях, факторе неопределенности и внешних рисках, а также, противостоянии вызовам и угрозам в Центральной Азии для обеспечения безопасности и стабильности.

Задачи развития региона ЦА (обеспечения стабильности и безопасности развития, создания благоприятного экономического и политического климата, развитие

регионального и международного сотрудничества и др.) находятся в русле внешнеполитических приоритетов РК, отмеченных в различных заявлениях Президента РК в рамках международных и региональных встреч [18-20]. В них обозначено, что обеспечение эффективной системы безопасности в ЦА, направлено на предотвращение угроз (эпидемий, биотрогроз, международного терроризма, религиозного экстремизма, распространения наркотиков, нелегальной миграции) и предусматривает активное участие Казахстана в деятельности межгосударственных объединений: СВМДА, ОДКБ и ШОС. Пандемия COVID-19 и сопряженный с ней глобальный экономический кризис, определили необходимость анализа действующих механизмов международного сотрудничества, оказывающих заметное влияние на геополитические и -экономические процессы азиатского континента. При этом, региональные союзы и интеграционные институты представляются моделями сотрудничества стран региона на глобальном и региональном уровнях.

Геополитические тенденции в ЦА свидетельствуют об интересе крупных стран к региону, располагающему энергоресурсным и транзитно-логистическим потенциалами. Кроме того, проблемы безопасности для региона связаны со множеством и других факторов, в частности: разжигание межрелигиозной и -этнической розни, деятельность экстремистских организаций (дестабилизация обстановки в регионе, незаконные вооруженные формирования и оборот оружия, наркобизнес), рост терроризма.

Для ЦА региональной спецификой является соседство Афганистана, лидирующего в мире по террористической активности (до 30% всех терактов, совершаемых в мире). По афганскому фактору отметим, что неурегулированность ситуации в Афганистане, напряженность в стране представляют вызовы региональной безопасности. Поэтому, странам ЦА необходимо выработать консолидированную позицию по оценке основных угроз [21-24]: 1) радикалы-террористы, являющиеся собратьями народов центральноазиатских государств, в том числе, и бежавшие туда из этих стран и принадлежащие к запрещенным группировкам; 2) возможный наркобизнес (если у талибов не будет других источников дохода). Решение этих проблем возможно при достижении договоренностей об усилении обороноспособности стран ЦА, улучшении взаимодействия по охране границ, расширении военно-технического сотрудничества, активизации взаимодействия в борьбе с терроризмом и др.

Таким образом, в условиях внешнеполитической турбулентности, сотрудничество стран и укрепление безопасности играет огромную роль. Новые возможности обусловлены значительным неиспользованным потенциалом сотрудничества в экономической, научно-технологической, инновационно-цифровой, энергетической, экологической, культурно-гуманитарной и др. сферах евразийского пространства. Так, по мнению экспертов, Большая Евразия включает идею «интеграции интеграций», расширяет инициативу КНР по созданию ЭПШП на Евразийском суперконтиненте, как модель устойчивого многополярного мироустройства на базе диалога и партнерства цивилизаций. Для стратегического партнерства РК и стран Востока важно развитие геополитической ситуации с учетом многополярности и -плановости в международных отношениях в условиях трансформации политико-социо-экономического ландшафта азиатского континента.

Нами обоснованы базовые предпосылки укрепления сотрудничества и обеспечения безопасности в континентальном разрезе. Основными элементами фундамента национальных интересов государств представляются: коллективная безопасность, устойчиво стабильное развитие и многостороннее сотрудничество. В формате последнего, особое место отводится развитию торговых, экономических связей между странами (расширению бизнес-среды и взаимопроникновению бизнес-проектов, привлечению

инвестиций, развитию региональных рынков сбыта и т.д.). Это предполагает создание новых рамочных взаимоотношений, производственных платформ, консультативно-совещательных диалогов по политическим, социальным, гуманитарно-культурным сферам, вопросам безопасности на основе комплексного и системного подхода к сотрудничеству Казахстана и стран Востока.

Использованная литература

1. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в эпоху трансформации. – Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2020. – 464 с.
2. Контуры внешней политики Республики Казахстан и стран Центральной Азии: многовекторность и безопасность: Коллективная монография. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2020. – 372 с.
3. Родионова Л.Н. Экономическая безопасность: концепция, стандарты. – Москва: «Русайнс», 2019. – 32 с.
4. Обеспечение безопасности в формате внешней политики Казахстана: угрозы, вызовы и приоритеты / Г.М. Дуйсен, Д.А. Айтжанова, З.Г. Джалилов. – Алматы, 2019. – 92 с.
5. Гусев Л.Ю. Безопасность в странах Центральной Азии – проблемы и вызовы // Современные евразийские исследования. – Вып. 3. – Саратов, 2016. – С. 7-12.
6. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы. – Указ Президента РК от 6 марта 2020 г. № 280.
7. Токаев К.К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. – Алматы, 2000. – 584 с.
8. Токаев К.К. Избранные труды Президента Республики Казахстан. – Алматы: «КНУ», 2021. – 756 с.
9. Лаумулин М.Т. История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике. – Астана: КИС, 2016. – 392 с.
10. Барановский В.Г., Наумкин В.В. Ближний Восток в меняющемся глобальном контексте: ключевые тренды столетнего развития // Мировая экономика и международные отношения, 2018. – Т. 62, № 3. – С. 5-19.
11. Звягельская И.Д. Ближний Восток и Центральная Азия: Глобальные тренды в региональном исполнении. – Москва: «Аспект-Пресс», 2019. – 254 с.
12. Чуфрин Г. Внешнеполитическая стратегия постсоветских стран: теоретические аспекты // Россия и новые государства Евразии, 2018. - № 1. – С. 9-22.
13. <https://www.akorda.kz/ru/sovmestnoe-zayavlenie-po-itogam-konsultativnoy-vstrechi-glav-gosudarstv-centralnoy-azii-672511>
14. Контуры внешней политики республики Казахстан и стран Центральной Азии: многовекторность и безопасность: Коллективная монография. – Алматы: Дайк-Пресс, 2020. – С. 315-326; Центральная Азия – 2027: меняющийся стратегический ландшафт. Вероятные сценарии на 10 лет вперед / Т.Т. Шаймергенов, М.М. Абишева. – Асьян: Библиотека Первого Президента РК, 2017. – 122 с.; Малышева Д.Б. Вызовы безопасности в Центральной Азии // Вызовы безопасности в Центральной Азии. – Москва: ИМЭМО РАН, 2013. – С. 5-18.
15. Ковальчук М.В. Наука и жизнь: Моя конвергенция: Т. 1: Автобиографические наброски: Научно-популярные и концептуальные статьи. – Москва: Академкнига, 2011. - 304 с.
16. Прогноз социально-экономического развития Казахстана на 2020-2024 годы // www.primeminister.kz

17. Максимов М. Казахстан в 2020-2024 годы: три сценария // <https://online.zakon.kz>
18. <https://turkmenportal.com/blog/40783/sovместное-zayavlenie-prezidentov-turkmenistana-i-kazahstana-gurbanguly-berdymuhamedova-i-kasymzhomarta-tokaeva>
19. Воля и мудрость Азии в интересах мира и развития // Казахстанская правда, 13 октября 2021 г.
20. Магер Ю. СВМДА: к пространству безопасности, доверия и взаимодействия // Казахстанская правда, 13 октября 2021 г.
21. https://ru.sputnik.kz/press_center/20210916/18151402/ugroza-tsentralnaya-asia-afganistan.html Академик назвал две главные угрозы для Центральной Азии из-за ситуации в Афганистане
22. Колин К.К. Глобальные угрозы развитию цивилизации в XXI веке // Стратегические приоритеты. – Москва, 2014. – Выпуск 1. – С. 6-30
23. <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/asian-kaleidoscope/islamskiy-emirat-afganistan-kurs-na-legitimatesiyu-vlasti/>
24. Казанцев А.А., Гусев Л.Ю. Угроза религиозного экстремизма на постсоветском пространстве / Центр изучения перспектив интеграции. – Москва, 2017. – №6. – С. 3.

Мақалада ҚР мен Шығыс елдерінің ынтымақтастығын дамытып, нығайтатын ғылыми тәсілдемелерге талдау жасалды. Ортақ кеңістік құруға арналған ҚР және Шығыс елдері ынтымақтастығы мен қауіпсіздігі, практикалық әрекеттестігін үйлестірудің алғышарттары негізделді.

The article analyzes the scientific approaches that develop and strengthen cooperation between Kazakhstan and the East countries. Prerequisites for the coordination of cooperation and security, practical cooperation between the Republic of Kazakhstan and the East countries to create a common space are justified.

Түлеубаева Самал Абаевна

АРАБИСТИКА КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ И ДОСТИЖЕНИЯ

Отечественное востоковедение главным образом формировалось на основе арабистики, что связано с цивилизационным развитием страны. Начиная с 70-х гг. прошлого века, арабистика получила свое институциональное оформление на базе КазГУ им. С.М. Кирова, в т.ч. благодаря усилиям одного из зачинателей казахстанского востоковедения – ныне покойного академика А. кажы Дербисали.

Арабистика, как отрасль востоковедения, начинает складываться в Казахстане еще в советское время. Первые казахстанские арабисты, получившие специальное образование в вузах России, Узбекистана и Таджикистана, возвращаются на родину, и ввиду отсутствия востоковедческих академических и научных центров, находят себе применение в самых различных сферах смежного профиля. Именно они проложат путь созданию собственной школы востоковедения и арабистики в Казахстане. Среди них, прежде всего, следует выделить имена Н.С. Сабитова, М.Н. Маженовой, Б.Е. Кумекова, С.

Батырша-ұлы, М. Шафигова, Н. Осерова, А.Б. Дербисали, Б.С. Тасымова, А. Дадебаева, Ж.А. Токмамбаева, Г.Р. Рамазановой, К.Х. Таджиковой, Н. Осерова, С.С. Кенесбаевой, Б.К. Тайжанова, Б.У. Азибаевой, А.К. Султанғалиевой, Г.Е. Надировой, Т.Н. Жемковой, Ф.Х. Мамеко и др.

До 1991 г., была проделана большая работа по поиску и привлечению местных арабистических кадров, по внедрению арабского языка в учебный процесс на школьном и университетском уровнях, открытию специального отделения по изучению арабского языка и литературы на базе филологического факультета тогдашнего КазГУ им. С.М. Кирова (ныне КазНУ им. аль-Фараби). В 1984 г., здесь была создана кафедра восточной филологии, в 1987 г. преобразованная в кафедру арабской филологии. Преподавание арабского языка в качестве иностранного, было введено также и на других специальностях университета. Уже тогда была организована работа по подготовке программ и созданию учебников арабского языка для студентов вузов и учащихся средних школ.

На данном этапе страна столкнулась с рядом проблем, среди которых:

- 1) отсутствие учебников и пособий,
- 2) расплывчатая теоретико-методологическая база для преподавания предмета,
- 3) нехватка специалистов по арабскому языку,
- 4) отсутствие полиграфических возможностей.

А.Б. Дербисали в этой связи вспоминает, как в те далекие годы они вручную вписывали в учебники тексты на арабском языке. Иногда, за помощью обращались к соседним республикам в Средней Азии, в частности, к Таджикистану. Так, материалы на арабском языке, используемые в школьных учебниках и других книгах, печатались в типографии №1 г. Душанбе. Но постепенно все эти проблемы решались, в чем большая заслуга первого поколения арабистов, которые на разных уровнях способствовали формированию национальной школы арабистики и укреплению позиций арабского языка в Казахстане.

В те же годы, в издательстве «Мектеп» и позже в «Рауан» была организована арабская редакция, в которой работали Б.С. Тасымов (в т.ч. зав. редакцией), А. Дадебаев, Н. Осеров, Ж. Кайранбаев и др. Здесь выпускались учебники арабского языка для средних школ (для 2 класса учебник подготовил Н. Осеров, для 4 и 7 классов – Ж.А. Токмамбаев, для 5 класса – М.Н. Маженова, для 6 класса – М. Шафигов и др.), переводы казахских сказок на арабский язык. В качестве ответственных редакторов и рецензентов выступали Б.Е. Кумеков, А.Б. Дербисалиев, Ж.А. Токмамбаев, Б.Т. Омаров, К.К. Лама Шариф и др.

На страницах газеты «Алматы ақшамы» М.Н. Маженовой, А.Б. Дербисалиевым и Б.С. Тасымовым были организованы уроки арабской графики (төте жазу). Арабистика республики пополнялась новыми кадрами, как из числа выпускников КазГУ им. С.М. Кирова (Б. Атабай, К. Лама Шариф, Б. Омаров, У. Алжанбаева, З. Абидинова, Б. Джубатова, Ш. Керім, Д. Есенжан, К. Муртаза, А. Бердыбай, Б. Батырша-ұлы, Е. Калекенов, Ж. Сейтметова, А. Ахметбекова, Ф. Жумажанова, А. Жиекбаева, Ш. Калиева и др.), так и различных вузов Москвы, Ленинграда (А. Мусинов), Ташкента (Д. Нуртазинова и др.) и Душанбе (Б. Амреев).

В 1989 г., накануне обретения Казахстаном независимости, на базе выше указанной кафедры арабской филологии филологического факультета, и кафедры истории стран Азии и Африки КазГУ им. С.М. Кирова, Постановлением Правительства Казахской ССР от 15 мая 1989 г., был создан первый в республике факультет востоковедения. Его возглавил д. филол. н., профессор А.Б. Дербисалиев (1989-1991 гг.). Так, в системе высшего образования страны появилось новое направление – подготовка специалистов-

востоковедов. Профессор А. Дербисали заложил методические основы и традиции казахстанского востоковедения. Он лично заключал договоры о научном, академическом сотрудничестве со многими научными и образовательными центрами стран Ближнего и Среднего Востока, приглашал преподавателей-носителей языка для ведения лекций, практикумов и семинаров в университете.

Так свое официальное рождение получает казахстанское востоковедение, основой для создания которого послужила казахстанская арабистика. Постепенно на факультете создаются новые кафедры, вводится преподавание других восточных языков (персидского, турецкого, китайского, японского, корейского, хинди и урду). На данном этапе продолжает ощущаться острая нехватка в кадрах, учебно-методической литературе. Позже, многие выпускники уже самого факультета востоковедения также были оставлены для преподавательской работы (Д. Коптилеуова, Г. Токова, А. Кабылова, Б. Актаулова, Ы. Палторе, А. Мустафаева, К. Тюлегенов, А. Хаван и др.).

Становление и развитие факультета шло одновременно со строительством новой казахстанской государственности. Несмотря на тяжести переходного периода, правительство страны и руководство университета уделяли большое внимание укреплению профессорско-преподавательского состава, расширению материальной базы и пополнению библиотечного фонда специальной литературой.

Постепенно факультет востоковедения превращается в крупнейший центр страны по подготовке высококвалифицированных специалистов-востоковедов со знанием арабского языка. После обретения Казахстаном независимости в 1991 г., он становится и кузницей кадров для различных государственных органов (Правительство, Парламент, министерства). В период налаживания официальных дипломатических связей страна остро нуждается в специалистах со знанием иностранных языков, в т.ч. восточных. Так востоковедение в Казахстане, которое ранее носило сугубо академический характер, начинает развиваться в прикладном направлении. На государственную службу и дипломатическую работу из числа ППС и выпускников-арабистов будут привлечены: Б.С. Тасымов, Б.К. Амреев, Б.Т. Омаров, Б.Б. Досыбаев, К.К. Лама Шариф, А.Р. Бердыбай, Н. Майманов, Е. Калекенов, Т. Шалданбай, К. Саки, А. Абдраман, Б. Батыршаұлы, Е. Мукаш, Е. Дербисали, Б. Арын, Р. Жумалы, А. Исагалиев, Б. Батыршаев, Д. Коксегенов, Б. Дауренбек, А. Омирзак, А. Шоқыбаев, К. Болысбаев, Т. Карагулов и др. Многие нынешние и бывшие послы Казахстана в арабских странах, также являются преподавателями и выпускниками КазНУ им. аль-Фараби (Б. Тасымов, Б. Амреев, К. Лама Шариф, Е. Мукаш, А. Бердыбай, А. Абдраманов, Д. Ембердиев, Б.Арын, А. Исагалиев, Б. Батыршаев, А. Шоқыбаев и др.). Из числа выпускников-арабистов этого вуза вышли видные дипломаты, общественные деятели, ученые, переводчики и др.

Первые годы, факультет востоковедения КазНУ им. аль-Фараби оставался единственным и основным центром подготовки арабистов в стране. Что касается арабистического направления нового факультета востоковедения, то сначала оно функционирует в рамках кафедры восточной филологии, затем, кафедры арабистики (с 1991 г.), кафедры арабистики и иранистики (с 2011 г.), позже, кафедры Ближнего и Среднего Востока, и ныне кафедры Ближнего Востока и Южной Азии, которые в разные годы из числа арабистов возглавляли А.Б. Дербисалиев (1984-1997), Г.Е. Надилова (1997-2012), А.К. Ахметбекова (2012-2014), М.Б. Салкынбай (2014-2017) и Р.С. Мухитдинов (2017).

Были заключены первые соглашения с зарубежными вузами о сотрудничестве, которые предполагали и прохождение языковых стажировок в арабских странах. Так, в рамках указанного ранее Соглашения о городах-побратимах Алма-Ате и Мекнесе, которое функционировало до 1994 г., студенты имели возможность выезжать на

языковую стажировку в Марокко, в Университет им. Маулая Исмаила. Подобное соглашение было заключено с Университетом аль-Миния (Египет).

С целью повышения качества преподавания, продолжается практика приглашения зарубежных специалистов. Так, в 1994 г. для чтения лекций был приглашен известный российский специалист по арабской литературе Д.В. Фролов. На кафедре, на постоянной основе работают носители арабского языка из числа граждан Египта. Большое содействие в данном направлении оказывает Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», с которым кафедра связывает давние тесные отношения.

В разные годы на кафедре работали А.Б. Дербисали, М. Шафигов, Н. Осеров, Г. Рамазанова (ныне находится на заслуженном отдыхе), К.Х. Таджикова (с 1993 по 2016 гг., ныне находится на заслуженном отдыхе), С.С. Кенесбаева, Т.Н. Жемкова, Ф.Х. Мамеко, Б.С. Тасымов, Ж.А. Токмамбаев, А. Толегенов, Б.К. Амреев, Б.С. Арыстанов, Д.Н. Нуртазина, Ж.Р. Енсебаева, Б.Т. Омаров, Е. Дуанаев, К.К. Лама Шариф, А.Р. Бердыбай, Ж.М. Серикбаева, З.А. Абидин, У.Т. Алжанбаева (также занимала должность зам. декана по научно-инновационной деятельности и международным связям), З.-А.М. Ауэзова, Д.М. Бельгибаева, Ж.М. Серикбаева, Б.У. Мекежанов, К.К. Сегизбаева, А.А. Нурманова, А.С. Кабылова, М.Б. Салкынбаев, Б.К. Сарпеков, А.К. Исагалиев, Б.Ж.Актаулова, С. Канагатов, К.А. Кыдырбаев (занимал должность заместителя зав. кафедрой по научно-инновационной деятельности и международным связям), Р.А. Алпысбаев, Г. Токова, Р.У. Ходжаева, Ж.У. Мырзагул, К.А. Жунис, Р.С. Мухитдинов, А.А. Мустафаева и мн. др.

Профессор М.Н. Маженова проработала на кафедре до 2008 г. За многолетний труд и особый вклад в развитие казахстанского востоковедения, она была удостоена звания «Заслуженный деятель Республики Казахстан», награждена медалью «Ветеран труда». Профессор также внесла свою лепту в абаеведение, дав разъяснение около 400 арабизмов и персизмов в сочинениях Абая. Как дань памяти в ее честь назван один из специализированных кабинетов факультета.

С 2015-2016 уч.г., арабистические кадры факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби сосредоточены на кафедре Ближнего Востока и Южной Азии, которой в настоящее время руководит к.п.н., доцент П.М. Сулейменов. Отделение арабистики здесь возглавляет к. филол. н., доцент Д.Т. Коптилеуова. Сейчас здесь работают профессор Г.Е. Надирова (д. филол. н.), доценты Б.Н. Джубатова (д. филол. н.), Ш.С. Калиева (к.филол. н.), А.К. Ахметбекова (к. филол. н.), Ы.М. Палторе (доктор PhD), Н.А. Байгараев (доктор PhD), ст. преподаватели Ф.Т. Жумажанова (к. филол. н.), А.Б. Жиекбаева (к. филол. н.), Ж.Р. Сейтметова (к. филол. н.), С.Т. Джакубаева (доктор PhD, зам. декана по научно-инновационной работе и международным связям), К.М. Тюлегенов (доктор PhD), приглашенные профессора из Египта, С. Абдунаим (зам. зав. кафедрой по научно-инновационной деятельности и международным связям), А. Хаван, А.А. Жиренов и др.

Кафедра осуществляет подготовку по всем трем ступеням обучения (бакалавриат, магистратура и докторантура PhD) в рамках специальностей «востоковедение», «переводческое дело», «иностранный филология (арабский язык)» и др. Активно развиваются международные связи с Университетом аль-Азхар, Каирским университетом, Университетом Айн-Шамс, Университетом Короля Сауда, Кувейтским университетом и др. Докторантура по специальности «востоковедение» в настоящее время имеется лишь на факультете востоковедения КазНУ им. аль-Фараби. Здесь же находится РУМС по данной специальности.

Арабисты кафедры имеют свои достижения. Так, А.Б. Дербисали был награжден орденами «Парасат», «Барыс 2 степени», «Аль-Фахр 1 степени», «Ордена Восходящего солнца» и др., Б.Н. Джубатова и А.А. Мустафаева стали обладателями Государственной научной стипендии. Г.Е. Надирова, У.Т. Алжанбаева, Б.А. Атабай, Б.Н. Джубатова, Ш.С.

Калиева, Д.Т. Коптилеуова стали обладателями звания «Лучший преподаватель вуза». А.Б. Дербисали, Г.Е. Надирова и Б.Н. Джубатова руководили научными проектами. Г.Е. Надирова награждена медалью «Ерен еңбегі үшін» и знаком «За заслуги в области образования Республики Казахстан», Ш.С. Калиева – знаком «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан».

При этом следует заметить, что до перехода на Болонский процесс, за отсутствием в республике специализированных советов по защите кандидатских и докторских диссертаций по специальностям «Языки народов зарубежных стран Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии», «Литература народов зарубежных стран Азии и Африки» и др., многие арабисты защищали свои работы либо в Москве, Санкт-Петербурге и Ташкенте, либо внутри страны по смежным специальностям с учетом междисциплинарного подхода («всемирная история», «история Казахстана», «экономика», «философия», «политология», «общее языкознание», «сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание», «фольклористика», «международные отношения», «тюркология», «казахский язык» и др.).

Профессор У.Т. Алжанбаева, которая в 1993-2001 гг. работала на кафедре арабистики факультета востоковедения (8 лет возглавляла методический совет факультета), затем в 2001-2011 гг. являлась зав. кафедрой современных восточных языков на факультете международных отношений, с 2014 г. продолжила свою деятельность на кафедре ТЮРКСОЙ факультета востоковедения. Победитель конкурса «Лучший преподаватель вуза 2008 года».

Ежегодно на кафедре при координации ППС арабского отделения проходят конкурс знаний арабского языка, Республиканская предметная олимпиада по специальности «востоковедение», различные научные конференции, семинары, тренинги. 23 ноября 2019 г. отделение арабистики совместно с Международным центром поддержки арабского языка им. Короля Абдуллы бен Абдельазиза (Саудовская Аравия) организовало I Республиканский конкурс ораторского искусства по арабскому языку.

На факультете открыт Центр письменных памятников и духовного наследия (Жазба жәдігер және рухани мұра орталығы), где хранится более 300 рукописей (в т.ч., на арабском языке), а также издается специализированный журнал «Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия востоковедения», где печатаются статьи и арабистического профиля.

После 1989 г. изучение арабского языка в качестве второго иностранного, началось и на факультете международных отношений КазНУ им. аль-Фараби. У истоков этой инициативы стояла к. филол. н. Д.Н. Нуртазина (Вильковски), которая долгое время возглавляла созданную здесь кафедру современных восточных языков, где преподавание осуществляли кандидаты филологических наук У.Т. Алжанбаева (возглавляла данную кафедру с 2001 по 2011 гг.), Н.Т. Машкан, а также З.А. Абидинова (Әбідін), М.А. Султанбердиева и др. С 2011 г. здесь функционирует кафедра дипломатического перевода (зав. кафедрой – к. филол.н., и.о. профессора А.С. Сейдикенова), где ведется обучение арабскому языку в качестве основного и второго иностранного языка. В настоящее время, из числа арабистов здесь работает З.А. Әбідін и др.

Среди арабистов КазНУ им. аль-Фараби особо следует выделить и д. филос. н., профессора А.Д. Курманалиеву, которая с 2011 г. возглавляет здесь кафедру религиоведения и культурологии на факультете философии и политологии. Стипендиат «Государственной стипендии для талантливых молодых ученых» Министерства образования и науки Республики Казахстан (2004-2006, 2008-2010), «Лучший молодой ученый КазНУ им. аль-Фараби» (2006), «Лучший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби» (2008), лауреат премии М. Ауэзова для молодых ученых в сфере гуманитарных наук

(2010), обладатель республиканского гранта «Лучший преподаватель вуза» (2010) и др. На факультете философии и политологии КазНУ им. аль-Фараби в должности зам. декана по научно-инновационной работе и международным связям, работает и выпускница арабского отделения факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби к. филос. н. М.Б. Аликбаева.

Открытие факультета востоковедения на базе КазГУ им. С.М. Кирова (ныне КазНУ им. аль-Фараби) в 1989 г. позволило институционализировать данную отрасль в республике. Подобные факультеты позже возникнут в Туркестанском государственном университете им. Х.А. Ясави (1991), Казахском университете международных отношений и мировых языков им. Абылайхана и Евразийском университете (1999). На сегодняшний день, из 4 открытых факультетов функционирует лишь два – в КазНУ им. аль-Фараби и КазУМОиМЯ им. Абылайхана.

Отныне арабистика получает свое дальнейшее развитие. Изучение арабских стран и арабского языка, в качестве основного и дополнительного языка начинает осуществляться в различных вузах республики (государственных и частных) в рамках таких специальностей, как «востоковедение» (в настоящее время имеется в КазНУ им. аль-Фараби, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, КазУМОиМЯ им. Абылайхана и КазНПУ им. Абая), «иностранный язык: арабский язык», «иностранный язык: два иностранных языка (арабский язык и английский язык; арабский язык и китайский язык и др.)», «регионоведение», «переводческое дело», «исламоведение», «международные отношения», «история», «религиоведение», «туризм», «мировая экономика», «журналистика», «международное право» и др. Преподавание арабского языка также было введено в учебный процесс в Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Академии КНБ РК, Национальном университете обороны им. Первого Президента – Елбасы, Университете иностранных языков и деловой карьеры, Университете им. Сулеймана Демиреля, Южно-Казахстанской гуманитарной академии, вузах гг. Шымкента, Кызылорды, Кокшетау, Караганды, средних школах и др. Здесь преподавательскую деятельность осуществляли Б. Сарпеков, К. Ергалиева, А. Мамырханова, Г. Зейнелгабдина, К. Рахимова, Ж. Кулмамырова, Б. Мекежанов, К. Отегенова, К. Сегизбаева, Ш. Тобжанов, Р. Тазабеков, Б. Айранбаева, М. Боранкулова, Ш. Капашева и др.

Ранее в республике функционировали такие специализированные вузы, как Казахско-Кувейтский университет, Международный Казахско-арабский университет в Шымкенте, Южно-Казахстанский институт арабского языка и др.

В Туркестанском государственном университете им. Х.А. Ясави (ныне Международный Казахско-Турецкий университет им. Х.А. Ясави) в 1991 г., как указывалось выше, был создан второй в республике факультет востоковедения, который возглавил Ж.М. Истаев (один из переводчиков смыслов Корана на казахский язык). Здесь до 2011 г. функционировало арабское отделение кафедры восточных языков, первым руководителем которой стал Р.М. Музаффаров (также занимал должность заместителя декана факультета востоковедения). Подготовка арабистов осуществлялась по специальности «арабский язык и литература». Здесь работали К. Муртаза, А. Бекжигитов, А. Толегенов, Ш.Т. Керим, С. Жумагулов, А. Абдраманов, С. Дуйсенби, М. Балаубеков, Ж.А. Агабекова, З.С. Ильясова, А. Абдирасилкызы, Ж.Б. Джурабеков и др. Арабский язык также преподавался на таких специальностях, как «история», «журналистика», «религиоведение» и «филология». Среди выпускников-арабистов данного вуза – Ж.А. Агабекова (к. филол. н., сотрудник Назарбаев университета), А. Абдирасилкызы (к. филол. н., ученый секретарь Центра религиоведческой экспертизы Комитета по делам религий Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан), А.

Жабашев (госорганы), Д.С. Адиханов (к. филол. н., переводчик в Посольстве Ливии в Казахстане), Ж.Б. Джурабеков (сотрудник посольства Омана в Казахстане) и др.

Важным центром подготовки арабистов стал и АГУ им. Абая (ныне КазНПУ им. Абая). Обучение арабскому языку здесь началось в 1991 г., в рамках деятельности кафедры восточных языков, хотя история преподавания восточных языков в данном вузе насчитывает около 40 лет. В 2001 г. открылась магистратура по специальности 6М020500 – «филология (арабское отделение)», а с 2013 г. – специальность 6М020900 – «востоковедение». С 2016 г. в университете функционирует кафедра восточных языков и перевода Института филологии и полиязычного образования, созданная в результате объединения кафедры восточных языков и кафедры сопоставительной грамматики и перевода. Выпускники кафедры работают в посольствах арабских стран, высших учебных заведениях, различных компаниях. В разные годы на кафедре осуществляли преподавательскую деятельность Э. Кансеитова, А.К. Мырзаханова, Ж. Мырзаханова, Г. Керимова, М.А. Султанбердиева, С.М. Ибрагимова, А. Мергенбай, А. Байконыр, Д. Оспанова, С. Дютмаганбетова и др. В настоящее время, среди арабистов кафедры – к. филол. н., профессор К.Х. Абдрахманова, ст. преподаватели Р.К. Оразова и Э. Кансеитова. Среди известных выпускников кафедры – Т.Ш. Кожагул (госорганы), А.А. Маматшаев (переводчик, сотрудник отдела связей с общественностью в посольстве ОАЭ в Казахстане), Д. Оспанова (переводчик в посольстве Саудовской Аравии в Казахстане), С. Дютмаганбетова (переводчик в посольстве Ливии в Казахстане), К.А. Кыдырбаев (доктор PhD), А.Ж. Асыллова (главный специалист отдела международных научно-технических информационных ресурсов Национального научно-технического информационного центра), К. Рахимова, Е. Нусипбаев (ст. преподаватель в Египетском университете исламской культуры «Нур-Мубарак»), С. Ниятуллаев (переводчик в Египетском университете исламской культуры «Нур-Мубарак») и др.

КазУМОиМЯ им. Абылайхана. Здесь на базе кафедры казахского и восточных языков был открыт третий в республике факультет востоковедения, первым деканом которого стал д. филол. н., профессор К.Т. Рысалды. Арабский язык стал первым восточным языком, преподавание которого было введено в данном вузе. На основе арабского отделения, которое начало функционировать в 1994 г., в университете в 1998 г. создается первая специализированная кафедра арабистического профиля – кафедра арабской филологии и культуры. Инициатором данной идеи выступил профессор Али Озек. Кафедру возглавляли д. филол. н., профессор В.У. Махпиров (1998-2000 гг.) и к. филол. н., доцент Г.Ж. Буркитбай (2000-2006 гг.). Преподавание арабского языка сначала осуществлялось в рамках специальности «филология: иностранная филология», затем – «востоковедение» и др. На базе КазУМОиМЯ им. Абылайхана впервые была организована Республиканская олимпиада по специальности «иностранная филология». В настоящее время, мероприятие носит ежегодный характер и включает секцию по арабской филологии.

Преподавательскую деятельность на арабском отделении осуществляли С.А. Кайранбаев, А.Донбаева, А.М. Амиров и др. В настоящее время, на факультете востоковедения работает 5 арабистов: на кафедре перевода восточных языков – к. филол. н., профессор Д.А. Есенжан.; на кафедре иностранной филологии – к. филол. н., профессор Г.С. Буркитбай (зав. кафедрой, с 2010 г.), к. филол. н., доцент Ш.Б. Кожобекова, магистры гуманитарных наук, ст. преподаватели С.Т. Аманжол, Е.М. Тубажанов и др.. Преподавание арабского языка в качестве основного и второго иностранного языка, сейчас осуществляется в бакалавриате и магистратуре в рамках специальностей «иностранная филология: арабский язык», «иностранный язык: два иностранных языка», «переводческое дело», «востоковедение», «международные

отношения». До недавнего времени КазУМОиМЯ им. Абылайхана являлся единственным вузом Казахстана, где с 2009 г. осуществлялась профессиональная подготовка магистров-арабистов по синхронному переводу в рамках специальности «переводческое дело».

Евразийский университет им. Л.Н. Гумилева (ныне ЕНУ им. Л.Н. Гумилева) стал ключевым центром по подготовке востоковедческих кадров в новой столице и в северном регионе страны в целом. В 1999 г. здесь открылся четвертый в республике факультет востоковедения, который возглавил д. филол. н., профессор, академик НАН РК С.А. Каскабасов. На факультете функционировало три кафедры, одна из них – кафедра арабистики и иранистики, которой руководила д. и. н., профессор Ж.М. Тулибаева. В 2000 г. факультет был преобразован в кафедру востоковедения, которая существует по настоящее время. Из числа арабистов ее возглавляли к. филол. н., доцент Н.Т. Машкан, д. филол. н., и.о. профессора С.А. Тулеубаева (2005-2007, 2010-2015) и к. филол. н., и.о. профессора А. Әлібекұлы (с 2016 г. по настоящее время). В разные годы на арабском отделении кафедры работали К.И. Туребекова, Н.Т. Машкан, Р.С. Ескентаева, А.К. Кабылшаева (Тахтанова), Г.Т. Конусов, Э.Т. Нургалиева, Б.Ж. Мустафаев, Г.С. Нурмагамбетова, А.О. Аргынбекова, Д.А. Коксегенов, Ж. Омарбекова, Е.Е. Балабеков, Е.Н. Тайбаков, Э.Т. Нургалиева, С.Б. Каралтаев, Ж.А. Агабекова, А.А. Дюсенова, Ж.К. Кулмамырова, Д.С. Адиханов, Д.А. Тютенова, А.А. Жиренов, С.М. Ибрагимова и др. Звания «Лучший преподаватель вуза» были удостоены С.А. Тулеубаева (2013) и З.С. Ильясова (2018).

Среди известных выпускников – Б. Сугурбаев (ныне – Посол Казахстана в Малайзии), Г. Сыздыкова, А. Слямова (Такенова), А. Кудайбергенов (сотрудник МИД РК), М. Муратбекқызы, Т. Тастанбекова, О. Серік, Н. Байбусинова, А. Досанова, К. Суйкимбай, А. Шади (победитель международного конкурса «Қазақстанның үздік студенті-2020») и др. О. Серік, Н. Байбусинова и А. Сагынбек достойно представляли Казахстан на международной выставке «ЭКСПО-2020» в Дубай.

С 2002 г. на кафедре международных отношений ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, также осуществляет свою деятельность известный в республике общественный деятель, дипломат, востоковед-арабист, д. э. н., профессор С. Батырша-ұлы. В ЕНУ им. Л.Н. Гумилева работает еще два видных отечественных востоковеда-арабиста. Это – д.и.н., академик НАН РК Б.Е. Кумеков и д.и.н., профессор А.К. Муминов. Последний, в настоящее время возглавляет отдел в Международном центре по изучению исламской истории, искусства и культуры (IRCICA, Турция).

На кафедре религиоведения ЕНУ также работают выпускники арабского отделения факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби д. филос. н., профессор А.С. Кабылова и магистр гуманитарных наук Б. Калемшарив. С 2016 г. здесь по совместительству, преподавательскую деятельность осуществляет выпускница МКТУ им. Х.А. Ясави, и.о. доцента, к. филол. н. А. Абдирасилқызы. В 2016-2018 гг. курс религиоведческих дисциплин преподавал и выпускник факультета «аль-Альсун» Айн-Шамского университета Ж. Асхатулы.

Важным центром подготовки арабистов стал **Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак»** – первое высшее исламское заведение, которое открылось в Казахстане в 2001 г. Здесь, помимо подготовки высококвалифицированных исламоведов и религиоведов, также осуществляется подготовка преподавателей и переводчиков арабского языка. Решение об открытии данного вуза было принято по результатам официального визита Елбасы Н.А. Назарбаева в Арабскую Республику Египет в 1993 г. Затем, между правительствами двух стран было подписано двухстороннее соглашение о создании университета «Нур-Мубарак», которое 2 июля 2003 г. было ратифицировано Парламентом РК и Указом Президента Н.А. Назарбаева №460-11 обрело законную силу.

Первым ректором (2001-2014) стал известный египетский ученый-лингвист, академик Махмуд Фахми Хиджази (1940-2019), на должность проректора был назначен выпускник арабского отделения филологического факультета КазНУ им. С.М. Кирова, востоковед-арабист, д. филол. н., профессор Ш.Т. Керим. В 2008 г. здесь была открыта магистратура по всем специальностям, с 2012 г. началась подготовка докторов PhD по специальностям «исламоведение» и «религиоведение» в рамках государственного заказа. Все студенты вуза с первого курса изучают арабский язык. Наличие носителей языка из Университетов аль-Азхар, Айн-Шамс, Каирского и Александрийского университетов способствует его более качественному усвоению. При университете функционирует Центр арабского языка, в каникулярный период здесь организуются дополнительные курсы арабского языка с привлечением казахстанских и египетских преподавателей. Ежегодно проходит международная научно-практическая конференция, по итогам которой издается сборник «Проблемы исламоведения и арабской филологии». При университете имеется богатая библиотека с фондом более 118 тысяч книг, в т.ч. на арабском языке. Обучающиеся имеют возможность прохождения языковой практики и продолжения обучения в Египте.

Важный вклад в казахстанскую арабистику вносит и доцент кафедры религиоведения данного университета, к. филос. н. А.Р. Альмухаметов. Что касается собственно подготовки арабистов, то в настоящее время, в университете функционирует кафедра арабского и английского языков, которая была создана в 2001 г. До 2018 г. она называлась кафедра арабского языка и литературы. В разные годы, ее возглавляли доктора PhD Махмуд Фуад (2001-2007 гг.), Махмуд Абдул Хафиз (2007-2008), Абд ар-Рахман Саад Хасан Мухаммед Хижаз (2008-2013 гг.), старший преподаватель Е.Б. Нусипбаев (2014-2018 гг.). С февраля 2018 г. ею руководит доктор PhD Б.М. Манабаев. В настоящее время, здесь работают доктора PhD Адам Махмуд Ахмед Адам, Али Ибрахим Абдеислам Абухалифа, Мухаммад Ражаб Мухаммад Абделбари, Кутб Хусейн Махмуд Зейд, из числа арабистов – доктора PhD К.А. Кыдырбаев и К.Т. Садыбаев, к. филол. н. Г.Е. Имашева (также возглавляет в университете отдел поствузовского образования), магистры Ш.Т. Бахтиярова, К.Ж. Касымбаев, Д.Е. Кужахметова, Е.Б. Нусипбаев, И.М. Нурмолдина, Ж.Ж. Сариева, С.А. Тлебалдина и О.М. Шаяхметов. Ранее, педагогическую деятельность здесь осуществляли к. филол. н. Ш.С. Калиева, к. филол. н. А. Әлібекұлы, к. филол. н. Г.К. Курмангали, М.С. Менилбеков и др. Здесь работает и известный арабист и исламовед, и.о. доцента кафедры исламоведения, к. филол. н. Р.С. Мухитдинов. Среди арабистов данного вуза также хотелось бы выделить к. филос. н. Ж.С. Сандыбаева, который с 2018 г. возглавляет Департамент по академическим вопросам.

Помимо вышеуказанных университетов, казахстанские арабисты, а также специалисты со знанием арабского языка осуществляют свою деятельность в других государственных и частных вузах, средних школах, государственных органах, научно-исследовательских центрах, музеях (Б.У. Азибаева, П.Т. Ауезбаева, С.К. Косан, А.К. Султангалиева, К.Б. Муртаза, О. Туякбай, А. Абдирасилкызы, Т. Замзаева, Ж. Белтенев, М.Р. Сулейманов, Г.Т. Конусов, Ж. Асхатулы, К. Кудабай и др.), ДУМК, мечетях, посольствах арабских стран, аккредитованных в Казахстане, СМИ, коммерческих структурах и др., занимаются аналитической деятельностью. Так, благодаря известному казахстанскому востоковеду Р. Жумалы, автору книги «Арабский пасьянс» [1], в последние годы в Казахстане оформляется политологическое направление казахстанской арабистики. Владеющие арабским языком А. Жантурин (выпускник факультета торговли и факультета экономики и политических наук Каирского университета) и М. Каиргалиев (выпускник международного исламского университета «Даруль Улюм Карачи») занимаются вопросами халал индустрии и исламского банкинга.

Арабисты республики за годы независимости получили широкие возможности для прохождения обучения, кратко- и долгосрочных стажировок в арабских странах (на уровне ППС и обучающихся), принимали участие в важных мероприятиях международного уровня. Так, С.А. Тулеубаева и Ы.М. Палторе представляли Казахстан на Международном конгрессе по изучению Азии и Северной Африки ICANAS-38, который проходил в Анкаре (10-15 сентября 2007 г.). В 2009 г. Г.Е. Надирова и С.А. Тулеубаева участвовали в международной конференции в Каире, посвященной 100-летию Каирского университета. Г.Е. Надирова, Д.А. Есенжан, С.А. Тулеубаева, Ы. Палторе и А. Әлібекұлы в апреле 2019 г. приняли участие в первой конференции «Азиатская арабистика», которая была организована в г. Эр-Рияде (КСА) Центром исследований и просветительской коммуникации.

В течение последних 30 лет арабисты Казахстана издали огромное количество трудов по различным темам, которые носят междисциплинарный характер, касаются как собственно проблем арабской филологии, истории, политики и культуры арабских стран, так и тюркологии, общего языкознания, казахского языка, религиоведения, востоковедения, фарабиеведения, исламоведения, истории Казахстана и др.

В эпоху независимости продолжается работа по составлению различных тематических словарей. Так, в 1996 г. Н. Сарсенбаев издал «Қысқаша арабша-қазақша-орысша фразеологиялық сөздік». В 2002 г. Д.Т. Коптилеуова подготовила «Русско-казахско-арабский словарь по дипломатической практике». В 2005 г. выходит 1 книга 1 тома труда С. Гылмани «Арабша-қазақша сөздік», в 2008 г. – «Арабско-русский словарь философских терминов» К.Х. Таджиковой, в 2011 г. – «Казахско-арабско-русский общественно-политический словарь», составленный Д.А. Есенжан и включающий около 7000 слов и выражений. В 2012 г. вышел в свет «Словарь религиозных терминов» («Діни терминдер сөздігі») Р.С. Мухитдинова. В 2016 г. Г. Буркитбай, Е. Тубажанов и Р.С. Мухитдинов подготовили трехязычный электронный словарь грамматических терминов «Арабша-қазақша-орысша грамматикалық терминдер сөздігі». Тематический словарь представлен и в учебных пособиях С.А. Тулеубаевой «Арабский язык. Тексты событийного содержания» (2008) и «Араб тілі. Оқиға мәтіндер» (2012).

Последним значимым достижением казахстанской арабистики в этом направлении можно назвать издание в 2016 г. арабско-казахского словаря «Арабша-қазақша сөздік» [2]. Данный труд, составленный авторским коллективом (Ы. Палторе, Ж. Жусипбеков, Р. Мухитдинов, К. Кыдырбаев, А. Махат, Д. Есенжан, О. Шаяхметов) в рамках проекта, реализованного Египетским университетом исламской культуры «Нур-Мубарак» (руководитель проекта – д. филол. н., профессор Ш.Т. Керим), на основе «Арабско-русского словаря» Х.К. Баранова, значительно дополнен новой лексикой, отражающей современные реалии, и включает около 50 000 слов.

Что касается переводов, осуществленных в период независимости, то они охватывают переводы в двух направлениях – с арабского языка и на арабский язык. Так, в 2014 г. профессором Г.Е. Надировой был реализован переводческий проект по книге Шейха Мухаммада ибн Рашид аль-Мактума «Мое видение: вызовы в гонке за совершенством». Доцент Б.А. Атабай в 2007 г. перевела на казахский язык с арабского книгу известного саудовского политолога М. ат-Турки «Қазақстандағы билік нұры. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев». В 2013 г. вышел перевод книги Саида Амина «Ұлы Фейсал», выполненный А. Ташметовым [3]. В 2016 г. группой казахстанских арабистов под руководством Ы. Палторе был осуществлен перевод с оригинала «Сиры Султана Захира Бейбарса» на казахский язык [4; 5]. С.А. Тулеубаева перевела с арабского языка на русский язык труд А. Абдула «История правосудия Эмиратов в древности» (2015) и книгу «Аль-Фейсал: свидетель и мученик» (2017) [6; 7]. В 2017 г. в г. Каире в рамках реализации

проекта «Современная казахская культура в глобальном мире» посольством Казахстана в Египте был презентован перевод трилогии И. Есенберлина «Кочевники» на арабском языке. Перевод, который осуществил профессор Университета Танга, доктор Мухаммад Рияд, был издан при спонсорской поддержке египетского мецената, доктора Хусейна аш-Шафии. В 2017 г. в г. Дубай также вышел в свет перевод книги М. аль-Мактума «Бақыт пен позитивтілік туралы ойлар» на казахский язык, выполненный М. Менилбековым [8].

На арабский язык были переведены труды нынешнего Президента К.К. Токаева («دبلوماسية جمهورية كازاخستان» – «Дипломатия Республики Казахстан» (2005), «كازاخستان في العالم» – «Казахстан в современном мире» (книга издана в 2007 г., при сотрудничестве с Почетным консулом Республики Казахстан в Джидде шейхом Абдуррахманом бен Халидом бен Салимом бен Махфузом) – перевод К.К. Лама Шарифа под редакцией М.Ф. Хиджази и А.М. Ахмада), а также книга Д. Айткена «Казахстан. 20 лет независимости. Сюрпризы и стереотипы» («كازاخستان مفاجات وأنماط بعد عشرين سنة من الاستقلال») и др.

В последние годы, в рамках реализации программы «Рухани жаңғыру» при координации Общественного фонда «Национальное бюро переводов» активизировалась работа по переводу казахской литературы на языки ООН, в т.ч. арабский. Так, Д.А. Есенжан осуществила перевод романа Т. Асемкулова «Талтүс» на арабский язык. Имеются переводы других казахстанских поэтов и писателей на арабский язык. Особое внимание уделяется переводам сочинений Абая. Ранее подобные попытки уже имели место. В частности, был издан перевод «Слов назидания» (перевод Хайри ад-Дамина под редакцией К. Лама Шарифа).

Особо хотелось бы выделить переводы трудов аль-Фараби, осуществленные в эпоху независимости. В 1993-1994 гг. публикуются «Трактаты о музыке и поэзии» и другие сочинения аль-Фараби в переводах с арабского, латинского и английского языков (среди переводчиков указаны К.Х. Таджикова, А.И. Рубин, И.О. Мохаммед, Б.Я. Ошеревич, Е.Д. Харенко, А. Дербисалиев, Н.Н. Караев, А. Шарипов). Переводы, представленные в данном сборнике, ранее были опубликованы, ряд из них подвергся некоторой редакционной обработке, отдельные трактаты представлены в виде извлечений.

В 2005 г. К.Х. Таджиковой была завершена работа по переводу «Книги букв», одного из самых фундаментальных трудов аль-Фараби, в полном виде с арабского языка [9]. Эта работа заняла около 23 лет, впервые перевод извлечений данного трактата был опубликован в книге А.Х. Касымжанова «Абу Наср аль-Фараби» в 1982 г.

Среди значимых переводов трактатов аль-Фараби на казахский язык – перевод «Большой книги музыки» («Музыка туралы үлкен кітап»), который впервые выполнен Ж.С. Сандыбаевым непосредственно с арабского языка [10]. На данный момент это – самое большое по объему сочинение аль-Фараби, которое переведено на казахский язык. К. Досай и Ж.С. Сандыбаеву принадлежат переводы и других трактатов аль-Фараби на казахский язык. В рамках празднования Года аль-Фараби в 2020 г., силами арабистов КазНУ им. аль-Фараби на русский и казахский языки были переведены труды аль-Фараби «Единое и единство», «Трактат о политике». А трактат «Фусус аль-хикам» был переведен на казахский язык под названием «Даналық маржандары».

В эпоху независимости продолжается перевод и известных памятников арабомусульманской культуры. Среди последних переводов смыслов Корана на казахский язык, можно выделить переводы А.Б. Акимханова, Н.С. Анарбаева и Е. Онгарова (2015, 2018, 2020 гг.) [11]. В 2018 г. А.Б. Акимхановым на казахский был переведен сборник хадисов имама Науауи [12].

Использованная литература

1. Жумалы Р. Арабский пасьянс. Хроники столетия. – Астана, 2016. – 508 с.
2. Арабша-қазақша сөздік / Түзушілер: А. Махат, Ы. Палтөре, Ж. Жүсіпбеков, Д. Есенжан, О. Шаяхметов, Р. Мухитдинов, Қ. Қыдырбаев және т.б. – Алматы, 2016. – 918 б.
3. Саид Амин. Ұлы Фейсал / Аударған: А. Ташметов. – 2013. – 295 б.
4. Сұлтан Заһир Бейбарыстың өмірбаяны: Араб халық эпосы / Ауд.: Ы. Палтөре, Қ. Садыбаев, Ж. Сариева, Ж. Омарбекова. – Т.1. – Астана, 2016. – 368 б.
5. Сұлтан Заһир Бейбарыстың өмірбаяны: Араб халық эпосы / Ауд.: Ы. Палтөре, Қ. Садыбаев, Ж. Сариева, Ж. Омарбекова. – Т.2. – Астана, 2016. – 376 б.
6. Абдул Вахаб Абдул. История правосудия Эмиратов в древности / Перевод с арабского: С.А. Тулеубаева. – Астана, 2015. – 136 с.
7. Аль-Фейсал: свидетель и мученик // Әл-Фейсал: әділдік пен батылдық жолы. Аль-Фейсал: свидетель и мученик / Перевод с арабского языка на русский: С. Тулеубаева. – Астана, 2017. – С. 35-69.
8. Әл-Мактум Мұхаммед бен Рашид. Бақыт пен позитивтілік туралы ойлар / Қазақ тіліне аударған М. Меңілбеков. – Дубай, 2017. – 151 б.
9. Абу Наср аль-Фараби. Книга букв / Перевод, примечания и вводная статья К.Х. Таджиковой. – Алматы, 2005. – 220 с.
10. Әбу Насыр әл-Фараби. Музыка туралы үлкен кітап / Ауд.: Ж. Сандыбаев. – Алматы, 2008. – 751 б.
11. Құран Кәрім. Қазақша түсіндірмелі аударма / Аударғандар: Әкімханов А.Б., Анарбаев Н.С. – Алматы, 2018. – 624 б.
12. Имам Нәуәуи. Хадистер жинағы (Риядус-салихин) / Ауд.: Әкімханов А.Б. – Алматы, 2018. – 656 б.

Мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі отандық арабтанудың негізгі даму бағыттарын айқындайды. Жетекші тұлғалар мен жетістіктер көрсетіледі. Сондай-ақ, келесі кезеңде осы саланың даму перспективаларын анықтау әрекеті жасалады.

The article attempts to present the main directions of development of Arabic studies in Kazakhstan in the period of independence. Leading personalities and achievements are shown. An attempt is also made to determine the prospects for the development of this field at a subsequent stage.

Молотова Гульбахрем Максимовна

ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РАННЕГО АСКЕТИЗМА

Ранний этап суфизма характеризуется пропагандой полного отрешения от благ земной жизни, поскольку по мировоззрению суфиев жизнь дана человеку для совершенствования. Поэтому, прослеживается стремление *салика* к первоизданной чистоте. Разумеется, сведения, которые сохранились в письменных памятниках, фрагментарны, соответственно, представить полную картину становления и развития этой неотъемлемой части ислама сложно. Однако, они способствуют раскрыть некоторые аспекты деятельности представителей раннего аскетизма.

Науке известны такие имена плеяды святых, как Ибрахим ибн Адхам (ум. в 160/777), Абд Аллах бин ал-Мубарак (ум. в 181/797), Ал-Хасан ал-Басри (21-110/642-768) и другие. Исследования большинства ученых базируются на сведениях, зафиксированных в арабоязычных и персоязычных источниках, соответственно, биографические данные представителей раннего аскетизма скудные. Некоторые из них разнятся. Как следствие этого выдвигаются разные варианты датировки времени рождения и смерти ранних суфиев. Специалистами в области суфизма отмечается, что аскеты руководствовались разными принципами. В основном, прослеживается два принципа: 1) уединение от общества и 2) уединение в обществе. Представителем первой группы выступает Ибрахим ибн Адхам. Его образ жизни характеризовался полной отрешенностью от благ бренного мира. Согласно данным изученных источников, отказался от престола, отправился в Мекку.

Уединение от общества способствовало *«очищению от чувственности, от привязанностей этого мира»* (по ал-Газали). В отличие от Ибрахим ибн Адхама, его современник Ибн ал-Мубарак проповедовал жить в обществе и поддерживать единоверцев: он занимался торговлей, доход свой использовал для поддержки окружающих. Собирал *хадисы*, чтобы они служили наставлением современникам [1, с. 31]. Призывал бороться с такими пороками, как алчность, зависть, гнев, высокомерие и развивать в себе смирение, терпение, упование на Бога и гостеприимство [1, с. 32]. В этих призывах Ибн ал-Мубарака прослеживается руководство Божьим законом, который велит *«воспитывать гнев и страсть, сдерживая их, чтобы они не брали верх над Законом Божьим и разумом»* [2, с. 98]. Суфиями-наставниками, поэтами особо подчеркивается руководство разумом. Поскольку поддавшись гневу и страсти, человек может совершить грех. Призывы Ибн ал-Мубарака связаны именно заботой о чистоте помыслов и деяний. В деятельности ‘Убайд Аллаха б. Махмуд Насир ад-дина аш-Шаши (1404-1490), более известного как Х^ваджа Ахрар, прослеживается преемственность в идее служения единоверцам, которого придерживался Ибн ал-Мубарак. Так, Х^ваджа Ахрар утверждал, что *«суфийская добровольная бедность (факр) заключается не в отрешении от материальных благ, а в подавлении чувства привязанности к ним. Богатства же необходимы для владения миром – владея им, ты спасешь его»*. Согласно сведениям письменных источников, сам Х^ваджа Ахрар обладал огромным богатством, которое служило его основной цели жизни [3, с. 45]. Низам ад-дин ‘Али Шир Нава‘и, получивший посвящение от Х^ваджи Ахрара и ‘Абд ар-Рахман Джамии, свое состояние тратил на меценатство. Был период, когда ‘Али Шир Нава‘и хотел оставить службу во дворце. Его отговорил Х^ваджа Ахрар. Согласно традиции *тариката*, «уединившись в обществе» – *«хилват дар ватан»* можно было «продолжать Путь», с другой стороны, непосредственный контакт с властями был желателен, чтобы выполнить одну из главных задач *тариката* – «защитить *шари‘ат* от дворцовых султанов» [4, с. 298].

Ал-Хасан ал-Басри было свойственно доступно и ярко выступить с проповедями. Его искренность и бескомпромиссность в выполнении религиозного долга стали примером для его многочисленных последователей [1, с. 16]. Абд ал-Вахид б. Зайд (ум. ок. 133/750) был последователем ал-Хасан ал-Басри. Он снискал известность своими публичными проповедями, в которых особо подчеркивал важность смирения [1, с. 20]. Абд ал-Вахид б. Зайд призывал щепетильно относиться к потребляемой пище и манере поведения. Ему было присуще красноречие, что позволяло создавать яркие образы Судного дня, призывать слушателей постоянно готовиться к встрече с Богом. Согласно мировоззрению суфиев, и речь, и поведение может повергнуть человека в грех. Считалось, что допущение дурных мыслей – тоже один из аспектов греха. Поэтому, призывали следить и за мыслями, и речью.

В отличие от своих современников, образ жизни Ибрахим ибн Адхама характеризовался отрешенностью от благ бренного мира. Как уже нами отмечено, он практиковал уединение. Ему, как и Ибн ал-Мубараку, присуща благотворительная деятельность: приносил дрова из пустыни, продавал их, покупал хлеб на вырученную сумму, раздавал вдовам, сиротам и *дарвишам* (по данным «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам»). Через этот эпизод сказитель показал поддержку нуждающихся слоев общества Султаном Ибрахимом. При описании нрава Султана Ибрахима, сказитель особо уделяет внимание на такие качества, как благотворительность, набожность: *«Ибраһим падшаһ болмәсдин илғари Худайи Тәаллағә бәндәлик қилиб кечәлар ухламас ерди вә дайим аниң тилидә зикр тәсбиһ Худа Тәалла айтур ерди вә бечарә фәқирларниң көңли авлаб хушвәқт қилдурадди»* – «Ибрахим до того, как стать правителем, ночами бодрствовал, молясь Всевышнему Богу и поминая Его, и справляясь о положении несчастных и бедных, радовал их» [5, л. 25^б]. Именно этими качествами основной герой «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» снискал уважение своих подданных: *«Әлқиссә падшаһ болғандин соң һәм адәти шул ерди. Улама вә қузәлар вә сәйидларғә вә фәқирларғә хәйр иһсан бериб көр-шалларғә берур ерди. Бисийар аларниң ду'айи хәйридән алу ерди. Бу Ибраһимни ати мәшиқдин та мәғрибғә йайилди»* – «Итак, став падишахом продолжал этот свой обычай. Ученым и людям предводителям и нищим, старым-незрячим раздавал милостыню. Заслужил множества благославлений их. Имя Ибрахима стало известным от Востока до Запада» [5, л. 26^а]. В этом фрагменте выражено требование к правителям. Как отмечает ал-Газали, ответственность правителя перед Аллахом велика, поскольку *«обладать должностью правителя – большое дело. Это замещение Всевышнего Господа на земле, если оно идет правосудно»* [2, с. 299]. Придерживаясь такого понятия о роли правителя в обществе, сказитель делает акцент на справедливом правлении Султана Ибрахима. В агиографических сочинениях, «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» с целью показать истинное положение *дарвиша* сообщается, что он жил в развалине, стремился зарабатывать свое пропитание честным трудом. Этим передается идея о добровольной нищете, которого выбирают ставшие на путь поиска Истины.

Различные рассказы о благочестии Ибрахим ибн Адхама повествуют, что он сторожил фруктовые сады, посеянные поля. Его стремление питаться дозволенным было настолько велико, как отмечает А.Д. Кныш, что порой не находя дозволенной еды *«ел глину и песок»* [1, с. 26]. Принципы жизни Ибрахим ибн Адхама ярко отражено в следующем высказывании И.Р. Насырова, который пишет: *«отрешенность Ибрахима ибн Адхама находила свое выражение в буквальном следовании религиозному требованию употреблять только «разрешенное» (халал)»* [6, с. 59].

Крайне суровое отношение к себе Ибрахим ибн Адхама снискало ему славу. Последователи святого восхищались его стремлением к духовному совершенствованию. Аннемари Шиммель приводит высказывание выдающегося суфия – Джунайда, который назвал Ибрахим ибн Адхама *«ключом к мистическим наукам»*. Его жизнь, проведенная в истинной нищете, воздержании и уповании на Бога, послужил примером для суфиев последующих эпох. Ибрахим ибн Адхаму приписывают первую классификацию стадий *зухд* (аскетизма): 1) отречение от мира; 2) отречение от чувства счастья, вызванного достижением отречения; 3) стадия, когда аскет считает мир настолько малозначимым, что даже не смотрит на него. По мнению А. Шиммель, *«трехчастные схемы вошли в обиход только после IX века»* [7, с. 50]. Известность Ибрахим ибн Адхама была настолько огромна, что суфии последующих эпох все передовые идеи, касающиеся аскетизма, приписывали ему, как эталону подражания.

Одним из последователей Ибрахим ибн Адхама, как свидетельствуют данные агиографических сочинений, сборников рассказов, был Фудайл б. 'Ийад (ум. в 188/803). В

большинстве рассказов Фудайл б. ‘Ийад предстает как разбойник, ставший на путь Истины. А.Д. Кныш его образ жизни характеризует «как эталон самоотрешения» [1, с. 30]. Он порицал излишнюю роскошь, несправедливо нажитое имущество правителей и дворцовой знати. Был сторонником зарабатывать пропитание свое и семьи честным трудом. Отказывался от пожертвований богатых. Хотя, как отмечает А.Д. Кныш, принимал помощь своего современника – благочестивого Ибн ал-Мубарака [1, с. 30]. В этом выражается его стремление использовать для существования доход, полученный дозволенным путем и воздержание от денег, заработанных нечестным и сомнительным путем. Руководства в деятельности Баха’ ад-дина Накшбанда близки к принципам жизни Фудайла б. ‘Ийада. Они заключались в духовной чистоте, отказе от стяжательств, добровольной бедности, отрицании контактов с властями и «жизни-синобиум в обители» [8, с. 300]. Таким образом, принципы жизни представителей раннего аскетизма послужили примером для подражания для суфиев более поздних эпох, о чем свидетельствуют различия в требованиях к себе Ибрахим ибн Адхама, Фудайл б. ‘Ийада и Баха’ ад-дина Накшбанда – одна линия, другая – жизненные позиции Ибн ал-Мубарака и Х^ваджи Ахрара, ‘Али Шира Нава’и.

Деятельность представителя раннего аскетизма Ибрахим ибн Адхама, который был популярен в мусульманском мире, был исследован на основе устных и письменных источников. Основная литература о его жизнедеятельности сохранилась на арабском, персидском языках. Бытовали легенды-предания о его благочестивом образе жизни. Среди тюркоязычных народов, принявших ислам, тоже создавались фольклорные произведения, осуществлялись переводы агиографических сочинений на тюрки. Одним из таких трудов, куда включена жизнедеятельность Ибрахим ибн Адхама, является «Газкират ул-авлийа» шайха Фарид ад-дин ‘Аттара Нишапури. В 11-й главе (*баб*) его сочинения повествуется об Ибрахим ибн Адхаме [9]. По мнению специалистов, труд Фарид ад-дина ‘Аттара является первым сочинением, написанным на фарси об образе жизни святых-шайхов. Для доступности «Газкират ул-авлийа» в тюркском мире были осуществлены переводы на тюрки.

«Газкират ул-авлийа» послужил основой для «Нафахат ал-унс мин хадарат ал-кудус» – «Дуновение близости от вершин святости» ‘Абд ар-Рахмана Джамии, посвященный деятельности известных суфиев. «Нафахат ал-унс» был переведен на тюрки Низам ад-дин ‘Али Широм Нава’и и назван «Наса’им ал-махаббат мин шама’им ал-футувват» – «Веяние дружбы от благоухания благородства», добавив биографии индийских и тюркских *шайхов*. В исследованиях специалистов часто упоминается краткая форма названия труда – «Наса’им ал-махабба». В нем приводятся сведения о святом Ибрахим ибн Адхаме. В рукописном фонде Узбекистана хранится множество списков сочинения «Нафахат ал-унс» ‘Абд ар-Рахмана Джамии, «Наса’им ал-махабба» ‘Али Шира Нава’и. В рукописном фонде России хранится список рукописи этого перевода, датированный концом XVI века [10, с. 373]. Он считается более ранним из существующих списков. Перевод состоит из четырех частей, где приводятся биографические сведения о шайхах-суфиях с VIII в. по первую половину XV века. Перевод завершен в 901/1495-96 году. Этот список интересен для нашего исследования как более ранний список перевода на тюрки «Газкират ул-авлийа» Фарид ад-дина ‘Аттара. В изученных нами источниках нет упоминаний о наставнике Ибрахим ибн Адхаме, но все тексты указывают, что он инициирован духом святого. В большинстве агиографических сочинений таковым выступает Хазрат-и Хызр [11, с. 157].

В «Тазкира-йи Бугра-хан» освещается вопрос принятия ислама и его распространения на территории Восточного Туркестана. Особое внимание уделяется представителям традиции Увайсийа, поскольку в процессе пропаганды идей ислама они

сығрали определенную роль. В этом труде отведена глава (*фасл*) жизнедеятельности старицы Зухра-биби. Судя по содержанию главы, она является супругой Адхама. Как в ней повествуется, Адхам отправляется в Чин для покупки провизии в год засухи на берегах Нила. По пути, караван Адхама подвергается грабежу калмыками. В целях вернуть свой караван, Адхам обращается к предводителю племени. Посредством вещего сна передается идея распространения ислама на территории сопредельной с Восточным Туркестаном: Адхам и калмыцкая принцесса видят одинаковый сон, где она повторяла *шахадат*. Так, принцесса тайно принимает мусульманство. Здесь особое внимание уделяется нравственной чистоте Адхама и принцессы: воспользовавшись приездом в их страну *каландаров*, проводят *неках*. Далее сообщается, что после смерти вождя племени, принцесса и Адхам возвращаются на его родину, где супруга принимает *тарикат* матери Адхама и достигает степени совершенства. В данном *фасле* подчеркивается, что Адхам владел знаниями по астрологии и дал супруге мусульманское имя Зухра. Для нашего исследования интересно описание нравственного облика Адхама и калмыцкой принцессы. Ведь в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» в таком же ракурсе передается нравственная чистота Малики Хубан и следование этическим нормам, регламентированным религией ислам. Наблюдается стремление показать важность для мусульманина следование *шари'ату*.

Жизнедеятельность Ибрахим ибн Адхама освещена также в таких сочинениях на фарси, как «*Бустан ал-'арифин*» – «Сад познавших Истину», «*Дурр афшан*» – «Рассыпающий жемчуг», «*Некайәт*» – «Рассказ». «Сад познавших Истину» включает в себя 155 коротких рассказов-примеров из жизни святых-шайхов, таких как Ибрахим ибн Адхам, Байазид Бистами, Абу-л Касим Джунайд, Мухаммед б. Зийад, 'Исы, Нух бин Мансур. Бистами, Джунайд считаются шайхами, жившими после Ибрахим ибн Адхама. Датируется сборник джумадил II 829 /апрель-май 1426 годом [12].

«Рассказ», в который вошли два отрывка, повествующие о том, как шейх Ибрахим Адхам, отказавшийся от престола Балха и ставший аскетом, спас грешников назиданиями. Рукопись сборника рассказов относится к XVI веку. Среди шести советов, которых Ибрахим ибн Адхам дал обратившемуся к нему за советом, первый гласит – борьба с собственным *нафсом*. Ибо, по мнению святого, именно эго человека толкает на нарушение божественных заповедей. Соответственно, только руководствуясь *шари'атом* человек может удержать себя от совершения греха [13, л. 569^б]. В этом рассказе создан образ Ибрахим ибн Адхама, который стремился указать верный путь единоверцам, чем полностью совпадает образу Ибрахима-младенца, созданный в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», где он сравнивается с жемчугом, озаряющий как свеча. В это сравнение вложена идея предопределенности судьбы Ибрахима-младенца.

«Дурр афшан», как и предыдущий источник, является сборником, содержащим кратких описаний эпизодов из жизни известных суфиев. Он датируется XIX веком. Его автор – Мухаммад Бахтийар-и Хаки (ум. около 1242/1827). Определенное место в этом сочинении отведено житию Ибрахим ибн Адхама [14]. Первый рассказ повествует о встрече Ибрахим ибн Адхама с сыном, которому было несколько месяцев отроду, когда он отправился в путешествие. В этом тексте, как и в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», имеет место эпизод общения Ибрахима с Создателем, посредством чего выражается идея о достижении им высокой степени совершенства. Общение суфия с голосом из *гайба* в агиографических сочинениях, трактуется как его избранность, высокая степень [14, лл. 65^б-66^а], которого он достиг.

Повествование о встрече сына и Ибрахима несколько отличается от «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам». Оно приводится в разделе «Дәр зикр-и Ибраһим ибн Әдһәм Рәһмәтуллаһ әләйһ» – «Поминание об Ибрахим ибн Адхаме, помилуй его Аллах!».

Повествование начинается с л. 65^а и описывается встреча Ибрахима с сыном и супругой в Мекке, во время обхода Ка'абы. В нем, как и в «Таржума-йи Тазкират ул-авлия'», Ибрахим сразу узнает сына. На вопрос *дарвиша* о чем он задумался, Ибрахим ответил, что «Когда уходил из Балха имел новорожденного сына» [14, л. 65^а]. Один из *дарвишей* из окружения Ибрахима расспросив юношу, узнает, что он из Балха и отца его зовут Ибрахим ибн Адхам [14, л. 65^б]. В отличие от других текстов, в нем сообщается, что в Мекку приезжают сын и супруга Ибрахима. Именно она узнает Ибрахима. Интересен диалог отца и сына: Ибрахим спрашивает, какой религии он придерживается, знает ли Кур'ан, какое знание он получил.

Свой выбор между сыном и Творцом Ибрахим *дарвишам* объясняет следующим образом: «Приблизил сына к себе, его любовь впала в мое сердце» поэтому попросил Аллаха: «О Всевышний! Помоги! Если моя любовь к нему отвлекла меня от любви к Тебе, то заведи его душу или мою!» [14, л. 67^а]. Далее его выбор сравнивается с поступком пророка Ибрахима, который, не раздумываясь, решил принести сына в жертву. Другой рассказ повествует о том, как Ибрахим ибн Адхам спас грешника наставлением. Второй рассказ об Ибрахим ибн Адхаме из «Дурр афшан» более близок по содержанию с рассказом из «Некайэт». Своими наставлениями Ибрахим направляет на правильный путь грешника [14, лл. 69^б-70^а].

В агиографических сочинениях повествование о жизнедеятельности Ибрахим ибн Адхама начинается с принятия решения стать на практический путь поиска Истины. Как и в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», описывается встреча во время охоты с животным, заговорившим с ним. Далее, отражается его набожность, *караматы*, присущие ему и принципы жизни, которых придерживался.

В изученных нами рукописях агиографических сочинений перечисленных выше и в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» создан образ суфия достигшего высшей степени совершенства. Поэтому, описываются *караматы*, присущие Султану Ибрахиму. Посредством эпизода, где ему приходится делать выбор между сыном и Истиной, более широко раскрывается образ представителя раннего аскетизма, который отказался от общества и семьи, всецело посвятив себя служению Аллаху. Еще одним показателем степени совершенства Султана Ибрахима выступает общение голосом из *гайба*. Авторы агиографических трудов и сказители общение посредством голоса из *гайба*, которого слышит только Ибрахим ибн Адхам, выражают идею о его избранности.

Таким образом, в агиографических сочинениях, сборниках рассказов о святых-шайхах, устных повествованиях зафиксированы сведения, которые позволяют осветить деятельность суфиев более раннего периода, раскрыть принципы, которыми они руководствовались. Изученные источники способствуют исследованию духовного наследия предков. Эта проблема является актуальным в современном обществе.

Использованная литература

1. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. Краткая история. – СПб: «ДИЛЯ», 2004. – 464 с.
2. Ал-Газали Мухаммад Абу Хамид. Кимийа-йи са'адат (Эликсир счастья). – Т. 2. Рукн 2: Обычай / Пер. с перс. и вступ. слово А.А. Хисматулин. – СПб.; Казань: Петербургское Востоковедение, 2018.
3. Каримов Э.Э. Ахрар // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь / Сост. и отв. ред. С.М. Прозоров. – Москва: Восточная литература, 2006. – 655 с.

4. Эркинов А.С., Бабаджанов Б.М. Нава‘и // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь / Сост. и отв. ред. С.М. Прозоров. – Москва: Восточная литература, 2006. – 655 с.
5. Кисса-и Ибрахим ибн Адхам. Рукопись фонда Института востоковедения АН РУз под инвентарным номером 4035/І. – 84 л.
6. Насыров И.Р. Основания исламского мистицизма (генезис и эволюция). – М.: Языки славянских культур, 2012. – 552 с.
7. Шиммель Аннемари. Мир исламского мистицизма / Перевод Н.И. Пригариной. – М.: ООО Сафра, 2012. – 536 с.
8. Акимушкин О.Ф. Накшбанд // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь / сост. и отв. ред. С.М. Прозоров. – Москва: Восточная литература, 2006. – 655 с.
9. Талиф шайх Фарид ад-дин ‘Атгар Нишапури. Тазкират ул-авлия’. – Тегеран, 1960. – 560 с.
10. Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской Академии Наук. – Москва: Восточная литература, 2002. – 616 с.
11. Хисматулин А.А. ал-‘Илм ал-ладуни // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь / сост. и отв. ред. С.М. Прозоров. – Москва: Восточная литература, 2006. – С. 156-158.
12. Бустан ал-‘арифин. Рукопись фонда Института востоковедения АН РУз под инвентарным номером 2007/І. – 55 л.
13. Ыекайят. Рукопись фонда Института востоковедения АН РУз под инвентарным номером 2572/XLIII. – 570 л.
14. Мухаммад Бахтийар-и Хаки. Дурр афшан. Рукопись фонда Института востоковедения АН РУз под инвентарным номером 3638/І. 157 л.

Автор ауызыша және жазбаша дереккөздердегі сопылар іс-әрекеттерінің айқындалу дәрежесі мәселесін қарастырды. Зерттеу түркі және парсы тілдеріндегі қолжазбалардың мәліметтеріне негізделген. Зерттеу шеңберіне парсы тілінде жазылған шығармалардың түркі тіліне XV-XVI ғасырлардағы аудармалары да тартылды. Ерте аскетизм өкілдерінің өмірі туралы ақпарат аз деген қорытынды жасалды. Әулие-шейхтер туралы әңгімелер жинағында, агиографиялық шығармалар мен қиссаларда сақталған кейбір мәліметтер ғалымдардың басшылыққа алған қағидаларын ашуға мүмкіндік берді. Сопылардың екі топқа бөлінгендігі, олардың «қоғамнан толықтай оқшауланып, қоғам ішіндегі жалғыздық» қағидасын ұстанғандығы анықталды.

The author considered the issue of extent to which activities of Sufis were reported in oral and written sources. The research is based on data of manuscripts of works on Turkic and Farsi. Translations into Turkic of works written in Farsi, carried out in the XV–XVI centuries, are also involved in the circle of study. It is concluded that there is little information about the life of representatives of early asceticism. In the collections of stories about Saint Shaykhs, hagiographic works and narratives, some data was preserved that allowed scientists to reveal the principles that guided them. There are allocated two groups of Sufis who practiced complete privacy from society and secluded in society sufis.

ӘЛЕМДЕГІ «ЖҰМСАҚ КҮШ»: ҚАЗІРГІ БАҒАЛАУЛАР

Қазіргі әлемде ядролық қаруды таратпау, аймақтық және жаһандық тұрақтылыққа қауіп төндіретін «сәтсіз мемлекеттердің» пайда болуы, босқындар мәселесі және бақыланбайтын халықтың көші-қоны және т.б. сияқты көптеген жаһандық қауіп-қатерлерге қатысты классикалық «қатаң күштің» тиімділігі шектеулі. Сонымен қатар, «қара аққулар» деп аталатын, яғни ауқымды, болжауға болмайтын және жиі түсініксіз оқиғалар (коронавирустық пандемия сияқты) белгілі бір құралдарды пайдалану туралы шешім қабылдау процесін қиындатады. Бұл әртүрлі мемлекеттердің сыртқы саясатының арсеналында «жұмсақ күшті» пайдалану қажеттілігін арттырады.

Түрлі елдердің «жұмсақ күшін» өлшеуге арналған алғашқы ауқымды әрекеттердің бірі 2010 жылы британдық *Institute for Government* орталығы мен *Monocle* журналының бірлескен жұмысы кезінде жасалды [1]. Олар бес қосалқы индексті және әзірлеушілердің пікірінше, белгілі бір елдің «жұмсақ күш» деңгейін жан-жақты ашатын сараптамалық топтың сауалнамасының нәтижелерін қамтитын «жұмсақ күш» (*Soft Power Index*) индексын біріктірді.

Soft Power Index қосалқы индекстерінде келесі бес параметр пайдаланылды: мәдениет, дипломатия, мемлекеттік басқару, білім, бизнес және инновация. Ішкі индекстер, өз кезегінде, жалпы саны 23 көрсеткіштен тұратын әртүрлі критерийлерден тұрады. Олардың ішінде «жұмсақ күшті» түсіну үшін келесі көрсеткіштер ең қызықты болып көрінеді:

- 1000 адамға шаққандағы жылына елге келетін туристердің саны;
- елде жұмыс істейтін шетелдік тілшілердің саны;
- мемлекет басшысы сөйлей білетін тілдердің саны;
- ел азаматтарының визасыз режимі бар елдердің саны;
- ұлттық (елдік) брендтің күші;
- елдегі мемлекеттік басқарудың сапасы;
- азаматтардың өз үкіметіне деген сенімінің деңгейі;
- *Times Higher Education Global Universities Top 200* рейтингіндегі университеттерінің саны;
- ЖІӨ-ге пропорционалды ел азаматтары мен компанияларына тиесілі халықаралық патенттер саны;
- жалпы негізгі капиталды қалыптастыру үлесіндегі тікелей шетелдік инвестициялар.

2010 жылғы *Soft Power Index* бастапқы жариялануында 26 ел енгізілсе, кейінгі кезеңде бұл біршама кеңейді. Қазақстан бұл рейтингке күні бүгінге дейін енбегенін атап өту керек. 2010 жылғы алғашқы он орын келесідей бөлінді: 1 орын – Франция; 2 орын – Ұлыбритания; 3 орын – АҚШ; 4 орын – Германия; 5 орын – Швейцария; 6 орын – Швеция; 7 орын – Дания; 8 орын – Австралия; 9 орын – Финляндия; 10 орын – Нидерландтар. Азия елдері арасында ең жоғары орындарды Сингапур (13 орын), Жапония (15 орын), Қытай (17 орын), Израиль (18 орын), Оңтүстік Корея (19 орын) иеленді. Рейтингтің соңғы 26-шы орын Ресей иеленді.

2018/2019 жылдарға арналған *Soft Power Index* жарияланған кезде бұл рейтингте белгілі бір өзгерістер болды [2]. Алғашқы он орынды келесі елдер иеленді: 1 орын – Франция; 2 орын – Германия; 3 орын – Жапония; 4 орын – Канада; 5 орын – Швейцария; 6 орын – Ұлыбритания; 7 орын – Швеция; 8 орын – Австралия; 9 орын – АҚШ; 10-орын – Португалия.

Америка Құрама Штаттарының салыстырмалы түрде төмен тоғызыншы орны ерекше көзге түседі. Бұл жағдай, ең алдымен, «Бірінші Америка» (*America First*) оқшаулау ұранын ашық жариялаған және оны іс жүзінде белсенді түрде жүзеге асыра бастаған президент Дональд Трамптың сыртқы саясатымен түсіндіріледі. Нәтижесінде, кейінгі 2020/2021 жылдар рейтингінде Америка Құрама Штаттары тіпті алғашқы ондыққа да кіре алмады. Оның үстіне, Джоозеф Байден президенттігінің алғашқы айлары АҚШ-тың бұл саладағы рейтингі жақын болашақта көтеріледі деуге негіз бермейді. АҚШ-тың беделі мен ықпалына ерекше ауыр соққы болған Байден әкімшілігінің американдық әскерлерді Ауғанстаннан мүмкіндігінше тезірек шығару туралы шешімі болды. Осыған ұқсас жағдай «брексит» деп аталатын, яғни елдің Еуропалық одақтан шығуынан кейін өзінің сыртқы «тартымдылығын» күрт жоғалтқан Ұлыбританияда да орын алды. 2020/2021 жылдар рейтингінде Ұлыбритания да үздік «ондыққа» кіре алмады.

Азия елдері арасында 2018/2019 жылдар рейтингінде Жапония жоғары орналасып, үшінші орынға ие болды. Басқа Азия елдері неғұрлым қарапайым орындарда болды: Оңтүстік Корея (15 орын), Қытай (19 орын), Сингапур (21 орын), Үндістан (24 орын).

2020/2021 жылдары *Soft Power Index* рейтингі келесідей бөлінді: 1 орын – Германия; 2 орын – Оңтүстік Корея; 3 орын – Франция; 4 орын – Жапония; 5 орын – Тайвань; 6 орын – Швейцария; 7 орын – Жаңа Зеландия; 8 орын – Швеция; 9 орын – Грекия; 10 орын – Канада [3].

Өздеріңіз көріп отырғандай, Оңтүстік Корея «жұмсақ күш» бойынша Азияның әдеттегі көшбасшысы Жапонияны да басып озып, жоғарыға серпіліс жасады. Сондай-ақ, осы уақытқа дейін «жұмсақ күш» мәселелерінде айтарлықтай жақсы көрсеткіш көрсетпеген және тиісті рейтингтерде болмаған Тайвань бесінші орынға ие болғаны да таң қалдырады. Соған қарамастан, соңғы жылдары материктік Қытайдан келетін (Қытай Халық Республикасы) тұрақты қауіп-қатерге байланысты, Тайвань үкіметі халықаралық ынтымақтастық пен халықаралық байланыстарды орнату бойынша белсенді жұмыс жүргізіп, бұл аталған арал мемлекетінің «жұмсақ күшін» тануға ықпал етті.

Швейцария, Швеция, Канада, Австралия және басқа да елдердің тұрақты жоғары ұстанымдарын ерекше атап өткен жөн. Олардың мысалы халықаралық қауымдастықтағы беделге ие болу және жаһандық аудитория алдында тартымды ел болу үшін алпауыт держава мәртебесіне ие болу және сыртқы саясатта үстемдік ету қажет емес екенін көрсетеді. Оның үстіне, Грекия, Жаңа Зеландия, Португалия, Дания және Финляндия сияқты шағын елдердің табыстары халықаралық аренада дұрыс құрылған позициялау стратегиясымен, тіпті орташа аймақтық мемлекеттер де өздерінің «жұмсақ күшінің» әлеуетін арттыра алатынын көрсетеді.

Жоғарыда аталған және басқа «жұмсақ күш» индекстері көрсеткендей, Германия мен Франция рейтингте тұрақты көшбасшы болып табылады. Өйткені дәл осы елдер Еуропа экономикасының ғана емес, сонымен қатар, оның сыртқы саяси қызметінің «локомотивтері» болу тарихи жауапкершілігіне ие екенін ескерсек, бұл таңқаларлық жағдай емес. Шын мәнінде, Франция мен Еуропа халықаралық аренада АҚШ пен Ұлыбританияның англо-саксондық «дуэтин» теңестіру миссиясын жүзеге асыруда.

2015 жылдан бастап, британдық *Portland* консалтингтік компаниясы да жыл сайын өзінің *Soft Power 30* индексын шығара бастады. Алғашқы *Soft Power 30* рейтингін жариялаудың кіріспесін Дж.Найдың жазуы, мұндай рейтингті бірегей етпесе де, тұжырымдаманың авторынан қолдау тапқанын көрсетеді [4, 7 б.]. Дж. Най өзінің алғысөзінде бұл индекс «жұмсақ күш» бойынша өзінің тұжырымдамалық дамуына негізделгенін және объективті көрсеткіштер жиынтығын ескере отырып, әрбір елдің мұқият ойластырылған бағасын, сондай-ақ, халықаралық сауалнамалардың жаңа мәліметтерді қамтитынын» атап өтті.

Soft Power 30 индексі келесі алты метрикалық деректерді қамтиды: мемлекеттік басқару, білім беру, қатысу, кәсіпкерлік, мәдениет және цифрлық даму. Олар, өз кезегінде, 59 қосалқы көрсеткіштерден тұрады [4, 49 б.]. Сонымен қатар, елдің жекелеген аспектілерінің тартымдылығы бойынша халықаралық сарапшылар арасында сауалнама жүргізілуде. Метрикалық қосалқы көрсеткіштердің арасында өте қызықтысы (*Soft Power Index* индексінің жоғарыда аталған көрсеткіштерінен тыс) келесілер:

- *Facebook* желісіндегі мемлекет басшысының және елдің сыртқы істер министрлігінің «парақшаларына» шетелдік жазылушылардың саны;
- елдің 100 тұрғынына шаққандағы интернет пайдаланушылардың саны;
- ірі кинофестивальдерге ұсынылған фильмдердің саны;
- ЮНЕСКО-дағы бүкіләлемдік мұра нысандарының саны;
- елдің ЖІӨ үлесіндегі ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға жұмсалған шығындар көлемі;
- елдің жалпы жұмыс күшіндегі шағын және орта бизнестегі жұмысшылардың үлесі;
- шетелдегі елшіліктер мен халықаралық ұйымдардағы өкілдіктердің, сондай-ақ, елдегі шетел елшіліктерінің саны;
- пана іздеушілердің (босқындар) саны;
- академиялық журналдардағы ғылыми жарияланымдардың саны;
- елдегі қасақана кісі өлтірудің деңгейі;
- экономикалық теңсіздіктің деңгейі;
- сөз бостандығының деңгейі.

2015 жылы *Soft Power 30* рейтингіндегі алғашқы он орын келесідей бөлінді: 1 орын – Ұлыбритания; 2 орын – Германия; 3 орын – АҚШ; 4 орын – Франция; 5 орын – Канада; 6 орын – Австралия; 7 орын – Швейцария; 8 орын – Жапония; 9 орын – Швеция; 10 орын – Нидерландтар. Азия елдері арасында Оңтүстік Корея (20 орын), Сингапур (21 орын), Израиль (26 орын), Түркия (28 орын) әлемдегі «жұмсақ күш» бойынша да жоғары орындарға ие болды. Қытай рейтингте соңғы 30-шы орынды иеленді [4, 25 б.]. Осы уақытқа дейін Қазақстан бұл рейтингке ешқашан енбеді.

2019 жылы жарияланған *Soft Power 30* соңғы рейтингінде орындар келесідей бөлінді: 1 орын – Франция; 2 орын – Ұлыбритания; 3 орын – Германия; 4 орын – Швеция; 5 орын – АҚШ; 6 орын – Швейцария; 7 орын – Канада; 8 орын – Жапония; 9 орын – Австралия; 10 орын – Нидерландтар.

Көріп отырғанымыздай, осы рейтинг бойынша «жұмсақ күш» бойынша ең ықпалды елдердің «ондығы» бес жыл бойы мүлде өзгерген жоқ. Тек олардың алатын орындары ғана өзгерді. Азия елдерінің ішінде Жапониядан кейінгі орындарды сол мемлекеттер иеленді: Оңтүстік Корея (19 орын), Сингапур (21 орын), Қытай (27 орын), Түркия (29 орын) [5]. Жалғыз ерекшелік – Израиль ғана ең тартымды «отыз» елдің қатарына кіре алмаған.

Бұл ретте Израильдің кейде Шығыстың (Азияның), кейде Батыстың (Еуропаның) бір бөлігі ретінде танылған бірегей мемлекет екенін ескеру керек. Израильдің өз көршілерімен, негізінен араб-мұсылман әлемінің елдерімен қарым-қатынасы өте күрделі. Сонымен қатар, ел ішінде де, аймақта да жағдайдың тұрақты тұрақсыздандыру тәуекелдеріне қарамастан, Израиль экономикада, тіпті ауыл шаруашылығы және жоғары технологиялық стартаптар сияқты салаларда да керемет табыстарға қол жеткізе алды. Израиль өзінің дамуында бірегей контекст жасайтын Таяу Шығыстағы жалғыз табысты жұмыс істейтін либералды демократия болып табылатынын атап өту керек. Израиль тарихи түрде «қатаң күшті» қолдануға сүйенді, өйткені, оның жағдайында мәселе ұлттың сақталып қалуы және мемлекеттіліктің сақталуы тұр. Алайда, Израиль «жұмсақ күшті» ең

алдымен Батыс елдерінде қоғамдық пікір қалыптастыруға және олардың саяси элиталары арасында Израильдің мүддесі үшін лоббилендіруге қатысты өте орынды пайдаланады.

Сондай-ақ, азиялық «жұмсақ күш» көшбасшылары Жапония, Оңтүстік Корея және Сингапурдың Батыс елдерімен және, әсіресе, АҚШ-пен ерекше тарихи қарым-қатынаста. XX ғасырдың екінші жартысында бұл елдер ішкі саясаттағы демократиялық принциптер мен экономикадағы нарықтық бағытты ғана емес, сонымен қатар, сыртқы саясаттағы қарым-қатынастарды құру жүйесін де ұстанып, шын мәнінде Батыстың «табысты филиалдарына» айналды. Осылайша, олар соңғы онжылдықтарда байқалған «ақыл мен жүрек» үшін жаһандық деңгейде күшейген бәсекеде шетте қала алмады. Бұл көп жағдайда бұл елдердің «жұмсақ күш» рейтингтеріндегі тұрақты жоғары позицияларын түсіндіреді.

Соңғы жылдары сыртқы саясаты аса амбициялы Қытайға келетін болсақ, «жұмсақ күш» түсінігі белгілі бір қиындықтарға тап болып, оны түсіну қиындап кетті. Біріншіден, Қытайдың қатаң командалық-әкімшілік жүйеге және теориялық тұрғыдан бірпартиялық билікке негізделген ішкі саяси құндылықтары шет елдер үшін қандай да бір түрде тартымды болып табылмайды. Дегенмен, іс жүзінде көптеген елдердің, ең алдымен дамушы елдердің Қытайдың экономикалық үлгісіне немесе «Пекин консенсусы» деп аталатынына түсіністікпен қарайтыны анықталды [6]. Екіншіден, Қытайдың сыртқы ортаға экспансиясы әрқашанда негізінен басым экономикалық сипатта болды. Қытайдың өз мәдениетін, тілін, идеологиясын және құндылықтарын ілгерілетуі маңызды болғанмен, қосалқы мәнге ие болды. Үшіншіден, Қытай сыртқы саясатта басқа мемлекеттердің ішкі істеріне араласпаудың нақты бағытын әрқашан ұстанды, бұл Қытайдың сыртқы әлеммен «бейбіт өмір сүруінің бес қағидасының» бірі болды [7]. Дегенмен, соңғы жылдары Қытайдың дамушы елдерді Қытайға дәрменсіз несиелік міндеттемелер алуға мәжбүр етіп, «қарыз тұзағы дипломатиясын» жүргізіп жатқаны туралы сарапшылардың пікірлері айтыла бастады [8]. Осы және басқа да факторлар сарапшылар мен ғалымдарды Қытайдың «жұмсақ күші» феноменіне және оның болашақта қалай дамитынына тереңірек қарауға итермелеуі керек сияқты. Бұл Батыстың коронавирустық пандемиядан кейін Қытаймен қарым-қатынасын қалай құратынын ескерсек, өзектілігі арта түседі.

Қазақстан көрсетілген «жұмсақ күштің» жалғыз белгілі әлемдік рейтингі – бұл британдық *Brand Finance* консалтингтік компаниясы жариялаған *Global Soft Power Index* болды. Бұл компания брендтер мен материалдық емес активтерді бағалауға маманданған. 15 жылдан астам уақыт бойы оның ең танымал және талқыланатын өнімдерінің бірі – жүз елді «бренд» күшімен бағалайтын нәтижелерді көрсететін жыл сайынғы Ұлттық брендтер рейтингі болып табылады.

Осы тәжірибеге сүйене отырып, *Brand Finance* 2020 жылдан бері әлемнің әртүрлі елдерінің «жұмсақ күшін» өлшейтін жеке индексті – *Global Soft Power Index* шығара бастады. 2020 жылы жарияланған рейтингке 60 мемлекет кірсе, 2021 жылы рейтингке 100 мемлекет енді [9].

Brand Finance қолданатын әдістеме бойынша рейтинг дүние жүзінде жүргізілген екі ауқымды сауалнама негізінде құрастырылған. Жаһандық қоғамдық пікірге арналған бірінші сауалнамаға (индекстегі үлесі 90%) әлемнің 102 елінен 75 мың респондент, ал екіншісіне (индекстегі 10% үлес) 47 елден 778 сарапшы, оның ішінде, бизнес көшбасшылары, нарық сарапшылары, саясаткерлер, ғалымдар, үкіметтік емес ұйымдар мен талдау орталықтарының өкілдері, журналистер қатысты.

Сауалнама бизнес және сауда, мемлекеттік басқару, халықаралық қатынастар, мәдени мұра, медиа және коммуникациялар, білім және ғылым, сондай-ақ, адами құндылықтар сияқты жеті бағыт бойынша жүргізіледі. Сондай-ақ, индекс үш «имидждік» критерийді қамтиды: ел туралы хабардар болу, оның беделі мен ықпалы. 2021 жылғы

сауалнамада елдің коронавирустық пандемия тудырған сын-қатерлерге қаншалықты сәтті жауап бере алғаны туралы қосымша сұрақты қамтығанын атап өту кету керек.

Аталған индекстегі жетекші орындарды бұған дейін «таныс» елдер алып отыр. Осылайша, 2020 жылғы рейтингтің алғашқы «ондығына» (реттік кезегімен): АҚШ, Германия, Ұлыбритания, Жапония, Қытай, Франция, Канада, Швейцария, Швеция, Ресей кірді. 2021 жылы алғашқы он орынды Германия, Жапония, Ұлыбритания, Канада, Швейцария, АҚШ, Франция, Қытай, Швеция, Австралия иеленді.

Көріп отырғанымыздай, «жұмсақ күштің» алғашқы екі индексінен (*Soft Power Index* және *Soft Power 30*) айырмашылығы, *Global Soft Power Index* рейтингінде Қытай мен Ресей сияқты елдердің орны айтарлықтай жоғары. Мұны бұл көрсеткіштің толығымен респонденттер мен сарапшылардың сауалнамасына негізделгенімен, яғни, көптеген субъективті пікірлердің ұжымдық мәні жинақталғанымен түсіндіруге болады. Осы тұрғыдан алғанда, адамдардың құндылық пайымдаулары қытайлық және ресейлік «жұмсақ күшке» көбірек мән береді.

Global Soft Power Index-тің 2021 жылғы рейтингінде келесі Азия елдерінің нәтижелері қызықты: Оңтүстік Корея (11 орын), Біріккен Араб Әмірліктері (17 орын), Сингапур (20 орын), Сауд Арабиясы (24 орын), Израиль (25 орын), Түркия (27 орын), Үндістан (36 орын), Индонезия (45 орын), Иран (62 орын), Пәкістан (63 орын), Әзірбайжан (72 орын), Өзбекстан (81 орын), Түркіменстан (99 орын).

Қазақстан *Global Soft Power Index-тың* 2021 жылғы рейтингінде 75-ші орынға ие болды. Бір жыл бұрын Қазақстан 58-ші орын алған болатын. Бұл «төмендеу» рейтингке қосымша қырық жаңа елдің қосылуына байланысты, оның жиырмасы Қазақстаннан озып кетті.

Ұпайларды бөлу бойынша Қазақстан тіпті өз жағдайын жақсартты. Мәселен, 2020 жылы еліміз мүмкін болатын жүз балдан 27,7 балл алса, 2021 жылы – 30,2 балл алды. Көрсеткіш критерийлерін бөлек алып қарайтын болсақ, Қазақстан «бедел» бойынша ең жоғары (2021 жылы 5,1 балл, 2020 жылы 5,4 балл), ал «мемлекеттік басқару» бойынша (2021 жылы 1,8 балл, 2020 жылы 1,6 балл) және «медиа және коммуникация» (2021 жылы 1,9 балл, 2020 жылы 1,8 балл) бойынша ең төмен балл алған.

Шетелде Қазақстанды қабылдау тұрғысынан «әлсіз буын» болып көрінетін соңғы екі сала. Мемлекеттік басқарудың тиімсіздігі, оның ішінде, ел басшылығы тарапынан тиімді мемлекеттік бағдарламалар мен реформаларды жүзеге асыру жолындағы негізгі кедергілердің бірі ретінде танылады. Бұл проблема мемлекеттік аппараттағы сыбайлас жемқорлыққа қатысты жоғары деңгейде үнемі талқыланатын мәселелерді де қамтиды. «Медиа және коммуникация» бағыты бойынша әлсіз дамуға келетін болсақ, бұл тек сөз бостандығы проблемалары ғана емес, сонымен қатар, мысалы «билік – қоғам – бизнес», «орталық – аймақтар», «аға ұрпақ – жастар» тәрізді әлеуметтік өзара әрекеттестіктің әртүрлі бағыттары бойынша әлсіз коммуникациялардың, сондай-ақ, сыртқы әлемге ақпараттық және мәдени ашықтықтың төмендігі және т.б. кешенді күрделі проблемасы екенін түсіну керек. Осы проблемаларды шешпей, Қазақстанның ішкі саясаты әлемдік қауымдастық алдында өз орнын айтарлықтай жақсартуы екіталай.

Сонымен қатар, Қазақстанның «бедел» көрсеткіші бойынша айтарлықтай елеулі бағаға ие болуы оның сыртқы саясатының белгілі бір тиімділігін көрсетеді, әсіресе, елімізді халықаралық үдерістердің жауапты және сенімді қатысушысы ретінде көрсету тұрғысынан алатын болсақ.

Тұтастай алғанда, Қазақстан дамудың көптеген салаларында өзін Орталық Азияның көшбасшысы ретінде көрсете отырып, барлық мүмкіндіктерге ие, және, оның үстіне, сыртқы әлеммен және ел үшін маңызды ойыншылармен өзара әрекеттесуде «жұмсақ күш» құралдарын пайдаланудың стратегиялық қажеттілігімен бетпе-бет келіп

отыр. Әрине, бұл жұмыс, жүйелі түрде, қолда бар ресурстарға сүйене отырып, жағымды идеологиялық нұсқауларды басшылыққа алып жасалуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/The%20new%20persuaders_0.pdf
2. <https://monocle.com/film/affairs/soft-power-survey-2018-19/>
3. Annual Soft Power Survey. – Monocle. Issue 139, December 2020/January 2021.
4. https://softpower30.com/wp-content/uploads/2018/07/The_Soft_Power_30_Report_2015-1.pdf
5. <https://softpower30.com/wp-content/uploads/2019/10/The-Soft-Power-30-Report-2019-1.pdf>
6. https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6098/deor_13_1_26.pdf?sequence=2&isAllowed=y
7. http://afe.easia.columbia.edu/special/china_1950_forpol_principles.htm
8. <https://www.newsweek.com/china-africa-loans-coronavirus-economy-u-s-debt-trap-diplomacy-1540883>
9. <https://brandfinance.com/press-releases/global-soft-power-index-2021-15-nations-from-mena-feature>

Данная статья анализирует текущее состояние «мягкой силы» различных государств мира на основе изучения наиболее известных и признанных рейтингов. Материал имеет как теоретическую, так и практическую направленность, способную оказать помощь в реализации внешней политики страны.

The article analyzes the current evaluations of soft power of various countries in the world, based on the study of most well-known and accepted rankings. The paper has not only theoretical, but also practical value, which can be employed in the country's foreign policy.

З.Г. Джалилов, Б.Ш.Батырхан

ИСЛАМ В КАЗАХСТАНЕ И ЕГО РОЛЬ В МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

В настоящей статье авторы не стремятся охватить все проблемы связанные с исламом и модернизацией современного общества. Основное внимание авторы уделяет освещению таких важных вопросов, как функции исламских ценностей в обществе. В данной статье рассматриваются вопросы роли и места религии в условиях модернизации общественно-политических систем в стране. Особое внимание обращается теоретическим концепциям Э. Дюргейма, С. Ольденбурга, Г. Гессе, которые внесли большой вклад в изучении проблемы интеграции религии в общественные структуры.

События, происходящие в Казахстане и других странах Центральной Азии, наглядно подтверждают актуальность вопросов возрождения ислама, духовных традиций, проблем модернизации общественного сознания, укрепления национального и духовного единства государства, его безопасности. Особенно злободневны эти проблемы сейчас, когда в Казахстане активно ведется поиск нравственных ориентиров религиозных учений,

методов недопущения «политизации религии» как одного из опаснейших факторов дестабилизации общества, наблюдается всевозрастающий интерес со стороны молодежи и других социально-активных слоев населения к исламским ценностям. Сегодня значительно возрастает ряд таких ценностей исламской этики, как умеренность, лояльность, благожелательность и, главное, «дух общинных взаимоотношений», а также принципа почитания единства. Эти принципы помогают стабилизировать отношения не только в рамках общины, но и внутри более широких социальных групп.

В последние годы в отечественной и зарубежной историографии значительно возрос и продолжает возрастать интерес к различным аспектам религии. Заметное место в исследовательском процессе занимает изучение традиционных и нетрадиционных религиозных движений и направлений, систем взглядов богословских мыслителей и возглавлявших ими школ, сравнительный анализ достижений восточной и западной цивилизаций, диалога культур, консолидации современного общества. Интерес к этому и другому кругу вопросов, вполне закономерен. Помимо, разумеется, чисто академического аспекта, есть и другие, не менее серьезные мотивы. Ведь современный уровень развития науки, наше сегодняшнее знание о тенденциях и закономерностях развития и распространения ислама уже ни у кого, пожалуй, не оставляет сомнений в факте самого непосредственного и весьма значительного влияния исламских ценностей на трансформацию всего разностороннего комплекса общественных структур в мусульманских обществах.

Современные события, происходящие в Казахстане и других странах Центральной Азии, наглядно подтверждают актуальность вопросов возрождения ислама, духовных традиций, проблем модернизации общественного сознания, укрепления национального и духовного единства государства, его безопасности. Особенно злободневны эти проблемы сейчас, когда в Казахстане активно ведется поиск нравственных ориентиров религиозных учений, методов недопущения «политизации религии» как одного из опаснейших факторов дестабилизации общества, наблюдается всевозрастающий интерес со стороны молодежи и других социально-активных слоев населения к исламским ценностям. А это заставляет искать ответы на вопросы, каково влияние возрождения ислама на состояние религиозности в стране? Как использовать религиозные традиции, не допустив при этом, чтобы они стали препятствием для общественно-политических преобразований, и какова должна быть модель государственно-конфессиональных отношений, чтобы она соответствовала условиям страны и была бы всеми признана необходимой?

В целом же следует заметить, что выводы, к которым приходят исследователи, занимающиеся вопросом о влиянии ислама на современное казахстанское общество, можно разделить на две группы. Одни убеждены в том, что не следует сильно опираться на религиозные традиции, а нужно переустраивать жизнь общества на принципах и началах, не имеющих ничего общего с религией. Другие считают, что необходимо возрождать исламские традиции, без которых невозможно поднять духовность народа. И все же следует отметить, что чрезмерное выделение элементов религиозной жизни, так же как и отрицание какого-либо их воздействия на новые явления, мешает понять внутреннюю сущность социально-политических и культурных процессов, в которых традиционные ценности переплетаются и синтезируются с современностью, создавая своеобразную противоречивую картину, своеобразие которой не всегда можно уяснить и охватить сознанием.

В этом контексте становится ясно, что ретроспективный анализ традиции, диалектический подход к дихотомии Восток – Запад, традиционное и современное, безусловно, представляет не только большую научную ценность, но и – что не менее важно – такую же научную (более того, научно-политическую) актуальность, поскольку

позволяет глубже и вернее понять сегодняшний облик восточных обществ, дать адекватную оценку степени самобытности их исторической эволюции, в значительной степени прогнозировать тенденции и перспективы их развития и, кроме того, проследить как расхождения, так и точки соприкосновения между такими, казалось бы, различными цивилизациями, мировосприятиями и мироустройствами, как восточные и западные. Иными словами, такой анализ важен еще и потому, что освященные веками традиции, обобщающие исторический опыт и национальную мудрость, всегда «оказывали и сегодня продолжают оказывать далеко не последнее (если не самое непосредственное) влияние на жизнь современного общества и определять специфику его модернизации» [1: 12].

Многие сегодня отмечают, что повышение уровня морального сознания и самосознания, развитие общественной морали отнюдь не происходят стихийно, что экономическая реформа не может заменить нравственного воспитания, а потому, помимо разъяснения массам экономического и политического аспектов модернизации, необходимо самое пристальное внимание обращать на моральное воспитание в рамках возрождения духовной культуры, самым непосредственным образом влияющей на консолидацию общества. Именно поэтому, когда исследователи, сегодня говорят о религиозных ценностях, они все настойчивее акцентируют «планетарное» значение ее гуманистического, конструктивного потенциала, считая – с разной степенью категоричности – возможным, желательным или необходимым синтезировать его с достижениями мировой общественной мысли и использовать в ходе структурных многоступенчатых реформ. Попытки объяснить реформу «из самой» реформы зачастую оказываются несостоятельными. Профессор Абсаттар хаджи Дербисали в своей книге «Ислам – религия мира и созидания» пишет: «Национальное самосознание не мыслится в отрыве от духовно-нравственных установок, берущих свое начало в гуманистических традициях ислама, христианства и иудаизма. В Священном Коране, Инджиле (Евангелие) и Таурате (Торе) звучат постоянные призывы к милосердию, к отказу от насилия, к дружбе и братству всех людей. Именно эти принципы, доступно изложенные в книгах единобожных религий, стали первоисточниками гуманизма и миротворчества. Человеколюбивые идеалы ислама, христианства, иудаизма обеспечили, в сущности, тот путь социального прогресса, по которому идет население планеты. Достижения современной цивилизации нельзя рассматривать вне ценностей авраамаистического, единобожного наследия» [2: 283].

Иными словами, адекватное понимание религиозных традиций и сегодня обуславливает адекватное осмысление прошлого, настоящего и прогнозирование будущего; а коль скоро это так, ретроспективный и компаративистский анализ религиозной традиции во многом способствует улучшению взаимопонимания и поискам точек соприкосновения между Востоком и Западом, вообще между людьми, если они откажутся от идеи геополитической детерминированности своей судьбы. Г. Гессе в этой связи отмечал, что «при знакомстве с восточными религиями нас вдруг озаряет странная мысль о возможности синтеза обоих миров» [3:307]. В них мы открываем, по существу, те же самые глубинные свойства, что давно знакомы нам у великих людей западной истории. Иными словами, изучение и понимание различных религий помогает другим цивилизациям и народам лучше познать самих себя, поскольку дает возможность взглянуть на свою историю и культуру под несколько иным углом зрения. «...Старый Восток, – писал С.Ф. Ольденбург, – дал нам вечные образцы, которые никогда не потеряют своего значения для человека ... Новый Восток полон тоже больших возможностей, заветы старого не умерли в нем, но он должен претворить их в новые образцы, дать новые достижения» [4:113].

Различная идеологическая ориентация политиков и ученых, неоднозначность и разнонаправленность их философской и социально-политической экзегезы обусловили широкий спектр точек зрения на прошлое, настоящее и будущее человеческой цивилизации. При доминировании в целом мнения о традиционной национальной культуре как органической части культуры человечества раздавались голоса, расценивающие первую в качестве реальной альтернативы западной и общемировой культуры.

Сегодня человечество во многом связывает свои надежды с выработкой единого видения мира, общей для всех ответственности за его судьбу, с необходимостью обоюдной помощи. Позитивные перспективы в последнее время находят подтверждение в «открытии для себя» Казахстана для всего мира. Осознание единства судеб исторического развития Востока и остального мира определяет важность и актуальность изучения традиционной восточной идеологии, исламского комплекса ценностей. Они должны изучаться в совокупности с другими «моральными силами», которые немецкий философ-экзистенциалист К. Ясперс (1883 – 1969) рассматривал в качестве «носителей всемирно-исторического сознания». Философия каждой из мировых религий была направлена на поиски и создание путей общечеловеческой «коммуникации», взаимопонимания между народами и государствами, преодолевающего все барьеры культурных и временных кругов.

Их этические нормы, нравственные принципы принадлежат не только мусульманам, христианам, иудеям и другим, но и всему человечеству. Они, несомненно, должны играть стабилизирующую и консолидирующую роль в обществе, поскольку обладают гуманистическим потенциалом, и содержит позитивные элементы, которые вполне могут и должны оказать влияние на процесс модернизации общественной жизни, приблизить к «идеалу духовной гармонии и внутреннего равновесия». Они настроены на то, чтобы воспитать каждого индивидуума как члена «доверительного» сообщества, что подразумевает постепенное и целенаправленное культивирование «самости». В комплексе все это трактуется как ответственность каждого за себе подобных, за собственную семью и за общество в целом. «Самость» становится цементирующим фактором морального консенсуса, своеобразным центром тех связей и отношений, которые служат важнейшей основой солидарности группы. Религиозная этическая «самость» община по натуре и потому заслуживает всемерно рационального развития и понимания, будучи диаметрально противоположной деструктивной «самости».

Нельзя не обратить внимание на проблему «иконоборчества» – росте сомнений в исламской системе ценностей, применимости ее в новую эпоху. Следует отметить, и на Востоке и на Западе исламские этические постулаты обычно были критикуемы по трем направлениям: во-первых, они расценивались как нечто вредное для развития науки и логического мышления и – более широко – как нечто доказавшее свою непригодность на пути развития и строгого восприятия проблем познания (в том виде, как они были интерпретированы Р. Декартом и Д. Юмом); во-вторых, им отказывали в совместимости с демократическими политическими процедурами и институтами; в-третьих, их критиковали с позиций западного индивидуализма – как факторы, существенно ограничивающие самостоятельность индивидуума путем подчинения его строго регламентированным нормам, господствующим внутри различных социальных образований.

Ислам осуждали за практику чрезмерно жесткой «опеки» над личностью. Аналог чему европейцы находили в концепции французского социолога-позитивиста Э. Дюркгейма, говорившего в своих работах о социальных фактах как существующих вне и помимо индивидуума и обладающих по отношению к нему принудительной силой [5:357].

Но при этом забывали, что именно в рамках этой религии впервые заговорили о личной моральной ответственности и нравственном идеале как гармонии различных интересов, подчеркивалась духовная независимость индивидуума.

Исламская этическая доктрина считалась олицетворением подобной «опеки», рассматривалась как учение слишком прочно связанное с авторитарными формами правления, делающее исключительный акцент на социальной иерархии. Точка зрения, согласно которой ислам ставил интересы группы над интересами личности, отдавало приоритет конформности над неортодоксальной творческой мыслью, социуму над индивидуумом, доминировала среди западных исследователей.

Исламские постулаты, в конечном счете, включают в себя два момента: уважение к власти и необходимость ставить мораль выше власти. Вопрос о том, могут ли исламские этические ценности, способствовать модернизации современного общества, сводится к трем аспектам: стимулируют ли они нечто наподобие баланса между личностью и группой; совместимы ли они с демократией; не препятствуют ли они развитию культуры и науки. Оставляя за скобками третий аспект проблемы, отметим, что в контексте нынешнего поиска индивидуальной моральной автономии и демократии исламская доктрина не содержит непреодолимых препятствий в форме каких-то акцентов на иерархии. Исламская концепция власти, взгляд на иерархию и личность совместимы с нынешними поисками моральной автономии.

Термин «я» никогда не употреблялся в исламе как нечто, относящееся к субстанции, имеющей свою собственную идентичность; скорее он трактовался как объект в ряду других объектов.

Идеи, заложенные в традиционном исламе, долгое время были и продолжают оставаться «общей собственностью» многих народов; это относится к его этическим воззрениям, которые нельзя ограничивать национальными рамками. Ислам предлагает некоторые конкретные пути и методы самовоспитания, саморазвития и самосовершенствования: во-первых, усидчивость в обучении; во-вторых, осторожность и терпимость в мышлении; в-третьих, пути формирования идеала; в-четвертых, опробование на собственном опыте тех постулатов, за которые ратуешь. Исламский метод морального развития как комбинация учебы, мышления, идеала и практики содержит глубокую мысль. Эти четыре фактора самым тесным образом взаимосвязаны и взаимообусловлены: без обучения невозможно мышление; без мышления невозможно формирование идеала; без идеала не будет практики, а без практики обучение, мышление и идеал ни к чему не ведут. Не случайно средневековые мыслители мусульманского Востока убедительно говорили о возможности возрождения народа на основе исламской этики, рассматривая ее как средство избавления от общественных недугов и конфликтов.

Ислам дает ответы на многие сегодняшние проблемы образования и не только. Его эвристический метод обучения имеет много общего с методами представителей других религий, равно как и с идеями прошлых и современных просветителей; особенно важен акцент на этических ценностях в образовательном процессе. Исламское единство образования, этики и политики (моральная ориентация системы обучения: «задача учителя смешивать знания с добродетельностью в умах своих учеников»), строгое следование принципу «правление путем примера» могут при благоприятных обстоятельствах служить весьма эффективной альтернативной некоторым современным формам правления.

Наша молодежь должна знать историю исламской религии. Это позволит расширить их исторический, духовно-нравственный кругозор, грамотно разбираться в различных современных религиозных движениях и течениях. Самое главное, что и как преподавать. Думается, в этом деле есть, у кого поучиться. Например, у выдающегося мыслителя

мусульманского мира, основоположника ханафитского мазхаба, законоведа и мухаддиса Имама А'зама – Абу Ханифа Ну'мана ибн Сабита ибн Марзбана ибн Заута (699-767 гг.). В основе его преподавательской деятельности лежал принцип перехода от частного к общему, от отдельных явлений к общим правилам. Этот метод обеспечивал ясное понимание исламских дисциплин и истории религии в целом. Применяемые методы в преподавательской деятельности Абу Ханифой дополнялись рациональностью и гуманизмом самого ученого в освещении самых различных вопросов исламской религии. Следуя своему методу, он придавал большое значение самых разнообразных примеров, чтобы обеспечить понимание изучаемой темы. Абу Ханифа, в ходе своей преподавательской деятельности, никогда не читал лекций на ту или иную тему. Он только поднимал проблему, излагал ее суть, а затем предлагал своим ученикам вступить в полемику с ним относительно путей ее решения. При этом, как Учитель, так и ученики излагали свою точку зрения. В заключении полемики, Учитель сообщал ее результаты и сам вместе с учениками приходил к общему решению проблемы. Причем это решение подводилось таким образом, что принципиальных разногласий с ним ни у кого не оставалось. Преподавание на основе этой методики ученики легко усваивали предмет, а у Учителя рождались новые идеи и мысли. Благодаря такому преподавательскому методу, отмечают специалисты,

В исламе мир представляется как гармоническое целое, в котором все существа и явления расположены в соответствии со сквозной всеохватывающей иерархией, образуя целостную модель; они внутренне взаимозависимы и взаимосвязаны. Что касается конфликтов и путей их разрешения, то исламская доктрина постулировала: социальные группы и индивидуумы обладают различными «правами», представленными как обязательства. Те, кто находится у подножия социальной пирамиды, должны демонстрировать лояльность по отношению к «старшим». Они же имеют несравненно больше прав выдвигать те или иные требования, выражать свою волю и интересы. Основываясь на метод культурно-исторических аналогий, можно отметить, что в некоторых аспектах исламские традиции можно сравнить с христианскими и конфуцианскими. Для того чтобы традиционные этические нормы продолжали играть весьма и весьма заметную роль в повседневной жизни современного общества, консолидации этносов и религий, необходимо чтобы они сохранили свой позитивный потенциал, а реформы должны быть направлены на «политическую децентрализацию и экономическую деколлективизацию».

Ретроспективный анализ культурно-исторической эволюции «крупнейших индустриальных наций» со всей очевидностью свидетельствуют, что каждая из них прошла свой собственный путь к модернизации, максимально используя сильные стороны отечественных традиций. Модернизация Казахстана отнюдь не подразумевает его вестернизацию, не должна и, разумеется, не может быть копией западных моделей. Модернизировать Казахстан – значит, прежде всего, верно определить каковы преимущества традиционной этики и каким образом достичь, возможно, более полного использования этих преимуществ. Такие исламские ценности, как близость между родственниками и преданность между людьми, обладают значительными позитивным потенциалом, способным стимулировать всестороннее развитие общества, а потому реформа не может не быть направлена на всемерное, оптимальное раскрытие этих ценностей.

В этом контексте значительно возрастает ряд таких ценностей исламской этики, как умеренность, лояльность, благожелательность и, главное, «дух общинных взаимоотношений», а также принципа почитания единства. Эти принципы помогают

стабилизировать отношения не только в рамках общины, но и внутри более широких социальных групп.

Большинство современных ученых – культурологов и востоковедов, специалистов по исламу и религиозной культурно-исторической традиции, солидарны в известном признании или даже прямой констатации того многозначительного сегодня факта, что духовное наследие как основной формат идейно-политических стереотипов всегда оказывало и продолжает оказывать далеко не последнее влияние на все процессы, которые происходят в современном мире, самым непосредственным образом определяя его экономическую и политическую модернизацию. И об этом нельзя забывать.

Использованная литература

1. Абусейтова М.Х. История Центральной Азии: концепции, методология и новые подходы // К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии. Материалы международной научной конференции. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. С. 10–17.
2. Шейх Абсаттар хаджи Дербисали. Ислам – религия мира и созидания. Историко-филологические, теологические исследования, статьи и интервью. Алматы: Дайк-Пресс, 2010. 650 с.
3. Гессе Г. Сиддхартха. Путешествие к земле Восток. М.: АСТ, 2008. 340 с.
4. Ольденбург С.Ф. Связи Запада с Востоком старинные...// Восток – Запад. Исследования, переводы, публикации. Выпуск первый. М.: ГРВЛ, 1982. 294 с.
5. Дюргейм Э. Социология. Ее предмет, методы, предназначение. М.: Канон, 1995. 400 с.

References

1. Abuseitova M.Kh. Istoriya Czentral`noj Azii: koncepczii, metodologiya i novy`e podkhody` // K novy`m standartam v razvitii obshhestvenny`kh nauk v Czentral`noj Azii. Materialy` mezhdunarodnoj nauchnoj konferenczii. Almaty`: Dajk-Press, 2006. S. 10–17. [in Russian]
2. Shejkh Absattar khadzhi Derbisali. Islam – religiya mira i sozidaniya. Istoriko-filologicheskie, teologicheskie issledovaniya, stat`i i interv`yu. Almaty`: Dajk-Press, 2010. 650 s. [in Russian]
3. Gesse G. Siddkhartkha. Puteshestvie k zemle Vostok. M.: AST, 2008. 340 s. [in Russian]
4. Ol`denburg S.F. Svyazi Zapada s Vostokom starinny`e...// Vostok – Zapad. Issledovaniya, perevody`, publikaczii. Vy`pusk pervy`j. M.: GRVL, 1982. 294 s. [in Russian]
5. Dyurgejm E`. Socziologiya. Ee predmet, metody`, prednaznachenie. M.: Kanon, 1995. 400 s. [in Russian]

Мақалада авторлар исламға қатысты және қазіргі қоғамды жаңғыртуға байланысты барлық мәселелерді қамтуға тырыспайды. Негізгі назар авторлардың қоғамдағы ислам құндылықтарының қызметі сияқты маңызды мәселелерді қамтуына аударылады. Бұл мақалада елдегі қоғамдық-саяси жүйелердің жаңаруы жағдайында діннің рөлі мен орны зерттеледі. Дінді әлеуметтік құрылымдарға кіріктіру мәселесін зерттеуге үлкен үлес қосқан Э.Дюргейм, С.Ольденбург, Г.Гессенің теориялық тұжырымдамаларына ерекше назар аударылады.

Қазақстанда және Орталық Азияның басқа елдерінде болып жатқан оқиғалар исламның, рухани дәстүрлердің жаңғыруы, қоғамдық сананы жаңғырту, мемлекеттің ұлттық және рухани бірлігін нығайту, оның қауіпсіздігі мәселелерінің өзектілігін айқын дәлелдейді. Бұл проблемалар, әсіресе, қазіргі кезде Қазақстан діни ілімдердің моральдық нұсқауларын, қоғамды тұрақсыздандырудың ең қауіпті факторларының бірі ретінде «дінді саясаттандырудың» алдын алу әдістері белсенді түрде қарастырылып жатқан жағдайда, жастар мен басқа да әлеуметтік белсенді топтардың исламдық құндылықтарға қызығушылығы арта түскен тұста көрініп отыр. Бүгінде байсалдылық, адалдық, қайырымдылық және ең бастысы «қауымдық қарым-қатынас рухы», сондай-ақ бірлікті құрметтеу принципі сияқты ислам этикасының бірқатар құндылықтары айтарлықтай артып келеді. Бұл қағидалар белгілі бір қоғамдастықтың ішінде ғана емес, сонымен қатар кең әлеуметтік топтардағы қатынастарды тұрақтандыруға көмектеседі.

The present article does not apply for the exhaustive analysis of all problems of Islam and a society. This article is give theoretical and methodological basis of research in studying characteristics of Islam in terms of transformation in social and political life. Its role and importance in the East and the Republic of Kazakhstan have been selected by the theoretical concepts of E. Dyurgeym, S. Oldenburg, H. Hesse, who had a great influence on the study of interaction between society and religion, also a comprehensive approach, which allows to identify common and special features of the Islamic religion revolution in different historical periods.

The events taking place in Kazakhstan and other countries of Central Asia clearly confirm the relevance of the issues of the revival of Islam, spiritual traditions, the problems of modernizing public consciousness, strengthening the national and spiritual unity of the state, and its security. These problems are especially topical now, when Kazakhstan is actively searching for moral guidelines of religious teachings, methods of preventing the "politicization of religion" as one of the most dangerous factors of destabilizing society, there is an ever-growing interest on the part of young people and other socially active segments of the population in Islamic values. Today, a number of such values of Islamic ethics as moderation, loyalty, benevolence and, most importantly, the "spirit of communal relationships," as well as the principle of honoring unity, are growing significantly. These principles help to stabilize relationships not only within the community, but also within wider social groups.

Юсупов Рахметжан Қасымұлы

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЙҒЫР ӘДЕБИЕТІ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

Тәуелсіз Қазақстандағы ұйғыр әдебиетінің тарихы өткен ғасырдың басынан, әсіресе, 20-30 жылдардан, яғни Жетісу жерінде орнаған Кеңес үкіметі дәуірінен басталады. Өйткені, кеңес идеясы көпұлтты халықтар әдебиетінен өмірге жаңаша көзқараста болуды, біріншіден, социализмді мадақтауды, бұрынғы өткен әдебиетінен мүлдем өзгеше күйде дамуды талап етті. Солардың қатарында, ұйғыр әдебиеті уәкілдері де бұл талаптарды назарға ала отырып, шығармашылықпен айналысты. Жетісудағы ұйғыр әдебиеті даму барысында бірқатар кезеңнен өткендігі мәлім. Ұйғыр зерттеушілері тәуелсіз Қазақстан дәуіріне дейінгі болған әдебиетті: «20-жылдар әдебиеті», «30-жылдар

әдебиеті», «Ұлы Отан соғысы және одан кейінгі дәуірдегі ұйғыр әдебиеті», «50-жылдардағы әдебиет», «Заманауи ұйғыр әдебиеті (1960-1970 жылдар)» дегенге ұқсас бес дәуірге бөлген еді. Мұны «Ұйғыр кеңес әдебиетінің тарихы» деген ұжымдық монографиядан [1] айқын көруге болады. Бұл кеңес дәуіріндегі ұйғыр әдебиетінің тарихы жүйелі түрде зерттелген алғашқы ғылыми еңбек болатын. Ерекше айта кететін жәйт, ұйғыр әдебиетінің өркендеген дәуірі 80-жылдарға тура келеді, өйткені, бұл уақытта әдебиеттің барлық жанрлары мен тақырыптары, бағыттары мен тәсілдері жоғары жетістіктерге жетті, жазушылардың қаламы өткірленді, жаңа есімдер пайда болды және тәрбиеленді.

80-жылдардың екінші жартысында бүкіл Кеңес Одағы аясында болған «қайта құру» немесе «өзгертіп құру» реформасы нәтижесінде, қоғамда саяси, экономикалық, мәдени және әлеуметтік өзгерістер жүзеге аса бастады. Соның нәтижесінде, мемлекет демократияға қарай бағытталды. Бұл өз кезегінде, бүкіл кеңес әдебиетінде, сонымен қатар, ұйғыр әдебиетінде еркін шығармашылықпен айналысуға, өз ойын ашық айту мүмкіндігіне алып келді. Ұйғыр жазушылары тарихи тақырыптарға көбірек негізделуге, әлі сыры ашылмаған «ақтаңдақтарды» зерделеуге, қоғамдағы теріс құбылыстарды сенімді түрде сынауға бастады. Бірақ, кейінгі жылдарда ұйғыр әдебиетінің өнімділігінің төмендеуі байқалды. Бұл, біріншіден, жазушылар қатарының азаюымен байланысты болды. Ұйғыр әдеби үрдісінің негізіне айналып, бүкіл бір халықтың мақтанышы болып келген көркем сөз зергерлері Незмәт Абдуллин, Жамалидин Босақов, Хелил Нәмраев, Илия Бәхтия, Қурван Тохтәмов, Зия Сәмәди және басқа да көптеген әдіптердің дүниеден кетуі орны толмас қасірет болды. Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан бері, яғни 90 жылдардан бастап, ұйғыр әдебиетінде тәуелсіздік, азаттық, еркіндік идеялары одан сайын терең және кең түрде бейнеленуге, қазақстандық патриоттық рухындағы жаңа қалам иелері тәрбиеленуге бастады. Бұның барлығы бауырлас қазақ халқының қол жеткізген жетістіктері, тәуелсіздік салтанатымен, достық пен бірлік қасиеттерімен тығыз байланыста болды.

Қазақстандағы саяси құрылымның өзгеруіне байланысты, жетпіс жылдан артық уақыт ішінде, ұйғыр әдебиеті тарихын кезеңдерге бөлу мәселесі ұйғыр ғалымдарының күн тәртібіне қойылмады, яғни бұл маңызды мәселеге айналмады. Әдебиет тарихын кезеңдерге бөлу тек қана ұйғыр мектептеріне арналған «Ұйғыр әдебиеті» оқулықтарында белгілі дәрежеде өз орнын тапты, бірақ, оларда бұрынғы ұсыныстардан өзге қатты өзгерістер болмады. Қазақстан өз тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін, 1991 жылдан кейінгі кезең «Тәуелсіз Қазақстан әдебиеті» деп аталды. Бүгінгі күн тұрғысынан алып қарағанда, бір ғасырға жақын тарихы бар ұйғыр әдебиетін «XX ғасырдың бірінші жартысындағы ұйғыр әдебиеті», «XX ғасырдың екінші жартысындағы ұйғыр әдебиеті», «Тәуелсіз Қазақстан дәуіріндегі ұйғыр әдебиеті» деген үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. 20-жылдардан 50-жылдардың аяғына дейінгі аралықтағы ұйғыр әдебиеті тарихи және саяси өзгерістерге байланысты бір бүтін дәуірді ішіне жинайды. 60-жылдардан кейін, ұйғыр әдебиетінде күрт бұрылыс орын алған еді. Әсіресе, 50-жылдардың ортасында, сонан соң, 60-жылдардың басында ұйғырлардың тарихи отанынан Орта Азия республикаларына көптеген ақын мен жазушылардың көшіп шығуы – осы жердегі әдеби мұхиттің жандануына, жаңа атақты есімдер мен салмақты шығармалардың пайда болуына алып келді. Қысқасы, бұл дәуірде Қазақстандағы ұйғыр әдебиеті тақырып, жанр, тіл-стиль, көркемдік тағы басқа да ерекшеліктері жағынан тез дами бастады. Ұйғыр әдебиеті басқа да халықтар әдебиетімен тығыз байланыста өсті, шынықты.

Қазақстан ұйғыр әдебиетінің қалыптасуы негізінен 20-жылдардан басталады. Одан бұрын, яғни Қазан үкіметі кезеңіне дейінгі дәуірде, кейбір шығармалар ортаға шыққан болса да, олар бір бүтін әдеби үрдісті құра алмайды. Алайда, сол кезде өмір сүрген

Нәзәрғожа Абдусемәтов, Абдулһәй Мухәммәдий, Абдулһемит Ғоҗамбәрдий, Һебиб Закирий, Өмәр Мухәммәдий, Нур Исрайилов, А. Мушрапилов, М. Адилов, Һезим Искәндәров, Турди Һәсән, Мәмүн Һәмраев тәрізді ақындар мен жазушылардың шығармашылығы ұйғыр әдебиетінің кейінгі кезеңдерде өсуіне, баюына негіз жасады. Бұл кезде ұйғыр баспасөзінің өсуі де жазушылардың өз шығармаларын жариялау және әдеби процестің дамуына әсерін тигізді. Ерекше айта кететін жәйт, ұйғыр әдебиетінің алғашқы жылдарында, әсіресе, поэзия саласы тез дами бастады. Заман талабына, сол кездегі өзгерістерге тез жауап беру үстемдігіне ие әдебиеттің бұл түрінде көптеген ақындар шығармашылықпен айналысты. Жарыққа шыққан шығармалардың бәрінде дерлік жаңа жүйені мадақтау ахуалы орын алды. Яғни азаматтық, саяси лирика ортаға шығып, дамыды. Бұл дәуір ұйғыр поэзиясында оның барлық түрлері, тіпті, дастан жанры да ұйғыр ақындарының назарында болды. Бірақ, бұл жерде ұйғыр ақындары ұлттық идеядан түбегейлі шегінді деген қорытынды келіп шықпайды. Әсіресе, Нәзәрғожа Абдусемәтов, Абдулһәй Мухәммәдий секілді осы кезеңнің көрнекті өкілдерінің шығармаларында тәуілсіздік, азаттық идеялары белгілі дәрежеде өз көрінісін тапты. «Ұйғыр баласы» атты лақабымен танылған ақын, жазушы және тарихшы – Н. Абдусемәтов шығармашылығында, ұйғырлардың тарихи отаны Шығыс Түркістан және онда жүргізілген азаттық күрес пафосы басым орын алған. Ол бұл тақырыпты кеңес ұйғыр әдебиетіне алғашқы рет алып кірген жазушылардың бірі. Ақынның «Хан-тәңри», «Сал», «Оян», «Ұйғырым», «Назугум» шығармалары бұның жарқын дәлелі. Соған ұқсас, Абдулһәй Мухәммәдийдің «Ашылмайды көңілім», «Жас жүрегім» атты өлеңдерінде азаттық, тәуелсіздік идеялары шоғырланған. Бұл тақырып Т. Һәсәннің көптеген өлеңдерінде, сондай-ақ, Н. Исрайиловтың «...Сыртында», Һ. Искәндәровтің «Ұйғыр қызы», «Хантәңри» поэмаларында да жалғасын тапты. Өз дәуірінде бұл шығармалар кеңес үкіметі тарапынан ұлтшылдық деп танылып, олардың авторлары кейінірек сол жүйенің құрбандарына айналды.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы ұйғыр әдебиетінің дамуында алғашқы өрлеу кұбылысы байқалған болса, кейінгі жылдарда шегініс немесе бір жерде тұрып қалу күйін кешті. Бұған сол дәуірдің саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайлары себеп болды. Бүкіл Кеңес Одағы аясында болған ұжымдастыру саясаты, ашаршылық, 30-жылдардағы саяси қуғын-сүргін, 40-жылдардағы Ұлы Отан соғысы, соғыстан кейінгі шаруашылықты қалпына келтіру әрекеттері және басқалары халық мәдениетінің, әдебиетінің дамуына теріс әсерін тигізген еді. Нәтижесінде, ұйғыр әдебиетінің дамуы 40-жылдарға келгенде тоқтап қалды. Соғыс жылдардағы ұйғыр әдебиетіне негізінен тек екі ғана ақын, Исмайил Саттаров және Қадир Һасанов уәкілдік ете алды. Ұйғыр әдебиетінің құрылу жылдарының сондай қиыншылықтарын бастан өткізгеніне қарамай, ақын-жазушылар заманға сай туындыларды жазып шығаруға тырысты. Әрине, бұл кезең әдебиетінде проза және драматургия салалары да дамып, белгілі бір жетістіктерге қол жеткізді. Ұйғыр әдебиетінде проза жанрының қалыптасу жолындағы алғашқы қадамдар Ө. Мухәммәдий, Н. Исрайилов, Т. Һәсән, М. Һәмраев тәрізді ұйғыр әдебиетінің көрнекті уәкілдеріне тиесілі. Жазушылар бұл кезде шағын көлемдегі шығармалардан – повесть және роман секілді көлемді, эпикалық жанрларды таңдай бастады. Н. Исрайиловтың «Күндер», «Қызыл ту ордені», Турди Һәсәндің «Зұлым ошағы» повестері, М. Һәмраевтың «Толқындар арасында» романы және басқа да туындыларда Жетісу ұйғырларының өмірінде болған әлеуметтік, мәдени өзгерістер, олардың тұрмыс-тіршілігі, өзара байланыстары, әдептілік мәселелері суреттелді. «Толқындар арасында» туындысы кеңес ұйғыр әдебиетіндегі тұңғыш роман болып, оның авторының, сондай-ақ, «Алаңнан дауыс» атты тағы бір роман жазғандығы туралы мәліметтер бар екендігі белгілі. Бірақ, осы романдан біршама үзінділері сол уақыттағы баспаларда шығарылса да, ол туынды кейбір себептерге

байланысты жеке кітап ретінде жарық көрген жоқ. Бұл мезгілдегі жазушылар, сонымен қатар, Шығыс Түркістан тақырыбынан тыс қалмай, екі мемлекетте өмір сүрген ұйғырлардың тұрмысын, басынан өткізген қайғы-қасіреттерін кейде салыстыру тұрғысынан көрсетуді мақсат етті. Н. Исрайилов, Ғ. Закирийдің жоғарыда аталған «Күндер», «Зұлым ошағы» туындылары соның бір айқын дәлелі. Бұл кезең әдебиетінде драматургия саласы да өзіне тән ерекшеліктерімен дами бастаған еді. А. Розобақиевтың «Мансапқор», З. Бәширийдің «Садыр ханруқ», Б. Қасимовтың «Қырсық күндер», Ж. Асимов пен А. Садировтың «Анархан», И. Саттаров пен В. Дьяковтің «Ғерип-Сәнәм», Қ. Ғасановтың «Тұман» атты сахна туындыларының жарық көруі, 1934 жылы Ұйғыр театрының ашылуы – ұлттық драматургияның қалыптасуы мен дамуында үлкен рөл атқарды. Бұл кезеңдегі поэзия, проза және драматургия салаларында да ұйғыр ақын-жазушылары халық ауыз әдебиеті мен классикалық жазба әдебиетінің бай үлгілерін, дәстүрлерін пайдалана отырып, ұйғыр әдебиетін түр және тақырып жағынан көп байытты, және де кейінгі кезең жазушылары үшін үлкен үлгі-өнеге бола алды.

XX ғасырдың екінші жартысындағы ұйғыр әдебиеті жаңа даму кезеңіне көтеріліп, оның жанрлық және тақырыптық жағынан кеңейіп, басқа халықтар әдебиеттерімен байланыстары нығыздалды, жазушылардың өз шығармаларын шығаруға мүмкіншіліктер туды. Ұйғыр халқының мәдени өмірінде жүзеге асқан жаңалықтар, соның ішінде, «Коммунизм туғи» және оның қосымшасы «Йеңи һаят» газеттерінің басылып шығуы, Қазақстан Жазушылар одағы жанында ұйғыр әдебиеті кеңесінің және оның құрамындағы «Жазушы» баспасында ұйғыр бөлімінің, және де республиканың алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарының бірі – Абай атындағы Қазақ педагогика институтында ұйғыр бөлімінің, радио және теледидарда ұйғыр тіліндегі бағдарламалардың ашылуы да соның бір айқын дәлелі. Бұл дәуір әдебиетіне сай ерекшеліктердің бірі – ұйғыр ақын-жазушыларының дастан және роман тәрізді эпикалық жанрларға жүгінуі және осы бағытта ұйғыр халқының өміріндегі маңызды кезеңдерді, өзгерістерді суреттеуі болып табылады. Бұл тарихи мазмұндағы шығармалардың жазылуы және оларды оқырмандардың қызығушылықпен қарсы алуы да, жазушылардың өткен күндерге, халқының өз еркіндігіне алып барған ұлт-азаттық күресіне сүйенуінен көрінді. Ұйғыр және де қазақ зерттеушілері тарапынан ең нәтижелі кезең деп есептелген дәуір 70-90- жылдар аралығындағы ұйғыр әдебиетіне Зия Сәмәди, Һезмәт Абдуллин, Жамалидин Босақов, Илия Бәхтия, Мәсимжан Зулпиқаров, Қурван Тохтәмов, Патигүл Сабитова, Йүсүпбәк Мухлисов, Йүсүп Илияс, Хелил Һәмраев, Махмут Абдурахманов, Савут Искәндәров, Шайим Шаваев, Савутжан Мәмәтқулов, Мирзахмәт Меримов, Муңлуқ Бақиев, Малик Садиров, Әкрәм Садиров, Долқун Ясенов, Мәмтимин Розобаев, Абдумежит Дөләтов, Илахун Жәлилов, Илахун Һошуров, Хуршидәм Илахунова, Абдуғоппур Қутлуқов, Аблиз Һезимов, Рәһимжан Розиев және басқалар уәкілдік етті. Бұл кезең әдебиетінің ең басында тұрған Қазақстан халық жазушысы З. Сәмәдидің «Майимхан», «Жылдар сыры» шығармалары Қазақстандағы ұйғыр әдебиетінде романның эпикалық жанр ретінде қалыптасып, өзіне сай барлық ерекшеліктерімен дами бастағанын көрсетті. Расында да, З. Сәмәди, Ж. Босақов, Ғ. Абдуллин, М. Зулпиқаров, Т. Тохтәмов секілді романшылар тарихи және заманауи тақырыптарға сүйене отырып, романның ұйғыр әдебиетіндегі жетекші жанрлардың бірі болғанын дәлелдеді.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі жылдарда, ұйғыр жазушыларының тарихи отаны – қазіргі Шыңжаң-Ұйғыр автономды ауданындағы бауырластарымен болған байланыстары одан сайын кеңі түсті. Өткен ғасырдың 50-жылдарынан кейін, Кеңес Одағы және Қытай арасындағы саяси қайшылықтарға байланысты, екі елдің мәдени қатынастары 80-жылдардың аяғына дейін үзіліп қалды. Көптеген ұйғыр, қазақ және басқа да ұлт зиялылары Қытай үкіметінің қуғындық әрекеттері нәтижесінде, Қазақстан және Орта Азия мемлекеттеріне көшіп кетуіне мәжбүр болды. Тәуелсіздік жылдары ШҰАР

және Қазақстандағы ұйғыр жазушылары арасында тығыз байланыстың орнауы, Абдурешим Өткүр, Турди Самсақ, Зордун Сабир, Боғда Абдулла, Тейипжан Елиев, Турғун Алмас тәрізді атақты ақын-жазушылар шығармаларының Орта Азияға енуі, қайта баспадан жарық көруі – бұл жердегі ұйғыр әдебиетінің дамуына өзінің оң ықпалын тигізді. Өз кезегінде, Қазақстандағы ұйғыр жазушыларының шығармалары да Үрүмші, Құлжа, Қашқар, Ақсу, Хотан, Жаркент сияқты көптеген қалаларда баспадан шыққан газет-журналдарда, кейбір топтамаларда жарық көріп, өзара байланыстарды одан сайын жақсартты. Қазақстандағы ұйғыр әдебиеті сонымен қатар, Қырғызстанның Жамалдин Қасимов, Хэйринса Турдиева, Өзбекстанның Рәһиләм Һапизова, Һенипәм Салихова, Имин Һосман, Йәһия Тайиров, Ташполат Намәтов, Султан Жамал секілді көрнекті ақын-жазушыларымен тығыз байланыста болып, өзара тәжірибе алмасты. Осы жұмыстардың нәтижесінде, Қазақстан ұйғыр әдебиеті Орта Азиядағы жетекші ұлттық әдебиетке айналды. Әрине, Қазақстандағы ұйғыр әдебиеті бауырлас қазақ халқының әдебиетімен де жақын байланыста, тарихи-саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістерді бастан бірлесе өткізген күйде дамыды. Әсіресе, қазақ халқымен өмірдің ыстық-суығын бірге тартып, әрқандай саяси қуғындарға, экономикалық дағдарыстарға, рухани күйзелістерге төтеп беріп келген ұйғыр жазушылары қазақ халқы тәуелсіздікке жеткеннен кейін, оның қуанышына ортақ болды, қиыншылықтардан бірге өтті. Ұйғыр әдебиеті қазақ-ұйғыр әдеби достығы негізінде дамыды.

Тәуелсіздік кезеңіндегі ұйғыр әдебиеті бүгінгі күнде поэзия, проза, драматургия және балалар әдебиеті салалары бойынша дамып келе жатса да, поэзия жетекші сала, яғни «көп ұлтты Қазақстанның рухани және көркем дәулеті» [2, с. 3]. Әхмәтжан Һаширов, Илахун Жәлилов, Илахун Һошуров, Хуршидәм Илахунова, Аблиз Һезимов, Абдуғофур Қутлуқов тәрізді үлкен ақын-жазушылардың жетекшілігімен ұйғыр әдебиеті экономикалық дағдарыстардан пайда болған қиыншылықтарды басып өткен күйде дамуда. Ұйғыр ақын-жазушылары өз халқының өткен тарихын бейнелеуді негізгі міндеттерінің бірі етіп белгілеп, сонымен бірге, жас Қазақстан мемлекетінің жеткен жетістіктерін, ондағы достық, келісім, бірлік идеяларын одан әрі кеңінен үгіттеу, замандастарының бүгінгі көрінісін, армандарын, ішкі сырларын, олардағы адами қасиеттерді және кейбір кемшіліктерді шынайы көрсету тарапынан біршама жетістіктерге қол жеткізді. Әрине, ұйғыр әдебиеті ұзақ жылдар бойы басқа ұлт әдебиеттерімен тығыз байланыста дамып келді және бүгінгі күнде де бұған ерекше көңіл аударылуда. Бұл жерде сол әдебиеттерді жақындатуда, сол арқылы, халықтар достығын орнатуда маңызды рөл атқарып келе жатқан аудармашылық шығармашылығын ерекше айта кету керек. Өйткені, әдеби байланыстарсыз, өзара тәжірибе алмасусыз ұйғыр әдебиетінің келешегі туралы сөз айтудың мүмкін еместігін жазушылар жақсы түсінеді. Олар, сонымен бірге, бүгінгі жаһандану дәуірінде Қазақстандағы ұйғыр әдебиеті алдында шешілуі тиіс мәселелердің жоқ еместігіне, оларды тек бірлесіп ғана шешуге болатындығына көз жеткізді.

Қазақстандағы ұйғыр әдебиетіндегі әдеби жанрлар, ол басып өткен жолдар, әдебиет алаңына шыққан ақын-жазушылар, дамыған әр түрлі бағыттар, жанрлар, тақырыптар, образдар, тіл ерекшеліктері және басқалар, әрине, өз кезегінде, жан-жақты зерттеу жұмыстарының жүргізілуін талап еткен еді. Бұл үлкен бір ғылыми сала болып, сол мәселелерді үйрену, сонымен бірге, білімді, тәжірибелі зерттеулерге байланысты болды. Жалпы, Қазақстандағы ұйғыр әдебиеттану пәнінің негізі салынып, дамуы шығыстану пәнінің ажырамас бөлігі ұйғыртану ғылымының тарихымен тығыз байланысты. Әрине, ұйғыртану пәнінің дамуына мемлекеттегі әлеуметтік-саяси өзгерістердің де әсері болды, өйткені, кеңес дәуіріндегі әдебиетті сол жүйенің идеологиясынсыз, заң-қағидаларынсыз көз алдына елестету мүмкін емес еді. Қазақстандағы ұйғыр әдебиеттануындағы зерттеу жұмыстары халық ауыз әдебиеті, ежелгі және классикалық әдебиет, кеңес дәуіріндегі

және заманауи әдебиет бағыттарында жүргізілді. Бұл зерттеулер нәтижелері «Ұйғыр әдебиеті және фольклорындағы жанрлар» [3], «Ұйғыр халық ауыз әдебиеті» [4], «Ұйғыр әдебиетінің қысқаша тарихы» [5] атты ұжымдық монографияларда, сондай-ақ, арнайы әдебиет мәселелеріне арналған бірқатар ұжымдық монографияларда [6-8] және басқа да еңбектерде өз көрінісін тапты.

Қорытындылап айтқанда, Қазақстандағы ұйғыр әдебиеті бүгінгі күн тұрғысынан алып қарағанда, үш үлкен кезеңді басып өткен болып, бұл кезеңдер тарихи, саяси, әлеуметтік, мәдени ерекшеліктері жағынан бір-бірінен айрықшаланды. Соған қарамастан, ұйғыр әдебиеті жүз жылға жуық уақыт бойы үстемдік еткен коммунистік идеология, қоғам және қоғамдағы бұрылыстарға, өзгерістерге қарамай, ұлттық құндылықтарды сақтап қалуға, халықтың армандарын жүзеге асыруға және ұзақ жылдардан бойы келе жатқан әдеби әдет-ғұрыптарды жалғастыруға тырысты. Ол, сондай-ақ, басқа халықтар, бірінші кезекте, бауырлас қазақ халқының әдебиеті және оның жарқын өкілдерінің ұлы мұрасымен көпғасырлық байланыстарын сақтап қалу, заманға сай әдеби достықтың жаңа жолдарын табу мақсатында тыным таппай ізденуде.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Уйғур совет әдәбиятиниң тарихи. – Алмута, 1986.
2. Хамраев А. Уйгурская поэзия независимого Казахстана. – Алматы, 2014.
3. Уйғур әдәбияти вә фольклоридики жанрлар. – Алмута, 1980.
4. Уйғур хәлиқ еғиз ижадийити. – Алмута, 1983.
5. Уйғур әдәбиятиниң қисқичә тарихи. – Алмута, 1983.
6. Современная литература народа Казахстана. – Алматы, 2014.
7. Уйгурская литература независимого Казахстана. – Алматы, 2015.
8. Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы, 2014.

В статье представлен обзор общественно-политических периодов в развитии уйгурской литературы Казахстана, некоторых тематических, жанровых ее особенностей. Уйгурская литература Казахстана является наследником древней и классической уйгурской литературы, развивавшейся всеми своими канонами на территории Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР – исторической родине уйгуров. Проведенные по всему Советскому Союзу коллективизация и политические репрессии, а также, годы Великой Отечественной войны и послевоенного восстановления народного хозяйства, оставили свой отпечаток на развитии уйгурской литературы. Сегодняшняя уйгурская литература – это составная часть полиэтничной литературы Казахстана.

The article outlines main social and political periods in the development of the Uyghur literature of Kazakhstan and elucidates some of its thematic and genre peculiarities. Modern Uyghur literature of Kazakhstan continues traditions of ancient and classical Uyghur literature, which developed in the historical motherland of the Uyghurs, i.e. in XUAR PRC. Collectivization and political repressions in the Soviet Union as well as Wartime period and post-war reconstruction of the economy shaped the development of the Uyghur literature of Kazakhstan. Today's Uyghur literature is an integral part of the multiethnic literature of independent Kazakhstan.

Байдаров Еркин Уланович

**КИТАЙ И КАЗАХСТАН: ИСТОРИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ
(«中国—哈萨克斯坦友好关系发展史»): О НОВОЙ КНИГЕ
КИТАЙСКИХ И КАЗАХСТАНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ**

Как говорится в известной пословице: «Соседей не выбирают». В этой связи, сам факт географического месторасположения между Европой и остальной Азией, говорит о том, что Республике Казахстан и Китайской Народной Республики суждено быть соседями и поддерживать тесные политические, экономические и культурно-гуманитарные связи. В век интенсивного межконтинентального общения, развития космической и наземной коммуникации представить иначе прогресс двух государств без их активного и тесного взаимовыгодного сотрудничества, невозможно. И сегодня, спустя 30 лет после установления дипломатических отношений между Казахстаном и Китаем (03.01.1992), приятно осознавать неуклонное укрепление взаимоотношений, развитие сотрудничества и совместном расширении горизонтов взаимодействия.

Естественно, что соседство двух крупных современных государств Евразии вызывает повышенный интерес к ним и у самих граждан, населяющих их, так как казахстанско-китайские взаимоотношения имеют глубокие исторические корни. На протяжении последних нескольких столетий, обе страны пережили периоды разнообразных политических взаимодействий: от борьбы за «джунгарское наследство» в 1750-е гг. до подписания совместного заявления «о вечном стратегическом партнёрстве» в сентябре 2019 года.

Как известно, после образованием в 1949 году КНР отношения между СССР и новым коммунистическим правительством Китая во главе с Мао Цзэдуном, получили динамичное развитие. Однако, после состоявшегося в 1956 году XX съезда КПСС, к концу 1950-х- началу 1960-х гг., отношения двух крупнейших коммунистических держав Евразии дали трещину. Волюнтаризм нового руководства Страны Советов под руководством Первого секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева с одной стороны, и заявка на руководящую роль в международном рабочем движении «Великого Кормчего» (Мао Цзэдуна) с другой, естественно, повлияло на то, что многие граждане Советского Казахстана, так и Поднебесной, воспринимали друг друга как враждебные государства. При этом руководители, как КПК, так и КПСС обвиняли друг друга в «ревизионизме» и «оппортунизме». Если принимаемые решения руководителями Китая для развития промышленности и сельского хозяйства КНР расценивались советским руководством как не отвечающие требованиям идей марксизма и ленинизма, то, власти Китая, в свою очередь, считали, что узурпировавшие власть в СССР «коммунисты», ведут великую Советскую державу к гибели (что, в итоге, позже и случилось – *Е.Б.*).

Прошедшие 30 лет после распада СССР события показывают, что на сегодняшний день, двусторонние отношения между Китаем и Казахстаном демонстрируют достаточный уровень торгово-экономических, политико-дипломатических и культурно-гуманитарных связей. Однако, необходимо признать, что широкой казахстанской и китайской общественности в целом не известно, что столь тесное взаимодействие между двумя современными государствами является прямым следствием более глубоких исторических отношений между кочевыми народами Центральной Азии и древними династиями Поднебесной, которые к сожалению, были забыты в силу драматических исторических событий в Евразии и являлись предметом изучения лишь в узкопрофессиональной среде.

Исходя из этого, в 2017 году к 25-летию установления дипломатических отношений между РК и КНР, исследователи двух стран решили восполнить данный

пробел и издать совместную коллективную монографию, посвященной истории развития дружеских отношений между Китаем и Казахстаном с древнейших времен по современный период². Книга, предназначавшаяся для широкой китайско-казахстанской общественности, основным своим адресатом видело молодое поколение граждан двух стран, для объективного понимания ими тех исторических процессов, протекавших в Центральной Азии, которые впоследствии, повлияли на историко-культурное взаимодействие двух народов, являющихся сегодня соседями. Однако, в силу разных причин несколько лет работы ушло на подготовку единой версии монографии, которая бы не вызвала никаких исторических и фактологических недоумений. Пройдя череду замечаний и споров, столь нужное издание, наконец-то, увидело свет, став хорошим подарком в канун 30-летия Независимости Республики Казахстан и 30-летия установления дипломатических отношений между двумя странами.

Официальную презентацию книги, в связи с начавшейся пандемией коронавируса, долго откладывали. Но, в начале 2021 года, с изменением эпидемиологической обстановки в КНР, книга все-таки была презентована и представлена широкой китайской общественности (пока только на китайском языке. В течении 2022 года, книга будет издана на казахском, русском и английском языках – *Е.Б.*). К сожалению, закрытые границы в период карантина COVID-19, не позволили казахстанской делегации принять участие в презентации.

Презентацию книги «История развития дружеских отношений между Китаем и Казахстаном» («中国—哈萨克斯坦友好关系发展史»), состоявшуюся 5 января 2021 года в Ланьчжоу, административном центре и крупнейшем городе провинции Ганьсу Китайской Народной Республики, можно назвать знаменательным событием, поскольку она охватывает более двухтысячелетнюю историю взаимоотношений между племенами и народами древнего, средневекового и современного Казахстана с жителями Поднебесной. Коллективная монография, подготовленная исследователями Академии общественных наук провинции Ганьсу с одной стороны, и казахстанского Центра по изучению Китая Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы (Нур-Султан)³, а также, Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Комитета науки МОН РК с другой, стала одной из первых в серии книг по истории дружественных отношений между Китаем и странами вдоль Великого Шелкового пути. Следует отметить, что именно провинция Ганьсу, в силу своей географии, играла важную роль в истории Великого Шелкового пути, сыгравший важнейшую роль в развитии экономических и культурных связей между народами Востока и Запада, выполняя роль медиатора и проводника в распространении и обмене культурами, знаниями, товарами, услугами, технологиями и т.д. Отсюда и высокий интерес к совместной истории.

Нынешние поколения имеют право узнать, что именно благодаря взаимовыгодным отношениям между кочевыми народами Страны Великой степи и жителями Поднебесной, Great Silk Road получил столь всестороннее развитие, а это, в свою очередь, послужило

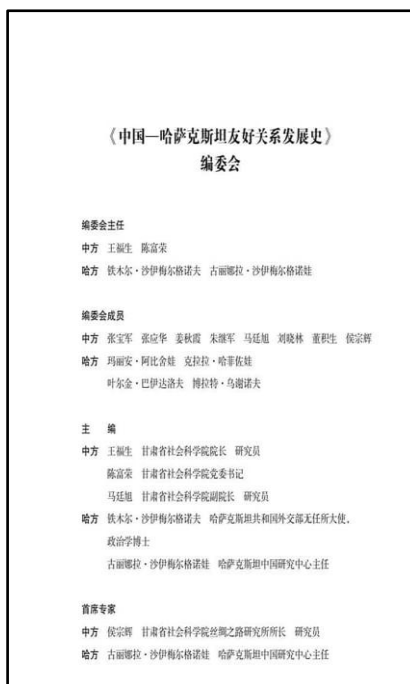
² В 2017 году было подписано Соглашение о научно-культурном сотрудничестве между Библиотекой Первого Президента РК — «Елбасы» и Китайской академией общественных наук (КАОН).

³ Центр по изучению Китая (中国研究中心) современный «мозговой» центр, занимающийся комплексным исследованием китайской культуры и истории, анализом перспективного развития глобальной экономики «номер два», и выступающий диалоговой площадкой для сотрудничества между правительствами, деловыми кругами, экспертно-академическими сообществами и университетами Республики Казахстан и Китайской Народной Республики.

прогрессу человечества, став по сути, прообразом современной глобализации, а исторические корни – источник и опора для развития двустороннего сотрудничества соседних государств – Казахстана и Китая, их мирного сосуществования. Как отметил на презентации в Ланьчжоу Президент АОН провинции Ганьсу – Ван Фушэн: «В отличие от книг по истории, часто составляемых в одной стране, книги редактировались аналитическими центрами из разных стран, ожидая повышения точности и признания со всех сторон» [1].

Следует отметить, что научными руководителями коллективной монографии стали известные китайские и казахстанские ученые – *Ма Бушенг*, директор Института культуры АОН Ганьсу и *Клара Хафизова*, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Центра сближения культур ЮНЕСКО (Алматы). Кроме них, соавторами коллективной монографии стали известные китайские и казахстанские исследователи, как *Ван Сяофан*, директор Института региональной экономики АОН Ганьсу; *Ма Дунпин*, директор Института социологии АОН Ганьсу; *Хоу Цзунхуэй*, директор Института Шелкового пути АОН Ганьсу; *Гульнар Шаймергенова*, директор Центра по изучению Китая (Нур-Султан); *Мариан Абишева*, директор Института дипломатии при Академии государственного управления при Президенте РК (Нур-Султан); *Еркин Байдаров*, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Комитета наук МОН РК (Алматы) и др.

Структура коллективной монографии, состоящей из трех разделов (древность, средневековье, новейшее время) выглядит следующим образом:

1. 中文版序言; 古代时: 先秦时期中哈之间的早期交往;
张骞西使: 中西文化交流的先行者; 哈萨克斯坦与“祁连、敦煌”间的乌孙人;
敦煌: 月氏人的故乡; 汉简中的康居; 乌孙“天马”与武威“铜奔马”;
沙井文化和骊马文化: 月氏与乌孙的历史遗存; 细君和解忧: 西嫁乌孙的汉朝公主;
常惠: 汉朝乌孙交往史上一个值得铭记的人; 汉代西域都护府和乌孙;
西域重镇碎叶城与盛唐文化; 恒逻斯城——唐帝国与大食帝国的角逐;
盛唐文化与突厥文化的融合: 突骑施钱币; 漫漫取经路: 玄奘西行途经中亚;
西域胡商中粟特人的“东方梦”; 突厥石人: 北方草原上的独特风景;
陪葬唐昭陵的突厥王子“阿史那社尔”; 突厥与大唐的“和亲”及政治交往;
西辽: 中亚草原上的契丹文明余晖; 喀喇汗王朝与宋朝的贸易交往; 从蒙古汗国钱币看
13—14 世纪中亚伊斯兰文化的发展; 马可·波罗东游所看到的西域风情;
“长春真人”丘处机西游中亚觐见成吉思汗; 中国明朝与中亚丝绸之路的延续.

2. 近现代时: 中国清朝与哈萨克汗国友好关系的建立;
阿布赉: 最早和中国清朝通使的哈萨克可汗; 中国清政府和哈萨克汗国的政治经贸往来;
哈萨克三玉兹与中国清朝政府的关系; 中国清朝与哈萨克汗国的绢马贸易;
中国茶事与中国哈萨克族的茶习俗; 中哈文化联系表征: 哈萨克语中的汉语词;
古代时期近现代时期 中国—哈萨克斯坦友好关系发展史 . 2 .

冼星海：用音乐架起了中哈友谊的桥梁;率先承认

迅速建交;

霍尔果斯边境自由贸易区中的哈萨克人;阿拉木图激情传圣火.

3. 中哈友好新时: “上海合作组织”开启中哈全面合作新篇章;
中哈两国的政治互信与合作; 中哈两国的经济贸易合作; 中哈两国的人文交流与合作;
“一带一路”与“光明之路”的对接合作, а также:

主要参考文献;

中文版后记;

俄文版后记.

<p>目 录</p> <p>中文版序言 / 1</p> <p>古代时期</p> <p>先秦时期中哈之间的早期交往 / 3 张骞西使: 中西文化交流的先行者 / 10 哈萨克斯坦与“祁连、敦煌”间的乌孙人 / 18 敦煌: 月氏人的故乡 / 26 汉唐中的撒迦 / 34 乌孙“天马”与武威“骊奔马” / 42 沙井文化和编号文化: 月氏与乌孙的历史遗产 / 48 细料和赈济: 西域乌孙的汉朝公主 / 54 常惠: 汉朝乌孙交往史上一个值得铭记的人 / 60 汉代西域都护府和乌孙 / 65</p> <p>· 1 ·</p>	<p>中国—哈萨克斯坦文化交流史</p> <p>古代时期</p> <p>西域通商前叶城与盛唐文化 / 71 波斯城——唐帝国与大食帝国的角逐 / 75 盛唐文化与突厥文化的融合: 突骑施银币 / 81 沙漠取道程: 玄奘西行途经中亚 / 86 晋城胡商中粟特人的“东方梦” / 88 突厥人: 北方草原上的独特风景 / 93 哈萨克昭陵的突厥王子“阿史那吐尔” / 98 突厥与大唐的“和亲”及政治交往 / 102 西汉: 中亚草原上的契丹文明余晖 / 105 喀喇汗王朝与宋朝的贸易交往 / 109 从蒙古汗国版图中看 13—14 世纪中亚伊斯兰文化的发展 / 114 马可·波罗东游所看到的西域风情 / 118 “长春真人”丘处机游历中亚所见成吉思汗 / 121 中国清朝与中亚丝绸之路的延续 / 125</p> <p>近现代时期</p> <p>中国清朝与哈萨克汗国友好关系的建立 / 131 阿布贵: 最早和中国清朝通商的哈萨克汗 / 135 中国清政府和哈萨克汗国的政治经贸往来 / 145 哈萨克二世与中国清朝政府的关系 / 149 中国清朝与哈萨克汗国的尚马贸易 / 153 中国茶事与中国哈萨克族的茶习俗 / 158 中哈文化联系象征: 哈萨克语中的汉语词 / 162</p>
<p>近现代时期</p> <p>冼星海: 音乐架起了中哈友谊的桥梁 / 166 率先承认 迅速建交 / 171 霍尔果斯边境自由贸易区中的哈萨克人 / 173 阿拉木图激情传圣火 / 175</p> <p>中哈友好新时期</p> <p>“上海合作组织”开启中哈全面合作新篇章 / 179 中哈两国的政治互信与合作 / 189 中哈两国的经济贸易合作 / 211 中哈两国的人文交流与合作 / 231 “一带一路”与“光明之路”的对接合作 / 246</p> <p>主要参考文献 / 261 中文版后记 / 302 俄文版后记 / 305</p>	

Как нам известно из исторических источников и сохранившихся до наших дней материальных памятников, благодаря взаимовыгодным отношениям между кочевыми народами Евразии, проживавшими, в том числе, и на территории современного Казахстана и жителями Поднебесной, Великий Шелковый путь (*Great Silk Road*) получил столь всестороннее развитие, послужив прогрессу человечества и став прообразом современной глобализации. Так, согласно исследованиям историков, основанных на различных исторических и других источниках, известно, что жизнь племен и народов Великой степи, неразрывно связана с Китаем, уходя своими истоками в раннежелезный век (X-III вв. до н.э.). С древнейших времен оседлое население Китая находилось в контакте с представителями кочевой цивилизации. Несмотря на то, что часто такие контакты приводили к войнам, тем не менее, диалог цивилизаций взаимно обогащал народы и племена Евразии, нацеливая на мирное сосуществование. При этом, следует подчеркнуть, что все племена и народы, проживавшие на просторах Страны Великой степи, могут рассматриваться как предки казахов, а казахи как исторические правопреемники кочевых империй, поскольку территория современного Казахстана была одним из центров бытия номадов древности, раннего и позднего средневековья.

В коллективной монографии предыстория китайско-казахских отношений начинается с доциньского периода⁴. Тогда на огромном пространстве между Тянь-Шанем, Алтаем и Тарбагатаем, Саянами и Хинганом на востоке и Карпатами на западе, издревле пребывали кочевые народы, которые оставили нам в наследство богатую культуру, созвучную обычаям и традициям современных казахов. Это была великая эпоха племен, собирательно названных Геродотом – скифами, а персами – саками.

Прохождение путей между Азией и Европой через Великую степь обусловило оживленную миграцию населения и межплеменных связей, а кроме того, имело результатом чрезвычайно сложную этническую ситуацию. Взаимные связи между Западным краем (имеются в виду территории современного Синьцзяна и граничащие с ней территории государств Центральной Азии – *Е.Б.*) и Центральной Китайской равниной, имеют длительную историю. Например, в мифологизированной форме свидетельством диалога является «Жизнеописание сына Неба Му» («Предание о сыне Неба Му» / Му тянь цзы чжуань / 穆天子傳), одного из древнейших произведений китайской художественной (сюжетной) прозы (сяошо). В этом произведении отражено предание о прибытии с Запада одного из народов – предков ханьцев – чжоусцев (эпоха Чжоу / Zhōu Cháo, с 1045 года до н. э. по 221 год до н. э./ время правления династии рода Цзи / 姬) [2, с. 134]. Изученные факты дают основание утверждать, что маршрут путешествия чжоуского правителя Му-вана (976-922 гг. до н.э.) пролегал через Центральную Азию. В конечном итоге, путешествие было совершено на территорию нынешнего Казахстана, пограничную с Монголией и Восточной Сибирью. Наряду с новыми археологическими находками, материалы «Му Тянь цзы чжуань» позволяют более точно описать культурно-цивилизационный фон этого региона в древности. Примечательно, что для памятника характерна дружественная тональность, а порой и родственный дух, – народы в нем выступают равноправными партнерами. Этот факт свидетельствует о том, что между Центральной Китайской равниной и Западным краем (Сиюй), в те далекие времена, уже

⁴ Империя Цинь - первое централизованное государство в Китае (221-202 гг. до н. э.). «...The collapse of the Western Zhou state in 771 BC and the lack of a true central authority thereafter opened ways to fierce inter-state warfare that continued over the next five hundred years until the Qin unification of China in 221 BC, thus giving China her first empire» // Цит. по: *Early China a Social and Cultural History*, Cambridge University Press, 2013, P. 6.

наметились хозяйственные и культурные связи, заложившие впоследствии Великий Шелковый путь [3, с. 7].

Предание о прибытии одних из предков ханьцев (китайцев) – чжоусцев с Запада и поклонение там богине Си-Ван-му (西王母), позволяет, как отмечает бурятский исследователь Дмитрий Балдаев – «между строк», выдвигать определенные предположения. «Обращает на себя внимание, в первую очередь, сакрализация западной стороны как края мертвых, что, по этнофольклорным принципам, говорит о корнях народа, его происхождении, т.е. Запад – страна предков. Затем, теоним Си-Ван-му, который, как правило, переводится как Мать-царица запада, однако, такая интерпретация не совсем точна. Разбирая имя, выясняется, что Си переводится с китайского как «запад», а Ван-му – редко употребляемая в современном китайском языке степень родства, означающая пра- или прапрабабку по мужской линии. Получается, Си-Ван-му – Западная прапрабабка – очевидный предок. Известно, что практически все мифотворчество, как и составление канонов, относится к эпохе Чжоу, следовательно, речь в первую очередь идет об этно- и культуругенезе чжоусцев – народа, впервые представившего культ Неба как официальную государственную доктрину и теорию осмысления политической истории» [4]. Естественно, что сегодня выяснить точную локализацию района пока не представляется возможным, как и точный маршрут путешествия правителя на Запад. «Однако, – как пишет казахский исследователь Клара Хафизова, – вне всякого сомнения, он находился в регионе Центральной Азии или на подступах к нему. Конечным пунктом путешествия вана Му некоторые китайские ученые считают Алтай и район озера Зайсан» [2, с. 134].

Таким образом, следуя вышеназванному тезису о правопреемственности, мы приходим к выводу о почти трехтысячелетней истории взаимоотношений между Китаем и странами Центральной Азии. Если говорить об истории Казахстана, то это относится к эпохе потестарной организации совместного бытия степняков – предков казахов «осевой эпохи» (VIII-III вв. до н.э.). Именно в тот период, как отмечал Карл Ясперс, свершилось то, что было создано и придумано, и чем человечество живет, по сей день [5, с. 31-32]. Поэтому, современный мир требует знания законов динамического состояния, так как идет процесс глобализации. Мы не должны ее бояться, ведь основу глобализации заложили именно кочевники «осевой эпохи» (Мурат Ауэзов).

В условиях современных провокационных дискуссий, относительно суверенной территории Казахстана и так называемых «подарках русского народа», издание совместной китайско-казахстанской книги является весьма своевременной. Согласно китайским историкам, казахи издревле проживают на обширной территории в центре Евразии, которая сегодня сформировала границы суверенного Казахстана. Эти сведения присутствуют в китайских летописях и хранятся в их исторических архивах. Фактически, коллективная монография позволяет проследить историческое происхождения казахского народа. Нам повезло в том, что Китай сохранил и свою историю, и историю всех своих соседей. Благодаря им, мы с полным на то основанием можем утверждать, что казахи (и народы/племена, которые в ходе этногенеза сформировали казахскую нацию в ее нынешнем виде) проживают на этой территории уже более 2 тысяч лет. В частности, китайскими историками отмечается, что наш народ еще с тех давних времен проживал от горных хребтов на Востоке до Каспия на Западе, от Семиречья на Юге до Сибири на Севере. В этой связи, утверждение о том, что Казахстану и казахам кто-то что-то подарил не соответствует действительности. Вся территория Республики Казахстан – это исконно казахская земля, где сегодня в мире и согласии проживает многонациональный народ Казахстана.

В коллективной монографии-книге нашли свое отражение взаимоотношения Поднебесной (династии Хань, Тан, Сун, Си Ляо (Каракитайское ханство), Юань, Мин, Цин) с такими древними и средневековыми государствами в истории Страны Великой степи как Усунь, Кангюй, Западно-Тюркский каганат, Караханиды, Казахское ханство. Повествуется о культурном симбиозе Танского Китая и тюрков – номадов Великой степи, торговые контакты между династиями Караханидов и Сун, развитие исламской культуры в Центральной Азии и ее проникновение в Китай, а также, многочисленных «бродячих сюжетов», кочевавших из одной культуры в другую.

В монографии дается информация о путешествиях китайцев Чжан Цяня, Сюаньцзана, Цю Чуцзи (Чань-чуна), Фу Аня и Чэнь Чэна в Центральную Азию. Рассказывается о возрождении Великого Шелкового пути в Центральной Азии в середине VI- начале XIII вв. (до монгольского нашествия) и его заключительный этап – в период династии Мин (XIV-XVI вв.). Следует отметить, что на протяжении указанных периодов, важную роль в торговле и функционировании Великого Шелкового пути, играли такие города на территории средневекового Казахстана как Каялык, Тараз (Далуоси), Отрар, Сыгнак (Сыганак), Яссы (Туркестан), Испиджаб (Сайрам) и др. Так, например, Чэнь Чэн оставил свои знаменитые сочинения: «Сиюй синчэн цзи» («Путевые записки, или Дневник путешествия в Западный край») [6], дневник его путешествия по странам Центральной Азии и «Сиюй фаньго чжи» («Описание государств Западного края») [7], где он отразил историческую обстановку в посещенных им государствах, записал много интересных сведений о рельефе местности, нравах и обычаях местного населения, местами освещал политическую, экономическую и культурную жизнь этих государств. Так, в своих сочинениях он оставил интересные записи о посещении им Янъи (Тараза) и Сайлань-чэна (Сайрама). Из его сочинений мы узнаем, что караваны, следовавшие из Тараза обязательно останавливались в Испиджабе и шли далее до Шаша (Ташкент) в глубь Мавераннахра.

Таким образом, культурно-цивилизационному взаимодействию и взаимовлиянию племен и народов Казахстана со Средним государством (Чжунго, 中國), в монографии уделяется особое внимание, поскольку оно не прерывалось и в период появления государств, созданных, в том числе, и на территории современных районов Западного Китая (как например, Моголистан / Мамлакат-и Могулие), предками народов, обитающих там и поныне (казахи, кыргызы, уйгуры и др.). Открытие морских путей в Китай мало повлияло на значение его сухопутных маршрутов в регионе. Об этом свидетельствуют конные и чайные рынки XV-XVI веков.

Отдельное внимание в монографии уделяется установлению дипломатических отношений Цинской империи с казахскими правителями (в частности, Абылай ханом), а также, политическим и экономическим (торговля) аспектам сотрудничества Цинского Китая и Казахских ханств во второй половине XVIII- первой четверти XIX вв. В этот период, казахи получали шелк, мату, чай, слитки серебра, бумагу, тушь для письма и личных печатей, другие предметы роскоши из Китая и его новых пограничных территорий. Чай и рис все шире стали входить в рацион их питания. В обмен на эти товары Китай стремился бесперебойно получать главный стратегический товар с древности до конца XIX века – лошадей.

В истории взаимоотношений двух стран, особый научный интерес представляет вторая половина XIX в., когда развитие обоих государств (Казахская степь под властью Российской империи с одной стороны, Цинский Китай с другой) происходило под влиянием сложнейших военно-политических событий, имевших место в регионе, как например, территориально-государственное разграничение между Россией и Китаем во второй половине XIX в, антицинское национально-освободительного движения в

Синьцзяне неханьских народов (дунган, уйгуров) 1864-1865 гг., а также, началом продвижения Российской империи в глубь Центральной Азии.

В результате подписания и ратификации Пекинского договора 1860 г., Чугучакского Протокола 1864 г., Хобдинского Протокола 1869 г., Тарбагатайского Демаркационного протокола 1870 г., Ливадийского договора 1879 г., Петербургского договора 1881 г., казахские территории и население, проживающее на них, были насильственно разделены между двумя государствами, и без учета желаний местных жителей, были распределены в подданство между ними, что вызвало многочисленные переходы через государственную границу.

Если с одной стороны, в результате усиления колонизаторской политики России во второй половине XIX в., миграция казахов между Западным Китаем и Казахстаном стало носить беспорядочный характер, то с другой, заключение межгосударственных договоров между Россией и Китаем в 1860-1880-е гг., по вопросу развития торговых отношений и территориально-государственного разграничения, искусственно разорвавшего традиционные связи казахского населения, проживавшего на сопредельных территориях, явилось причиной дальнейшего развития торговых отношений и связанных с этим приграничных перемещений торговых людей двух крупных империй. Политика же Цинского Китая в изучаемый период способствовала переселению уйгуров, дунган и других этнических групп населения на территорию Семиречья [8, с. 257].

В тоже время, начиная с середины XIX- вплоть до конца 80 гг. XX века, в силу определенных драматических процессов, как на территории современного Казахстана, так и в Китае народы-соседи фактически не контактировали и не взаимодействовали между собой. В этот период, нам было навязано восприятие китайцев и Китая как нечто враждебного и чуждого. Такова была драматическая история, в которой смешалась геополитика, конкуренция больших империй и неоднократный масштабный передел мира в период XIX-XX веков. Период большого идеологического шора, когда переиначенная евангельская фраза по отношению к тем «кто не с нами, тот против нас» (которая с успехом применяется и сегодня) привела к забвению многих страниц истории, которая отражается и на современных отношениях (ксенофобия, синофобия и т.д.). Это привело к тому, что сегодня в Казахстане и в Китае хорошо знают Россию, европейские страны, но практически ничего не знают о Китае и Казахстане (ее быт, культуру, менталитет и др.). Именно эти причины и стали одним из поводов для реализации китайско-казахстанского проекта посвященного истории развития дружеских отношений между двумя странами и народами.

Предтечей перехода к страницам новейшей истории китайско-казахстанских отношений в коллективной монографии, стало жизнеописание выдающегося китайского композитора Сянь Синхая (1905-1945), оказавшего огромное влияние на несколько поколений китайских музыкантов. Уроженец Макао, студент Парижской консерватории (1934-1935), активный участник антияпонского национального фронта, последние пять лет своей короткой жизни провел в Алматы, где одна из улиц «южной столицы» носит его имя. Дружба Сянь Синхая с казахским композитором Бахытжаном Байкадамовым (1917-1977), стала примером, того, как музыка может проложить мост дружбы между двумя народами. В наши дни, уже сын казахского народа Димаш Кудайберген, своим музыкальным талантом и феноменальным голосом влюбил в себя миллионы граждан Поднебесной, которые с этого времени по-настоящему открыли для себя Казахстан, обратив свое внимание на ее самобытную культуру и историю.

С обретением независимости и национального суверенитета, Казахстан начал заново выстраивать свои отношения с Китайской Народной Республикой, заявив, что «отношения доверия и добрососедства мы будем развивать с КНР на взаимовыгодной

основе» [9, с. 30]. И вопрос четкого определения национальных границ стал безусловным внешнеполитическим успехом и жизненно важным для суверенного развития государства, что было сделано своевременно и подтверждено всеми международными документами и договоренностями. В этой связи, стоит особо отметить пример правового урегулирования казахстанско-китайской границы, участок которой в советский период был предметом обоюдной озабоченности руководства СССР и КНР, зачастую вызывая конфликтные ситуации. Так, в своем исследовании, посвященном становлению внешней политики Казахстана в 1990-е гг., нынешний Президент Казахстана К.-Ж. Токаев хорошо описал трудности переговоров с Китаем в 1992-1994 гг. Нерешенными оставались два спорных участка, договора по которым были подписаны еще во второй половине XIX века между Российской и Цинской империями. Лишь вмешательство Первого Президента Казахстана – Ельбасы Нурсултана Назарбаева и его искусство дипломата позволило предложить китайской стороне стратегический компромисс, который открывал возможности для широкомасштабного партнерства на стратегическую перспективу в интересах двух стран [10, с. 148-150].

Казахстан отстаивал право на эти земли. Договор был подписан в 1997 году, а в 2002 году был подписан Договор о демаркации казахстанско-китайской границы в Пекине. Полностью делимитированная и демаркированная граница без каких-либо пустот, соответствовала стратегическим интересам Казахстана. Впервые в истории страна обрела юридически оформленную границу с Китаем и впервые в истории китайско-казахстанских отношений подписала Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве (23 декабря 2002 г.).

Таким образом, официальное признание Китаем суверенного Казахстана и последующее подписание между нашими странами Соглашения о казахстанско-китайской государственной границе в 1990-2000 гг., можно назвать настоящим отражением исторических добрососедских и доверительных отношений между КНР и РК. Именно это решение стало впоследствии драйвером динамичного роста сотрудничества между двумя странами. Поэтому, вовсе неслучайно, что в сентябре 2013 года Председатель КНР Си Цзиньпин провозгласил свою стратегическую инициативу «Пояса и пути» именно в столице Казахстана, рассматривая ее в качестве ключевого партнера в своих экономических планах по достижению лидирующих позиций в мире. Таким образом, Казахстану удалось решить «вопросы прошлого» и начать сотрудничество с «чистого листа», что позволило быстро продвинуться в двусторонних отношениях, достигнув уровня долгосрочного расширенного «вечного стратегического партнерства», синергетический эффект от которого идет на пользу двум странам.

Руководство Казахстана достаточно трезво и дальновидно полагает, что эволюционный путь развития страны с опорой на традиционные внешнеполитические вектора с прагматичным признанием интересов государств-соседей, и динамично растущей экономики Китая, как важного фактора модернизации экономики, новой и взаимосвязанной инфраструктуры с растущим и емким рынком, отвечает насущным национальным интересам страны. Для Казахстана разрешение всего комплекса вопросов военного, политического, экономического и культурного взаимодействия с КНР, стало главным внешнеполитическим приоритетом страны на азиатском треке внешней политики. Данные задачи были успешно решены благодаря двусторонним переговорам и созданием в 2001 году Шанхайской Организации Сотрудничества.

Казахстан, как один из инициаторов данной организации, не только решил собственные пограничные вопросы, но и, фактически, предложил новую стратегическую линию международного позиционирования постсоветского пространства, сориентированного на баланс внешних интересов. Казахстан присоединяется к

позитивным инициативам КНР по модернизации экономической инфраструктуры государств-членов организации, налаживании современных и эффективных транспортно-логистических коридоров взаимодействия, создания эффекта экономической синергии между субрегионами Центральной Азии, способствующих рациональному разделению труда между странами, инвестиционной открытости и становлению состоятельных рынков в регионе. Именно из потребностей совместного экономического развития и задач улучшения жизни людей, и возник проект Экономического пояса Шелкового пути (ЭПШП), объединённых затем в инициативу «Один пояс и один путь», поддержанная Казахстаном.

Сегодня, под руководством Президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева, реализуется преемственный курс на активное и состоятельное участие Казахстана в инициативе «Пояса и пути». Так, в рамках своего первого официального визита в КНР (2019), Президент обозначил краеугольным камнем своей «китайской стратегии» углубление всестороннего стратегического партнерства [11]. На основе принципов преемственности внешней политики, были предложены новые инновационные направления сотрудничества двух стран в рамках реализации Новой экономической программы «Нұрлы жол» («Светлый путь»). Если реализация первого этапа программы «Нұрлы жол» позволила сформировать новый инфраструктурный каркас транспортной системы, обеспечив интеграцию Казахстана в глобальные транспортные коридоры, восстановления исторического статуса страны как связующего звена между Азией и Европой, то второй этап «Нұрлы жол», должен закрепить лидирующую роль транспортно-транзитного сектора страны, где конкурентоспособность Казахстана будет расти за счет прорывных инфраструктурных проектов, привлечения новых стран и компаний, повышения уровня сервиса и скорости транзитных маршрутов, что позволит превратить Казахстан в состоятельный транспортно-логистический хаб Евразии, что нашло свое отражение в Концепции внешней политики Казахстана на 2020-2030 годы.

Оба народа придерживаются мудрости, которая гласит, что «хороший сосед ближе дальнего родственника». В основе взаимопонимания казахов и китайцев – большая география, глубокая история, схожие ценности. Примечательно, что очередное воссоздание континентального транспортного коридора в Евразии в современных условиях, стало возможно вновь, благодаря прагматичному взаимодействию двух стран. И Казахстан, как ответственный партнер Китая, играет ключевую роль в продвижении инициативы «Пояса и пути» в европейском и западно-азиатском направлении.

Сегодняшние страницы тесного и разнообразного сотрудничества между нашими народами также направлено на достижение новых успехов и результатов во имя устойчивого развития, стабильности и выгодного сотрудничества в Евразии. К тому же, стремительное вхождение Китая в мировое сообщество, усиливает его влияние на геополитическую ситуацию в мире. Изучение истории взаимоотношений Казахстана и Китая дает возможность проследить и глубже понять многие аспекты внутренней и внешней политики современного Китая. Естественно, что все это требует нового осмысления истории этих взаимоотношений, что также нашло свое отражение в данном коллективном труде.

На современном этапе, казахстанско-китайские отношения по праву могут считаться моделью взаимовыгодного сотрудничества, достигшего уровня всестороннего стратегического партнерства, выстроенного с учетом долгосрочных приоритетов развития наших государств и во благо дружественных народов. Большую роль в поддержании высокой динамики двусторонних связей, играет регулярный политический диалог между РК и КНР, личная дружба, регулярные контакты и взаимное доверие между лидерами двух стран, что придает важный импульс всему комплексу двустороннего сотрудничества.

Таким образом, издание книги «История развития дружеских отношений между Китаем и Казахстаном» – это первый совместный шаг научного осмысления отношений китайского и казахского народов в большом историческом цикле от Великого Шелкового пути до современной инициативы «Пояса и пути». Коллективная монография, несмотря на использование множества исторических источников и документов, все же не претендует на полноценный академический труд, поскольку изложен в научно-популярной форме. Тем не менее, книгу, следует воспринимать как некий пролог или введение к началу больших многолетних совместных исследований, которые раскроют нашу историю в деталях и дадут оценку двум тысячам лет соседства, отношений и взаимодействия в потоке истории.

Использованная литература

1. 《中国—哈萨克斯坦友好关系发展史》《中国-塔吉克斯坦友好关系发展史》中文版首发式在兰州举行/ Церемония презентации китайской версии «Истории развития дружественных отношений между Китаем и Казахстаном» и «Истории развития дружественных отношений между Китаем и Таджикистаном» прошла в Ланьчжоу.
– URL: <http://gansu.gscn.com.cn/system/2021/01/05/012524706.shtml>
2. Хафизова К.Ш. Восточная и Центральная Азия в диалоге цивилизаций // Казахстан – перекресток взаимодействия цивилизаций. Ч.1. – Алматы: Университет «Кайнар», 2007. – С. 133-142.
3. Тянь Вэйцзин. История Синьцзяна. – Пекин: Межконтинентальное изд-во Китая, 2001. – 94 с.
4. Балдаев Д.Ф. Генезис культа Неба в Древнем Китае. Дисс. ... к.и.н.: 07.00.03 Всеобщая история (соответствующего периода). – Улан-Удэ, 2006. – 147 с.
5. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – Москва: Политиздат, 1991. – С. 28-286.
6. Чэнь Чэн. Сиюй синчэн цзи (Путевые записки, или Дневник путешествия в Западный край). – Пекин, 1936.
7. Чэнь Чэн. Сиюй фаньго чжи (Описание государств Западного края). – Пекин, 1936.
8. Байдаров Е.У. Казахско-китайские отношения во второй половине XIX в.: исторический обзор // Центральная Азия на перекрестке европейских и азиатских политических интересов: XVIII-XIX вв. Сборник научных трудов. Санкт-Петербург, 24-28 августа 2020 г. / Под науч. ред. Д. В. Васильева. – Москва: Издательство «ОнтоПринт», 2020. – С. 239-262.
9. Назарбаев Н.А. Казахстан-2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента РК народу Казахстана, 10 октября 1997 г. // Назарбаев Н.А. Стратегия независимости. – Алматы: Атамұра, 2003. – С. 5-76.
10. Токаев К. Свет и тень. – Астана, 2007. – 576 с.
11. Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев провел переговоры с Председателем КНР Си Цзиньпином // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. – URL: https://www.akorda.kz/ru/events/international_community/foreign-visits/prezident-kazahstana-kasym-zhomart-tokaev-provel-peregovory-s-predsedatelem-knr-si-czinpinom, 1 сентября 2019 г. (Дата обращения: 09.09.2021)

Мақалада Қытай мен Қазақстан зерттеушілерінің «Қытай мен Қазақстан арасындағы достық қарым-қатынастардың даму тарихы» («中国-哈萨克斯坦友好关系发展史») атты ұжымдық монографиясы қарастырылған, оның ресми тұсаукесері 2021 жылғы 5 қаңтарда Қытай Халық Республикасының әкімшілік орталығы және Ганьсу провинциясының ірі қаласы – Ланчжоу қаласында өткен. Монографияның басылымын маңызды оқиға деп атауға болады, өйткені ол ежелгі, ортағасырлық және қазіргі Қазақстанның тайпалары мен халықтары мен Аспан асты елінің тұрғындары арасындағы өзара қарым-қатынастың екі мың жылдан астам тарихын қамтиды. Ганьсу провинциясының қоғамдық ғылымдар Академиясының және Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасының (Нұрсұлтан) Қытайды зерттеу орталығының, сондай-ақ, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының зерттеушілері дайындаған ұжымдық монография – Ұлы Жібек жолы бойындағы Қытай мен елдер арасындағы достық қарым-қатынастар тарихы жөніндегі басылымдар сериясындағы алғашқы кітаптардың бірі болды.

The article examines the collective monograph of Chinese and Kazakh researchers «The history of the development of friendly relations between China and Kazakhstan» («中国 - 哈萨克斯坦友好关系发展史»), the official presentation of which took place on January 5, 2021 in Lanzhou, the administrative center and the largest city of the province Gansu of the People's Republic of China. The publication of the monograph can be called a significant event, since it covers the two thousand-year history of relations between the tribes and peoples of ancient, medieval and modern Kazakhstan with the inhabitants of the Celestial Empire. A collective monograph prepared by researchers from the Academy of Social Sciences of Gansu Province, on the one hand, and the Kazakhstan Center for the Study of China of the Library of the First President of the Republic of Kazakhstan - Elbasy (Nur-Sultan), as well as the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, on the other hand, became one of the first in a series of books on the history of friendly relations between China and countries along the Great Silk Road.

Айнұр Әбиденқызы

ҚЫТАЙ ДӘСТҮРЛІ ЖАРҒЫЛАРЫ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ХАЛҚЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Дәстүрлі мәдениеттердің ішінде – ұлттық менталитетті қалыптастыруға көбірек ықпал етіп келген құбылыстың бірі – дәстүрлі жарғылар. Жасыратыны жоқ, бұл сала, әдетте, көбірек заң ғылымының тарихына қатысты сөз болғанымен, мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде көп айтыла бермейді. Біз бұл еңбегімізде қытай халқының дәстүрлі жарғыларының шығу тарихы мен оның ұлттың дәстүрлі мәдениетіне ықпалын қысқаша сөз ететін боламыз.

Адам баласы пайда болып, топтасып, қоғам болып өмір сүре бастаған кезден бастап-ақ, заң адамзат қоғамынан өз орнын иеленді. Сөйтіп, ол адамзат мәдениетінің негізгі бір категориясы ретінде ұйымдасқан қоғамның күш-қуаты арқылы жеке адам мен

топтардың іс-әрекетін реттеп, қадағалап отырумен бірге, қоғамдық жүйе мен тәртіпке қиғаштық жасағандарды тектеп, түзетіп, жазалауды жүзеге асырып та отырды [1, 227 б]. Осы арада «заңды не үшін адамзат (немесе белгілі бір ұлт) мәдениетінің құрамдас бөлігі, негізгі бір категориясы ретінде қарастырамыз?» деген қисынды сұрақ қойылуы мүмкін. Әрине, «топтасып, қоғамдасып өмір сүру» адамнан өзге жануарлар әлемінде де кездеседі. Олардың тіршілігін «реттеп» отыратын өз «заңдары» бар. Мәселен, құмырсқалар, ордалы жыландар, бөрілер, құландар, бал аралары, су сиырлар, жылқылар, сиырлар, тырналар... т.с.с. жәндіктер мен хайуанаттардың тіршілік «тынысына» қарайтын болсақ, ең әуелі олардың «топтасып, қоғамданып» тіршілік ететінін аңғарамыз. Сонан соң, әрі қарай байыптасақ, олардың тіршілігін «қадағалап, бақылап, реттеп» отыратын белгілі бір «ереже-тәртіп» бар екендігіне де куә боламыз. Алайда, олардың «топтасып, қоғамданып» өмір сүруі мен адам баласының «топтасып, қоғамданып» өмір сүруі арасында мәндік, түпкілікті айырмашылық бар екендігін дәлелдеуге тырысудың өзі басы артық жұмыс болар еді. Ал, бұл мәселеге түптеп үңіліп, егжей-тегжейлі тоқталып жатпай-ақ, мына бір фактор арқылы көз жеткізген болар едік. Яғни жан-жануарлар әрекетінің, тіршілік-қалпының дені олардың өз қасиеті – жаралыс қалпы да, жүре келе «үйренген», «игерген» нәрсесі жоқтың қасы. Ал, адамға келетін болсақ, оның іс-әрекетінің, тіршілік-тынысының дені бір-бірінен үйренген, көрген-игерген нәрселер де, «өз қасиеті – жаралыс қалпы» азырақ. Адамзат пен хайуанның бір-бірінен түпкілікті айырмашылығының бірі, міне осы.

Ал, адам баласының белгілі бір топтың ішінде бір-бірінен үйреніп, игеріп, күнделікті қолданып, тұтынып жүрген іс-әрекеті мен оның өнімі мәдениет болып есептеледі. Демек, біздің дәстүрлі мәдениет деп жүргеніміз – белгілі бір қоғам мүшелерінің басшылыққа алып жүрген, игіліктеніп отырған тіршілік формасының бір ізді, толық жиынтығы. Әрине, мұндай тіршілік формасын адамдар тіл арқылы бір-біріне таратады, сана-сезім, ақыл-парасат арқылы жалғастырып, дамытып отырады. Сондықтан да, біз мәдениетті адамзат қоғамының ең басты, ең маңызды ерекшелігі деп есептейміз.

Ал, мәдениет – күрделі ұғым. Оған уақыт пен кеңістік тұрғысынан қарайтын болсақ, ұшы-қиырсыз, көл-көсір дүние. Алайда, сол мәдениеттің туылуына, өмір сүруіне негіз болған іс-әрекетті тек жеке адамдар жүзеге асырады. Содан бір-біріне тарайды. Осылайша, ол іс-әрекеттер қоғамдық сипат алады. Сосын, жеке бір адам өлгенмен де, немесе тұтас бір буын жаңарғанмен де, әлгі қалыптасқан мәдени форма тірілердің немесе жаңа буынның арасында өмір сүре береді. Бұл тұрғыдан мәдениет адамзат қоғамында бүтін бітім ретінде үзіліссіз, тоқтаусыз өмір сүреді. Демек, мәдениет жеке адамдардың тіршілігімен іс-әрекетінде өмір сүре отырып, әрі сол адамның тіршілігі мен іс-әрекетін реттеп те отырады деген сөз [2, 47 б].

Мәдениеттің маңызды бір категориясы ретінде, адамзат қоғамында өмір сүретін заң да жеке адамдардың тіршілігі мен іс-әрекетінде өмір сүреді һәм оны реттеп, қадағалап отырады. Түсініктірек етіп айтсақ, жас ұрпақ қашанда үлкендердің (ата-ана, аға буын) теңгерімінде, тәрбиесінде болады. Ондағы мақсат – ертең жас ұрпақ өскенде де өздерімен рухани үндес, тыныстас болуы үшін, оның өз бетімен өсуіне, білген бағытымен кетуіне жол бермеу. «Жол бермеу» дегенде, «жас ұрпақтың» бәрі ылғи да өз бетімен, білген бағытымен кетуге құштар болады немесе жаңа, жас буынның өзіндік ойлауын, дербес тірлігінің бәріне тұсау болу керек деген сөз емес. Өйткені, жеке адам (мейлі жас ұрпақ, мейлі ересек адам) ешқашан да жеке өмір сүрмейді. Ең әуелі ата-ана тәрбиесі, сосын мектеп, университет, қоғам... т.с.с. әлеуметтік ортада өмір сүре жүріп, ата-бабасы ұстанған жолды басшылыққа алады, өз өмір тәжірибесіне сүйенеді, өзгеден үлгі алады. Сөйтіп, өзінің тіршіліктегі күллі іс-әрекетін реттеп отырады. Демек, өмірдегі тірі адам деген сөз – өзара ықпалдастықтағы мәдени құбылыс деген сөз. Егер әрбір жеке адамның өз жолы болса, әркім білгенін істесе, мына дүниедегі былықпалықты көз алдына елестетудің өзі

мүмкін болмас еді. Сондықтан, бір жекенің тағдырынан тұтас адамзаттың амандығына дейінгі алып тіршілік – ұлы дүние тек тәртіптің арқасында ғана аман тұрғаны жасырын емес. Олай болса, ол «тәртіп» не? Ол тәртіп – бір сөзбен түйіндесек «заң» деп аталады.

Әрине, «заң» дегеннің өзі де жалпылама сөз. Ол діни ережелерді де, әдет-ғұрыптық заңдарды да, дәстүрлі құқықтық жарғыларды да, халықтық жол-жоралғылар мен ырым-салттарды да, бүгінгі құқықтық заң актілерін де... бәрін қамтиды. Әсіресе, осылардың ішіндегі діни ережелер мен әдет-ғұрыптық заңдар адамзат қоғамының ұзақ тарихы барысында өз тұтынушыларының бүкіл тіршілігімен біте қайнасып кеткендіктен, ол бірте-бірте адамдардың дүниетанымына, рухани тынысына, тұтас тірлігінің қалыбына айналады. Осылайша, заң, уақыт оза келе адамдарды, тіпті, тұтас қоғамды илеп, билеп отырады. Алайда, уақыт көші бір жерде тұрмайды, мезгіл ауысады, адам жаңаланады, адамға қарай қоғам жаңарады. Сөйтіп, заман өзгереді, заң жаңғыртылады. «Тозған заң» ендігі жерде тек қоғамның аяғына тұсау, адамның сана-сезіміне бұғау болады да отырады. Осындайда сол топтың, сол халықтың ішінен шыққан көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар, ұлтшыл ұлы тұлғалар заманның озғанын, соған байланысты, заңның тозғанын айтып, жар салады. Жар салумен ғана шектелмей, тозған заңды тастап, озған заманға лайық өмір сүру жолын ұсынады.

Жалпы, Заң қай кезде, қалай жарыққа шықты деген мәселе төңірегінде әлем ғалымдары әртүрлі болжам айтумен келеді. Яғни, бір түйінге тоқтаған ғылыми тұжырымның ауылы әлі алыста секілді. Біреулер – алғашқы қоғамда заң болған жоқ, тек тіршілікке қажетті жол-жосындар ғана болды дейді. Олардың пікірінше, заң таптық қоғамда ғана өмір сүретін ерекше құбылыс, яғни, тап пайда болып, мемлекет дүниеге келген кезде, алғашқы қауымдардан келе жатқан жол-жосындар билеуші таптың еркіне өкілдік ететін ресми заңға өзгерген-мыс. Сондай-ақ, таптың, мемлекеттің жойылуына ілесіп, заң да келмеске кетпек-мыс. Ал, тағы біреулер, заң әсте таптық қоғамға тән құбылыс емес, адамзат қоғамы заңсыз өмір сүрмейді. Тіпті, сонау алғашқы қоғамдық қауымның да өз деңгейінде «заңы» болғаны белгілі деп қарайды [3, 383 б]. Біздіңше, жалпы заң туралы ұғымды әрі оның пайда болуын таппен байланыстырудың бәлендей ғылыми қисыны немесе әлеуметтік өнімі жоқ әңгіме. Ол кешегі коммунистік қызыл идеологияның өткеннің бәрін «сұрқия» етіп көрсетуге тырысатын, бұрынғының бәрінен таптың табын іздейтін пиғылынан қалған түсінік. Сондықтан, заң туралы түсінікке бүгінде түбірінен бетбұрыс керек болып отырғанын атап айтқымыз келеді.

Ол үшін қоғамдық категорияның маңызды бір саласы ретіндегі заңның қай қоғамда да, қай заманда да қоғамның тәртібі, заманның тыныштығы, адамның амандығы, адамзат тіршілігі тәртібінің кепілі... үшін қызмет етіп келгендігіне мойын бұрып, оның о баста қандай қажеттіліктен, қалай туғандығына көбірек ден қойған жөн.

Иә, айтып-айтпай, заңның қалай пайда болғанын таптың пайда болуымен іліктестірудің еш қисыны бола қоймас. Себебі, дүниенің әр түпкірінде, әсіресе, кейбір аралды өңірлерде жасап отырған алғашқы қауымдық қалпеттегі тайпалар дәл бүгінгі күннің өзінде аз емес. Ал, олардың өз қоғамдық құрылымдарын, өндірістік қатынастарын, күнделікті тыныс-тіршіліктерін реттеп, жөнге салып отыратын жүйелі салттық жарғылары бар. Олар сол жарғылардың күшімен тіршілік етіп өсіп-өніп отыр. Демек, ол жарғыға бәрі бағынады, қайшылық жасағандары өз жазасын алады деген сөз. Сонда бұны (тапсыз қоғамдағы жарғы) қалай заң емес деп айта аламыз.

Жұртқа мәлім болғандай, қандай да бір заң болмасын, ол мейлі салттық жарғы болсын, немесе қазіргі қатепті заң болсын, бәрі де қоғамның тыныштығы, заманның амандығы, адамдардың алаңсыз тіршілік етуі үшін қызмет етіп келгенін жоғарыда астын сыза отырып атап өттік. Олай болады екен, бізше, заңды ендігі жерде таптың пайда болу-болмауына қарап емес, жазылған-жазылмағандығына қарап қана жіктеген орынды. Яғни,

хатқа түскен, жүйеге келтірілген, белгілі өкілетті топ шығарған заңды жазылған заң деп, халық ішінде бағзыдан бері келе жатқан, нобайлап атқарылатын, салт-дәстүрге жақындау ережелерді жазылмаған заң немесе салттық жарғы деп атауға болады. Олай болса, жазылған заңның (конституция) түп-төркіні, әсілі, жазылмаған заңда (салттық жарғы) жатуы тиіс еді. Бірақ, біздің халқымыздың тағдыры сонау ХІХ ғасырдың басында-ақ біздің ұлттық болмысымызға мүлде жат, бөгде заң сыйлады. Яғни, заң жалғастығының болмауы қоғамның сипатын өзгертеді. Себебі, алғашқы заң халықтың эстетикасы мен діні, салт-дәстүрі, құн көзқарасы дегендермен іліктесіп жатыр еді. Бұл туралы қытайдың заң зерттеуші ғалымы Яң-Фаң мырза өзінің «Ұлт туралы» деген айтулы еңбегінде салттық жарғының тегі туралы: «Салттық жарғылар да әдеп-иба, дін секілді алғашқы қоғамның сатысында өмірге келді. Бірақ, ол замандағы заң ешқандай бір таптың еркі мен пиғылының көрінісі емес еді. Сондай-ақ, оны мемлекеттік заң шығару органдары қабылдамаған. Әрі мемлекет машиналары арқылы атқарылмайтын. Жазылған, нормаға түскен ресми құжат та емес еді. Яғни, ол (салттық жарғы) – қоғамдағы құрылымдар мен әлеуметтік тәртіпті сақтауға бағышталған, жалпыхалықтық қысыммен атқарылатын, салт-дәстүрден отауланып шыққан, ғылыми жүйеге түспеген ережелер-тұғын. Бұл ереже, жол-жосындар көп жағдайда моральдық, діни ұғымдармен іліктесіп жататын» [4, 137 б.], – дей келіп, оның өзі алғашқы жабайы тобырдың қауымдық қоғамға өтер тұсында қалыптасқан деген болжамын ұсынады.

Жазылмаған, салттық жарғының қалыптасуына, әрине, өзге де қоғамдық категориялар белсенді роль атқарды. Дегенмен, олардың ішінде сол дәуірде біршама ықпалды роль ойнағаны тотемдік тыйымдар еді. Біздің бұл пікірімізді түркі халықтарының тыйымдары мен табу мәдениетін ішкерілей зерттеп жүрген белгілі ғалым, профессор Ә.Ахметовтың мына тұжырымы толығымен қуаттай түседі: «Себебі, тотемизм әлгі тайпалардың табынатын діні болумен қатар, олардың бүкіл болмысын, тұрмыс-тіршілігін реттеп отыратын заңының да қызметін қоса атқарған» [5, 96 б.].

Тотемдік тиымдар әдетте қимыл-әрекет, азық-түлік, тіл-сөз қатарлы мазмұндарды қамтиды. Мұнда тотемдік тиымдардың талабы бойынша белгілі затқа (тотемдік нәрсеге) соқтықпау, беталды жұғыспау, бүлдірмеу, жан-жануар болатын болса, оны ұрмау, атпау, сойып жемеу әрі тікелей атын атамау дәріптеледі. Алғашқы қоғамда айтып-айтпай, тотемдік тиымға бойұсыну немесе оған құлшылық ету төтенше қатаң талап етілгені белгілі. Мәселен, тотемдік тиым шарттарына қайшылық жасағандар сол тайпа мүшелері тарапынан қатаң жазаланған, тіпті, өлім жазасына үкім етілген [4, 96 б.]. Бағзы замандарды былай қойып, таяу жылдарға дейін Үндістанда сиырды ұрғандар – сотталып, өлтіргендер – өлім жазасына кесілген. Жалпы, алғашқы адамдар назарында тотем болып отырған зат өздерінің тегі, ата-бабасы немесе қорғаушы құдайы ретінде есептелетіндіктен, оларға зиянкестік жасау, оларды құрметтемеу бір түрлі қылмыстық іс болып саналатын. Міне, осы секілді ең алғашқы тотемдік ұғымның яғни, «адам баласының ғана жаратушы иесі болады» деген түсініктің аясы барған сайын кеңі берді. Осындай кеңейген түсініктен барып анимизм, магия, аруаққа табыну... деген ұғымдар өмірге келді. Бұл ұғымдардың пайда болуы тиымның мазмұн көлемін тіптен ұлғайтып, далитып жіберді. Яғни, әрбір жан иесінің (адам, аң-құс, өсімдік, тау-өзен...) ие-киесі болмақ. Оларды бейкүнә мазалау, қорлау, өлтіру... қылмыс болып есептелетін болды. Осындай тіршіліктің бар саласына қатысты тыйымдар жинақтала, жүйелене келіп, ертедегі тайпалардың қарапайым салттық жарғыларының жарыққа шығуына негіз болды.

Ал, жарғыға қайшылық жасағандарды жазалаудың алғашқы қоғам тұсында қалай атқарылғаны туралы көңілге қонымды дерек жоқ. Тек кейін келе, яғни, таптық қоғам пайда болғаннан кейін ғана, ру-тайпа көсемдерінің ұйғарым-ұйымдастыруымен жүзеге

асып отырды. Марксизм-ленинизмшілердің заңның пайда болуын таптық езгіден қарастыратыны сондықтан...

Сөзіміздің осы тұсында қазақ халқының да дәстүрлі жарғыларының тарихы тым арыда жатқаны туралы бірер сөз айта кету артық емес. Мәселен, біздің ата-бабаларымыз да айтылып жүрген қоғамдық формацияның бәрін дерлік басынан кешіргені белгілі. Өте арғы, сонау бағзы дәуірлердегі заңның тарихын былай қойып, әлеуметтік тарихымыз туралы деректердің өзі алтынға папа-пар отырғаны кімге құпия?! Сондықтан, біз бағзы дәуірдегі заңның қалай болғаны туралы тек жоғарыда айтылған тотемдік тиымдармен шектелеміз. Олай болса, әңгіменің осы тұсында, «кейінгі заңдарымыз ше?!» деген орынды сұрақтың туындайтыны анық. Ол туралы да ауыз толтырып айтарлық айғақтар, дәлелі күшті дәйектер жоқтың қасы. Дей тұрғанмен, көне қытай мұрағаттарынан там-тұмдап кездесетін деректер арғы ата-бабаларымызда кәдімгідей жүйелі заңның болғанын дәлелдейді. Мәселен, қытайдың «Таңнама», «Ханнама» деп аталатын тарихи құжаттарында: «... Үйсін, Сақ елдерінде күннің құны бір түйе, немесе 11-12 кез мата; құлдың құны бір атан немесе бір ат болады екен... Ол елдің заңында бағып алған баланы құл етуге, сатып жіберуге, кепілге қоюға болмайды. Әрі оны ауыстыратын зат құн емес, сұтақы деп аталады...» [6, 16 б.], – деп жазылған. Аталған тарихи мұрағаттың тағы бір жерінде: «Ғұндар мен үйсіндерде ағасы өлсе оның әйелін інісі, інісі өлсе жесіріне ағасы әменгерлік ететін заңдары бар еді. Бұл тұқым-жұрағатының құрып жоғалуының алдын алуды, сондай-ақ, рулық жүйені қорғауды көздеген әлеуметтік заң-жарғы еді... ғұндар табиғат құбылыстарына, ата-бабаларының аруағына табынатын. Олардың жүйелі жазуы жоқ еді. Қағаз бетіне түспеген, бейресми заңдары бар-тұғын. Мәселен, қылмыс түріне қарай өлімге үкім ету, айыбы үшін мал-мүлкін алу, тәнін кесу... жазалары бар еді» [6, 16 б.], – деген де дерек бар. Сөздің осы тұсында әйгілі түрколог Лев Гумилевтің «Көне түркілер» деп аталатын еңбегінде: «Түркілерде,... жалпы, өте қатал, тіпті қатыгез құқ заңының өзі әйелді қолдап, қорғаған. Күйеуі бар әйелді зорлаған кісі өлім жазасына кесілген. Қыздың арына қол салған еркек дереу оған үйленуге тиіс болған. Бір қызығы, әйелді зорлау ең ауыр қылмыстармен: көтеріліс жасау, опасыздықпен кісі өлтіру, тұсаулы атты ұрлаумен қатар қойылған... Ал, жай ұрлық үшін зиян шеккен кісінің пайдасына алар ақысы он есе артық төленген. Төбелесте кісі денесін жарақаттағаны үшін де айып салынған» [7, 72 б.], – деп жазғанын айта кетудің еш артықтығы жоқ.

Ал Қытайдың феодалдық қоғамында, әсіресе Сұң (宋) патшалығы (б.з. 960-1279) дәуірінен бермен қарай, феодал билеушілер мен даосизм мүриттері әйелдің «қара жамылуын» жолға қойды. Бұл арада біз «қаралы болу», «қара жамылу» сөздерін, қытайша атаудан аударып, қазақы ұғымға келтіріп отырмыз. Негізінде, қытай халқындағы бұл ұғым қазақ халқының түсінігінен мүлде бөлек. Оны түсіну үшін атаудың өз басына аз-кем тоқтала кетуге тура келеді. Қытай тіліндегі «节烈» қосарланып келіп тұрғаны болмаса, екі сөз –екі ұғым. Оның бірі – «节»-нің талабы бойынша – күйеуі өлген әйел ендіғары тұрмыс құрмай, бейберекет жүріп-тұрмай тек үйінде отыру керек. Күйеуі қанша ерте өлсе, отбасында қанша тауқыметті өмір өткізсе «қара жамылуы» соншалықты керемет болып есептеледі. Келесі бірі «烈» салтының тәртібі бойынша – күйеуі өлген әйел, ол мейлі некелі әйелі болсын немесе айттырылған қалыңдығы болсын, күйеуінің артынан өлуі керек. Мұнда да, егер әйелдің өлімі қаншалықты аянышты болса, қара жамылуы соншалық сәтті болған болып есептеледі. Бұл салтты қытайдың классик жазушысы Лу-Шүн жоғарыда аталған мақаласында: «Әрбір адам белгілі бір арманмен, үмітпен өмір кешеді. Алайда, адамдардың арман-үмітінің сипаты, деңгейі ұқсамауы мүмкін, бірақ, ол сол адам үшін мағналы. Негізінде, бұндай арманмен өмір сүру ерлі-зайыптылар үшін, тым болмаған да сол адамның өзі үшін пайдалы екендігі даусыз. Ал «қара жамылу»

дегенің тұрған бір азап, өзіне де, өзгеге де пайдасы жоқ. Ауыз жүзінде әр адамның еркі дегенмен, бәрі бірде адамгершілікке жатпайтын құбылыс» – деп ашына, сын тезіне алады.

Қысқасы, ұзына тарих бойына қытай халқының дәстүрлі жарғылары олардың жалпы дүниетанымы мен өмір сүру салтына өзінің кесірін тигізіп келді. «4-мамыр» жастар қозғалысынан бастап, бұл мәселе туралы қытай зиялылары мәселе көтергенімен, ол тек ҚХР құрылғаннан кейін ғана өркениетті заңдарға орын берді. Алайда, дәстүрлі жарғылардың кейбір қалдықтары ұлттың ғұрып-әдеті ретінде күні бүгінге дейін сақталып отыр. Сондықтан, қытайтану ғылымын игеруде немесе қытай мәдениетін оқытуда осы дәстүрлі жарғыларға көбірек ден қойып отырудың маңызы ерекше.

Пайдаланған әдебиеттер

1. 霍贝尔 E. 原始人的法. – 贵阳 : 贵州人民出版社 , 1992. – 245页.
2. Джорж П.Мердок. Мәдениеттің түпкілікті сипаттамасы // XX ғасыр мәдениетінің антропологиясы. – Алматы: Жазушы, 2005. – 552 б.
3. 文化地理学. (夏白云 , 张二勋主编) 北京: 北京出版社,1991. – 578 页.
4. 杨雷明.民族的形成与发展. – 上海 : 知识出版社 , 1986. – 377页.
5. Ахметов Ә.К. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 176 б.
6. Мәсімханұлы Д. Ежелгі заңдар ережесі // Жоғары сот жаршысы. – Алматы: 1996. – №1.
7. Гумилев Л.Н. Көне түркілер. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.

В статье рассматриваются вопросы влияния традиционных законов Китая для формирования мировоззрения китайского народа.

Серікбаева Гүлшат

ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТҮРЛЕРІ

Қазіргі заман талабына сай ұрпақтарымызды парасатты да, білікті, мәдениетті де білімді етіп тәрбиелеп, олардың дүниетанымын адамзаттық деңгейде дамытамыз десек, бойында ұлттық және азаматтық намысы бар ұрпақ өсіргіміз келетін болсақ, онда білім берудің түрлері мен әдістерін жаңартуымыз керек.

Сан алуан әрекет арқылы ақыл-ойды ұштау, жетілдіру, жеке тұлғаның өзіндік идеясын, көзқарасын, сенімділігін, жауапкершілігін біртіндеп дамыту жолдарын іздестіру – бүгінгі қажеттілік.

Қоғамымыздың қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Жаңа технологияны жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйсіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалауы орын алады. Білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Оқу-тәрбие үрдісін білім беру тұрғысынан ұйымдастыруда жаңа технологиялар мен озат тәжірибелерге сүйене отырып, тұлғаға бағдарланған білім беруде әлеуметтік-тұлғалық

білімділікті өзектендіру арқылы оқу үрдісін өзгерту – зерттеу-педагогика ғылымында туындап отырған қазіргі негізгі міндеттердің бірі. [1]

Бәсекеге қабілетті білім кеңістігін құруға бағытталған қазақстандық білім беру реформасының басты мақсаттарының бірі – инновациялық технологияларға сүйене отырып, студенттердің бойында шығармашылық ойлауды, бастамашылдықты дамытуға мүмкіндік жасау, тұлғаның үйлесімді дамуына қолайлы жағдай туғызу – ең негізгі міндеттер деп айқындалған. [2]

Инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту – бұл таным әрекетін ұйымдастырудың арнаулы формасы. Оқытудың бұл формасы алдына нақты және бағдарланған мақсат қояды. Сондай мақсаттарының бірі – оқу үрдісінің өнімділігін арттыратын студенттің ақыл-ой кемелдіктерін, өз жетістіктерін сезінетіндей жайлы жағдай тудыру.

Инновация – латыншадан аударғанда «жаңа», «жаңарту», «жаңалық» дегенді білдіреді екен. Яғни, С.Ожегов сөздігіне сүйенсек, инновация бірінші рет шыққан, жасалған, жуық арада пайда болған, бұрынғының орнын басатын, алғаш ашылған, бұрыннан таныс емес енгізілген жаңалық болып шығады. Қолдану ерекшелігі мен орнына байланысты жаңалық енгізудің бірнеше түрлері ажыратылады.

Ал, білім беру, технологияны пайдалану міндетті деңгейдегі білімді қаыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейіне жеткізеді. Болашақ жастардың білімділігі мен біліктілігін қамтамасыз етудің ең биік шыңы – білім сапасын арттыру.

Кез келген мемлекеттің болашағы – білімді жастардың қолында. Сондықтан, отандық білім жүйесінде мемлекет ұстанған саясатының ауқымы кеңейіп, білім беруді жаңғырту, жаңарту талабына сай оқыту үрдісін технологияландыру жұмыстары жедел қарқынмен жүргізілуде. Бұл отанымыздың әлемнің алдыңғы елдер қатарына қосылу мақсатынан туындауда. Елбасы Н.Назарбаевтың: «Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі» [3] – деп тұжырымдауы, білім беруді технологияландыру жұмыстарына мемлекет тарапынан қаншалықты маңыз беріліп отырғанын көрсетеді.

Қазақ тіл білімінің лексикология саласын оқыту – аса маңызды қызмет атқарады. Лексиканы оқытудағы мақсат – студенттерге тіліміздің сан қырлы сөз байлығын меңгерту, сөз сырына үнілту және сөздік қорымыздың небір өнегелі нақыл, мақал-мәтелдері, тұрақты тіркестері арқылы тәлімгерлерді адамгершілік, ізгілік, имандылық қасиеттерге баулу болып табылады. Білімгердің сөздік қорының дамуы, сөздерді дұрыс және мағыналық тұрғыдан дәл қолдана білуге жаттығуы, бейнелі әрі әсерлі сөйлеу дағдысы, жазба жұмыстарында өз ойын анық та айқын жеткізе алуы, стильдік қателерді көп жібермеуі – лексиканы жетік меңгеруден қалыптасса керек. Сондықтан да, лексика тақырыбын меңгерткенде, жаңа технология түрлерін сабақта қолдану арқылы студенттерге адамгершілік, имандылық тәрбие бере отырсақ, мақсатымыздың бір баспалдығына көтерілген болар едік. Оқушыға тілдегі сөздердің мағынасы мен мәнін меңгертудің маңызы зор. Себебі, өзі өмір сүріп отырған қоғам мен ана тілінің, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын түсінуде оның ықпалы мол. Халықтың рухани мәдениеті мен салтын, халықтық педагогиканы сана-сезімдеріне сіңіре отырып, студент барлық адами жақсы қасиеттерге тәрбиеленеді. Қазақ лексикологиясын меңгеру арқылы, оқушы тілдің небір терең қабаттарындағы тылсым қырларын меңгеруге мүмкіндік алады. Сөз мағынасындағы түрлі мағыналық реңктерді меңгерген білімгердің сөйлеу мәдениеті де, ақыл-ойы да, сана-сезімі де, адамгершілігі де жоғары болмақ. Студент сөз жүйесін түсіну арқылы оның айтылу (орфоэпиялық), жазылу (орфографиялық) нормасын саналы түсінуге, әр сөздің орынды қолданысын білуге, мәнерлі сөйлеуге, көркем әдеби тілдің бейнелі әуезділігін, әсерлігін түсінуге дағдыланады. Лексиканы оқытудағы мұндай

талаптар жастарды дұрыс сөйлеу, ойын жеткізіп айта білуге тәрбиелеу мақсатын қояды, өйткені, тіл заңдылықтарын, ережелер мен анықтамаларды үйрете отырып, тілдік фактіні меңгеру бар. Сондай-ақ, оның күнделікті қатынас құралы ретінде қажет болатын қырсырын түсіндіру керек». Лексиканы оқытқанда, әрбір лексикалық категорияларды түсіндіру лексикалық мағына мен грамматикалық мағынаны қатар қойып салыстыру арқылы жүрсе ғана ұтымды. Осылайша түсіндіру – лексикалық мағынаны ашуға көмектесумен қатар, студенттердің грамматикалық ұғымдарды дұрыс ажыратып, сөздердің қолданылу аясын терең түсінуге мүмкіндік жасайды. Лексиканы оқыту кезінде, оқытушы білімгерлерді сөздікпен жұмыс істей білуіне үйретуі керек. Сөздердің шығу тарихын, сөз мағыналарын сөздіктерді қолдана отырып меңгерту – олардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Өткен тақырыптардың ішінен түсініксіз сөздерді тапқызып, сол сөздердің мағынасын сөздіктен таптырып отырса, пәнаралық байланыс жүзеге асып, студенттердің белсенділігі артады. Білім мен тәрбиені қазіргі талапқа сай жаңа технологиялар арқылы сабақта ұштастыра білу – мұғалімнің асқан шеберлігіне байланысты. Қазіргі кезде, сабақтарда көп қолданылып жүрген «оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясының әдістерін пайдалансақ, сабақтың тақырыбын меңгерту неғұрлым тиімдірек болар еді. СТО технологиясының тиімділігі сонша, қазіргі қазақ тілі сабақтарында тәжірибелі мұғалімдердің көпшілігі дерлік осы технологияны қолданып жүр. Технологияның мақсаты – барлық білімгерлерге кез-келген мазмұндағы тақырыпқа, бағдарламаға сыни тұрғыдан қарауға үйретуді мақсат етеді. Лексиканы оқытуда сөзге үлкен мән беріледі. Тілдің ең кіші бөлшегі сөздің фонетикамен, морфологиямен, синтаксис және стилистикамен байланысын жете түсіндіру қажет. Оқушы сөз жүйесін түсіну арқылы тілдің орфоэпиялық және орфографиялық нормаларын саналы түрде түсінуге, әр сөзді орынды қолдану арқылы өз ойын жүйелі, түсінікті жеткізуге үйренеді. Тілдегі сан алуан мағыналы сөздерді түсініп, талдап, тандап қолдануға тырысады. Көркем әдеби тілдің әуезділігін, әсерлігін түсінуге дағдыланады. Лексиканы өткен кезде, сөздің тура және ауыспалы мағынасына ерекше мән беріледі. Сөздің тура және ауыспалы мағыналарын салыстыру әдісі арқылы түсіндіруге болады. Сөз мағынасын түсіндіргенде, сөз бен ұғымды түсіндіру, сөз біткеннің бәрі мағына бере бермейтіндігін де айтып отырған жөн. Омоним, антоним, синоним сөздерді өткен кезде, көбіне СТО технологиясының салыстыру әдісін және сол сөз мағыналарына тән ерекшеліктерді көрсету үшін топтастыру әдісін пайдалануға болады. Мұғалімнің көркем әдебиеттен мәтіндерді оқып, синоним сөздерді тапқызып, орнына басқа синонимдес сөздерді қойғызып, мәтіннің көркемдік ерекшелігіне талдау жасатқызуы да өз нәтижесін береді. Синоним сөздерді мағыналық реңкінің өзгеруіне қарай қойғызу, сөйлем ішіндегі синонимдерді басқа сөздермен алмастыру, оның өзгеру процесін дәлелдету тәрізді жұмыстарды орындатқан тиімді. Оқушы сабақта өздігімен жұмыс істемейінше, оның білімі берік болады деу қиын. Сондықтан, лексиканы оқытуда оқушылардың өздігінен жұмыс істеуін қамтамасыз ететін Ж. Қараевтың «деңгейлеп-саралап оқыту технологиясының» маңызы зор. Баланың танымдық ойлау қабілетінің дамуына деңгейлік тапсырмалардың тиімді әсер ететіндігі тәжірибе жүзінде дәлелденіп келеді. Деңгейлік тапсырмаларға қатысты талаптардың мәні зор. Әр деңгейдің талап-тілегін қамтитын түрлі тапсырмалар арқылы, оқушының білім көлемінің қай деңгейге сәйкес келетіндігін анықтауға болады. 1 деңгей – оқушылық деңгейде өтілген тақырыптың ережесін, анықтамасын білу талап етіледі. Мысалы, антоним сөздерді теріп жазу тапсырылады. 1.Қанағатшылдық –иманнан, тойымсыздық – шайтаннан (мақал). 2.Адал пайда - несібе, арам пайда – көздің жасы (мақал). 3.Өткенге өкінбе, болашақты болжама (хадис). 4.Ашу – дұшпан, ақыл – дос (мақал). 5.Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек, Періште төменшектеп қайғы жемек (Абай). Осы мақал, дана сөздерді оқу арқылы оқушы біріншіден, өмірдің екі

жағын – ақ-қара, жаман-жақсы деген ұғымдарын терең түсініп, ой түйеді, 2 деңгей – алгоритмдік деңгейде өз білімдерін түрлі өзгертілген жағдайда қодана білуі, оқу материалын талдау іскерлігі талап етіледі. Бір дыбыстан басталатын антоним сөздерді жазу. Үлгі: Ж - жақсы, жаман. А -; Б -; С -; Ш -; 3 деңгей – ізденімдік деңгейде оқушылар танымдық-ізденімдік сипаттағы тапсырмаларды орындайды. 4 деңгей – шығармашылық деңгейде оқушылар өз бетімен зерттеушілік әдісті пайдаланып, білімдерін қалыптан тыс шығармашылық жағдайында қолдана білуге талаптанады. Тапсырма. «Жақсылық пен жамандық» тақырыбында антоним сөздерді қатыстыра отырып, шағын әңгіме құрастырады. Лексиканы деңгейлеп оқытудағы орындалатын тапсырманың түрлерін мынадай топқа бөлуге болады: 1.Білімділік тапсырма; 2.Проблемалық тапсырма; 3.Пәнаралық тапсырма; 4.Шешендік тапсырма; 5.Танымдық тапсырма; 6.Интеллектуалдық тапсырма. Лексиканы деңгейлеп оқытуда орындалатын тапсырманың әрқайсысы оқушылық, алгоритмдік, ізденімділік, шығармашылық деңгейлермен тығыз байланысты. Оқушылық деңгейде білімдік тапсырмалар; алгоритмдік деңгейде пәнаралық тапсырмалар; ізденімділік деңгейде проблемалық, шешендік; шығармашылық деңгейде танымдық, интеллектуалдық тапсырмалар орындалады. 1.Білімділік тапсырма. Оқушының теориялық білімін бекітетін, жаңа материал туралы негізгі дағдысын қалыптастыратын тапсырманың түрі – білімділік тапсырма деп аталады. Оған алгоритмдік деңгейде орындалатын тапсырма жатады. Мыс.: берілген мәтіннің ішінен керекті тілдік материалды танып, оны теріп жазу, таблица толтыру, сызбасын сызу, сөйлем құрау. Тапсырма: Тұрақты тіркестерді бір бөлек, мақал-мәтелді бір бөлек топтастыру. Төбе шашы тік тұрды. Айдағаның бес ешкі, ысқырығың жер жарады. Таз ашуын тырнадан алады. Төбем көкке екі елі жетпей қалды. Ердің екі сөйлегені – өлгені. Сүттен ақ, судан таза. Темірді қызған кезінде соқ. Тонның ішкі бауындай. Тұрақты тіркестер. Мақал-мәтелдер. Бұл тапсырма оқушының тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді тану, оларды ажырата алу мақсатында беріліп, мағынасын түсіне білуге, бұл айшықтардың қандай адамгершілік қасиеттерге үндейтінін түсіндіреді. 2.Проблемалық тапсырма. Оқушыға проблемалық жағдай туғызып, оны оңай жолмен шешуге бейімдейтін тапсырма түрі. Лексиканы оқытуда қолданылып жүрген технологиялардың бірі – сатылай кешенді талдау технологиясы (СКТ). Лексиканы сатылай кешенді талдау технологиясының мақсаты – лексиканы терең меңгерту; өтілген теориялық материалдарды сабақта, күнделікті өмірде қолдана алатындай дәрежеге жеткізу; сөзге лексикалық талдау жасай білуге машықтандыру; лексикалық тапсырмалар арқылы оқушы бойында адамгершілік, ізгілік, имандылық қасиеттерді қалыптастыру. Тіл білімінің лексика саласын сатылай кешенді талдау технологиясы арқылы меңгертуде, оқушылар сөз мағынасын дұрыс ажыратып, сөздің сипатын танып, жүйелі талдауға үйренеді, синонимдік қатарлар, фразеологиялық тіркестер, бейнелі мағынадағы сөздерді ұғына отырып, сөзді түрлендіріп, көркем етіп қолдана білуге, ауыс мағынаның берілуінің амал-тәсілдерін еркін меңгеруге дағдыланады. Лексиканы оқушыларға меңгертуде бұдан да басқа «дамыта оқыту», «дебат», «ізгілендіру», «модульдік оқыту» т.б технологияларды қолдануға болады. Мұндай оқытудың инновациялық әдістерін қолдану – оқу ісін дамытуға, пәндердің мәнін тереңдетуге, оқытушының кәсіптік шеберлігін арттыруға және шығармашылықпен жұмыстануға жол ашады, сабақты тиімді ұйымдастыруға көмектеседі, оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырады, оқушының тақырып бойынша танымын кеңейтеді. Осылайша білім берудің қалыптасқан әдістемесіне оқытудың жаңа технологиясы енгізілсе, білім сапасы да арта түсері сөзсіз.

Ғалым Ж.Қараев: «Дәстүрлі әдістер мен тәсілдерден гөрі тиімділігі жоғары жаңа сападағы дидактикалық құрал қажет. Дүние жүзі педагог ғалымдарының пайымдауынша, мұндай құрал болып оқытудың педагогикалық технологиясы болып табылады. Сол себепті, қазіргі кезде білім жүйелерін технологиялық негізде құру – педагогикалық ғылым

мен практиканың жаңа, болашағы мол бағыты болып отыр», – дейді [4,16]. Демек, қоғам талабына сай білім берудің сапасын көтерудің негізгі жолы – педагогикалық технология екендігін ғылыми тұрғыдан да, практикалық жағынан да дүние жүзінің педагог-ғалымдары дәлелдеп отыр. Қазіргі кезде, білім беру саласында болып жатқан ауқымды өзгерістер түрлі ынталы бастамалар мен түрлендірулерге кеңінен жол ашылууда. Осы тұрғыдан алғанда, ұрпақ тәрбиесімен айналысатын әлеуметтік-педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыру, оны жаңа сапада ұйымдастыру қажеттігі туындайды. Бұл үшін мұғалімдердің инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі мақсат етіледі. Ал, жаңа технологияны пайдалану міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейге жеткізеді. Сондықтан, орта сынып мұғалімдерінің біліктілігін көтеру мен шығармашылық, педагогикалық әрекетін ұйымдастыруда қазіргі педагогикалық технологияларды меңгерудің маңызы зор. Оқытудың жаңа технологиясы дегенде, ең алдымен, педагогикалық технология деген ұғымды түсіну керек. Оқыту, білім беру тәжірибесі педагогикалық үрдістің сапасын үнемі арттырып отыруды талап етеді.

Жаңа педагогикалық технология ұғымы тың, жаңа оқыту амалдары, іс-әрекеттері арқылы ізденуді, яғни, білім мен тәрбие берудегі белгілі бір нәтижеге қол жеткізуі, жаңа ізденістерді оңтайлы пайдалана отырып, сол арқылы жоғары көрсеткіштерге жетуге мүмкіндік беруді білдіреді. Әр технология белгілі бір, яғни, тарихи-әлеуметтік, мәдени-әлеуметтік, когнитивтік, экономикалық, т.б. алғышарттар аясында қызмет етеді, дамиды және олардың әрқайсысының өзіне тән даму бағыты мен кезеңін анықтайтын заңдылықтардың болуы – табиғи құбылыс. [5]. Сондықтан, қазақ тілін оқыту әдістемесінде де соңғы жылдары жаңа технологияларды тиімді пайдалану мәселесі кең зерттеле бастады. Олардың түпкі мақсаттары мен нәтижелері ортақ болғанмен, әрқайсысының өзіндік дара жүйесі де бар.

Сонымен, жаңа технология – оқу-тәрбие процесінің шығармашылықпен терең ойластырылған көптеген факторлардың үйлесімділігін және оқыту мен тәрбиенің тиімділігін қамтамасыз ететін; адамның жеке қабілеті мен ұсынылатын материалдың танымдық бірлігін іске асыратын; оқушының шығармашылық мүмкіндігін дамытуға бағытталған; жүйелі білім беруге негізделген сапалы оқыту тәсілдерінің жиынтығы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 жылдың 11 қазанында №1459 жарлығымен бекітілген // Егемен Қазақстан, 2004, 16 қазан.
2. Қазақстан Республикасының 2010 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары. – Астана, 2002. – 97 б.
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2006 жылдың наурыз айындағы қазақстандықтарға арнаған Жолдауы // «Қазақстанская правда». – 2006. – № 45-46.
4. Қараев Ж. Шығармашылық пен жасампаздықтың жаңа моделі // «Ақтоты газеті». – 2004. – №2. 2 ақпан. – 1-2 б.
5. Ж.Садуова «Инновациялық технологияларды білім беруде қолдану» // Білім. Алматы. – № 5. – 2006. – 22-24 б.

Бұл мақалада лексиканы оқытуда озық технологияларды қолдану әдістемесі арқылы қазақ тілінің лексика жүйесінің ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындау; қазақ

тілінің лексикасын меңгертуде озық технологияларды қолданудың тиімділігін және атқаратын қызметтерін анықтау; лексиканы оқытуда озық технологияларды қолдану әдістемесі арқылы лексиканы меңгертудің өзіндік ерекшеліктерін саралай отырып, студенттердің қатысымдық құзіреттілігін қалыптастырудың жолдары баяндалған.

Напил Базылхан

«ХҮЙС ТОЛГОЙ- I, II « БІТІКТАСТАРЫНДАҒЫ БРАХМИ ЖАЗУЛЫ МОҢҒОЛША МӘТІНДЕР ЖАЙЛЫ

Көне түркі дәуірінің брахми жазулы ескерткіш ұстынтастары қазіргі Моңғолия, Булган аймағы, Могод сұмыны «Хүйс толгой» деген жерден табылған еді. Аталмыш жердегі кешенде мәтін жазулы екі (3-ші тас болуы ықтимал ?) тас ұстын ескерткіш, тасүйіндінің орны сақталынған болатын және де кішігірім төбешік үстінде орналасқан соң онда бәдіз, балбалдар кездеспейді. Кешеннің бірінші бітіктасы көкшіл-сұр түсті гранит (өлшемі 1,54x0,41 x-0,12-0,15 м), оның бет жағында 11 жол және қарсы жақ бетінде – жол саны анық емес брахми жазулы мәтін 0,1-0,2 мм тереңдікте қашалған.

Екінші бітіктас көкшіл-сұр гранит (өлшемі: 1,61x-0,40-0,44 x0,19-0,21 м), оның бет тұсында және қарсы жақ бетінде жол саны анық емес брахми жазулы мәтін қашалған. Екі бітіктас Моңғолия Ғылым академиясы Археология институтының зертхана қоймасында сақтаулы тұрған еді. Моңғолия Үкіметінің қаулысымен моңғол тілінің ең көне ескерткіші ретінде «Тарихи-мәдени теңдесі жоқ мұралар» тізіміне енгізіліп, 2019 жылы 26 қарашада Ұланбатыр қаласындағы Үкімет үйіне салтанатты түрде орнатылды.

Ғылыми зерттеулер жайында қысқаша мына жайттарды айтуға болады. Ескерткіш туралы алғаш рет Д.Цэнд 1967 жылы хабарлаған [1, 100], М. Шинэхүү 1972 жылы ескерткіштің тұрған жеріне барып зерделеп, 1974 жылы «брахми жазулы» деген болжам айтып, 1-нші бітіктастың қолсызбасын жариялады [2, 206-211]. 1975 жылы моңғол археолог Д.Наваан аталмыш екі бітіктасты Моңғолия Археология институтына тасып әкеледі [3]. Одан кейін 1978 жылы Н.Диярбекирли фотосуретін жариялады [4], 2005 жылы Н. Базылхан [5], 2007 жылы М.Жолдасбеков, Қ.Сартқожаұлы [6], 2011 жылы Н. Базылхан [7] арнайы зерттеулерін жариялады. Одан бері, фотосуреттері мен сызбалары бірсыпыра жариялағанымен, жазуы мен тілі толық анықталмаған еді.

Дойчланд (Германия) санскритологы Диетер Мауэ (Dieter Maue) 2014 жылы ескерткіштерді арнайы көзімен көріп, «Хүйс толгой-1» бітіктасының мәтіні брахми жазулы екенін толық анықтайды [8]. Ал, Александр Вовин (Alexander Vovin) ескерткіштің мәтін тілі «прото-моңғол // баба монғол» (tabуаᠰ>табгач, тоба) тілінде деп алғашқы оқылымын жасады [9].

Бұл бітіктаста көне түркілердің Нири қаған дәуіріне қатысты ғұрыптық жосындары туралы мәліметтер жазылған. Онда Бодисатва, буддизм дініне қатысты брахми жазуымен көне моңғол тілінде жазылғандығы алтаистика, түркология, моңғолтану үшін ерекше қызықты болып келеді.

«Хүйс толгой-I» бітіктас мәтіні. Дитер Мауэ, А.Вовиннің зерттеулері негізінде:

<i>Моңғолша транскрипциясы</i>	<i>Ағылшынша аудармасы</i>
1. bᠢᠲᠢ-ᠨᠠᠷ kagan digin ᠰᠢᠨᠢᠨ bodi-satva	1-3. qaγan [of] the inscriptions died and when

<p>tōrōx</p> <p>2. kagan būḍa kaganu ukax ukaju xiri añakay.ı tın jaḥ bōḍı bigiy-ñār baıı ḍolu jaıu hügbü [?]</p> <p>3. +? b[ı] tı jılo nar k(a)ranyaguñ tuwa puror čııra pügtig ñalan</p> <p>4. × k[a]ga[nu?] + kato-ñār dügid nırı kagan türüg kagan</p> <p>5. uç d(ō) rō tayaıu xiri härgin bargo [] paıxır [+ı]xä čı higbiı</p> <p>6. tügju ukabar-ñār kagan xanı jılabā tunu tügnyä tuwa</p> <p>7. + xä [] tu[] to[go?]gun pügtigči sıñın bodısatva tōrōx kagan</p> <p>8. [+ı]l[] + []ıyu uç bitihıñ + + gux tuwa-ñār kagan tōrōx kaganun</p> <p>9. + paḍa n<ı >rı kagan türüg [ka]ga[n] []ı jın ubıı] jaıoıaı darkad jaıyabı</p> <p>10. [?]rıñ bitig + säg pag [+ +] j[] [?] darkan ba tı ba ka</p>	<p>a new qaıan, who was [re]born as a new Bodhisattva, knows lord Buddha knowledge, and promises... the country’s Añaqay [title], begs and tribes, stand, and listen together....</p> <p>4. Looking at the inscription stones, Tupa [people] exterminated [their] sins and joined the saved.</p> <p>5. ... qaıan’s wives [and] younger brothers, [and] Niri qaıan, qaıan [of] Türks.</p> <p>6. worshiped the Law, and country’s erkins and collectors ...</p> <p>7. are enough and those who realized that qaıan’s regnal years were shining, and Tupa whom he supported / entrusted.</p> <p>8. counting ...those who attained salvation ... qaıan who was [re]born as a new Bodhisattva</p> <p>9-11. do... of the inscription ... qaıan of Tupa was [re]born. In the qaıan’s domain, [they] followed Niri qaıan, qaıan of Türks and ... [He] directed [them]. As the free men were happy, inscription... official wrote ...</p>
---	--

Дойчланд (Германия) ғалымы доктор Солонгод Л. Хурцбаатар (Hurcabagatur Solongyod) өзінің жаңа оқылымын және кейбір этномәдени жөн-жосықтары туралы талдаулары жайында Халықаралық Түркі академиясы мен ЮНЕСКО тарапынан Париж қаласындағы штаб-пәтерінде 2018 жылғы сәуірдің 30-күні ұйымдастырған «Рухани жаңғыру және мәдени мұра: қадымдан келешекке түркі тілі» атты халықаралық форумда баяндаған еді. Солонгод Л. Хурцбаатар «Хүйс толгой-1» бітіктасының мәтіні «моңғол брахми жазулы» және оның тілі – баба-моңғол тілінде жазылды деген қорытындыға келген. Солонгод Л. Хурцбаатар аталмыш бітіктастардың мәтіндерін қайтадан тексеріп, жан-жақты зерттеп, арнайы ғылыми монография жариялады және «моңғол брахми жазулы» ең көне ескерткіш деп тұжырым жасады [10].

Солонгод Л.Хурцбаатардың «1400 жыл бұрынғы баба-моңғол тілді «Хүйс толгой» бітіктасы (НТ1) мәтінінің зерттеулері» атты ғылыми монографиялық еңбектің тұсаукесері Моңғолияның Ғылым академиясында 2019 жылы шілденің 26-күні аталып өтті. Аталмыш ескі моңғол жазуы негізінде басылған еңбекте, көп уақыт бойы сырын жасырып келген «Хүйс толгой» ескерткіш тастарына байланысты жаңа тың ғылыми зерттеудің нәтижелері таныстырылған болатын. «Хүйс толгой» жазулы ескерткіштің

мәтіні мен ғылыми аудармасы, фонетикалық, фонологиялық және морфологиялық, лексикографикалық сынды лингвистикалық, тарихи-деректанулық талдаулары толығымен қамтылған зерттеу болды [11; 12].

Осы орайда, Солонгод Л. Хурцбаатардың зерттеулерінің моңғолша, қазақша ғылыми сөзбе-сөз және мағыналық аудармаларын ұсынып отырмыз.

Солонгод овогт Л. Хурцбаатар жасаған «Хүйс толгой» (НТ1) бітіктасындағы мәтіннің қазіргі моңғол тіліндегі сөзбе-сөз транскрипциясы:

1. biti (Бид) nār (нар) қауан (хаан) digin (дигин) šini-n (шин-ийн) bodisatva (Бодисатва) töröhö (төрөх) [1-7]

2. қауан (хаан) boda (Бода) қауан-у (хаан-ы) ukañ (угсаа удам) ukaju (ойлгон ухаж) [12] hiri (Кири) anakaya (Анакая) [8-14]

3. bidin (Бидин) жаһа (Заха) bodi (Боди) bigiyä (Бэгийэ) nār (нар) bäyi (бий, бүхүй) dolujaу (долоожааж, долуулаа болж) fiügbü (хөг дуу, санал бодол нэгдэв) [15-23]

4. biti (Бид) jilo (Жило) nar (нар) kara (Хар) науа (Ная) yong (Гүн) tuwar (Тувар) p ügör (пүрөөр) čičiri (цацар) pügtig (бүхдэг гэр, өвөн овоохой) nälän(нийлүүлэн) [24-34]

5. niri (Нири) қауан-на (хаан-ы) kato (хатан) nar (нар) dägid (дүүд, дүүс) niri (Нири) қауан (хаан) түрүг (Түрэг) қауан (хаан) [35-44]

6. uča (учир) doга (-дор) таују (тайж, ихэсийн тайллага хийж) [47] hiri (Кири овгийн) fiärgin (Херкин) баруо (Баргу овгийн) pahiruhači (бахирагч, сүнс дуудаач) higbijü (хэвхэн бүжиглэж) [45-52]

7. түгәјү (түгээж, тарааж) [53] ukabar (ухаант ахас, ахас ухаантан) nar (нар) қауан (хаан) hani (хан-ыг) julaba (зуллау, зул өргөн өчив) [58] tünü (Туну) түгәниүә (Түгэниэ) tuwar (Тувар) [59-61]

8. disatva ((бо)+дисатва) ti (ти) katon (хатан) қауан (хаан) pügtigči (бүхдэгч) šini-n (шин-ийн) bodisatva (Бодисатва) töröhö (төрөх) қауан (хаан) [62-69]

9. dolaјау (долажааж, долуулаа болж) [70] lo (la) (лу ла) uča-da (учирт) bitigin (бичиг-ийн) қауан-hi (хаан-ыг) tuwar (Тувар) nar (нар) қауан (хаан) töröhö (төрөх) қауан-un-a (хаан-ы-гаа) [70-79]

10. pada (Бид) niri (Нири) қауан (хаан) түрүг (Түрэг) қауан (хаан) göjin (гөжин, сүнсийг хүсэн) ubijü (увдислаж, сэргээн увидаслан) julabaју (зул өргөн өчиж) darkad (дархад) jäyibi(Жэйиби) [80-89]

11. uh (уг) bitig (бичиг) seg (сэг) paуа (пау) (пага) ja(ju) (жа жу) darkan (дархалан ариутган) bitibä (бичивэй) ka (Ка) [90-100]

Солонгод овогт Л. Хурцбаатар жасаған »Хүйс толгой» (НТ1) бітіктасындағы мәтіннің моңғолша мағыналық түсіндірмесі :

1. Бид нар хаан тегиний сүнсәнээс Бодисатва-гийн (рид шидтэй) шинээр төрөх хааны ба Буда хааны угсаа удамыг ухааран мэдэрч [1-12],

2. ① Кири , ② Анакая, ③ , ④ Бидин, ⑤ Заха, ⑥ Боди, ⑦ Бэгийэ нар буй бүгд долоон хэсгүүд цугларан хөг дуун (санал бодол) нэгдэв [13-23].

3. Бид Жило (Жолоо) нар Хар Найа, Гон Тувар-тай бүрээр цацар майхан бүхдэг (өвөн, овоохой) гэрээ босгон нийлүүлэн [24-34].

4. Нири хааны хатад дүү нар Нири хааны ба Түрэг хааны учир дор ихэсийн тайллага хийж [35-47].

5. Кири овгийн Керкин (Етүгэн) Баргу овгийн сүнс дуудаач (бөө) хэвхэн бүжиглэж ихэсийн хишгийг даяар олонд түгээн тарааж [48-53],

6. овгийн ахас ухаантан нараас их хаан, бага ханд зул өргөн өчив [54-58].

7. tünü [59] dolaјау [70] орчуулагдсангүй!

8. lo (la) [71] қауан-un-a [79] орчуулагдсангүй!
9. Бид Нири хаан Түрэг хааны сүнсийг хүсэн (гөжин) сэргээн увидаслан зул өргөн өчиж [80-87],
10. дархад Жэйиби бээр уг бичиг сег пага ариутган дархалан бичивэй Ка [88-100].⁵

«Хүйс толгой-1» (НТ1) бітіктасындағы мәтіннің транскрипциясы және қазақша сөзбе-сөз салыстырмасы:

1. biti (Біз) nār (-лер) қауан (қаған) digin (тегін) šini-n (жаңа) bodisatva (Бодисатва) töröhö (туады) қауан (қаған) boda (Бода) қауан-у (қағанның) ukah (шығу тегін) ukaju (ұғып түсініп) [1-12],

2. ① hiri (Кері) ② anakaya (Анакая) ③ , ④ bidin (Бидин) ⑤ jaha (Жақа) ⑥ bodi (Боди) ⑦ bigiyä (Бекіе) nār (-лар) bäyi (бәрі) doluaju (жетеулеп, жеті болып) hügbü (күй үн дауыс, ой бірігіп) [13-23].

3. biti (Біз) jilo (Жыло) nar (-лер) kara (Қара) naуа (Найа) yong (Гүң) tuwar (Тувар) rügor (бүрке) šičigi (шатыр) rügtig (домалақ үй) nälän (қосып) [24-34].

4. niri (Нири) қауан-па (қағанның) kato (қатұн) nar (-лер) dägid (інілер) niri (Нири) қауан (қаған) түгүг (Түрік) қауан (қаған) uca (себебі) dora (болған соң) tauju (ұлықтарға ас беріп) [35-47].

5. hiri (Кірі /тайпалық/) härgin (Керкін) baruo (Барғу /тайпалық/) rahiruhači (бақырушы аруақ шақырушы) higbijü (сызылып билеп) tögäju (түгесіп үлес таратып) [48-53],

6. ukabar (ұлық үлкен) nar (-лер) қауан (ұлы қаған) hani (кіші ханды) julaba (шам жақты) [54-58].

7. tünü (түнү) tögäniyä (түгеніе) tuwar (Тувар) disatva ([бо]+дисатва) ti () katon (қатұн) қауан (қаған) rügtigci () šini-n (жаңа) bodisatva (Бодисатва) töröhö (туады) қауан (қаған) dolaaju (жетеулеп, жеті болып) [59-70]....

8. lo(la) () uca-da (себебі) bitigin (бітік-тің) қауан-hi (қатұн-ды) tuwar (Тувар) nar (-лер) қауан (қаған) töröhö (туады) қауан-un-a (қаған-ға) [71-79]....

9. pada (Біз) niri (Нири) қауан (қаған) түгүг (Түрік) қауан (қаған) göjin (аруағын тілеп) ubiju (арбап) julabaу (шам жақты) [80-87],

10. darkad (дархад) jäyibi (Жэйиби) uh (бұл) bitig (бітік) säg (сэг) paуa(paу) (паға) ja(ju) (жу) darkan (арулап сақтап) bitiba (жазды) ka (Ка) [88-100].

«Хүйс толгой» (НТ1) бітіктасындағы мәтіннің қазақша мағыналық аудармасы:

1. Біздер қаған, тегін аруағынан жаңа Бодисатва туатынын қаған және Бода қағанның шығу тегін ұғып түсіндік [1-12],

⁵ **Онцгой тодорхойлолт:**

1. Тус 100 үгсийн галиг хийгээд үсэг тэмдэгийн нарийн тайлбарыг Солонгод Л.Хурцбаатарын «1400 жилийн өмнөх өвөг монгол хэл – Хүйс толгойн бичээс (НТ 1) судлал» хэмээх номын монгол тайлбараар баримжаа болгоно. Орчуулгыг зөв оновчтойг ч тус номын монгол эхээр нь баримжаа болгоно.

2. 59-79-р хүртэл 20 үгийн утга агуулгыг арай гүйцэд судлаагүй тул орчуулагдсангүй.

3. Солонгод Л.Хурцбаатар тус ном дахь брахми үсэг бичгийг монгол үгээр хөрвүүлэн буулгаж, дийлэн тайлбарлах бүрэн эрхтэй. Худам монголоос кирил монголд хөрвүүлсэн Базылханы Напил. (Казахстан улс, Астана хотноо, 2019 оны 3-р сарын 3-ны өдөр).

2. ① Кері, ② Анақайа, ③, ④ Бідін, ⑤ Жақа, ⑥ Боди, ⑦ Бекей-лер бәрі жетеулей бірігіп, үн-санамызды бірлестірдік [13-23].
3. Біз Жыло-лар Қара Найа, Гүң Тувар-мен бүркем домалақ үй және шатыр үй тігіп тұрғыздық [24-34].
4. Нири қағанға қатұндары інілері Нири қаған/нын/, Түрк қаған/нын/ себебі-дүр ғұрыштар жасап [35-47].
5. Кері /тайпалық/ Керкін, Барғұ /тайпалық/ бақырушысы (қам бақсысы) билеп, үлестерін таратып түгестірдік [48-53],
6. Ұлықтар ұлы қаған, кіші ханға арнап шам жағып сөйледік [54-58].
7. tünü [59] dolaĵiaĵu [70] not translated
8. lo(la) [71] kaĵan-un-a [79] not translated
9. Біз Нири қаған Түрк қаған аруағын тілеп, арбап, білте шам ұсынып сөйледік [80-87],
10. Тархад Жейібі осы бітікті (жазуды)сег паға ... арулапқорғай сақтай бітігледік (жаздық) Ка [88-100].⁶

«Хүйс толгой-1» бітіктасы мәтінін Солонгод овогт Л. Хурцбаатардың ғылыми транскрипциясын, моңғолша аудармасын көне түркі тілінің болмысымен салыстырмалы түрде алдын-ала қарастырған талдауымызды біз осы жолы ұсынып отырмыз [13]:

	Солонгод овогт Л. Хурцбаатардың ғылыми транскрипциясы мен моңғолша аудармасы	Көне түркі тілінің үлгісімен алдын-ала салыстырмасы (жұрнақ, жалғауларды белгіледік)
	biti när kaĵan digin šini-n bodisatva töröh(ö) ⁽¹⁻⁷⁾	Biz(ler) qaĵan tegin yeni (yaĵa) bodisatv toĵmak (törür)
	Бид нар хаан тигиний сүнснээс бодисатвагийн ид шидтэй шинээр төрөх нэгэн	
2.	kaĵan boda kaĵan- u ukah ukaĵu ⁽¹²⁾ hiri anaĵaya ⁽⁸⁻¹⁴⁾	qaĵan bodi qaĵan- ĭġ tegin uĵur Hiri Anaĵaya
	хааныг ба бода хааны угсаа удмыг ухааран мэдэрч, Хири Анакаяа	
3.	... bidin ĵaha Bodi Bigiyä när bäyi doluĵaĵu hügbü ⁽¹⁵⁻²³⁾	Bizin Yaĵa Bodi Begiye- ler yeti (toluĵ/ tolulap) köĵledi
 Бидин Жаха Боди Бигиеэ нар буй бөгөөд	

⁶ **Ерекше ескерту:** 1. Аталмыш 100 сөздің транскрипциясы мен сөздердің түсіндірмелерін Солонгод Л.Хурцбаатардың «1400 жыл бұрынғы байырғы моңғол тілі - «Хүйс толгой» (НТ I) мәтіннің зерттеулері» деген зерттеу еңбегінің моңғолша түсіндірмелері негізге алынады. Мәтін аудармаларының дұрыс нақтылығында осы зерттеу еңбектің моңғолша нұсқасы негізге алынады.

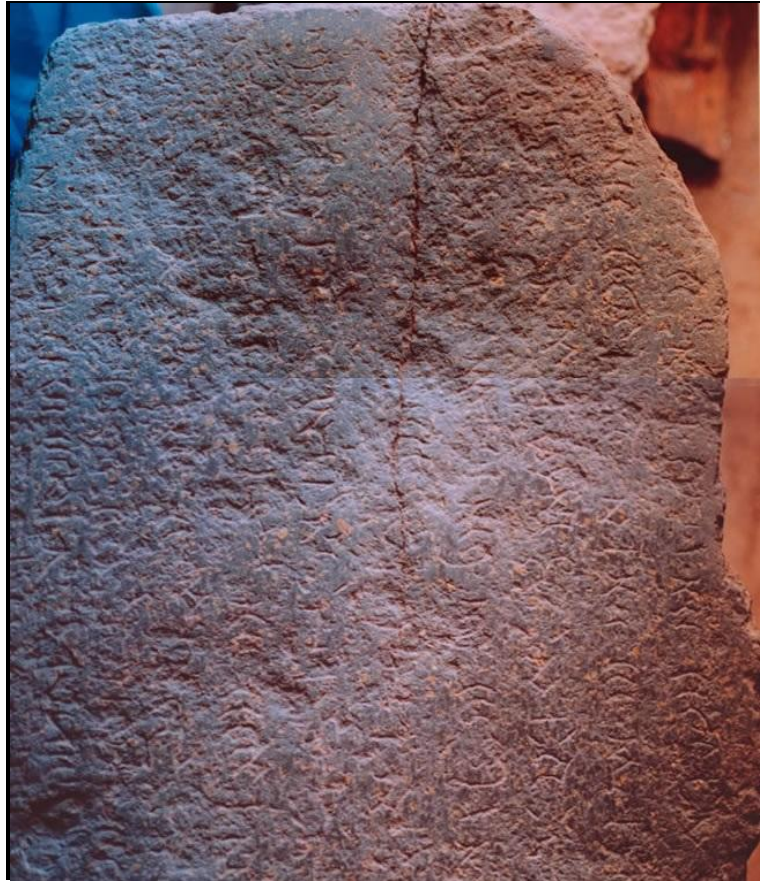
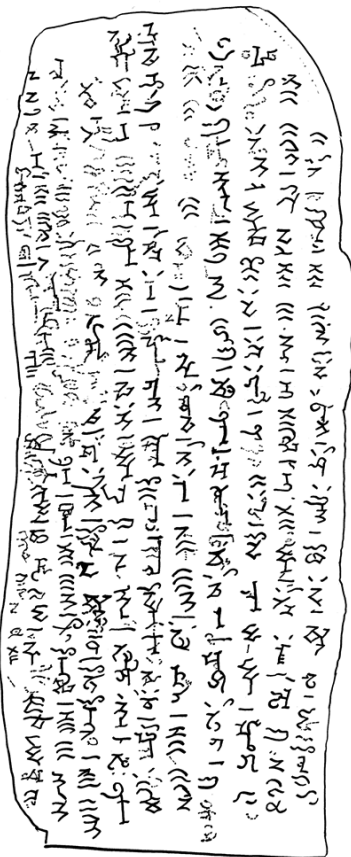
2. 59-79 сөздері яғни 20 сөздің мән-мағынасы толық ашылып зерттелмегендіктен аударылмады.

3. Солонгод Л. Хурцбаатар осы зерттеу еңбегіндегі көне брахми жазуымен жазылған моңғол сөздерін аударып түсіндіруге толық авторлық құқығы бар.

4. Солонгод Л. Хурцбаатардың зерттеген НТ I байырғы моңғол тілінің мәтінін қазіргі моңғол кириллица жазуына түсіріп, қазақ тіліндегі алғашқы аудармасын Напил Базылхан жасады.

(Bazylkhan Napil, Republic of Qazaqstan, Astana, March 3, 2019)

долоон гишүүд цугларан хөг дуун (санал бодол) нэгдэв.		
4.	biti jilo när kara naya yong tuwar pürör čičiri pügtig nälän	Biz Yilo- lar Qara Naya Goᅇ Tubar bürker čacır bögteg birlešip
Бид жолоо нар хар ная гон тувартай бүрээр цацар майхан бөгтөг гэрээ босгон нийлүүлэн,		
5.	Niri kayan- na kato nar dägid Niri kayan türüg kayan ⁽³⁵⁻⁴⁴⁾	Niri qayan- qa qatun- lar inileri Niri qayan Tүrүk qayan
Нири хааны хатад дүү нар Нири хаан ба Түрэг хааны		
6.	uča dora tayiᅇ ⁽⁴⁷⁾ Hiri härgin baryo pahiruhači higbiᅇ ⁽⁴⁵⁻⁵²⁾	үcүн (- dür) yoyi yoylayip Hiri Hergin Baryo baqirčisi köglep
учир дор ихсийн тайлга хийж, Хири овгийн хэргин этүгэн барго овгийн сүнс дуудаач хэвхэн бүжиглэж ихсийн хишгийг		
7.	tügäᅇ ⁽⁵³⁾ ukabar när kayan hani julaba ⁽⁵⁸⁾ tünü түgäniyā tuwar ⁽⁵⁹⁻⁶¹⁾	tögüşyü uqsarlar qayan qan qa yula (yalin) yaqtı t
даяар олонд түгээн тарааж, овгийн ахас ухаантан нараас их хаан бага ханд зул өргөн өчив. Түнү түгэниээ тувар		
8.	-dsatva ti katon pügtigči šini-n bodisatva töröh(ö) kayan ⁽⁶²⁻⁶⁹⁾	bodisatv qatun bögtegči yaᅇa- niᅇ bodisatv toyماك (törür) qayan
... дисатва ти катон каган пүгтигчи шини ийн бодисатва төрөхө каган		
9.	dolaᅇaju lo(la) uča- da bitigin kayan- hi tuwar nar kayan töröh(ö) kayan- un -a... ⁽⁷⁰⁻⁷⁹⁾	yeti lo(la) үcүн (- dür) bitig- ni qayan- iᅇ tuwarlar qayan toyماك (törür) qayan- iᅇ ...
долажажу ло (ла) уча да бичгийн каган хи тувар нар каган төрөхө каган ын ы ...		
10.	pada Niri kayan Tүrүg kayan göj in ubiᅇ julabaᅇu darkad jiyäbi ⁽⁸⁰⁻⁸⁹⁾	Biz Niri qayan Tүrүk qayan köjür köjtürүp yula Tarqat Jeyibi
бид Нири хаан Түрэг хааны сүнсийг хөжин сэргээн увдислан зул өргөн өчиж, Дархад Жэеиби		
11.	⁹⁰ uh ⁹¹ bitig ⁹²säg ⁹⁴ paᅇa(pay) ⁹⁵ ... ⁹⁶ ja(ju) ⁹⁷ ... ⁹⁸ darkan ⁹⁹ bitibä ¹⁰⁰ ka ⁽⁹⁰⁻¹⁰⁰⁾	Bitig....seg...pay ...ja... tarqan bitidi ka
уг бичгийг сэг пага (паг) жа (жу) ариутган дархлан бичив. Ка !		

«Хүйс толгой-1» бітіктасының фотосуреті мен сызбасы. (Н.Базылхан, 2003 ж.)

«Хүйс толгой-1» бітіктас мәтініндегі сөздер мен жалғаулардың көне түркі, моңғол сөздерінің салыстырмалы кестесі (Н.Базылхан, 2019 жыл)					
BN №	HS HT №	HT-1	Классикалық моңғол жазуында	Көне түркі тілінде	Семантикасы
1.	1	biti	bida	biz	біз
2.	2	nar	-nar	-lar, -ler	-lar,-ler,-lär, -lor,-lör,-lir, -lir; -dar,-der,-där,-dor,-dör, -dir, - dir; -tir, -tir, -tar, -ter,-tär, - tor, -tör; -nar,-när,-ner,-nor,- nör,-nur, -nir, -nir ; -zar, - zer, -zär; -sar, -ser, -sär; -rar, -rer, -rär Түркі тілдеріндегі көптік мәнді жалғау

**«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция**

3.	3	kayan	qayan	qayan	қаған
4.	4	digin	čigin	tegin	тегін
5.	5	šini-n	šine-yin	yeni, yaqa	жаңа, жаңа+ның
6.	6	bodisatva	Bodisatw-a	bodisatva	Бодисатва, Бурхан
7.	7	töröhö	törökü	törü-	Туу, жаратылу, пайда болу
8.	9	boda	boda	bod, bodun?	1. Бод (Богд) 2. халық
9.	10	-nu	-u- (ийн, ын, -н, харьяалахын тийн ялгал)	-iŋ	-ның, -нің, -тың, -тің, -дың, - дің Ілік септік жалғауы
10.	11	ukah	uq	tegi-	Тегі, арғы тегі
11.	12	ukažu	uqūžu	uq-	ухаж ойлгох
12.	13	hiri	hiri	-	Есім немесе этноним атау
13.	14	anakaya	anakaya	-	Есім немесе этноним атау
14.	16	bidin	bidin	-	Есім немесе этноним атау
15.	17	ḡaha	ḡaq-a	yaqa-	Есім немесе этноним атау
16.	18	bodi	bodi	-	Есім немесе этноним атау
17.	19	bigiyä	beki	beg	Есім немесе этноним атау
18.	21	bäyi	beyi	bar-	Бар-, бар болу-
19.	22	doluḡaju	doluḡaju	-?	жетеулеп, жетеуі (сан)
20.	23	fügbü	hügbü	-?	Күй (музыкалық)
21.	25	ḡilo	ḡiluḡu	jol -?	жол, жолы
22.	27	kara	qara	qara	қара
23.	28	naya	naya	naya	Әзірше белгісіз
24.	29	ḡong	ḡong	ḡong	Әзірше белгісіз
25.	30	tuwar	tuwar	tuwa	Әзірше белгісіз

26.	31	pürör	pürör	pürür	барлығы
27.	32	čičiri	čačar	čačir, čačir, čatir	шатыр
28.	33	pügtig	Pügtig (буян өглөг буян хишиг)	bögteg, bujan, bögteg	игілік, игі істер
29.	34	nälän	nelen	nelen	бірігіп
30.	35	Niri	Niri	Niri	Нири (қаған аты)
31.	38	kato	kato	qatun	Қатын, зайыбы
32.	39	-na	-u (- ийн, ын, -н, Харьяалахын тийн ялгал утгалбар)	-iŋ	-ның, -нің, -тың, -тің, -дың,- дің (Ілік септік жалғауы)
33.	40	dägid	degüüd	-?	Іні, іні бауырлар
34.	43	türüg	türüg	Türük, türüg	Түрк
35.	45	uča	uča	üčün	себебі
36.	46	dora	dor	-	-дүр
37.	47	tayıju	tayıju	taγ-, yoγ-	Шалу-, құрбан шалу-
38.	48	hiri	hiri	-	Есім немесе этноним атау
39.	49	hergin	hergin	-	Есім немесе этноним атау
40.	50	barγu	barγu	-	Есім немесе этноним атау
41.	51	pahiruhači	pahiruhači		бақырушы
42.	52	higbiju	higbiju	-?	тепкілеп билеп
43.	53	tügäjü	tügejü	tügejü	тартатып
44.	54	ukabar	ukabar	uq-	ұғымды, ақылды
45.	57	kani	qan-i	qan-i	ханыг, бага ханыг
46.	58	julaba	julaba (зул өргөв, зулж)	yulu-	шам жағып, білте жағып

47.	59	tunu	tunu	tunu	Әзірше белгісіз
48.	60	tügäniyä	tügeniye	tügeniye	Әзірше белгісіз
49.	61	tuwar	tuvar	tuvar	Есім немесе этноним атау
50.	63	ti	ti	ti	Әзірше белгісіз
51.	65	pügtigči	Pügtigči («буян өглөгч, буян хишигч»)	bögtegči	Игілік жасаушы
52.	70	dolaǰaju (долуул болж)	dolaǰaju	-	жетеулеп, жетеуі (сан)
53.	71	lo	lo	lo	Әзірше белгісіз
54.	72	uča-da	uča-da	üçün	себебі
55.	73	bitigin	bičig-in (бичиг- ийн)	bitig-in	Жазу+дың
56.	74	hi	-уі (-ыг, -ийг, заахын тийн ялгал)	-i	-ты, -ті-, -ды, -ді, -ны, -ні (табыс септік жалғауы)
57.	79	nu-n	-u-yin	-niŋ, -iŋ	-ның, -нің, -тың, -тің, -дың, - дің (Ілік септік жалғауы)
58.	80	Pada	Pada	biz	біз
59.	85	göjin	göjin	köjin	Әзірше белгісіз
60.	86	ubiju	ubiju	-?	үпілеп
61.	87	ǰulabaǰu	ǰulabaǰu	-?	Шам жағып, білте жағып ұсынып
62.	88	darkad	darqad	tarqat	тархандар (әскери атақ)
63.	89	ǰäyibi	ǰeyibi	jeyibi	Әскери атақ?
64.	90	uh	uγ	bu	Түп, түпкі
65.	91	bitig	bičig	bitig	Бітік-жазу
66.	93	seg	seg	seg	Әзірше белгісіз
67.	94	paγa	paγa	-	Әзірше белгісіз
68.	96	ǰu	ǰu	ju	Сөздің буыны
69.	98	darkan	darqan	tarqan	тархан (әскери атақ)

70.	99	Bitibä	bičibe	bitigme	жазды
71.	100	ka	ka	ka	Әзірше белгісіз

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Цэнд Д. Шинжлэх ухааны академийн мэдээ. – Улаанбаатар, 1967. – №4. – 100-р тал.
2. Шинэхүү М. Шинэ бичээс олдлоо // Түүхийн судлал. – Tomus X. – Fasc.1-12. – Улаанбаатар, 1974. – P. 206-211.
3. Наваан Д. 1976 оны хээрийн шинжилгээний тайлан ТХГБС. –Улаанбаатар. 1976.
4. Nejat Diyarbekirli Orhundan geliyorum // Türk Kültürü. 1979, – Sayı 198-199. – P. 321-340.
5. Базылхан Н. Көне түркі бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас) // Серия: «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері». – II том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – P. 51.
6. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана, 2007.
7. Bazylkhan Napil Unknown Stone Stelas from Mongolia with Brahmi Inscriptions from Ancient India // India an Kazakhstan . Silk Road Synergy Continues. – New Delhi: Academic Excellence, 2011. – P. 71-77.
8. Dieter Maue, Mehmet Ölmez, Étienne de La Vaissière, Alexander Vovin Earliest inscriptions from the Mongolian steppe // 60 th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference August 27 – September 1, 2017 Székesfehérvár, Hungary, Book of Abstracts edited by Akos Bertalan Apatoczky. – Budapest, 2017. – 46 p.
9. Alexander Vovin An Interpretation of the The Khüis Tolgoi Inscription // Journal Asiatique. – Volume 306.2. – 2018. – P. 303-313.
10. Hurcabagatur Solongyod Dr. Elias Verlag Imofif e. v., Köln Meine Mongolische Ablesung der Khüis-Tolgoi Inschriften aus der Mongolei (zusammenfassung des vortrags) // Revival of Identity and Cultural Heritage: Turkic Language from Past to Future International Forum (Paris, April 30, 2018). Proceedings of the International Forum, UNESCO Headquarters. – Room IX. – Paris, 2018. – Astana: «ҒЫЛЫМ» баспасы, 2018. – P. 31-33.
11. Solonggod Qurčabayatur 1400 jil-un emüneki ebüg monggol kele. Küyisü toluyai-yin bičigesü (HT1) -yin sudulul. – Elias Verlag IMoFiF e.V. Cologne. – Germany, 2019. – 380 p.
12. Солонгод овогт Л. Хурцбаатар гуайн «1400 жилийн өмнөх өвөг монгол хэл. Хүйс толгойн хөшөөний бичээсийн (HT1) судлал». – 2020. – 387 хуудас.
13. <http://atalarmirasi.org/17-khuyis-tolgoy-i-ii-bitiktastaryndaghy-brakhmi-zhazuly-matinder>

В статье представлены результаты изучения каменных балок с надписями на брахми, на монгольском языке, обнаруженные на местности «Хүйс толгой» Могодского сумуна Булганского аймака нынешней Монголии. Автор преподносит свою версию перевода текста на уровне морфологического разбора.

УӘЛИ ХАННЫҢ ТАҚ МҰРАГЕРЛІГІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЦИН ПАТШАЛЫҒЫНА ЖАЗЫЛҒАН ХАТТАР

Қазақ хандығының Орталық Азия саяси аренасында алатын орны айырықша. Төрт ғасырға таяу дәурендеген іргелі билік жүйесінде ақылымен де, іскерлігімен де ел көзіне түсіп, ел басқару парасатын әйгілеген хандар аз емес. Солардың бірі де бірегейі – Абылай хан. Ол – қазақ хандығы саяси өмірінде өшпес із қалдырған, бөгенайы бөлек саяси тұлға. Қытай тарихи деректерінде Абылай ханның Арғынның 40 рулы елін билегендігі айтылады. Абылай хан 1711 жылы туған (кейде 1713 жылы туған делінеді), Цин патшалығының әйгілі патшасы Цяньлунмен даң құрдас. 1781 жылы Абылай қайтыс болғаннан кейін, Уәли сұлтан әкесінің орнына хан сайланады. Уәли – қазақ ханы Абылайдың 2-әйелі болған қарақалпақ қызынан туған [1, 1026 б.]. Ғылымда Уәли ханның туған жылы туралы әртүрлі пікір айтылып келеді. Ерофеева – 1744 жылы туған десе, 2017 жылы Ақмола облысы Зеренді ауданында тұрғызылған кесенесінде – 1738 жылы туғаны жазылған. Уәли хан 1768 жылы бас елші салауатымен Цин патшалығының патшасы Цяньлунға амандаса барып, лағыл моншақ, қос көзді ұтағат қадап қайтады [2]. Цин патшалығына дидарласа барған қазақ сұлтандарының ішінде, кейіннен хандық дәрежеге көтерілгені де – осы Уәли сұлтан. Сөйтіп, 40 жылдай ел билеген Уәли хан, 1821 жылы 83 жасында қайтыс болады. Ол – қазақ хандарының ішінде айтулы хандардың бірі бола тұра, Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне жерленбей қалған қазақ билеушісі.

Уәли хан қайтыс болған соң, Цин патшалығы оның ұлы Ғұбайдолланың хандық мәртебесін мойындағаны алдыңғы зерттеулерде айтылған, сондай-ақ, оларды Джин Нода пайдалана отырып, Ғұбайдолланың хан сайлану барысын егжей-тегжейлі баяндап, талдау жасайды [3]. Алдыңғы зерттеулердің дені Ғұбайдолланың әкесі Уәлидің орнына хан болғанына негізделіп, оны Уәли ханның тұңғышы деп санап келді. Мысалы, «Қазақстан ұлттық энциклопедиясында», Ғұбайдолланы Уәли ханның тұңғыш баласы деп нақты хаттаған [4, 49 б.]. Ендеше, Ғұбайдолла шынымен Уәли ханның тұңғышы ма? Уәли хан қай баласының мұрагер болуын қалаған? Ғұбайдолла не себептен әкесі Уәлидің орнына хан сайланады? Бұл мәселелер күні бүгінге дейін толық шешім таппай, ақсап келеді. Бұған жауап іздеуден бұрын, алдымен сол тұста Уәли хан мен Ғұбайдолланың Цин патшалығына жазған хаттарын сараптап көрелік.

1) Уәли ханның хаты

Хаттың түпнұсқасы қазір Пекиндегі Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатында сақтаулы, микрофильмдегі нөмірі 167:586-608, Цзяцин жылнамасының 5 жылы 4 айдың 28 күні (1800 жылғы 20 маусым) Іле генералы Бауниньның мәлімдемесімен бірге патшаға жолданған хат [5, 79-81 б.].

Хаттың түпнұсқасы:

(1) سزكى اولوغ اعظم شهان شاهى معظم ايزان خانغه (2) بزكى قزاق نينك خانى والى سلطان نينك اولغى پك على سلطان نى (3) اولوغ ايزان خان نينك ايسان لكين بيلدوركالى بياردوم و ينه (4) طايچوق بهاتورنى قانكغايى و ينه مپلماننى قوتلى قدام و ينه جان بولاط (5) بوقان بيك على سلطان يولداشلاري برلان (6) سزكى اولوغ اعظم شهان شاهى معظم ايزان خان (7) اتام ابولاى خان دنياپسزين قيلغان وقتده قزاق يورط نينك خانى (8) والى سلطان ديب اوز امير >ار. امر< بيوروغنكز برله قزاق نينك خانى والى (9) سلطان ديب ايسم اط اميرنكز ايله بروب ايردونكز على هم بولپسه (10) اوتماي توغان عُمر اولماي توغان آدم يوق اوزۇم دين صونكىغى (11) قزاق يورطينه خانلوق مرتبه ايسم ين اولغوم عبايس سلطانغه (12) بيورغايپسز اوز امير راخم نكزغه عرض قيلوب تيلايمن سز (13) اولوغ شهان شاهى معظم ايزان خان پسز نينك زمانيكزده (14) اوز تيريلكمده اوشبو عرضومنى پسزكه معلوم قيلوب راخم نكز بولپسه (15) مباراك مهرونكزنى خاطر برله بركاپسز ديب اوميده توراميز (16) ايننماق اوچون كند اوز اليم ايله مهرومنى باسددم

[مهر] ابولى خان بن بهادر ولى سلطان

Транскрипциясы:

(1) Sizki uluÁ aŌŌam šahan š±h□ ma'Āam ez□n ×±nÁa, (2) bizki qazaqnıñ ×±nı Wal□ sul»ān□ŋ oĀli Bek'al□ sul»ānı (3) uluÁ ez□n ×±nnıñ esänlikin bildürgäli yibärd□m, wa yenä (4) □ayäuwaq bah±durni, QaŋÁayni, wa yenä Muslm±nni, Qutliqadam, wa yenä J±nbolat, (5) Boqan, Bek'al□ sul»ān yoldašları birlän. (6) Sizki uluÁ a'Āam šahan š±h□ ma'Āam ez□n ×±n (7) atam Abulay ×±n duny±sizin qilÁan waqtda qazaq yurtnıñ ×±nı (8) Wal□ sul»ān dep öz amir [sic.□amr] buyuruÁ□ŋiz birlä qazaqnıñ ×±nı Wal□ (9) sul»ān dep esim-a» amiriñiz ilä berüp erdüñiz. '□□□ ham bolsa, (10) ötmäytuÁan 'umr, ölmäytuÁan □dam yoq. Özümdin □oŋĀi (11) qazaq yurtına ×±nluq martaba esimın oĀlum 'Abb±s sul»ānÁa (12) buyurÁaysiz, öz amir raĀemiñizÁa 'arż qilup tiläymin. Siz (13) uluÁ š±han š±h□ ma'Āam ez□n ×±n sizniñ zam±niñizda (14) öz tiriligimdä oşbu 'arżumnı sizgä m'al'm qilup, raĀemiñiz bolsa, (15) mub±rak muhrunıñnı ×a» birlä bergäysiz dep um□d[d]□ turamiz. (16) Inanmaq üçün kand □z elim ilä muhrumn□ basdım.

[muhr] Abulay Ö±n bin Bah±dur Wal□ Sul»ān

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Сіз, ұлық ағзам патша Ежен ханға, қазақ ханы Уәли сұлтанның ұлы – Бегәлі сұлтанды мәртебелі Ежен ханның есендігін сұратқалы жібердім. Тайшұқ батыр, Қаңғай, Мұсылман, Құттықадам, Жанболат, Бұқан – бұлар – Бегәлі сұлтанның жолдастары. Сіз, ұлық ағзам патша Ежен хан, атам Абылай хан дүниеден өткен соң: «Қазақ жұртының ханы – Уәли сұлтан», – деп әмір-жарлығыңызбен есім-ат беріп едіңіз. (Қанша) мәртебелі болса да, өтпейтін өмір, өлмейтін адам жоқ. Өзімнен кейін қазақ жұртына хандық мәртебе есімін ұлым – Аббас сұлтанға бұйырғайсыз. Өз әмір-рахымыңызға арыз жазып тіленемін. Ұлық патша – Ежен хан сіздің заманыңызда, өз тірлігімде осы арызымды сізге айтамын, рахым етсеңіз, мүбәрәк мөріңізді басып, хат бергейсіз, үміттеніп тұрмын. Сенім үшін өз қолыммен мөрімді бастым.

[мөр] Абылай хан ұлы – баһадүр Уәли сұлтан

Жоғарыдағы хат жолдарынан білгеніміздей, 1800 жылы Уәли хан өз атынан Цин патшасы Цзяцинға хат жазып, көзінің тірісінде тұңғышы Ғаббасты өз орнына мұрагер болуын көрсетіп, патшаның оған мақұлдық беруін өтінген. «Шынжаң туралы қысқаша шолуда» атап көрсеткендей, сол жылы Цзяцин патша Уәли ханның тілегін жерге тастамай, ұлы Ғаббасқа кезектен тыс гундік шен атағын (非世袭爵位) сыйлайды. Алайда, Цзяцин патша Уәли ханға: «атаңның (Абылай хан меңзеліп отыр – Ә. Д.) ұзақ жылдық тындырымды еңбегіне бола айырықша шапағатымды төктім, әсте мұрагерлік жолымен ұсынылған атақ емес» деп ескертеді [5, 226 б.]. Цзяцин патшаның бұл емеурінінен оның хат беріп отырған Уәли ханды емес, қайта оның әкесі Абылай ханды ұлықтап, оның екі арада сіңірген дипломатиялық еңбегін жоғары бағалайды.

Уәли ханның өзі өмірден өтпей тұрып, орнына үлкен баласы Ғаббас сұлтанды көрсетіп, оны көрші патшалықтың мақұлдауын өтінуі – қазақ хандарының таққа мұрагерлік ету тарихындағы айырықша уақиға болып есептеледі. Уәли ханның не үшін мұндай қадам жасағандығы жөнінде өз тарапынан хатталған нақты дереккөздер тапшы болғандықтан, қазірше кесіп айту қиын. Дегенмен, оның объективті себептерін жоққа шығаруға болмайды: Уәли хан әкесінің орнына хан сайланып, бұл мәртебесі Цин патшалығы тарапынан мойындалғанымен, қол астына қараған ру-тайпалардың қарсылығына тап болады. Соларды бастықтыру мақсатында, 1782 жылы орыс патшасына елші жіберіп, олардан өз хандығын мойындаған жарлық хат тапсырып алады [6, 38-39 б.]. Тіпті, 1795 жылы екі сұлтан, 19 ақсақал және 122360 қазақ әйел, патша Екатерина II атына Уәлиді хан тағынан тайдыру туралы өтініш жібереді [7, 297 б.]. Міне, осындай уақиғалардан кейін, Уәли ханның ертерек мұрагерін тағайындап, өз басынан өткен келеңсіз жағдайдың қайталай орын алмауына баса мән берген сыңайлы.

Түсіндірмелер:

1) *Bek'al sul*»ān (پک علی سلطان): «Шынжаң туралы қысқаша шолу» атты еңбекте Бегәлі сұлтан Уәли ханның 4-ұлы есебінде хатталған. Онда Бегәлі сұлтан туралы былай делінеді: «Бегәлі (博格里) қазақ гуни Уәлидің 4-ұлы, Цзяцин жылнамасының 8 жылы (1803) патшамызға амандаса барып, лағыл моншақ (Ман. Jingse; Қыт. 顶子/顶戴 Dingzi/Dingdai), қос көзді ұтағат (Ман. Funggala; Қыт: 花翎 Hualing) қадап қайтқан, Уақ-арғын елін билейді» [2]. Осында айтылып отырған мазмұндар Бегәлі сұлтанның осы жолғы елшілік сапарын меңзеп отыр.

2) *ayäuwaq bahdur, QaḡĀay, Muslm±n, Qutliqadam, J±nbolat, Boqan* (طایچوق بهاتور): «قانкғай мислман қотлы қдам жан болаط боқан»: Бұл Уәли ханның Бегәлі сұлтанның жанына қосып жіберген батырлары мен білікті адамдары. Бұл жолғы елшілік сапардың басты мақсаты – Уәли ханның өзінен кейінгі хан тағына үлкен ұлы Ғаббасты отырғызу үшін алдын-ала Цин патшалығының мақұлдығын алу жөнінде жазған хатын алып барып, патшаға табыстау еді. Ескере кететін бір жәйт, «Шынжаң туралы қысқаша шолуда» Бегәлі сұлтанның патшаға жолыққан уақытын «1803 жылы» деп жазса, осы жолғы қазақша хатты қосып жолдаған Іле генералы мәлімдемесінің уақыты «1800 жылы» болып хатталған, екеуінің уақыт көрсеткіші бірдей емес.

Жоғарыдағы хат жолдарынан байқағанымыздай, Уәли хан мұрагеріне Ғұбайдолла емес, үлкен ұлы – Ғаббас сұлтанды көрсеткен. Алайда, соңында Ғұбайдолла хан сайланады. Мұның себептерін төмендегі хат мазмұнынан қарастыралық.

2) Ғұбайдолланың хаты

Хаттың түпнұсқасы қазір Пекиндегі Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатында сақтаулы, микрофильмдегі нөмірі 194:1458-1463-1464, Даугуань жылнамасының 3 жылы 12 айдың 6 күні (1824 жылғы 6 қаңтар) Іле генералы Циншяанның мәлімдемесімен бірге патшаға жолданған хат [5, 84-86 б.].

Хаттың түпнұсқасы:

(1) پيزكه اولوغ بادشاه اعظم اجن بوغده حان نچه زماندين برو بادشاه (۲) لغی ير يوزينه معلوم مشهور بوليب تورغان آلانچه خانلار و هم هر تور (۳) لی شهرلار اميرينده ميطلع بولوب باش قيوب تورغان اولوغ ذاتليغ ا (۴) [۱] جن بوغده خانغه بركه قزاق يورتي ننگ حانی والی حان ننگ اوغلی (۵) عبیدالله سلطان بادشاه اجن خانغه توقوز مركودوم پز اولو (۶) غ اجن بوغده حان نينك يارلغنگز بار ايردی اوچ يلدہ بر باروب (۷) ايسانلكنكزنى بليب التون جمالنگزنى كوروب شيرين يارلغنگزنى ا (۸) يشتوب كلوركا شول سبيدين ايلچى لارى مزنى ييارا الماغانمزنى اول اتامز دنيا پالدى (۹) اغامز وانك عبايس سلطان بو يالغان دنيادين اخرت سفيرين (۱۰) قلدی اول وانك عبايس سلطان نينك تعزتين قليب عزادار بولوب (۱۱) تورغانمزدا قزاق يورتي ننگ اوچ الاچ غه حان بولغان اتامز والی (۱۲) حان ينه اخرت سفيرين قلدی مونچه اغير عزادار ايشلار بولغان پونك اوز (۱۳) زنى مزچه الارنينك هر تورلى ضياقتلارين قلب يانكى باشميز بوشاب (۱۴) اوشبو خط يازلدى ذوالجى ايننك اون پىكز كوننده (۱۵) انتماق اوچون كند اليم ايلان مهربمنى باسدم [مهر] خان عبیدالله بن والی خان

Транскрипциясы:

(1) Sizg uluÁ p±dš±h ÔaÃµm ejen boÁda ±n neää zam±nd±n ber± p±dš±h- (2) l±Á± yer y±zin± maÔl'm, maš'h'r bol±p turÁan allana± ±nlar wa ham har t±r- (3) li šahrlar amirind± mu»±Ô bolup, baš qoyup turÁan uluÁ ±t±l±q e- (4) jen boÁda ±nÁa bizg± qazaq yurt±n±± ±n± Walµ ±nn±± oÁul± (5) ÔUbayd All±h sul»±n p±dš±h ejen ±nÁa toquz m±rg±d±m. Siz ulu- (6) Á ejen boÁda ±nn±± yarl±Á±±z bar erdi, ±à y±lda bir barup (7) esänlikini±ni bilip, altun jam±l±±zn± k±r±p, šµrµn yarl±Á±±zn± (8) ešt±p kel±rgä. äol sababd±n eläilärimizni yibärä almaÁan±m±zn± awwal atam±z duny± sald±, (9) AÁam±z waḡ ÔAbb±s sul»±n bu yalÁan duny±d±n ±×rat saf±r±n (10) q±ld±. Ol waḡ ÔAbb±s sul»±n± taÔziyat±n q±l±p Ôaz±Ôd±r bolup (11) turÁan±m±zda, qazaq yurt±n±± ±à alaääÁa ±n bolÁan atam±z Walµ (12) ±n yenä ±×rat saf±r±n q±ld±. Munää aÁ±r Ôaz±Ôd±r išlar bolÁan soḡ, ±z (13) zaḡ±m±z±a alarn±± har t±rli Üiy±fatlar±n q±l±p yaḡi

baş□m□z boşar, (14) oşbu ×a» yaz□ld□, □awalà□ ayn□η on sekiz k□nindä. (15) Inanmaq □à□n kand elim ilän muhr□mn□ basd□m.

[muhr] Ö±n ÖUbayd All□h bin Walµ Ö±n

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Талай заманнан бері патшалығы жер жүзіне мәлім, мәшһүр болып тұрған ... хандар, сондай-ақ, әртүрлі шаһарлар әміріне бағынып, мойын ұсынып тұрған ұлық затты, патша ағзам – Ежен Боғда ханға біз, қазақ жұртының ханы – Уәли ханның ұлы – Ғұбайдолла сұлтан тоғыз жол бас ұрдым. Сіз, ұлық Ежен Боғда ханның үш жылда бір барып есендігіңізді біліп, алтын жамалыңызды көріп, шырын жарлығыңызды естіп келуге (түсірген) жарлығыңыз бар еді. Елшілерімізді жібере алмағанымыздың себебі – алдымен ағамыз Аббас сұлтан бұл жалған дүниеден ақырет сапарын шекті. Уан Аббас сұлтанға қайғырып, азалы болып тұрғанымызда, қазақ жұртының үш алашына хан болған атамыз – Уәли хан ақырет сапарын шекті. Осындай ауыр азалы істер болған соң, өз заңымыз бойынша, олардың түрлі қонағасын беріп, енді ғана қолымыз босап, зауалшы айының 18 күні осы хатты жаздық. Сенім үшін өз қолыммен мөрімді бастым.

[мөр] Уәли хан ұлы – хан Ғұбайдолла

Жоғарыдағы хат мазмұнынан байқағанымыздай, Ғұбайдолланың ағасы – Ғаббас пен әкесі – Уәли хан бірінен соң бірі қайтыс болып, Абылай хан әулеттері мен қазақ қоғамында ауыр қайғылы жағдай туындады. Дегенмен, соңында хандық лауазым Ғұбайдоллаға бұйырады. «Шынжаң туралы қысқаша шолуда» Ғұбайдолла Уәли ханның 3-ұлы есебінде хатқа түскен [2]. Қытай деректерінде ол туралы бұдан өзге мардымды мәлімет кездеспейді. Жазба дереккөздеріне жүгінсек, Уәли хан мен Ғаббас сұлтан 1821 жылы қайтыс болған. Ғұбайдолланың «осындай азалы істер болған соң, өз жол-жосынымыз бойынша олардың түрлі қонағасын беріп, енді ғана қолымыз босап...» деп жазғанына қарағанда, оның араға екі жылдай уақыт салып 1823 жылы осы хатын жазып отырғанын жанамалай аңғаруға болады. Хаттың соңында басқан мөрдегі жазуға негізделіп, бұл кезде Ғұбайдолланың әлдеқашан әкесі Уәлидің орнына хан сайланғанын ұғына аламыз.

Жинақтай айтқанда, Ғаббас сұлтан Уәли ханның үлкен ұлы болғандықтан, әкесі тарапынан өзінен кейінгі хандық лауазымында көрсетілген. Алайда, 1821 жылы мезгілсіз қаза табады. Оның артынан Уәли ханның өзі де аяқ астынан қайтыс болады [5, 229 б.]. Ал, Ғұбайдолланы Уәли хан иелігіндегі ру-тайпалар қолдап хан көтерді деп жорамалдауға болады. Қалайша Уәли ханның 2-ұлы Қамза хан сайланбады? Бұл жағы – беймәлім.

Түсіндірмелер:

1) *toquz m□rg□d□m* (توقوز مرگودوم): бұл тіркес Цин патшалығы дәуіріндегі «үш жүгініп, тоғыз жол бас ұру» (三跪九叩 *sanguì jiùkòu*) дәстүрінен ауысқан. Бұл салт Цин ордасында атқарылып ғана қоймай, шет жұрттан келген елшілердің хан сарайына келіп, патшамен дидарласқанда да істелетін аса қастерлі құрмет білдіру жол-жосындарының бірі. Патша сарайына амандаса барған қазақ елшілеріне де жоғарыдағыдай жоралғы істеу міндеттелген. Тіпті хан, сұлтандар өз жерлерінде жүріп, патшадан немесе жергілікті әкімшіліктен жіберілген тарту-таралғыларды табыстап алса да, оған тағзым етіп, құрмет білдіретін болған. Бір қызығы, қазақша хаттарда жазылуынша ондағы сандық мөлшер тұрақты емес, кейде «жеті жол бас ұрдым» деп те жұмсала береді [5, 228 б.]. Мұндағы «*m□rg□*» сөзі моңғол тілінде «бас ұру», «бас ию» мағыналарында қолданылған. Мұндай тіркес қазіргі қазақ тілінде кездеспейді.

2) *Siz uluÁ ejen boÁda □±nn□η yarl□Á□η□z bar erdi □à y□lda bir barup...* (پيز اولوغ (اجن بوغده حان نينک يارلغکز بار ایردی اوچ يلدہ بر باروب): бұл хат жолдарынан білгеніміздей, ол кезде Цин патшалығы қазақ елшілерінің үш жылда бір рет барып, патшамен дидарласып

қайтуға рұқсат берген. Қазақ жағы осы қағидаға сәйкес елшілік жасақтап, жіберіп отырған.

3) *qazaq yurt n η à alaÀa ±n bolÀan atam z...* (قزاق يورتى ننگ اوج الاچ غه حان بولغان) (اتامز): бұл хат жолында Уәли ханның үш алашқа хан болғандығы дәріптелген. Осындағы «алаш» сөзінің шығу тегі әлі күнгірт, зерттеушілердің пікірі де әрқилы. Мұхаметжан Тынышбаевтың зерттеулерінде алты алаштың құрамына қазақтың үш жүзінен тыс, Қырғыз, Қарақалпақ, шағын рулар (Қатаған, Жайма т.б.) жатқызылған. Алайда, қазақ хандығы дәуірінде жазылған хаттарда «алты алаш» емес, «үш алаш» тұлғасында кездеседі. Мұндай қолданыс тек Цин патшалығына жолданған хаттар да ғана емес, Ресей патшалығына жазылған хаттарда да ұшырайды [5, 229 б.]. Бұған қарағанда, Қазақ хандығы тұсында «алты алаштан» гөрі «үш алаш» тіркесінің қолданылу жиілігі жоғары болғанын байқауға болады. Бірақ, онан кейінгі дәуірлерде қалайша «алты алаш» атауымен ауысты? Бұл жағы қазірше беймәлім. Дегенмен, ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық-танымдық идеяларының жемісі болуы да бек мүмкін. Онда тағы «а» дауысты дыбысынан басталатын ассонанстық құбылыс та бар.

4) *awalà ayn η on sekiz k nindä* (ذوالجى ايننگ اون پىكز كوننده): мұнда мұсылман айының күнтізбесі пайдаланылған. Орталық Азия халықтары арасында парсы күнтізбесіндегі ай аттары да, мұсылман ай күнтізбесіндегі ай аттары да аралас қолданылғандықтан, оларды нақты есептеп, қазіргі тілде бейнелеп беру – қиын шаруа. Қазақ хаттары жөнінен алғанда, осы ерекшеліктерден тыс, қазақша ай аттары, орысша ай аттары, сонымен қатар, сирек те болса моңғол ай аттары да қолданылған. Мұндағы ай аты мұсылман ай күнтізбесіндегі «ذوالحجه» (желтоқсан айы) ай атының жаңылыс жазылған түрі болуы ықтимал. Алдыңғы зерттеуімізде бұл жөнінде айтылған болатын [5, 86 (2-сілтеме) б.].

Қорыта айтқанда, Уәли хан көзі тірісінде мұрагерлікке үлкен ұлы Ғаббасты көрсетіп, көрші патша тарапынан қолдау тапқан. Алайда, араға 20 жыл салып Ғаббас сұлтан да, әкесі Уәли хан да іркес-тіркес қайтыс болғандықтан, соңында хандық мәртебе Ғұбайдоллаға бұйырады. Шын мәнінде Ғұбайдолланың хан сайлануы оның Уәли ханның тұңғышы болғандығынан емес, қайта әлдеқашан хан мұрагеріне тағайындалған ағасы Ғаббас сұлтанның мезгілсіз қаза болуына байланысты жүзеге асқан. Осы мағынадан айтқанда, жоғарыда біз талдау жасаған хаттар, Уәли хан және оның ұрпақтарының саяси өмірін, сол тұстағы қоғамдық жағдайды және көрші елдермен болған түрлі қарым-қатынастарды егжей-тегжейлі зерттеуде табылмайтын құнды тарихи материал болып есептеледі. Сонымен бірге, қазақ тілі мен мәдениетін қайталай сараптауда да аса қажетті дереккөз болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ерофеева И.В. сост. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Т. 5. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2007. – С. 620.
2. 松筠纂修: 《钦定新疆识略》2, 中国边境丛书 (第1辑: 11, 台北: 文海出版社, 1965). (Сун Юнь кұраст. Шынжаң туралы қысқаша шолу. – Тайбэй: «Вэньхай баспасы», 1965).
3. Әбділәшімұлы Д., Джин Нода. Уәли хан хаттарының тілдік сипаты // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті «Хабаршы». – 2018. – №4 (172). – 12-20 б.
4. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. 1-том. – Алматы баспасы, – 1998.
5. Әбділәшімұлы Д. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Пекин: «Ұлттар баспасы», – 2016. – 278-б.

6. 野田仁：「清朝によるカザフへの爵位授与—グバイドゥッラの汗爵辞退の事例（1824年）を中心に」『内陸アジア史研究』21，－2006. p. 33-56; Джин Нода: Цин патшалығының қазақтарға шен атағын тағайындауы: Ғұбайдолланың хандық шеннен бас тарту (1824) негізінде. «Ішкі азия тарихын зерттеу» 21. – 2006. – 33-56 б.

7. Қазақстан тарихы. 3-том. – Алматы: Атамұра баспасы, – 2010. – 766 б.

Подводя итог, при жизни, Уали хан назначил своим преемником своего старшего сына Габбаса и получил поддержку от соседнего правителя. Однако, в течении последующих 20 лет скончались и султан Габбас, и его отец Уали, и в конце-концов ханом становится Губайдулла. На самом деле, Губайдулла был избран ханом не потому, что он был старшим сыном Уали хана, а в связи с безвременной кончиной его брата – Габбас султана, который уже давно был назначен преемником хана.

В этом смысле, проанализированные нами письма представляют собой ценный исторический материал, значение которого трудно переоценить для подробного изучения политической жизни казахского общества времен Уали хана и его потомков, социальной ситуации в то историческое время, а также, представления дипломатических отношений с соседними странами. Этот материал также будет очень полезным источником для дополнительного научного анализа путей исторического становления казахского языка и культуры.

In conclusion, during his lifetime, Wali Khan designated his eldest son Gabbas as his own heir and received support from the neighboring dynasty. However, 20 years later, both Gabbas Sultan and his father Wali Khan died one after another, and in the end Gubaidullah became the khan. In fact, Gubaidullah was the elected khan that not because he was the eldest son of Wali khan, but because of the unexpected death of his brother Gabbas sultan, who had long been appointed the khan's successor. In this sense, the letters we have analyzed above are valuable historical material that cannot be easily found in a detailed study of the political life of Wali Khan and his descendants, the social situation at that time and various relations with neighboring dynasty. It will also be a very useful original text for the re-analysis of the Kazakh language and culture.

**Қастер Сарқытқан,
Карипжанов Нурбек Амангелдыевич,
Дәулетханов Рүстем Дәулетханұлы**

ХАЛЫҚТАР КӨШІ-ҚОНЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ГЕОСАЯСИ ЖҮЙЕДЕГІ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫН ДАМУДАҒЫ ТАРИХИ- ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Түйіндеме. Мақалада көші-қон және оның зерттелу тарихы, оның түрлері мен зерттеу әдістері, диаспораның және ирреденттердің анықтамасы мен айырмашылықтары, қазақ диаспорасы туралы және оның пайда болуының түрлі тарихи, әлеуметтік, саяси және экономикалық себептері айтылады. Сондай-ақ, қазақ диаспорасының қалыптасуындағы Патшалық Ресей және Цинь империясының жүргізген саясаты мен әскери іс-қимылдарының салдарынан, қытай қазақтарының шетелдерге қоныс аударуы,

соның ішінде, Тибет асып, одан Үндістан, Пәкістанға жетуі, одан ары жергілікті жерлердің табиғи және климаттық ерекшелігіне байланысты тұрақты қоныстана алмай, 1953 жылы Түркияға қоныс аударуы айтылады. Түркия үкіметінің оларды орналастыруы да жазылады. Осы негізде шетелдегі қазақтардың әлемдік геосаяси және геоэкономикалық жүйедегі Қазақстанның шетелдермен арадағы ынтымақтастық байланыстардағы орны мен маңызына баға беріледі.

Британдық картограф әрі географ Эрнст Георг Равенштейн (*Ernst Georg Ravenstein. 1834-1913 жж.*) «Халықтың көші-қон» туралы зерттеулер жасап, көші-қон тұжырымдамасын жүйелегенге дейін әлемде қаншама халық, этнос өздерінің ата-мекенін тастап, босып кеткенін дөп басып айту қиынға соқты. Бірақ, көші-қон үдерісі жүйелі түрде зерттелгеннен соң да, тоқтап қалған жоқ. Жалғасын тауып, күрделеніп, ауқымы кеңейіп барады. Адам баласы дүниені танып, оны игерген сайын, білімі мен ғылыми-техникалық деңгейі өскен сайын, көші-қон үдерісі жаңа бағыт пен өзгеше түс алып дамып барады. Жалпы көші-қон үдерістерін: ішкі және сыртқы көші-қон үдерісі деп екіге бөлеміз. Қай түрдегі көші-қон болмасын, оның өзіндік себептері мен оған әсер етуші факторлары болады. Ол факторларды төмендегідей түрлерге жіктейміз:

- *Экономикалық; саяси; әлеуметтік; соғыстар; табиғи апаттар; тарихи; экологиялық; діни; этносаралық қақтығыс және басқалар.*

Халық көші-қонының себептерін зерттегенде, оған бір немесе бірнеше түрлі факторлардың әсер ететінін білеміз. Алайда, ең бастысы – өздеріне жайсыз (түрлі себеп, фактор) жерден жайлы жерге талпыныс немесе қанағаттанарлық өмір сүруге ұмтылыс болып табылады. Десе де, осы кезде ескеретін бір жайт: олар өмір сүріп отырған орта барлық азамат үшін тиімсіз болуы екіталай, керісінше, біреулер үшін жайлы мекен болуы мүмкін. Сондықтан, көп нәрсе адамның өзіне, мәдениетіне, саяси-діни көзқарасына, әлеуметтік-экономикалық жағдайына байланысты болады. Алайда, адам баласына ортақ қасірет әкелетін соғыс, табиғи апаттар мен экологиялық жайсыздықтар бұлардың ішіне кірмейді [1]. Халықтың көші-қонын зерттеуде ғылым саласында төмендегідей зерттеу әдістері қолданылған:

1- кесте. Көші-қонды зерттеудің ғылыми тәсілдері

Реті	Тәсілдер	Зерттеу бағыты
1	Демографиялық	<i>Көші-қонды демографиялық өсім, халықтық түрлі құрылымы, саны, елдің демографиялық қауіпсіздігі тұрғысынан қарастырады.</i>
2	Экономикалық	<i>Көші-қонды еңбек нарығы, еңбекке қабілетті адамдар тұрғысынан қарастырады.</i>
3	Құқықтық тәсіл	<i>Көші-қонды азаматтардың құқықтық мәртебесі мен мигранттардың әртүрлі категориялары бойынша және олардың заңнамалық актілерін әзірлеу, негізгі құқықтарын реттеу тұрғысынан қарастырады.</i>
4	Әлеуметтік	<i>Мигранттарды жаңа ортада бейімдеуге байланысты мәселелер бойынша және оларды арнайы әлеуметтік топ ретінде қарастырады.</i>

5	Тарихи тәсіл	<i>Көші-қонды тарихи-демографиялық фактор мен құбылыс ретінде зерттеу болып табылады.</i>
6	Психологиялық	<i>Көші-қонның субъектілері саналатын азаматтардың өзін-өзі тануы, түсінуі негізінде кездескен қиындықтарды заңды жолмен шешуге көмектесетін, мотивациялық сипатқа ие әлеуметтік тәсіл.</i>
7	Тарихи-биологиялық тәсіл	<i>Тарихи себептер мен жағдайлар астында, адамдарда болатын мақсатқа талпыну негізінде қалыптасатын көші-қон үдерістері.</i>

Белгілі бір халықтың көші-қон үдерісін зерттеп қарайтын болсақ, жоғарыда көрсетілген әдіс-тәсілдердің қай-қайсысының да алар маңызы бар. Әсіресе, тарих толқынында көп тербелген халықтар үшін және сондай. Ежелгі дәуір тарихынан бері зер салып бағамдасақ, Еуразия даласында халық көші-қоны бір сәтке толастамағаны анық. Батыс пен Шығыстың ортасында, ежелгі Жібек жолының бойында орналасқан халықтардың бір-бірімен араласуы, кірігуі, бірін-бірі жаулап алуы, толассыз соғыстар – осының бәрі де халықтардың көші-қонының үздіксіз болуына әсер еткен басты себептер болып табылады. Мемлекеттердің қалыптасып, дамуында көші-қон құбылыстарының әсері күшті болды. Ол тіпті жоқ мемлекетті бар етуде, керісінше бар елді тоздырып, оның орнына жаңа мемлекеттің пайда болуына дейін ықпал етті. Сондықтан, көші-қонның ұлттық қауіпсіздікке аса үлкен әсері барын Батыс елдері 1970 жылдардан бастап, назарға алып зерттей бастады. Оның себебі ретінде, Еуропада «Ашық есік» саясатының салдарынан, өзге аймақтардан келген заңды, заңсыз еңбек мигранттары, Еуропада жаңа бір әлеуметтік топтарды, яғни, диаспораларды қалыптастыра бастаған болатын. Бұл жағдай жергілікті адамадар мен келушілер арасындағы еңбек нарығына деген бәсекелестікті ұлғайтып жіберді. Қоғамда түрлі мәселелер, қылмыстар орын алды. Міне, осы кезде еуропалық елдер сыртқы көші-қонға қарата жаңаша көзқарас пен тәртіп-түзімнің керектігін ғылыми тұрғыда зерттей бастады. Содан бері, жалпы әлемдік деңгейде көші-қон тақырыбы қызықты әрі көкейкесті зерттеуге айналды.

Орталық Азиядағы көші-қон мәселелері де Кеңестік биліктің орнауымен жаңаша түске ие бола бастаған еді. Байырғы тұрғындардан өзге, жер аударылып келген босқындар Орталық Азияның елдеріне орныға бастады. Әсіресе, қазақ даласына қоныстандырылған келушілердің саны аса мол болды. Осыдан бастап, жүйелі түрде халық санағы жүріліп, қоныс аудару, көші-қон мәселелері тәртіпке келтірілді. Мәселен, Қазақстандағы халық санағын мысал етер болсақ, Патышалық Ресей тұсында жалпы санақ 1897 жылы 9 ақпанда бір-ақ рет өткен. Оның бағдарламасында: *жынысы, жасы, некелік жағдайы, атағы, туылған жері, тіркелген орны, тұрақты жері, дін ұстану еркіндігі, ана тілі, сауаттылығы, жұмысы, жеке кемшіліктері немесе жан ауруын көрсететін 14 сұрақ болған.* Ал, Кеңес үкіметі тұсындағы халық санағы алғаш рет 1920 жылғы 28 тамыз айында жүзеге асырылып, одан кейінгі кезеңдерде жүйелі түрде өткізіліп отырған. Сондықтан да, көші-қон мәселелері Кеңестік кезеңде барынша зерттеліп, жүйеге келтірілді деуге болады. Алайда, ол кездегі қатаң әміршіл-әкімшіл жүйенің болуы халықтың еркін көші-қонына мүмкіндік те бере қоймады. Осындай жағдайда, ол туралы терең әрі жан-жақтылы ашық ғылыми еңбектің де жазылуы қиын болды.

Орталық Азия халықтары, соның ішінде, қазақ халқының көші-қонын қарастырап болсақ, ең алдымен сыртқы көші-қон есімізге түседі. Себебі, түрлі тарихи-саяси жағдайда

туған ел мен жерден қоныс аударып кеткен қазақтардың саны аз болмады. Қазіргі таңда, оларды жалпылай «қазақ диаспоралары» деп атап жүрміз. Ал, осы диаспора сөзінің тілдік тұрғыдағы мағынасына мән берсек, ол грек тілінен енген сөз болып, «шашырау» – деген мән береді. Ал, оған ғылыми анықтама берсек, «диаспора» дегеніміз – өзге, жат күштердің көрсеткен қысымынан (күштеп көшіру, геноцид, экономикалық және әлеуметтік-саяси қысым) табиғат апаттары жағдайларда белгілі бір халықтың немесе этникалық қауымның біраз бөлігінің өзге елге еріксіз қоныс аударуы. Диаспораның қалыптасу және өзгеру тарихы мен динамикасын зерттейтін ғылым саласы – диаспорология деп аталады [2]. Диаспорологияда диаспоралардың қалыптасу түрлері төмендегідей көрсетілген:

- *Сырттан келген үстем күштердің қудалауынан өзге жұртқа қоныс аударудан пайда болған диаспоралар;*

- *Отарлауға төзбей, қарсылық көрсету арқылы шет елге ауып кетуден қалыптасқан диаспоралар;*

- *Діни және мәдени түсінік пен танымның түрлішелігінен өзімен рухани тамырлас елдерге көшуден туындаған диаспоралар;*

- *Елде орын алған тосын апаттар (табиғи және гуманитарлық) мен азаматтық соғыстардан жансауғалап шетел асудан өмірге келген диаспоралар;*

- *Еңбек мигранттары болып барып, қалып қоядан қалыптасқан диаспоралар;*

- *Кәсіби даму немесе білім алу мақсатында шетелде оқып, сонда қалған жастардан құралған диаспоралар және т.б.*

Аталған диаспораның түрлері ішінде қазақ диаспорасының қалыптасуындағы басты себеп бірнешеуі: туған жерінен қудалау; отарлау; азаматтық соғыс; гуманитарлық апаттар (аштық) т.б.. Себептің көп болуы – қиындықтың да көп түрлі болғанын аңғартады. Қазақтар бет-бетімен таратылып, бір ұлт, бір ел екенін ұмытатындай күйге жеткізілді. Әлемнің әр түкпірінде тарыдай шашыраған қазақ қазіргі таңда қазақ диаспорасын құрап отыр [3].

Диаспораның даму тарихын зерттеу және қазіргі кезеңдегі жағдайларын зерделеп, оларды өз мемлекетінің геосаяси мүддесі үшін пайдалануды көптеген елдер сыртқы саясатының маңызды бір саласы ретінде бағалап, әрі түрлі іс-шараларды жүзеге асырып отыр. Сондықтан, шетелдегі қазақ диаспораларын зерттеу, оларды отанға оралту және өзі тұрған елінде сақтап қалу, сондай-ақ, солар арқылы алыс-жақын елдермен арадағы геоэкономикалық және геосаяси мүдделерді ретке келтіру – Қазақстанның саяси және аумақтық тәуелсіздігін мәңгілік етудегі ең басты ұстаным болуы тиіс. Бұл қастерлі міндетті орындауға жергілікті халықпен бірге, алыс-жақын шетелдердегі қандастарымыздың атсалысуы – заман талабы. Еліміз шетел қазақтарының әлеуетінен пайдалану арқылы еліміздің тәуелсіздігін тұғырлы етудегі мүмкіндігі ұлғая түседі. Қазақстан – оларға, ал, олар – Қазақстанға керек [4].

Жалпы халықтық көші-қонды зерттеудің ғылыми тәсілдері алуан түрлі. Олар туралы еңбек жазған отандық және шетелдік ғалымдар да көптеп кездеседі. Соның ішінде, қазақтардың көші-қонына байланысты жазылған еңбектерді қарастыратын болсақ, басым көпшілігі қазақ диаспорасын зерттеу тұрғысында жазылған. Мысалы, Годфри Лайастың «Kazak Exodus» (қазақ тіліне «Аспан тау асқан үркін көш» деп аударылды) атты көлемді еңбегі қытай қазақтарының Тибет асып, Үндістанға жетіп, одан Түркияға келген көш тарихын баяндайтын, хронологиялық тұрғыдан ең алғашқы еңбек болып табылады. Автор бұл еңбегін 1954 жылы Түркиядағы сол көштің тірі куәгерлерімен сұхбаттасып, естіп-білуінің нәтижесінде жазып, 1956 жылы Лондонда жарыққа шығарған. Осы еңбектің негізінде, швед ғалымдары Линда Бенсон мен Ингвар Сванбергтің «Түркиядағы қазақ босқындары» мен «Қытай қазақтары» мақалалары «Қазақ диаспорасы. Этникалық өмір сүру мәселелері» деген атпен 1997 жылы жарық көрді. Моңғолиядағы қазақ ғалымдары

Ислам Қабышұлының «Моңғолиядағы қазақтардың тарихы», Бикұмар Кәмашұлының «Моңғолиядағы қазақтардың салт-дәстүрлері», Зардыхан Қиянатұлының «Моңғолиядағы қазақтар», Америка ғалымы Марта Бриль Олкоттың «Қазақтар» еңбектері және тағы басқа монографиялар жарық көрді. Осы еңбектерде байырғы халық ішіне «сіңісіп», оның этникалық кеңістігінде ұзақ уақыт ғұмыр кешіп жатқан қазақтар өздерінің ұлттық қасиетін тамаша сақтағандығы туралы айтылады. Мысалы, Ингвар Сванберг: «Үлкен түркі ұлтының ішінде басқа түркі тектес халықтармен салыстырғанда, қазақтар ассимиляцияға көп ұшырамаған диаспора. Мұндай этникалық және тілдік ортада өмір сүретін қазақ диаспорасының қазақтығын, ұлттық тұтастығын сақтауы – барлық 40-тан астам мемлекетте тұратын қазақ диаспорасына тән жалпы құбылыс» – деген баға берген [5].

Жалпы қазақ халқының көші-қонын қазақ диаспорасының пайда болуымен қатар қойып, зерттеудің өзіндік маңызы да бар. Себебі, Еуразияның кең-байтақ даласында жасаған байырғы ұлт өкілдері өз елі, өз жерінде ғасырлар бойы емін-еркін, бейбіт түрде ғұмыр кешіп келді. Олардың өз арасында айтарлықтай үлкен қырғын соғыстар болмады. Тек, сырттан келген отарлаушылармен болған сан ғасырлық соғыстар қазақтарды барынша біріктіре түсті. “Ер жігіттің үш жұрты бар” – деп санайтын қазақ азаматтары қай жұртқа жау келсе сол жұрты үшін жан пида етті. Оның үстіне, рулық қоғамдық жүйе салтында өмір сүрген халық үшін таптық та, партиялық та алауыздық болмады. Ауылдың байы немесе дәулетті адамдарына еңбек етіп жүргендер шын мәнінде өзінің бауырлары мен аталас, рулас туыстары болатын. Олар байдың дәулетін басқарып, бір жағынан еңбегін ете жүріп, оны өздері де пайдаланып отырды. Рулар мен тайпалар арасындағы қақтығыстар билердің, аузы дуалы ақсақалдардың араласуымен дер кезінде шешімін тауып отыратын. Кісі өлген жағдайда құнын төлеп беретін. Осылайша, жесірін жылатпай, жетімін қаңғыртпай, біртұтастығын сақтай білді. Сондықтан, қазақ көші-қоны, негізінен, өз аймағының ауқымынан асып кетпеген болатын. Тек империялардың әскери-саяси іс-қимылдары етек алған зұлмат жылдары ғана шекара асып, босқын болып кетуге мәжбүрлі болды.

Осы жанкешті тарихқа аз-кем аялдар болсақ, қазақ халқының басынан өткен ауыр күндер XVII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығы дәуірінде ерекше айқын көрініс тапты [6]. Осы бір жан алысып, жан беріскен күндердің салдарынан, қазақ диаспорасы қалыптаса бастады деуге болады. Алайда, қазақтардың үдере көшіп, шекара асып кеткені ең алғаш XIII ғасырда пайда болды деген көзқарас та бар. Оған Қарқаралы өлкесіндегі «Найман қашқан», «Еңірекей» деген жер аттары мысал болады дейді зерттеушілер [7]. Қазақ диаспорасының қалыптасу себебі, уақыты мен географиялық кеңістігі тұрғысынан алып қарасақ, Қытайдағы қазақтардың ауа көшуінің алатын орны айрықша. Қытай қазақтары – қазақтың көптеген ру-тайпаларынан құралған. Қазақ диаспорасы қашан, қалай пайда болды деген сұрауға Қытайдағы қазақтар және олардың алыс-жақын шетелдерге қоныс аудару тарихынан жауап іздеуге болады. Мысалы, Хасен Оралтайдың «Түрік қазақтары» атты 1976 жылы Стамбулда жарық көрген түрік тіліндегі еңбегі, Хыдырбек Ғаритулланың «Алтайдағы қанды күндер» атты 1977 жылы Стамбулда жарық көрген кітабы, Халифа Алтайдың «Ата жұрттан Анадолияға дейін» атты 1981 жылы жарық көрген еңбегі, американдық профессор Линда Бенсонның 1990 жылы жарық көрген «Іле көтерілісі» монографиясы қазақ диаспораларының пайда болуын зерттеудегі құнды еңбектер болып табылады [8].

Жоғарыдағы зерттеулерді талдай келе, қазақ халқының көші-қоны немесе босқындары мен диаспоралары туралы неліктен шетелдік ғалымдар жазады? Қазақстанда неліктен зерттеу жұмысы қолға алынбады? – деген сұрақ туындайды. Бұның басты себебі – Кеңестер Одағының және оның зардабы өткен «ұлтсыздану» саясатының салдары еді. *Социалистік идеологияны қару ретінде қолданған КСРО, көші-қон қозғалыстарын*

ғылыми зерттеудің жеке нысаны ретінде емес, коммунизм құру үшін табиғи қозғалыс ретінде қарастырып, көші-қон процестерін зерттеу үдерісін кейінге шегіндірді [9].

Жалпы даму тұрғысынан қарастырар болсақ, қазақ халқының көші-қон тарихын төрт кезеңге бөлуге болады. Алғашқы кезең – қазақ халқының қалыптасып, дамуы тарихындағы ұзаққа созылған кезең. Бірақ, бұл кезеңде халық санағы ғылыми түрде жүрілмесе де, түтін басы, әскерилерінің саны секілді маңызды көрсеткіштер есептелінген. Екінші кезең – Ресей империясының құрамына қараған XVIII-ғасырдан 1917 жылға дейінгі кезең уақыты. Үшінші кезең – Кеңестер одағы тұсы болса, соңғы кезеңі – 1991 жылдан бастап бүгінге дейінгі тәуелсіздік дәуірі. Міне, осы соңғы кезеңде халықтар көші-қоны ғылыми тұрғыда және үкіметтік бақылау мен талдау тұрғысынан қарастырыла бастады. Біз сонда барып, қазақ диаспорасы немесе ирреденті болмасын, жалпы алғанда, қазіргі таңда 4,5 миллионнан 5 миллионға дейінгі қазақтың шетелде, нақты айтқанда, 45 елде өмір сүріп жатқанын, соның ішінде, қазақтар тығыз мекендеген елдер – Қытай, Өзбекстан, Ресей, Түркия, Моңғолия елдері екенін білдік.

Батыс елдерінде диаспора туралы зерттеулер ерте басталғанымен, нағыз ғылыми салада құлашын кең жайып дамыған кезеңі – 1990 жылдардан кейін басталды. Әлемде осы кезеңде саяси, экономикалық және ғылым, техника және қоғамдық қатынастар жағдайында аса ауқымды, дәуір бөлгіш өзгерістер басталған болатын. Бұл жөнінде Райнер Баубек пен Томас Файсттың бірлескен авторлығындағы: **«Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods»** (Диаспора және трансұлтшылдық: концепциялар, теориялар мен зерттеу әдістері) атты еңбегінде былай делінген: «Отарлық кезеңнен бері халықтың ауқымды халықаралық қозғалысы адамзат тарихындағы маңызды тарихи құбылыстардың бірі болды. Бұл бүкіл әлемнің әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық көріністерінің өзгерісіне әкелді. Алайда, ғылыми ізденістер ерте басталғанына қарамастан, бұл құбылысқа әлемнің нақты назары 1990 жылдардан кейін аударыла басталды. Себебі, бұған БҰҰ сияқты ірі халықаралық ұйымдар сол кезде мән берді. Нәтижесінде әртүрлі белсенді әрекеттерді өмірге келді. Қызығушылық та арта түсті. Көптеген елдер мен зерттеу институттары диаспора – халықаралық көші-қон – босқындар – трансұлтшылдық тақырыптарында белсенді зерттеулер жүргізді [10].

Қазіргі кезде әлемдік деңгейде мемлекеттік билік күннен-күнге халық санының өсіп-өнуіне, көші-қонына және соған қатысты өрбитін мәселелерге баса назар аударуда. Демографиялық үрдістерді жүйелі және жан-жақты талдау үшін мемлекеттік билік қажет. Елдің демографиялық дағдарыстан шығуы үшін көші-қон үрдістерін реттеу қажет. Қазіргі кезде мемлекеттің әлеуметтік және экономикалық дамуы мен ұлттық қауіпсіздік мүдделері көші-қонды реттеуде жаңа жолдарды талап етіп отыр. Сондықтан, әлем елдері ішкі және сыртқы көші-қонға байланысты саясатын үздіксіз жетілдіріп келеді. Оған тоқтаусыз қақтығыстар, азаматтық соғыстар мен басқа да саяси-әлеуметтік кикілжіңдер негіз болуда. Мемлекеттің саяси тұрақтылығы мен тәуелсіздігі – ішкі және сыртқы көші-қонды ғылыми тұрғыда, мемлекеттік мүддеге негіздеп жасағанда ғана табысты болары анық. Тіпті, көрші елдермен арадағы байланысты сол елде тұратын диаспора өкілдерін “алтын арқау” ету арқылы жақсартуға болады. Бұл тұрғыдан, шетелде тұратын диаспора өкілдері екі мемлекет үшін интеграциялық қарым-қатынастар мен геосаяси мүдделерді бір арнаға тоғыстырудағы “дәнекер” болып табылады.

Осы орайда, геосаясатқа анықтама бере кетейік. Геосаясат дегеніміз – мемлекеттің сыртқы қарым-қатынастағы стратегиялық әлеуетіне әсер ететін табиғи-географиялық, тарихи-әлеуметтік, саяси-мәдени факторларының кеңістіктегі тұтастығын бірлікте зерттейтін және талдау жасау арқылы жоспар мен ұсыныс, және қорытынды шығаратын саяси ғылымдардың бір саласы. Оның ғылыми нысаны – аймақтық кеңістік және сол кеңістік аясындағы ресурстар мен шарт-жағдайлар, қоғамдық жүйедегі геосаяси үдерістер

мен құбылыстар болып табылады. Сондықтан, халықтың көші-қоны белгілі географиялық кеңістік (бұл кеңістік аясында бір немесе бірнеше мемлекет сыйып кетуі мүмкін - Қ.С.) ішіндегі тарихи-әлеуметтік және саяси-мәдени құбылыстың бірі және бірегейі болғандықтан, ол мемлекет пен аймақтың геосаяси жағдайына аса үлкен ықпал етері анық. Мысалы, қазақ диаспорасы – қазақ ұлтының құрамдас бөлігі болғандықтан, Қазақстан Республикасы өзінің мемлекеттік ұлттық саясатындағы басты саяси-идеологиялық бағытының бірі – шет елдердегі қазақ диаспорасының тағдыры. Бұл бағытта мемлекет тарапынан бірқатар маңызды құжаттар жасалды. Қазірге келгенде, қазақ диаспорасы туралы Мемлекеттік бағдарлама белгілі бір деңгейде іске асуда. Шетелдегі қазақ диаспоралары Қазақстан үкіметінің сол елдермен мәдени-гуманитарлық байланысын орнатудағы және дамытудағы басты алғышартының бірі болып келеді. Мәдени, білім мен ғылым байланыстарынан соң, экономикалық және саяси бағыттағы қатынастардың орнауы табиғи үдеріс саналады. Бұл тұрғыда біз әлемдегі қазақтар қоныстанған кез-келген мемлекетті мысал ретінде атауымызға болады. Қазақстан сол елдерде қоныстанған этникалық қазақтар арқылы сол елдің үкіметімен түрлі салада, әртүрлі деңгейде қарым-қатынас орната алады. Бұл қарым-қатынастар Қазақстанның әлемдік аренада сыртқы қарым-қатынасты дамытуда, инвестиция тартуда және ғылым мен білім саласында, іскерлік бағытта байланыстар жасауына мүмкіндік береді. Ал, жергілікті этникалық қазақтар үшін, өздерінің қоғамдық орнын тіктеуде, атамекенімен байланыс орнатып, көшіп келуіне немесе екі ел арасындағы қатынаста дәнекер болуына жағдай жасайды. Біз сөзімізге дәлел болу үшін, Қазақстанмен іргелес отырған елдермен геосаяси байланыстарымызға белгілі дәрежеде арқау болып отырған этникалық қазақтарды емес, алыс шетелдік ел ретінде, бірақ, қазақ санының көптігі тұрғысынан, өзге елдерге қарағанда, басымшылыққа ие Түркия қазақтарын мысал ретінде айтар болсақ, қазіргі Қазақстан-Түркия қарым-қатынасында осы қазақтардың дәнекерлік рөлін баса айтуға болады. Енді осы қазақтардың Түркиядағы қазақ диаспорасы ретінде қалыптасуына аз-кем тоқтала кетейік.

Бізге белгілі болғандай, Патшалық Ресей мен Цинь империясының шекараны межелеуге байланысты 1864 және 1881 жылдардағы «Шәуешек» және «Петербор» келісімдерінен кейін, Шынжаң Қытай қарауында қалып қойды. Орыс-қытай келісімі қазақтардың ертеден келе жатқан көші-қон бағытының бұзылуына әкеледі. Екі мемлекеттің қыспағынан қазақтар босқын болып, әр тарапқа қарай көш жолын сала бастады. Сол босқын болған қазақтардың бір тобы – қазіргі Түркиядағы қазақ бауырларымыз, Керей, Найман, азырақ ұлы және кіші жүз рулары өкілдерінен тұрады. Алтай, Тарбағатай, Іле аумағында өмір сүрген орта жүз өкілдері жоңғар шапқыншылығы кезеңінде қоныс аударса, ұлы және кіші жүз өкілдері 1916 жылы ұлт-азаттық көтеріліс пен кеңес дәуіріндегі ұжымдастыру, ашаршылық, т.с.с. солақай саясаттың зардабынан ығысқандар [11].

Тарихи оқиғалардың қыспағынан Қытайдан, Тибетке, одан Үндістанға, ақырында, Пәкістанға қоныс тепкен қазақтар босқын ретінде өмір сүргендігі белгілі. Жалпы, Қытай қазақтарының бостандыққа ұмтылып, атамекенін тастап үдере көшуі екі кезеңге бөлінеді. Бірінші көш – Елісхан және Зайып батырлардың жетекшілігінде 1938 жылы басталды. Арттарынан үдере қуған қытай әскерлерімен шайқасып, Тибет, Гималайды асып, 1941 жылы Үндістанға жеткен. Екінші көш – бұдан он жылдан соң Мау Зыдұнның төңкерісінен кейін қозғалған. Бұл көшке Қалибек әкім, Сұлтан Шәріп Зуқа батыр ұлы, Құсайын Тәйжі, Дәлелхан Жаналтай сынды төрт адам басшылық жасаған. Бұл топтағы босқындар 1951 жылы Кәшмір қаласына келіп орналасқан. Бұл тұста Үндістан екіге бөлініп, мұсылмандардан Пәкістан Республикасы құрылып жатқан. Мұсылман болғандығы үшін қазақтар Пәкістан тарапында болды. Жаңа құрылған Пәкістан мемлекетінде қазақтардың

да мәлім дәрежеде орны болды [12]. Алайда, тарихи Отанынан жырақта климаты, табиғаты бөлек, мәдениеті бөтен елде тұру да оларға оңай болмады. Өлім көп болғанымен, өсім аз болып, нәтижесінде 1938-1950 жж. аралығындағы 12 жыл ішінде, 1000 қазақ 1400-ге зорға жеткен. Қазақтар ұрпақ қамын, құрып кетпеу жағын ойлап, Түркияны бетке алған. Сол 1400 қазақ – бүгіндері 25 мыңға жетеді [13].

Сол тұста қазақтардың алдында 5 түрлі таңдау тұрған. Бірінші – мұсылман елі Сауд Арабиясына көшу, екінші – Тайваньға көшу. Үшінші – АҚШ-қа кету, төртінші – Үндістан мен Пәкістанда қалу болса, бесіншісі – Түркияға қоныс аудару. Ақсақалдар ақылдаса келе, Түркия елін таңдаған [14]. Егер, осы босқын қазақтар сол кезде Түркия емес, өзге 4 елді таңдап, сонда қалып қойса, қалай болар еді? – деген заңды сұрақ туады. Ингвар Сванберг айтқандай, ассимиляцияға оңай түсе қоймайтын қазақтар әлі де өзінің ұлттық “менін” жоғалта қоймауы мүмкін де еді. Керісінше, осы елдермен Қазақстанның қарым-қатынасының дамуына жағымды әсер ететін еді. Бірақ, түркі елінде қалуы олардың өміріне жеңілдіктер әкелгені анық.

1- сурет. Еуразия даласындағы қазақ босқындарының тұтас жол картасы (автордың құрастыруымен) [15]

Түркияға көшу оңай болмаған. Мысалы, 1952 жылғы 24 қыркүйекте ресми қоныс аударушы ретінде Түркияға тұрақты орнығу үшін, Түрік үкіметінің шақыруымен, 102 қазақ босқыныны Стамбул қаласына барып, сегіз ай түрік мәдениеті мен түрік тілі курсынан өткен соң, Қайсар облысы, Деуелі, Яхиялы, Ильясты аудандарынан үй, жер бөлініп, сонда орналастырылған. Ал, артта қалған көш 1952-1954 жылдар арасында бөлініп-бөлініп Түркияға жеткен. Олар 1850 жан, 675 отбасы еді. 1953 жылы Түркия үкіметінің Бірлескен Ұлттар Ұйымының атынан Үндістан, Пәкістан, Ауғанстан қатарлы елдерде босқын болып өткен үш мыңнан артық қазақ Түркияға көшіп барып, негізінен Стамбул, Измир, Анкара, Бурса, Ескишемір, Қайсар секілді қалалар мен ауылдарға қоныстанады. Толық емес деректерге негізделгенде, ауған елдің алғашқы көшіндегі адам саны 20 мыңдай болғаны айтылады. Демек, жол бойында он жеті мыңнан артық адам әртүрлі қырғынға ұшыраған [16]. Қазіргі кезеңде, Түркияда тұратын қазақтардың саны 30,000 адам. Қазақ санының көптігі бойынша әлемдегі 7- ірі ел [17].

Қорыта келгенде, тар жол, тайғақ кешкен қазақтар әлемнің түкпір- түкпірінде өмір сүріп жатыр. Олар Қазақстанның шет елдермен қарым-қатынастарын дамытудағы және реттеудегі алтын көпір тәрізді рөл атқаруда. Қазір, шет елдерде 250 қазақ мәдени орталығы жұмыс істейді. «Отандастар» қоры оның 71-імен меморандум бекіткен. Басты

жұмыстары: Шетел қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтау мақсатында мәдени-гуманитарлық жобалар ұйымдастыру; Елімізге көшіп келген қандастарымыздың қоғамға бейімделуіне жәрдем жасау; Шетелдегі қазақтардың әлеуметтік ахуалы мен отандастарымызбен жұмыс жасаудың халықаралық озық тәжірибесін зерттеу; Шетелдегі қазақ жастарымен байланыс орнату, оларды Қазақстанға тарту [18]. Осы 250 орталықтың біразы Еуропа елдерінде. Еуропаның әр мемлекетінде бір-бірден орталық бар деп айтуға болады. Ал, Еуропа қазақтары 1960 жылы Германия мен Түркия үкіметі арасындағы жұмысшыларды Германияға жұмысқа жіберу жөнінде жасалған келісімге сәйкес, 1963 жылы түрік жұмысшыларымен бірге Батыс Еуропаға табан тіреген Түркия қазақтарынан бастау алады. Осы кезден бастап, Батыс Еуропа елдерінде қазақ диаспоралары қалыптасты. Осылайша, олар Қазақстан мен Батыс дүниесін жақындататын алтын көпір рөлін атқарып келеді. Қазір олардан сырт өзге елдермен Қазақстаннан келген қазақтар да Еуропада күн санап көбейіп келеді. Кәсіпкерлікпен, білім алу үшін және өзге себептермен келгендер де бар. Мюнхен қаласындағы Еуропа Қазақтары қауымдастығының федерациясы (ФЕКА), әрбір қалалардағы қазақтар қауымдастығының басын қосып, түрлі іс-шараларды атқарып келеді. Сондықтан, Еуропа қазақтарымен байланысты нығайтудың өзі еліміздің Батыс қоғамымен іскерлік, мәдени және білім салалары бойынша қатынасты дамытуымызға серпін береді. Жалпы, еліміз үкіметі қазақ диаспорасы туралы арнаулы заң қабылдап, олармен арадағы байланысты нығайтып, шетелдегі қазақтар мен қазақ диаспораларының әртүрлі саладағы әлеуетін пайдалана білуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Bodvarsson, O.V.; Van den Berg, H. The Economics of Immigration: Theory and Policy – Springer-Verlag: Heidelberg, Germany, 2009.
2. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік (2006): Әлеуметтану және саясаттану бойынша. Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. – 569 б.
3. Саркытқан Қ., Барманкүл М.К. (2015) Қазақ диаспорологиясының мәселелері // География және табиғат. – № 3(45). – 12-17 б.
4. Жолдасбаев С.Ж. Қазақ диаспорасы. Орталық Азияның қазақ диаспорасы: тарих – мәдениет-ескерткіштер // Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы: Елтаным баспасы, 2014. – 428 б.
5. Жақып К.Х. Қазақ диаспорасы // Ғылыми хабаршысы (А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті). – №1-1. –2000. – 14-15 б.
6. Тоғжанов Е.Л., Кан Г.В., Калашникова Н.П. Қазақстан халқы ассамблеясы: жиырма жылдық тарих. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2015. – 342 б.
7. Қозғамбаева Г.Б. Қазақ диаспорасының өзекті мәселелері. – Астана, 2010. – 216 б.
8. Қалшабаева Б.К., Бейсеғұлова А.Қ. Түркия қазақтары (этникалық тарихы, этнографиялық ерекшеліктері). – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 184 б.
9. А.Дәлелхан, Д.Мәжиденова. Қазақстан-Қытай қатынастарындағы миграция мәселелері: Қытайдағы қазақ диаспорасы көшінің ырықты-ырықсыз ықпалдастық факторлары // «Орсион» қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар журналы. – Зулия университеті, Маракайбо-Венесуэла. – № 85. – 2018. – 582-604 б.
10. Р.Баубек, Т.Файст. Диаспора және транснационализм: тұжырымдамалар мен теориялар және әдістер. – Амстердам университетінің баспасы, 2010. – 352 б.
11. Саркытқан Қ. Түркиядағы қазақ диаспоралары қалыптасуының тарихи-географиялық аспектілері // Қозыбаев оқулары. – 2020. – 163 б.

12. Абдулвақап Қара. Түркия қазақтарының еркіндік жолындағы ұлы көші. – 2013. – http://qazaq-alemi.kz/more?page_id=37&id=357
13. М.Т. Хұсайынұлы. Түркиядағы қазақтар // Дүниежүзі қазақтар қауымдастығына 15 жыл. – Алматы, 2007. – 300 б.
14. Тасболатова К. Түркия қазақтары: қазақтығын сақтап қала ма? // Түркістан газеті. – №9 (919). – 2012.
15. Халифа Алтай. Алтайдан ауған ел. – Алматы: Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы, 2000. – 272 б.
16. Қалшабаева Б.К. (2011) Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ университеті. – 406 бет.
17. Мұхамбеткәрім Қожырбай, Қазақстаннан тыс жерде 6,321,564 қазақ бар. Абай.кз, 23 қаңтар 2018
18. Шетелдегі қазақтардың 71 орталығымен меморандум жасалды. <https://forbes.kz/news/2021/07/12/newsid>

В статье рассматриваются причины, следствия, виды миграции, а также, история и методы ее изучения во взаимосвязи с историческими процессами формирования диаспор. Рассмотрены различные исторические, социальные, политические и экономические причины становления казахской диаспоры и ее формирования. Из-за политики и военных действий царской России и Цинской империи, были рассмотрены исторические причины, по которым китайские казахи были на грани уничтожения и через Тибет переселились в Индию и Пакистан. В связи с природными и климатическими особенностями этих мест, они не могли быть заселены постоянно, и выбор пал на Турцию. На этой исторической основе, дана историко-географическая оценка важности сотрудничества казахов за рубежом в становлении и развитии независимого Казахстана в современной мировой геополитической и геоэкономической системе.

The article examines the causes, consequences, types of migration and the history and methods of its study in conjunction with the historical processes of formation of diasporas. Various historical, social, political and economic reasons of the Kazakh diaspora and its formation are considered. In particular, the migration of Chinese Kazakhs abroad as a result of the policies and military actions of the Tsarist Russia and the Qin Empire, including over Tibet and then to India and Pakistan, further examines the history of migration to Turkey due to natural and climatic conditions. On this historical basis, the historical and geographical assessment of the importance of cooperation of Kazakhs abroad in the formation and development of independent Kazakhstan in the modern world geopolitical and geoeconomic system.

Қастер Сарқытқан
Алиасқаров Думан Тоқтарұлы
Мұздыбаева Қарлығаш Қаманаевна

ТАРИХИ КАРТАЛАРДЫҢ ӘЛЕМДІК ГЕОСАЯСАТТАҒЫ МАҢЫЗЫ. ЕЖЕЛГІ ДӘУІР КАРТАЛАРЫНА ШОЛУ (1-БӨЛІМ)

Түйіндеме. Мақалада географиялық карталардың ғылыми анықтамасы, қызметі және пайда болу тарихы мен адамзаттың даму тарихындағы маңызы қарастырылған. Сондай-ақ жер бетіндегі ең көне карталар мен олардың пайда болған қалалары мен мемлекеттері туралы мәліметтер берілген. Ежелгі Мысыр, Месопотамиядағы Чаталхойук картасы және ол туралы соңғы ғылыми ізденістер мен Вавилондық әлем картасы сондай-ақ оның нысандарының мән-мағынасына сипаттама берілген. Сол арқылы ежелгі Таяу Шығыс тарихына шолу жасалған. Ежелгі Грек философтарының картография тарихындағы еңбектеріне шолу жасалып, Анаксимандр, Эратосфен, Страбонның және Птолемей және Ескі Рим карталарына салыстырмалы түрде талдау жасалынған. Мақала ежелгі дәуір карталары арқылы әлемдік геосаясаттың өзгермелі сипаты мен даму тарихына көзжіберген.

Карта сөзінің сөздік төркінін қарастырғанымызда, оның немістің “karte” - түп-нұсқа сөзі мен гректің “chartes” - жазуға пайдаланылатын папирус парағы деген сөздерінен шыққанын білеміз. Ал ғылыми анықтамасы - жер бетінің, жұлдызды аспанның немесе оның бөліктерінің картографиялық проекцияларды пайдалана отырып, шартты белгілер арқылы жасаған, кішірейтілген бейнесі немесе үлгісі [1]. Картаның ғылыми анықтамасынан-ақ оның адамзаттың даму тарихы мен өндірісіндегі, тұрмысындағы аса жоғары маңызын білуге болады.

Картаның басты қызметі - кез-келген табиғи және адамзат тарапынан жасалған нысанның географиялық орнын (координатын) және сол орындағы табиғат жағдайлары мен құбылыстар және басқа да көрнекілер туралы түрлі шартты белгілер мен масштабты қолдану арқылы ақпарат беру. Жалпы карталарға қатысты қажеттіліктерді дайындау, жасау, тиісті өзгерістерді енгізу, керек болса қайталау немесе жаңартуға қатысты географиялық-техникалық ғылым саласы картография деп аталады.

Картаның пайда болуы тарихы ерте замандарда географиямен тығыз байланысты болғандықтан, адамдар картаграфияны география ғылымының маңызды бір саласы ретінде таныды және солай деп қабылдап кетті. Картаграфия өте көне ғылым саласы. Себебі карта жазудан да бұрын пайда болған. Осыны ескергенде, ол адам баласының ең алғашқы қарым-қатынас құралы және қоршаған ортаны танудағы алғашқы қадамы деп атауға да болады. Өйткені, карталардың алғашқы нұсқалары қарапайым, түсінікті әрі визуалды формада болған. Жер бедерін бейнелеуде қолданылатын белгілер мен макеттер өте қарапайым әрі ұғынықты белгілермен жасалды. Сондықтан да картаны қолдану хат тануды немесе жаза білуді қажет етпеді де. Бұл “қарапайымдылық” сауатсыз адамдардың өздерінің де өмір сүріп отырған ортасын бейнелейтін карта жасап шығуына мүмкіндік берді. Алайда, ескі дәуірлердегі қарапайым бейнелеулерді бүгінгі таңдағы “картаға” берілген анықтамамен салыстыруға мүлде келмейтінін ескергеніміз жөн.

Картаның даму тарихында оны тек, географтар ғана пайдаланды, басқа адамдар қолданбады деуге болмайды. Өйткені, заманның талабына сай, картаны кез-келген адам керегіне жарай пайдаланып келді. Бұл жағдай картаны кімде-кім білсе, пайдаланса артықтық етпейтін білім екенін көрсетіп берді[2].

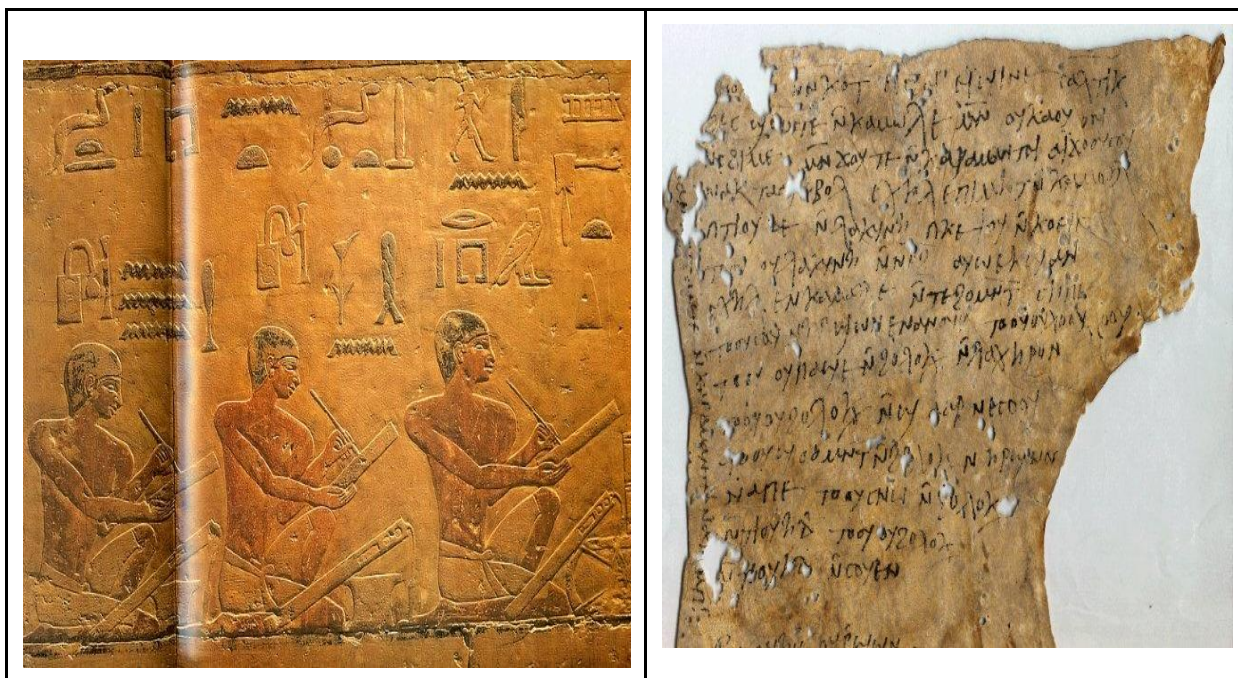
Карталар мен картографияның тарихы біз жоғарыда айтып өткеніміздей есте жоқ еске замандардан бастау алады. Бірақ нақты қай кезде басталғанын дәп басып айту өте қиын. Алайда, оның астрономия, география, математика қатарлы ғылымдардың біртіндеп қалыптасып дамуымен тікелей байланысты кемелденіп отырғаны анық. Оның үстіне, жазу ілімінің пайда болғанға дейінгі кезеңдерде карта өнерінің пайда болуы, оның тарихының тым тереңде жатқанын көрсетеді. Қазіргі уақытта ғылымда ең көне карта ретінде танылған карта б.з.д. 6200 жылға жатқызылады. Алайда картографияның теориялық негіздері Ежелгі Грекияда б.з.д. 6-1 ғасырларда жасалғанын көпшілік ғылыми орта бір ауыздан мойындап отыр. Біз оған сол дәуірде батыс философия тарихындағы "тұңғыш ғалым-философ" атанған Милеттік Фалестің (624-546 жж.) гномондық проекциясын дәлел етуімізге болады. Осы проекциядан кейін түрлі деңгейдегі, әртүрлі өлшемдегі проекциялар жасалып, картография ғылымының дамуына үлкен үлестерін қосты.

Уақыттың тоқтаусыз алға жылжуы әлемді және адамзат қоғамын үздіксіз өзгертті және өзгерту үстінде. Қоршаған ортаны зерттеп-білудің жаңа құралдары мен әдістері тоқтаусыз жаңғырып, жаңалануда. Ғалымдар осы жаңғырулардың ішінде ең тұрақты түрде дамып отырғаны - карталар болды деп айтуда [3]. Карталардың барған сайын сапалы жасалуы әлемдік кеңістікті танып білуде адамзатқа зор мүмкіндіктер алып келді. Сондықтан да, картаның маңыздылығын білген адамдар оны адамзат жасаған үш ұлы байланыс құралының бірі әрі ең көнесі деп атады (*тіл, музыка және карта - Қ.С.*). Бұл карта барлығын өз сөздерімен білдіреді - деген тұжырымды дәлелдей түседі [4].

Ежелгі уақытта адамдар өздерінің аң аулайтын және қоректенетін жерлерін білуі үшін қарапайым үлгілерді пайдаланған. Себебі, олар өздерінің қоршаған ортасын жақсы білуі керек еді. Бұл адамдардың азықтану, сыртқы қауіптерден қорғану, паналау секілді табиғи қажеттіліктері негізінде пайда болған болатын. Ол кезде жазу-сызу болмағандықтан, олар ең қарапайым әрі ұғынықты тілді - жерді (топырақты) сызу және кейбір жерлерге ұсақ тастарды жинау арқылы қарапайым картаны, нақты айтақанда, жер нобайын жасай алды. Нәтижеде адамдар кез келген мекенді осы қарапайым карталары арқылы таба білді. Адамдардың тайпалық одақтарға бөлінуі олардың тек жаратылыстық күштермен немесе жыртқыштармен күресу тарихын өзгертіп жаңа қарсыластарды - өзге тайпалармен арадағы соғыстарды пайда қылды. Міне, осы соғыстардың өрши түсуі, енді жыртқыштармен күресуден де артық ой мен күш жұмсауды талап етті. Нәтижесінде арақашықтық, бағыт пен бағдар ұғымдары және оларды карта бетінде қолданудың жаңаша үлгілері қалыптасты. Адамдар карталарын енді жер бетіне, топыраққа сызудан өзгертіп, папирус пен терракотада (қыш) салуға көшті. Бұның өзі адамзат ақыл-ойының біртіндеп қарапайым болса да, дами бастауының белгісі еді [5].

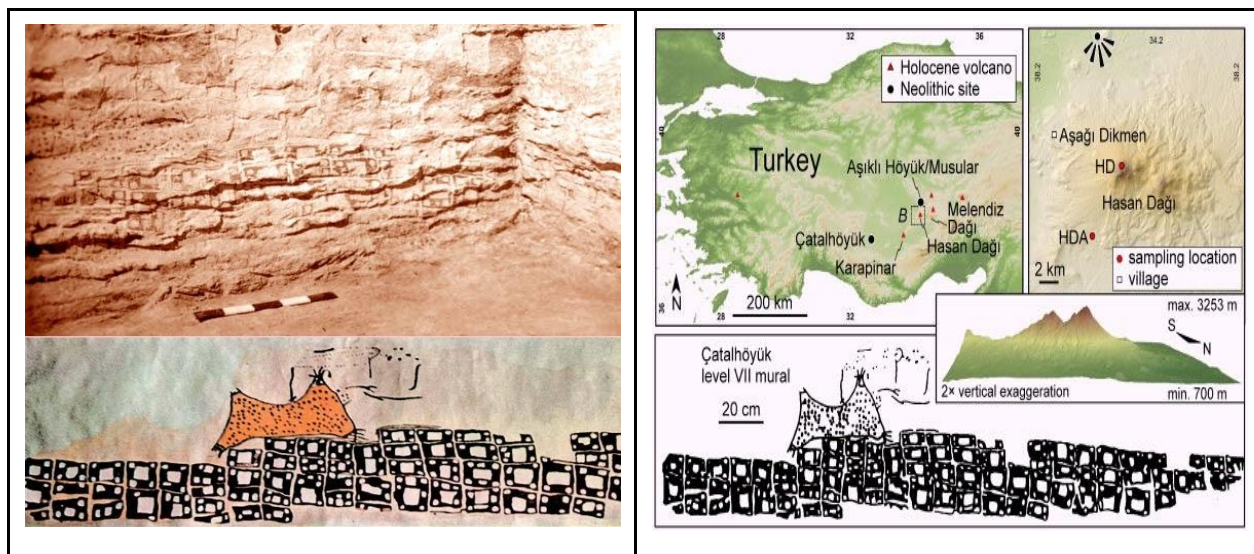
Осы орайда папирус туралы қызықты мәліметпен бөлісе кетейік. (*Папирус дегеніміз - батпақты жерде өсетін қамыс тәрізді өсімдік - Қ.С.*). Ертеде географтар, жылнамашылар оның сабағын жіңішке леп ұзынынан тіліп, суға жібітіп, қайта кептірген. Сонан соң, оларды бір-біріне жалғап, желімдеп, жалпақ таспа орама жасаған. Таспа бетіне өздерінде бар сол кездің түрлі-түсті, әсіресе, қызыл және қара «сияларымен» өрнек (карта) немесе кейінгі кезде жазу жазған. Жазу-сызуға арналған осынау сарғыш ораманы да «папирус» деп атай берген. Папирустар Қытайда қағаз өмірге келгенге дейін пайдаланылып келді.

Сурет-1. Археологтар қазба жұмыстары кезінде тапқан ертедегі египеттік жылнамашы шәкірттер мен олардың жазған папирустары

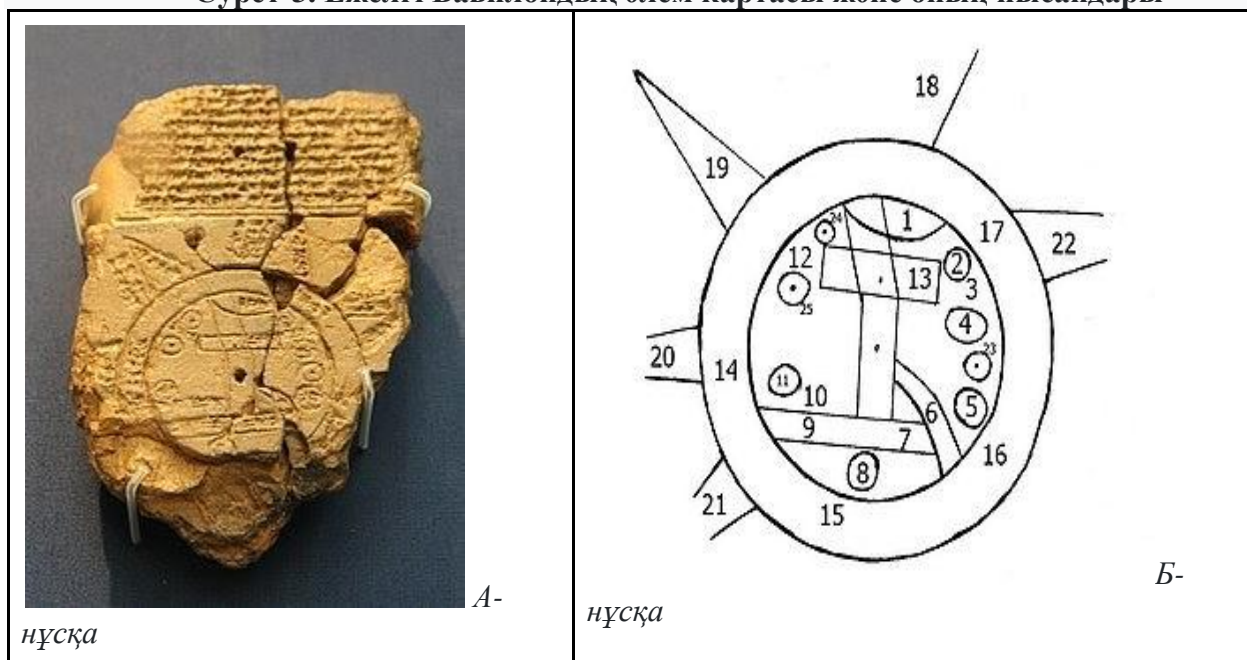
Адамзат мәдениетінің өркениетке қадам тастауымен бірге өзге ғылым салалары секілді картография да дамып отырды. Бірақ әр кезеңде даму деңгейі де түрліше болды. Оны Месопотамиядан Египетке дейін, Ежелгі грекиядан Араб түбегіне дейінгі барлық мәдениеттерде картаның даму кезеңдері мен жергілікті ерекшеліктерін анық көруге болады. Қазіргі ғылым алғашқы карталардың тағы бір отаны - Месопотамия екенін дәлелдеп отыр. Мысалы, б.з.д. 2200 жылдардан бастау алатын Вавилонның әлем картасы - көне карталардың бірі [6]. Бұл карта Чаталхойук картасынан бұрын жасалған (*Чаталхойук - Түркияның Кония жазығында орналасқан, біздің эрамызға дейінгі 7100 жылдан 5700 жылға дейін өмір сүрген соңғы мезолит пен неолит дәуірлеріне тән қала-қоныстарының бірі - Қ.С.*). Ол әлемдегі ең көне карта саналады. Алайда, соңғы ізденістер Чаталхойук картасының тамыры тым тереңде жатқанын көрсетіп отыр. <http://www.sci-news.com> сайтының жазуынша: Чаталхойук “картасы” аталған қабырғадағы сызба-суреттер 8900 жыл ілгері болған жанар тау атқылауынан дерек беретін көрінеді. (№ 2-суретке назар салыңыз). Қабырға - “карта” бойынша қарасаңыз онда елді-мекендер (ара ұясы секілді квадраттар) мен оның жоғары жағында тұрған қос төбелі жанартауды көруге болады. Бірінің биіктігі шамамен 2, енді бірінің биіктігі 1,9 миль болатын екі егіз шың стратовулканды үлкен және кіші Хасан тауын құрайды [7]. Хасан тауы мен Чаталхойук көне қонысының арақашықтығы шамамен 140 км. болған.

Сурет -2. Ежелгі Чаталхойук қабырға -картасы және жанартау сызбасы

Ғалымдар 2013 жылы қабырға суретінде бейнеленген жанартау екенін анықтау үшін U-Th/He циркон геохронологиясын қолдана отырып, Хасан тауының шыңы мен бүйірлерінен үлгілерді алып, жинап, талдау жасаған. Нәтижесінде жанартау жыныстарының құрылымы мен жасы шамамен 8 900 жыл бұрын атқылаудың болғанын көрсеткен. Ал бұл қабырға суреті жасалған деп есептелген уақытқа сәйкес келген. Демек, аймақтағы адамдар бұл атқылаудың куәгері болуы мүмкін. Бұл зерттеу Хасан жанартауының болашақта атқылау мүмкіндігінен дерек беретінін көрсетеді. Осы ғылыми зерттеуге негізделгенде, адамзат тарихындағы, қазіргі қолда бар мәлімет бойынша алып айтқанда, Чаталхойук көне қонысының қабырғаға салынған карта-сызбасы ең ежелгі “карта” болып табылады.

Сурет-3. Ежелгі Вавилондық әлем картасы және оның нысандары

Ежелгі Вавилондық әлем картасын (А-нұсқа) ғалымдар түсінікті болу үшін оны қағаз бетіне түсіріп, оның сызба нұсқасын (Б-нұсқа) дайындаған. Осы Б-нұсқа бойынша қарастыратын болсақ, ежелгі Аккад тіліндегі жер-су аттарына қатысты сөздерді

кездестіреміз. Оны төмендегі № 1- кестеден көруге болады. (Аккад тілі - ежелгі Месопотамиядағы Аккад, Бабыл, Ассирия, Ларсия секілді мемлекеттер мен қалаларда қолданыста болған, бірақ қазіргі кезде жойылып кеткен, шығыс семит тілі Қ.С.). Ол үшінші мыңжылдықтан б.з.б. 8 ғасырға қарай месопотамиялықтар арасында сына жазуын пайдаланылған кезде, Аккад империясы тұсында Месопотамия өркениетінің ірі орталығы болған, Аккад қаласының құрметіне аталған (шамамен б.з.б. 2334–2154 жж.) [8].

Кесте -1. Ежелгі Вавилондық әлем картасы нысандарының мән-мағынасы

рет нөмірі	мағынасы	ежелгі тілі	оқылуы
1	тау	аккад	šá-du-ú
2	қала	аккад	uru
3	Урарту	аккад	ú-ra-áš-tu
4	Ассирия	аккад	кураš + šurки
5	Дер	аккад	dēr
6	дәйексіз	----	----
7	сазбатпақ	аккад	ap-pa-ru
8	Суса	аккад	shu-sha
9	канал	аккад	bit-кв
10	Бит Якин	аккад	Bīt-ia-ki-nu
11	қала	аккад	uru
12	Хаббан	аккад	Ха-ab-ti-ym
13	Вавилон	аккад	Ка-la-yi-yki
14 - 17	мұхит	аккад	ma-ra-tum
18-22	сыртқы аймақ	аккад	na-gu
23-25	дәйексіз		

Бұл 1-25 реттік сандармен көрсетілген нысандардың біразын ағылшын тілінен қазақшаға аудардық. Алайда, ағылшын тіліндегі аудармасы жоқ сөздер бар. Олар Урарту, Суса, Дер, Бит Якин, Хаббан секілді сөздер. Бұл сөздер ағылшын тіліндегі әдебиеттерде де осылай аталған. Осы сөздердің мәнін ашу үшін төмендегі картаға назар салайық:

Сурет -4. Ежелгі Месопотамиядағы қалалар

Урарту немесе Урарту Корольдігі (Ван Корольдігі) - ежелгі Арменияда, Түркияның шығысында және Иранның солтүстік-батысында 9 ғасырдан бастап қола және темір дәуірінде дамыған өркениет. Олардың металл өңдеу шаруашылығы жақсы дамығандықтан, әскери күш пен бекіністер салу арқылы аумақтарды басқарған. Екі ғасыр ғана өмір сүрген патшалық біздің эрамызға дейінгі 6 ғасырда жұмбақ түрде жоғалып кетті. Тек біздің дәуіріміздің 19 ғасырында жүргізілген қазба жұмыстары арқылы ерекше және танымал ежелгі мәдениет ретінде қайта ашылды.

Суса - Тигрден шығысқа қарай шамамен 250 км жерде Загрос тауларының төменгі жағында орналасқан, Ежелгі Таяу Шығыстың ең маңызды қалаларының бірі. Ол - Элам мен Ахеменидтер империясының астанасы, Парфия мен Сасани дәуірінде стратегиялық орталық қала болған.

Дер - Элам империясының астанасы болған. Ежелгі Таяу Шығыстың ең маңызды қалаларының бірі.

Хаббан - Қазіргі Иранның батысындағы кассит тайпаларының аймағы.

Бит Якин (Халдей) — б.з.б. 10 ғасырдың соңы немесе 9 ғасырдың басы мен 6 ғасырдың ортасы аралығында өмір сүрген ел. Семит тілінде сөйлейтін бұл халық Месопотамияның қиыр оңтүстік-шығыс бұрышындағы батпақты жерде орналасқан. Кейін Вавилонға сіңіп, ассимиляцияланып кеткен.

Ежелгі Таяу Шығыс қалалары картасынан байқап отырғанымыздай, бұл аймақта біздің дәуірімізге дейінгі бірінші мың жылдықтың бірінші жартысында Ассирия империясы үстемдік еткен [9]. Алайда сол дәуірде әртүрлі мемлекеттер Ассириямен қатар өмір сүрген. Мысалы, Месопотамияның оңтүстігіндегі Вавилон және Элам мемлекеттері, Иранның оңтүстік-батысы мен шығыс Анадолиядағы Урарту елдері. Сондай-ақ жаңадан келген арамей және халдей бірлестігінің тайпалық одақтары оңтүстік пен батыстағы аймақтарда да маңызды саяси рөл атқарып отырған. Біздің жыл санауымызға дейінгі XVIII ғасырдан бастап вавилондық және халдей әскерлері Эламның империясының көмегімен Ассирияға қарсы бірігіп, XVII ғасырдың аяғында Ассирияны құлатты. Вавилонды әлемнің орталығы және ең үлкен қала ретінде бейнелеген бұл карта, Ассирия империясы құлағаннан кейін VI ғасырда көшіріліп, жинақталған.

Жоғарыда айтылған тарихи деректерге негізделгенде, адамзаттың даму тарихында мемлекеттер мен қалалардың пайда болуы және жойылуы немесе өзгеріске ұшырауына қатысты тарихи зерттеулерде карталардың алатын орны ерекше. Себебі, карта - сол тарихи кезеңді нақты әрі өзгеріссіз көрсетіп беретін басты құндылық. Ал жер бетіндегі

кез-келген дүние, ол қала, ескерткіш, сарай, мүсін мен суреттер болса да ұзақ жылдарға шыдастық бермей жойылып кетеді. Ал мемлекет дегеніміз - салыстырмалы абстрактілі дүние. Оның нақты шегі мен шеті, өлшемі жоқ. Тарих толқынында мың сан құбылып отыратын адамзаттың дамуындағы басты құндылықтың бірі. Алайда, картада бейнеленген өзендер мен таулар, жазықтар, аңғарлар - олар салыстырмалы түрде мәңгілікке жететін жағдайлар немесе құбылыстар. Сондықтан тарихтың көзі де, сөзі де картада жатыр. Тарихшылар картамен жұмыс істей білуі және шет тілдерінен (ағылшын, араб, парсы, қытай) сауатты болумен бірге ескі тілдерді де меңгергені жөн. Олай болмаса, нағыз кәсіби тарихшы болуы екіталай. Картография ғылым ретінде география ғылымдарының саласына кіргенімен, шын мәнінде тарих ғылымдарымен де өте тығыз байланысты ғылым. Бірақ қазіргі отандық тарих ғылымдары саласында картатану немесе карталар тарихы - деп аталатын ғылым саласы жоқ. Менің ойымша, осы карта мен тарихтың қарым-қатынасын зерттейтін ғылым саласы керек. Бұл дәстүрлі “география және тарих” - деп аталатын мамандықтарға сай келеді. Уақыт пен кеңістік - деп аталатын философиялық түсініктің негізі - география мен тарихтың үндестігінде жатыр. Мұнда география - кеңістік, уақыт - тарих болмақ. Ал екеуінің арасындағы алтын көпір секілді арқау ол - карта болмақ.

Ғылыми мағынада картографиялық зерттеулердің алғашқы негіздерін қалағандар - өздерінің тұрған қоршаған ортасын зерттеген, кейін ғылымға географтар немесе философтар деген атпен таныс болған ескі грек оқымыстылары деп түсінеміз. Ал шын мәнінде олар картографиялық зерттеулерін өздерінің алдындағы өркениеттерден алғаны мәлім. Десе де, ежелгі грек оқымыстылары картографиялық еңбектерді жүйелі түрде зерттеп, оларды ғылыми арнаға сала білді және қазіргі картографияда қолданылатын көптеген ғылыми ұстанымдар мен теорияларды ашты. Олардың картография саласында табысты зерттеулер жасауы тікелей географиялық зерттеулер жасауымен, әсіресе жердің шар тәрізді формада екендігіне қатысты терең ізденістерінің әсері мол болды. Олардың ішінде айтарлықтай еңбек еткен ғалымдарды мысал етер болсақ, олар:

- *Фалес (б.з.д. 640-546 жж.);*
- *Анаксимандрос (б. з. б. 611-447 жж.);*
- *Анаксименс (б.з.б. 550-420 жж.);*
- *Пифагор (б.з.д. 6 ғ.);*
- *Пермани (б. з.б. 5 ғ.);*
- *Эратосфен (б.з.д. 276-196);*
- *Страбон (б.з.б 60 ж. б.з. 24 ж.),*
- *Птоломей (б.з 90-168 жж.).*

Бұл философтардың бәрі де картографияға өз деңгейінде үлестерін қосты. Осылардың ішінде біздің ғылыми ортаға таныс карта -Анаксимандр картасы, одан кейін біршама белгілі карта Эратосфен картасы болды. Эратосфен картасы Анаксимандр картасына өте ұқсас болды, бірақ, ол өз картасында алғаш рет меридиандар мен параллельдерді карталарды құрудың жаңа әдісі ретінде қолданды. Картографиядағы ең үлкен есімдердің бірі - Птоломей (біздің заманымыздың II. ғасыр). Ол картасын шамамен жаңа эраның 150 жылдары салған (6-суретке қараңыз). Карталары әйгілі “Географияға нұсқаулық”-атты еңбегінің құрамында болған. Картада 8 мыңнан астам елді-мекендердің орны географиялық координатпен көрсетілген. Птоломей картасының Анаксимандр және Эратосфен карталарына қарағанда Орталық Азия аймағына біршама көз жібергендігі байқалады. Ол картасында Каспи теңізін және Окс (қазіргі Әмудария) пен Яксартты - (қазіргі Сырдария) бейнелеген. Сондай-ақ Бактриана елінде көрсеткен. Бактрия - (Бактриана немесе Бактра деп те аталады. Парсы тілінде «Шығыс жақтағы өлке» мағынасын береді.) біздің заманымыздан бұрынғы 1-мыңжылдықта өркендеген Орталық Азиядағы ұлы мемлекет. Географиялық тұрғыда, қазіргі Тәжікстанның батысын,

Өзбекстанның Сурхандария облысы мен Түркіменстанның шығыс өңірін, Ауғанстанның солтүстігін қамтиды.

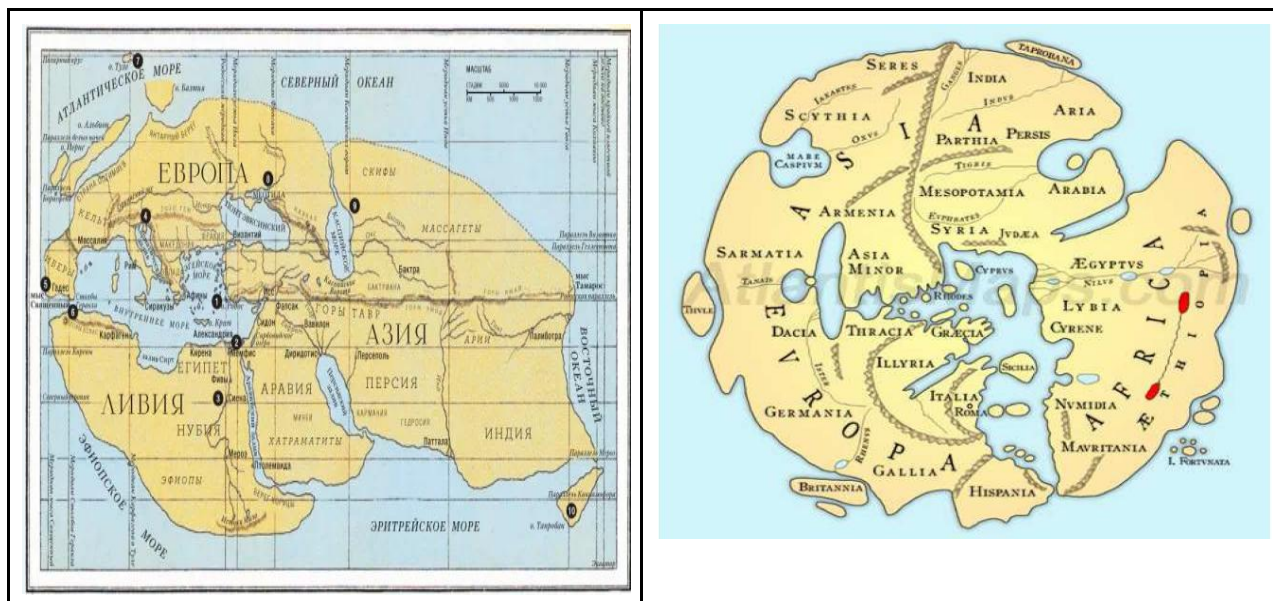
Байқап отырғанымыздай, ежелгі дәуірдегі грек философтары жасаған әлемдік карталар батыста Атлант мұхитынан, шығыста Үнді өзеніне дейінгі аймақты қамтыған. Дегенмен, солтүстік және Оңтүстіктегі жерлер мен елдер туралы ақпараттар карталарда бейнеленбеген. Сондықтан бұл карталардың бір өзгешелігі - шығыс-батыс бағыты ұзын, ал солтүстік-оңтүстік бағыты қысқа болып жасалған [10]. Еуропалық көзқарас ұзақ уақыт Еуроцентризмді ұстанып келгендіктен, өздерінен алыс-жақын арақашықтыққа қарай, Таяу Шығыс, Орта Шығыс, Қиыр Шығыс деп бөліп қарастырған секілді, өздерінің аяғы жеткен жерді, картаға түсірген географиялық нысанды, елді-мекенді “біз аштық”-деп жария етіп келген. Соған байланысты Американы, Орталық Азияны да олар ашқан болып саналады. Бірақ, олардың аяғы жетпес бұрын бұл аймақтарда адамазат тарихының аса шұғылалы мәдениеттерінің жасалғанын ескере бермейді.

Сурет-5. Анаксимандр және Эратосфен картасы

Бір өкініштісі Ежелгі грек өркениетінен кейінгі Рим империясы кезеңінде картография мен өзгеде ғылым салаларында серпінді даму болмады. Алайда мүлде тоқырап қалды деуге келмейді. Рим империясы дәуіріндегі карталарда айналасындағы елдер баса көрсетіліп, төңірегін мұхиттар қоршаған «дөңгелек әлем» нұсқалары басым болып келеді. Мәселен, төмендегі ежелгі Рим картасында (№ 6-сурет) схемалық түрде үш құрлық бейнеленген. Күн шығыстан тууына байланысты- Азия картаның жоғары бөлігіне, Африка оң және Еуропа сол жақ бөлігіне орналастырылған. Жерорта теңізі тік бағытта бейнеленгендіктен Эгей, Мармара және Қара теңіздер солтүстік - оңтүстік бағытта созылық сызылған. Каспий теңізі бұрынғы карталардағыдай бейнеленген. Бұл карталардың тағы бір ерекшелігі онда Үндістан, Қытай, Сібір мен Ресей аумақтары көрсетілген [11].

Сурет -6. Птолемей және Ежелгі Римнің әлем картасы

Картаға мән бере қарайтын болсақ, картада Рим империясына жататын елдер үлкен аумақты қамтыған. Ал басқалары шамалы ауқымда көрсетілген. Картада құрлық мұхиттармен қоршалған. Алайда, картада біздің елге, ашығын айтқанда Орталық Азия қатысты Сарматия аумағы көрсетілген. Сармат, біздің дәуірімізге дейінгі 6-4 ғасырлар арасында Орта Азиядан Орал тауларына қоныс аударған және ақырында Ресейдің оңтүстігінде және Балқанның шығыс бөлігінде қоныстанған тайпалардың шартты атауы [12]. Бұл атау ең алғаш “Сарматтар” және “Сарматия” сияқты атаулармен антик дәуірінің жазба деректерінен кездеседі. Сондықтан бұл тайпаның атын б. з. б. III ғасырлардан бастап тарихқа кірген деп тұжырымдауға болады. Сарматтардың бізбен қатысты болуы - олардың тайпалық одағының бір бөлігі қазіргі Батыс Қазақстан өңірінде өмір сүргендігі. (Олар шамамен б. з. б. III - ғасырдан бастап, б. з. -дың IV ғасыры аралығында Тобыл мен Дунай аралығын мекендеген болатын Қ.С.). Ғылыми тұжырымдамалар Сарматтардың батысқа қарай қоныс аударған топтары үнемі соғыса отырып скифтерді түпкілікті талқандағанын көрсетеді. Нәтижеде б.з.б. 2 ғасыры шамасында Қара теңіз скифтерінің патшалығы аумағында Сармат билігі орнаған. Осылайша сарматтар Риммен де әскери қақтығыстар жасап отырған. Сондықтан Рим карталарында олардың бейнеленуінің осындай тарихи себебі бар. Император Август тұсында жасалған Рим әлемінің картасындағы 24 аймақтың 9- аймағы “Сарматия” деп аталған.

Страбонның “Жағрапиясында” (б.з.б. 65 ж. — 25 ж.) язығ, роксолан, аорс, сирак сияқты сармат тайпаларының аты беріледі. Сарматтардың парсы тіліндегі халық екендігін Еуропа мен Ресей ғалымдары XIX ғасырдың соңына қарай бекемдей түсті. Алайда қазіргі тарихшы ғалымдар біразы сарматтарды байырғы түркілермен байланыстырады. Бұл - әрине алдағы уақыттың еншісіндегі дүние. Десе де, олардың түркі тілдес халық болуы біздің төл тарихымыздың аса құнды бір бөлімі болып табылары анық.

Қалай болса да, карталар қаншама мың жылдықтар бойы адам баласына пайдалы білім болып келеді. Сондықтан ауызша білім саласы сипатына ие карталар көптеген ақпараттардың адам санасына енуіне мүмкіндік беретін маңызды құрал болып табылады [13]. Карталар ауқымдылығына байланысты көптеген ақпараттарды өз бойына жинайды. Сондықтан көне карталардың көпшілігінің дизайнының діни идеяларға негізделгені анық көрініс беріп отырады. Карталар уақыт пен кеңістікті бірге көрсетеді. Содан болса керек, өз заманының күш-құдіретін көрсетуді мақсат еткендіктен, картаны жасаған мемлекет қашанда картаның ортасында орналастырылып отырған [14]. Біз карталардан географиялық орын туралы ақпаратты білуден басқа, карталар жасаған адамның

идеологиялық көзқарасын, тіпті насихатын да көре аламыз. Өз мемлекетін дүниежүзінің кіндігі санамаған ежелгі империялар жоқтың қасы. Олардың бәрі де өздерін “ұлы” санып, айналасындағы елдерді жаулап алып, құл етуді мақсат етті. Бұл отаршыл пиғыл, орта ғасырда да, таяу заманда да, тіпті қазіргі кезеңде де бар, еш өзгеріссіз жалғасып келеді. Империялар осы ниетінен күйреді де, ал бодандар қайта билеушіге айналды. Тарих осылай тоқсан түрлі құбылып келеді. Бірақ, “Ұлыбританияның мәңгілік досы да, жауы да жоқ, тек мәңгілік мүддесі бар” -деп Уинстон Черчилль айтқандай, Қазақстанның да мәңгілік жауы немесе досы жоқ. Алайда, “Мәңгілік ел” идеясы бар. Ал ол идеяның мәңгілік болуы - ғасырлар тамырынан тартылған тарих арқауына барынша терең боялуымен тікелей байланысты.

Аннотация. В статье дается научное определение географических карт, их функции, истории происхождения и значения в истории человечества. Представлены сведения о самых старых картах Земли, о городах и странах, в которых они были созданы. В частности, последние научные исследования по древнеегипетской и месопотамской карте Чатал-Хоюка и карте вавилонского мира, где описываются значения изображенных на ней объектов. В работе проводится обзор истории Древнего Ближнего Востока, сравнительный анализ карт и трудов по истории картографии древнегреческих философов Анаксимандра, Эратосфена, Страбона, а также Птолемея из Древнего Рима. В статье прослеживается изменчивый характер и история мировой геополитики через карты античности.

Annotation. The article discusses a scientific definition, function, and history of the emergence of geographical maps and their importance in the history of human development. It also provides information on the oldest maps of the earth and the cities and states in which they originated. The art of mapping in ancient Egypt, the map of Chatalhoyuk in Mesopotamia, the latest scientific research on it, and the map of the Babylonian world are also described, as well as the meaning of its objects. It provides an overview of the history of the ancient Middle East. An overview of the contributions of ancient Greek philosophers in the history of cartography, and did a comparative analysis of the Anaximander, Eratosthenes, Strabo, Ptolemy, and ancient Roman maps. This work seeks to reveal the changing nature and historical development of world geopolitics through ancient maps.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 4 -том, 419 б.
2. Gümüşçü, O. (2010). Tarihi Coğrafya, İstanbul: Yeditepe Yayınevi
3. Yomralıoğlu, T. (2000). Coğrafi Bilgi Sistemleri, İstanbul.
4. Tanrıku, M. (2013). Harita'ya Davet, İstanbul: Yeditepe Yayınevi
5. Bilgin, T. (2006). Genel Kartografya I, İstanbul: Filiz Kitabevi.
6. Özağaç, S. (2006). Cumhuriyet Dönemi Türk Haritacılık Tarihi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: T.C. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
7. Çatalhöyük 'Map' Mural May Depict Volcanic Eruption 8,900 Years Ago Schmitt AK et al. 2014. Identifying the Volcanic Eruption Depicted in a Neolithic Painting at Çatalhöyük, Central Anatolia, Turkey. <http://www.sci-news.com>. Jan 13, 2014
8. Edition of the text: Wayne Horowitz, *Mesopotamian Cosmic Geography* ch. 2 (1998) [=Iraq 50 (1988), 147-165].
9. Van De Mierop, Marc. A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC. Second Edition. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2007.
10. Aujac, Germaine, (1987). The Foundations of Theoretical Cartography in Archaic and Classical Greece, (Edt. J.B. Harley-D. Woodward), The History

11. of Cartography, Vol I, Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean, Chicago & London
12. Bilgin, T. (2006). Genel Kartografya I, İstanbul: Filiz Kitabevi.
13. <https://www.britannica.com/topic/Sarmatian>
14. Yiğit İ., Top S. 2013. Araştırma Yöntem ve Süreci, (Edt. O. Gümüştü) Tarihi Coğrafya içinde, Anadolu üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları Eskişehir, 190-217.
15. Özgüç, N., Tümertekin, E. (2010). Coğrafya Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar, İstanbul: Çantay Kitabevi.

Фаткулин Булат Гилимдарович

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ПРИКЛАДНОГО ВОСТОКОВЕДЕНИЯ В СТРАНАХ ОДКБ (НА ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЯ ВОСТОЧНЫХ ЯЗЫКОВ В РФ)

Государства ОДКБ являются суверенными государствами, каждое из них самостоятельно развивает свои востоковедческие отрасли. Самостоятельность востоковедческих отраслей стран ОДКБ проявляется в том, что руководство университетских, академических, информационных структур этих стран, самостоятельно выбирает партнеров и приоритеты, разрабатывает собственные образовательные стандарты в области востоковедения. Вместе с тем, в рамках общих для стран ОДКБ ценностей и вызовов, востоковеды стран ОДКБ координируют друг с другом свою деятельность: обмениваются информацией и результатами исследований в ходе научных мероприятий [1, с. 8]; поддерживают единое научное пространство; размещают свои научные работы в общепризнанных индексируемых наукометрических базах публикаций.

Все разновидности востоковедческих структур Российской Федерации (университетские, академические, информационные) стараются укрепить традиции дружбы и сотрудничества с востоковедческими структурами своих союзников по ОДКБ [2, с. 153]. В настоящее время, востоковедческие вузы, факультеты, кафедры Российской Федерации, принимающие участие в обеспечении деятельности ОДКБ, представлены на следующих уровнях:

1. Вузы, факультеты и кафедры, входящие в систему министерства науки и высшего образования РФ: столичные вузы (ИСАА при МГУ, СПбГУ, ВШЭ; МГЛУ, РУДН, РГГУ); вузы субъектов РФ: Поволжье, Приуралье, Кавказ, Сибирь, Дальний Восток; особое положение в рамках взаимодействия с государствами ОДКБ занимают вузы приграничных субъектов РФ, граничащих со странами ОДКБ, либо являющихся транзитными регионами на пути из стран ОДКБ в Российскую Федерацию.

2. Вузы, входящие в систему силовых и правоохранительных органов РФ: Военный университет, военные училища, военные академии и т. д.

3. Академические структуры (ИВ РАН) и т. д.

Все вышеуказанные учреждения, помимо выполнения образовательных и исследовательских функций, занимаются прикладным востоковедением или готовят кадры для него.

Прикладное востоковедение характеризуется нацеленностью на решение текущих задач. Оно подразумевает взаимодействие с конкретными людьми и организациями, и содействует принятию конкретных управленческих решений. Поскольку, ситуация в

регионах Востока динамично развивается, то, прикладное востоковедение невозможно без глубокого овладения современными восточными языками. Деятельность прикладного востоковеда, связана с освоением специалистами методов работы в современных социумах восточных государств, она связана с обработкой больших массивов актуальной информации на современных восточных языках и нуждается в техническом обеспечении, включающем каналы коммуникации, способы и средства защиты информации [3, с. 352]. Для целостности картины мира, прикладные востоковеды сочетают знание восточных языков со знанием базовых европейских языков (английский, немецкий, французский), которое носит вспомогательный характер.

Сферами, в которых прикладные востоковеды государств ОДКБ пользуются наибольшей востребованностью, являются: обеспечение экономических и культурных связей со странами Востока; военно-техническое сотрудничество со странами Востока [4, с. 71]; деятельность специализированных силовых и информационных структур. Российское прикладное востоковедение дополнительно выполняет задачи, связанные с российским присутствием в странах Востока: восстановление конституционного порядка в Сирийской Арабской Республике; участие в разведении противоборствующих сторон в Закавказье; обеспечение деятельности российских военных баз; ознакомление населения стран Ближнего, Среднего и Дальнего Востока с коллективной точкой зрения России и стран ОДКБ на процессы, происходящие в странах Востока и вокруг них.

В системе прикладного востоковедения РФ присутствует определенный набор направлений, которые обладают особой актуальностью:

1. Китайское направление. Стимулом для прикладных исследований в рамках этого направления, являются развитые экономические отношения, преобладающая доля участия КНР в глобальном разделении труда, большая протяженность государственной границы между странами ОДКБ и КНР;

2. Арабское направление. Стимулом для прикладных исследований, являются события в Сирийской Арабской Республике и непосредственная помощь России в восстановлении конституционного порядка в Сирии. Активное участие РФ в процессах урегулирования конфликтов на Ближнем Востоке дает импульс военным вузам с востоковедческой специализацией;

3. Иранское направление [5, с. 215]. Стимулирующим фактором в развитии информационной работы с языком фарси, является тесное взаимодействие и боевое братство между иранскими и российскими структурами в Сирии;

4. Что касается афганского направления [6, с. 81] (дари, пушту), то активизация деятельности прикладных востоковедческих структур стран ОДКБ на этом направлении, вызвана выводом сил коалиции западных государств из Афганистана;

5. Турецкое направление. Активность прикладных исследований на данном направлении вызвана необходимостью адекватного реагирования на попытки Турции изменить геополитическое равновесие в евразийском пространстве. Нахождение общего языка между государствами ОДКБ и Турцией, осложняется членством Турции в НАТО [7, с. 60];

6. Наряду с изучением восточных языков «дальнего зарубежья» актуальным становится и изучение тюркских языков «ближнего зарубежья», которые являются государственными в тюркоязычных странах ОДКБ [8, с. 136; 9, с. 290], а также таджикского языка для взаимодействия с Таджикистаном [10, с. 75];

Площадками для отработки прикладных востоковедческих навыков в рамках ОДКБ являются:

1. Совместные военные учения стран ОДКБ со странами-участниками и наблюдателями ШОС [11, с. 292];

2. Участие команд государств ОДКБ в Международных армейских играх в рамках конкурсов «Десантный взвод», «Тактический стрелок», «Танковый биатлон»;
3. Участие курсантов военных учебных заведений стран ОДКБ в международном этапе всероссийской олимпиады по иностранным языкам;
4. Обучение военнослужащих граждан стран ОДКБ в военных учебных заведениях РФ, согласно межгосударственным договорам.

Использованная литература

1. Панкин А.А. ОДКБ: ориентиры стратегического развития // Международная жизнь. Федеральное государственное бюджетное учреждение, 2020. – № 11. – С. 6-17.
2. Цыбаков Д.Л. Развитие международных политических коммуникаций в целях укрепления коллективной безопасности ОДКБ // Среднерусский вестник общественных наук. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего, 2021. – Т. 16. – № 2. – С. 155-163.
3. Комарова Н.И., Гончарова Д.Д., Григорьева М.В. Специфика международных отношений в информационной среде и анализ системы информационной политики и безопасности ОДКБ // Mod. Sci. Научно-информационный издательский центр» Институт стратегических исследований», 2021. – № 1-1. – С. 350-355.
4. Азимова М.Р. Состояние и перспективы военно-технического сотрудничества на постсоветском пространстве // Россия и современный мир. Федеральное государственное бюджетное учреждение науки, 2021. – № 1 (110). – С. 69-83.
5. Бобозода Ф.Т., Тожиев Э.И. Некоторые вопросы современной внешней и оборонной политики Исламской республики Иран: детерминанты и особенности // Государственное управление. Институт государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, 2021. – № 1. – С. 212-222.
6. Бойко В.С. Мировая афганистика в XX-начале XXI вв.: научно-организационная структура и основные направления исследования. – Алтайская государственная педагогическая академия, 2012.
7. Данюк Н.С., Семibrатов Е.В. ОДКБ в свете современных вызовов и угроз: направления дальнейшего функционирования // Изв. 2019. С. 58.
8. Исмагулов К.Е., Ахметов Е.К. К вопросу об эффективности закона Республики Казахстан «Об обороне и вооруженных силах Республики Казахстан» (мониторинг законодательства // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – Институт законодательства и правовой информации РК, 2021. – № 2 (65). – С. 134-141.
9. Утиспаева Ж.А. Роль военно-технического сотрудничества в международной политике России // Мир и пандемии трансформации, коммуникации, стратегии. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2021. – С. 283-286.
10. Меъроҷиддини Н. Ҳамкориҳои ҳарбӣ-сиёсии ҷумҳурии тоҷикистон бо Федератсияи Россия дар доираи иттиҳоди давлатҳои мустақил // Вестник Таджикского национального университета. – Таджикский национальный университет, 2019. – № 2. – С. 74-77.
11. Кузнецов Ю.Н. Особенности современного периода обеспечения качества профессиональной подготовки иностранных военных специалистов государств-членов ОДКБ в лётных вузах воздушно-космических сил // Личность курсанта: психологические особенности бытия. – 2020. – С. 288-299.

Бұл мақала ҰҚШҰ мемлекеттерінің мүдделері тұрғысынан қолданбалы шығыстанудың мәнін ашады. Мақалада ҰҚШҰ елдеріндегі қолданбалы шығыстанудың қазіргі бағыттары, қолданбалы шығыстану саласындағы бірлескен ғылыми зерттеулерді жүзеге асыру платформалары талданады.

This article reveals the essence of applied oriental studies from the point of view of the interests of the CSTO states. The article analyzes the current directions of applied oriental studies in the CSTO countries, platforms for the implementation of joint scientific research in the field of applied oriental studies.

Искакова Зухра

ҚЫТАЙДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАРҒА ҰСТАНҒАН ПОЗИЦИЯЛАРЫ

Қытай – әлемдегі ең көне мемлекеттердің бірі. Өз аумақтарын сақтау – ғасырлар бойғы дәстүрлердің нәтижесі. Сыртқы саясатының ерекше белгілері бар Қытай өз мүдделерін дәйекті түрде қорғайды, сонымен бірге, көрші мемлекеттермен қарым-қатынасты шебер орнатады. Планетадағы ең ірі үш мемлекет – Қытай, Ресей, АҚШ – қазіргі уақытта маңызды геосаяси күш болып табылады және Аспан асты елінің осы үштіктегі ұстанымы өте сенімді көрінеді.

Үш мыңжылдық ішіндегі Қытайдың шекарасы мен тарихи аумақтары аймақтың ірі және маңызды күші ретінде есептелінеді. Көрші елдермен қарым-қатынас орнатудың және өз мүдделерін дәйекті түрде қорғаудың бұл үлкен тәжірибесі елдің қазіргі сыртқы саясатында маңызды орын алады.

Қытайдың айтуынша, оның басты миссиясы – жер бетіндегі бейбітшілікті сақтау және жалпы дамуды қолдау. Ел әрқашан көршілермен бейбіт қатар өмір сүрудің жақтаушысы және бұл Аспан асты елінің халықаралық қатынастарды құрудағы негізгі қағидасы. 1982 жылы Қытайдың сыртқы саясатының негізгі принциптері бекітілген жарғы қабылданды. ҚХР сыртқы саяси тұжырымдамасының негізгі принциптеріне:

- егемендік пен мемлекеттік шекараларды өзара құрметтеу қағидаты;
- агрессиясыздық принципі;
- басқа мемлекеттердің ісіне араласпау және өз елінің ішкі саясатына араласуға жол бермеу қағидаты;
- қатынастардағы теңдік принципі;
- әлемнің барлық мемлекеттерімен бейбітшілік қағидаты.

Кейінірек бұл негізгі постулаттар шешіліп, өзгеріп жатқан әлемдік жағдайларды ескере отырып түзетілді, дегенмен, олардың мәні өзгеріссіз қалды. Қазіргі заманғы сыртқы саяси стратегияны Қытай көпполярлы әлемнің дамуына және халықаралық қоғамдастықтың тұрақтылығына барынша ықпал етеді деп болжайды.

Мемлекет демократия принципін жариялайды және мәдениеттердің айырмашылықтары мен халықтардың өз жолын өзін-өзі анықтау құқығын құрметтейді. Сондай-ақ, Аспан асты елі терроризмнің барлық түрлеріне қарсы және әділ экономикалық және саяси әлемдік тәртіпті құруға жан-жағынан ықпал етеді. Қытай аймақтағы көршілерімен, сондай-ақ, планетаның барлық елдерімен достастық және өзара тиімді қатынастар орнатуға тырысады.

ҚХР Конституциясының кіріспе бөлімінде: «ҚХР-ның революциясы мен құрылыстағы жетістіктері әлем халықтары қолдауының ажырамас бөлігі» және «Қытайдың болашағы бүкіл әлемнің болашағымен тығыз байланысты» делінген. Қытайлық ерекшелікті социализмді ұстанған Қытай Халық Республикасы «империализмге, гегемонизмге және отаршылдыққа қатты қарсы тұрады, қысым көрген халықтар мен дамушы елдердің әділ күресін қолдайтын әлемнің әртүрлі елдерінің халықтарымен бірлікті нығайтады». [1]

Қазіргі әлемде жаһандану жағдайында халықаралық ұйымдардың халықаралық аренадағы рөлі және олардың әлемдік саяси процестерге әсері күшейе түсуде. Постбиполярлық әлемде өз орнын іздейтін Қытай үшін, ең алдымен, ҚХР серіктестерімен тең диалог жүргізе алатын және өзінің ұлттық мүдделерін тиімді қорғай алатын халықаралық ұйымдар үлкен қызығушылық тудырады. Мұндай ұйымдарға ең алдымен ШЫҰ, БРИКС және Азия-Тынық мұхиты экономикалық ынтымақтастығы (АТЭС) жатады. [2]

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы өңірдегі ең ірі және жылдам дамып келе жатқан ұйымдардың бірі болып табылады. ШЫҰ шеңберіндегі елдердің ынтымақтастығы бүгінгі таңда бірнеше облысты, соның ішінде, энергетикалық, көліктік, ауыл шаруашылық және басқа да салаларды қамтиды. ҚХР үшін ШЫҰ өңірдегі және әлемдік аренадағы өз ықпалын арттыру құралдарының бірі, сондай-ақ, өз мүдделерін дамыту жолдарының бірі болып табылады. Бірақ, Орталық Азия елдері де осы ынтымақтастық барысында өз мүдделерін көздеуде, оған ШЫҰ-ға мүше елдердің жыл сайынғы экономикалық өсуі дәлел болып табылады.

ШЫҰ Қытайды Орталық Азияға өңірлік саясат пен экономиканың ажырамас сегменті ретінде енгізеді, оның жандануына ықпал етеді, ал, осы құрылымның амбицияларына және оның халықаралық ұйым ретіндегі әлеуетіне сүйене отырып, ол Қытайдың жаңа өңірлік және әлемдік держава рөлін іске асыруының маңызды арналарының бірі болып табылады.

Бүгінде Бейжің ШЫҰ-ны өз мүддесі үшін пайдаланудың белсенді кезеңіне кірісті, КСРО ыдырағаннан кейін 15 жыл ішінде Орталық Азия республикаларының ішкі және сыртқы байланыстарының дәстүрлі жүйесіне айналған геосаяси тепе-теңдікті өзгертуге тырысуда.

ШЫҰ жақтаушы Қытай ресми түрде өз аумағында штаб-пәтерін орналастырып, сол арқылы аймақтағы саяси позицияларды нығайта отырып, ұйымның көшбасшысы бола алады деп сендірді. Скептиктер ШЫҰ-ның іс жүзінде Қытай үшін өмірлік маңызы бар міндеттерді қалай шеше алатынына қатысты сақталып отырған түсініксіздікті атап өтті, сондай-ақ, ШЫҰ – бұл Ресей басшылығы үміт артып отырған ОА-дағы Қытайды тежеудің элементі екенін көрсетті.

Осындай қарама-қайшылықта Бейжің ШЫҰ-ға қатысты көп деңгейлі саясат жүргізді:

- ШЫҰ қызмет аясын кеңейту және оны ұйымдастырушылық тұрғыдан нығайту жөніндегі ресми бастамаларға қолдау көрсетті;
- ол Пекиннің Орталық Азиядағы мүдделеріне қауіп төндіретін Ресейдің реакциясын арттырмау үшін «тым белсенді» болмауға тырысты;
- сонымен қатар, сауда және мұнай-газ саласындағы белсенділікті арттыруға кірісті;
- ШЫҰ-ға мүше елдердің әрқайсысымен екіжақты негізде байланысты күшейтті.

Бұл стратегия өз нәтижесін бергенін мойындау керек. Оның үстіне, ШЫҰ-ның арқасында, ол Ресей мен Орталық Азия мемлекеттері тарапынан тек қана қарсылықтар туғызбайтын, сондай-ақ, ТМД-да қабылданған жазылмаған ережелер бойынша, посткеңестік кеңістікте олар мақұлдаған тікелей әрекет ету мүмкіндігін де заңды иеленді.

ҚХР күшейген сайын, оның экономикалық өрлеуі мен халықаралық салмағының артуына байланысты, Бейжіңнің аймақтағы мүдделері, оның ішінде, қауіпсіздік саласында да кеңейе түсті. Бүгінгі таңда, АҚШ пен НАТО-ның сыртқы саясатында оның одан әрі өсуін «тежеу» мақсатында, континенталды Қытайды «қоршау» әрекеттерін қарастыра отырып, Қытай басшылары Орталық Азияда өздерінің қауіпсіздігінің негізгі факторы болып қала береді. Сонымен бірге, осы фактордың салмағы аймақ үшін де, Қытай үшін де геосаяси жағдайдың күрделенуіне байланысты одан әрі өсті.

Жоғарыда баяндалғандар Қытайдың мұнай өндіруші компаниялары ресурстарының әлеуетін дамыту үшін, барлық өлшем шарттар бойынша тиімді объект ретінде ҚХР үшін Орталық Азияның маңыздылығын көрсетеді. ҚХР-ның Орталық Азиямен ынтымақтастығын жандандыруға тағы бір маңызды мүддесі – геосаяси мүдде болып табылады.

- Орталық Азиядағы геосаяси басымдық Пекинді өзінің стратегиялық қуатын одан әрі арттырудың қосымша көздерімен қамтамасыз етеді: әскери-саяси қауіпсіздікті нығайту (Бейжіңнің Орталық Азия өңірінде геосаяси үстемдігінің арқасында, оған төнетін перспективалық қатер көздері Каспий теңізінің сыртына автоматты түрде шығарылады, бұл тұтастай алғанда, батыс бағыттан алыс қашықтықтағы стратегиялық зымырандар үшін Қытай аумағының қол жетімсіздігін қамтамасыз етеді);

- Орталық Еуразиядағы ахуалды кеңейтілген бақылауға алу (Орталық Азия өңіріндегі геосаяси үстемдігінің арқасында Қытай Таяу, алдыңғы Шығыс, Оңтүстік Азия мен Кавказға ықпалын ілгерілетудің, сондай-ақ, Ауғанстандағы жағдайды бақылауды орнатудың қосымша құралдарына қол жеткізе алады);

- Тайваньға қатысты қақтығыс басталған жағдайда Қытайға қосымша қауіпсіздік кепілдіктерін беретін құрлықтың азиялық бөлігінен АҚШ-тың біртіндеп ығыстырылуы (болашақта АҚШ-тың ығыстыру сценарийі, ең алдымен, Қытайдың Азиядағы экономикалық әсер ету әлеуетін ескере отырып, шынайы болып көрінеді: ҚХР-ның экономикалық ықпалының күшеюі сөзсіз оның саяси рөлінің артуына әкеледі);

- өзінің одан әрі экономикалық өсуі үшін географиялық кеңістікті кеңейту (ҚХР үшін посткеңестік кеңістіктің ғана емес, Еуропаның да нарықтары қолжетімді болады);

- энергетикалық ресурстарды және өзге де стратегиялық маңызды табиғи шикізатты кепілді жеткізуді алу және т.б.

Бүгінгі таңда ШЫҰ аясындағы ҚХР сыртқы саясаты оның негізгі саясатының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. ШЫҰ өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз етуде және оған мүше елдердің экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады. Ұйым құрылған сәттен бастап, үздіксіз дамып, өзгеріп отырады. Бастапқыда ол терроризм және сепаратизммен күресу үшін құрылды, бірақ, уақыт өте келе, ол көптеген бағыттарды қамти бастады. ШЫҰ шеңберіндегі ынтымақтастық тек ҚХР үшін ғана емес, басқа мүше елдер үшін де тиімді болып табылады. Сауда-экономикалық ынтымақтастықтың арқасында ШЫҰ-ға мүше елдерде жыл сайынғы экономикалық өсім байқалады. Ал ҚХР, өз кезегінде, аймақтағы және жалпы әлемдік аренадағы ықпал ету дәрежесін арттырады.

[3]

Қытай Біріккен Ұлттар Ұйымының құрылтайшыларының бірі және оның Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты бес мүшесінің бірі болып табылады. Қытай Халық Республикасының әскери-саяси басшылығы (ШҚБ) елдің Біріккен Ұлттар Ұйымының бітімгершілік операцияларына қатысуын өңірлік және халықаралық деңгейдегі ынтымақтастық есебінен өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету бағыттарының бірі ретінде қарастырады.

БҰҰ-ның бітімгершілік күштері құрамындағы мандаты шеңберінде Қытайдың әскери қызметшілері мынадай негізгі міндеттерді орындайды: атыстың тоқтатылуын қадағалау; бейбіт келісімдерді іске асыру кезінде қақтығысушы тараптарға көмек көрсету; гуманитарлық жүктерді жеткізу кезінде қауіпсіздікті қамтамасыз ету; әскери жанжалдардың бұрынғы қатысушыларының демобилизациясын ұйымдастыру және оларды бейбіт өмірге қайтару; жергілікті жерді минасыздандыру; сайлаудың өткізілуін қадағалау; құқық тәртібі күштерін даярлау; адам құқықтарының сақталуын бақылау.

2000 жылдан 2018 жылға дейінгі кезеңде Қытай бітімгершілерін БҰҰ операцияларына тарту ҚХР-дың «Ұлттық қорғаныс жөніндегі ақ кітап» (2015) Ресми құжатында, елдің БҰҰ-ның бітімгершілік қызметіне қатысуына негіз қалайтын қағидаттары айқындалған. Онда: «жана тарихи кезеңде Қытай армиясы әртүрлі аймақтардағы бейбітшілікті қорғау міндеттерін тиімді шешуі керек, атап айтқанда, қауіп төнген жағдайда көмек көрсетуі керек; Әскери қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты белсенді түрде кеңейтуі керек» делінген. Бұдан басқа, «халықаралық міндеттемелерін орындау мақсатында, Қытай БҰҰ-ның бейбіт бастамаларын қолдайды, Қауіпсіздік Кеңесінде (КК) өз құқығын пайдаланады, жанжалдарды бейбіт жолмен шешумен айналысады, өңірлік бейбітшілік пен қауіпсіздікті дамытуға, қалпына келтіруге, қорғауға жәрдемдеседі». «ҚХР қарулы күштері Ұлттық күшті тұрақты нығайта отырып, бітімгершілік іс-шараларға, халықаралық көмекке, гуманизм қағидаттарын іске асыруға және басқа да салаларға белсенді қатысатын болады».

Қазіргі уақытта, Қытай бітімгершілік қызметке белсенді қатысуда. Бұл факт елдің саяси және мәдени маңыздылығына, ҚХР-ның Африка құрлығындағы белсенділігіне, Африка елдеріндегі Қытай мүдделерінің кең ауқымына байланысты (Қытай бітімгерлерінің 3/4 бөлігі осы аймақта орналасқан, бұл БҰҰ бітімгершілік қызметінің басымдықтарын көрсетеді).

Осылайша, БҰҰ өкілдері Қытай бітімгерлерінің біліктілігін жоғары бағалайды және олардың қатысуы БҰҰ аясындағы бітімгершілік операцияларының тиімділігін айтарлықтай арттыратынын растайды. Екінші жағынан, Пекин БҰҰ бітімгершілік операцияларына қатысуда ұлттық мүдделерді ілгерілету, Африкада заңды әскери қатысуды қамтамасыз ету және дағдарыс жағдайында тәжірибе жинау үшін тиімді пайдаланады.

Бұл міндеттер мен келісімдерге Қытай Халық Республикасы келіскен және қол қойған. Бірақ, шындығына келгенде, Қытай бұл міндеттер мен шарттарды ұстанбайды, өзінің көлеңкелі саясатын жүргізу арқылы барлық мәселені тек өзінің пайдасына шешіп отыр. [4]

2001 жылғы 15 желтоқсанда Қытайдың **Дүниежүзілік сауда ұйымына** қосылуы экономикалық дамудың және елдің экономикалық және әлеуметтік өміріндегі жаһандық өзгерістердің жаңа кезеңін белгіледі. Қытай ел өмірінің маңызды салаларын құқықтық реттеуге әсер еткен міндеттемелерінің үлкен көлемін қабылдауға мәжбүр болды. Қытайдың ДСҰ-ға кіру туралы шешімі оның шетелдік инвестициялар ағынын, экспорт көлемін ұлғайту ниетімен және экономикалық өсудің жоғары қарқынын ұстап тұруға мүмкіндік беретін сауда мүдделерін жақсырақ қорғауға деген ұмтылысымен байланысты болды. Алайда, Қытайдың қалауы ДСҰ-ның көптеген мүшелерін алаңдатты.

Индустриалды дамыған елдер Қытай арзан жұмыс күшімен оларды бәсекелестікте жеңеді, ал, бұл олардың өндіріс орындарының жабылуына себеп болады деп қорқады. Сонымен қатар, қытайлық тауарлары осы мемлекеттердің ішкі нарықтарындағы тауар айналымын азайтып жіберуі мүмкін, бұл жергілікті кәсіпорындардың құлдырауына әкеліп соғады. Сондықтан, шетелдіктер Қытайды тұтқындардың еңбегін пайдаланады және олар адам құқықтарын бұзады деп айыптады.

Алайда, Қытай ДСҰ мүшелеріне бас тарта алмайтын ұсыныстар жасай алды. Мысалы, ол ауыл шаруашылығы өнімдерінің импортына кедендік тарифтерді екі есе, ал, өнеркәсіп импортына төрт есе төмендетуге келісті. Телекоммуникациялық жабдықтарды, жартылай өткізгіштерді, компьютерлерді және т.б. әкелуге тиісті тауарларды кедендік алымдар бойынша нөлге дейін азайтылды. Экономиканың экспортқа бағдарланған салаларын субсидиялаудан бас тартуға келісті. Қытай сонымен қатар, шетелдік компаниялар үшін қызмет көрсету нарығын ашты – бұған дейін шетелдік фирмалар бюрократиялық кідірістердің көптігі мен отандық өндірушілерді жасырын қолдаудың салдарынан, Қытай кәсіпорындарымен бәсекеге түсе алмады. [5]

Бейжің Қытайға қатысты ДСҰ-ға кіргеннен кейін, 12 жыл ішінде ішкі нарықты қорғаудың уақытша шараларының ерекше тетігі қолданылатынына келісті, бұл ДСҰ-ға кіретін елдерге Қытай өндірісінің жекелеген тауарларына қатысты кемсітушілік протекционистік шаралар енгізуге мүмкіндік береді. Пекин ДСҰ-мен келісімде көзделген Ұлттық нарықтарды тоқыма және тігін өнеркәсібі өнімдеріне қатысты уақытша қорғау шараларын ДСҰ-ға мүше елдер 2008 жылдың соңына дейінгі кезеңде Қытайдың аталған тауарларының импортын шектеу үшін үнемі қолдана алады деп келісті. Яғни, келісімге сәйкес тоқымаға қатысты барлық квоталар біртіндеп қысқартылды.

Қытай ДСҰ-ға кіргеннен кейін, тарифтік және тарифтік емес кедергілердің, инвестицияларға қатысты шектеулердің және тиімсіз мемлекеттік кәсіпорындарды қорғауға бағытталған басқа да кемсітушілік шаралардың бүкіл жүйесін бөлшектеуі қажет болды. Ауыл шаруашылығы саласында ДСҰ-ға қосылуға байланысты міндеттемелер шеңберінде, Қытай алдағы бірнеше жылда экспорттық субсидияларды алып тастауға, астықтың сыртқы саудасының монополиясынан бас тартуға және бұрын Қытайдың өзінде өндірілген және субсидиялармен, атап айтқанда, бидай, жүгері, күріш және соя бұршағымен қамтамасыз етілген астықтың едәуір көлемін (негізінен АҚШ-тан) импорттауды бастауға тиіс болды.

ДСҰ-ға кірген сәттен бастап, Қытай әлемдік саудаға үлкен үлес қосты. Қытайдың әлемдік экономикалық өсіміне қосқан үлесі, 2002 жылдан бастап, орта есеппен 30 пайызға жақындады. Ол сонымен қатар, 120-дан астам елдің ірі сауда серіктесі болды. Қытайдың үлкен жұмыс күші бүкіл әлемдегі бизнес пен адамдарға киімнен компьютерлерге дейін қол жетімді өнімдерді тамашалауға мүмкіндік берді. Тек американдық тұтынушылар үшін бұл үнемді өнімдер жыл сайын 15 миллиард доллар үнемдеуге көмектесіп тұрды.

Қытай әлемдік сауданың бет-бейнесін өзгерткендіктен, әлем мен сауда Қытайды да өзгертті. Қытай Мемлекеттік кеңесінің ақпараттық басқармасы жариялаған «Ақ қағазға» сәйкес, орталық үкімет ДСҰ міндеттемелеріне бейімделу үшін, 2300-ден астам ұлттық заңдары мен ережелерін өзгертті. [6]

Қытай Дүниежүзілік Сауда ұйымына мүше болғаннан бері, бұл ұйымның әрбір шартына қол қойып келеді. Бірақ, ол шарттар келісілген түрде орындалмай жатқандықтан, АҚШ пен Қытай арасындағы сауда соғысының орын алуы мен шиеленістер Қытайдың келісім-шартты дұрыс орындамайтындығынан болып отыр. Сонымен қатар, Қытай Халық Республикасы Сауда ұйымының шартына сәйкес жұмыс атқармай отыр, яғни әділетсіз сауда жүргізіп отыр. АҚШ пен Қытай арасындағы сауда тапшылығының айтарлықтай көрсеткіші ұзақ уақыт бойы екі ел арасындағы қарым-қатынасқа әсер етуде. Трамп

Әкімшілігі Қытаймен сауда балансының тапшылығын келесі қызметтің нәтижесі ретінде қарастырады, дегенмен, бұл тапшылық 1980 жылдары пайда болды. Америка үкіметі Қытайдан сауда тапшылығын 100 млрд долларға теңгерімде азайту жоспарын жасауды талап етті. Американдық статистикаға сәйкес, 2017 ж. Қытаймен тауар саудасының тапшылығы 375,3 млрд. АҚШ долл., ал сол кезеңде, Қытайдың сауда балансының профициті 275,8 млрд. долл. құрады. [7]

Енді, АҚШ пен Қытай сауда соғысының салдарына тоқталып өтсек:

- 1) АҚШ сауда тапшылығын еңсере алмады.
- 2) Қытайда өндірілген америкалық компаниялардың қаржылық көрсеткіштері бойынша өзара баж салығы салынды.
- 3) АҚШ пен Қытайдың Сауда соғысы 2018 жылдың қазан-желтоқсанында АҚШ-тағы қор нарықтарының құлдырау себептерінің бірі болды.
- 4) Қытай ЖІӨ өсімі баяулады, бұл «Made in China 2025» бағдарламасы үшін тиімді емес.
- 5) Сауда соғысына байланысты Қытайдың мұнайға деген сұранысы азайды. Қытай – бұл шикізаттың басты сатып алушыларының бірі болғандықтан, Қытай сұраныстың азаюынан мұнай бағасын төмендетуге итермелейді.

Соғысты тоқтату және жаңа сауда шарты АҚШ-қа да, ҚХР үшін де қажет. Қытай үшін Құрама Штаттар – сыртқы сауданың басты нарығы, ал Қытай – АҚШ-тың бас несие берушісі. Американдық мемлекеттік борыштың шамамен 20% Қытай қолында шоғырланған. Егер Қытай билігі америкалық қаржылық құжаттың ірі үлесін сатуды шешсе, бұл тек Американдық экономиканы ғана емес, әлемдік нарықтарды да күйретуі мүмкін. [8]

Қытайдың Азия-Тынық мұхиты экономикалық ынтымақтастығына қатысуын Қытай басшылығы Қытайдың аймақтық және жаһандық экономикалық рөлін күшейту факторы ретінде ғана емес, сонымен бірге, Транс-Тынық мұхиты серіктестігі – ТТП құрудың американдық жоспарларына қарсы тұру құралы ретінде қарастырады. Қазірдің өзінде, «АСЕАН + 1» (АСЕАН плюс ҚХР елдері) жобасы табысты жұмыс істеуде. Қытай «АСЕАН + 6» форматында да белсенді қатысады (АСЕАН елдері плюс Қытай, Жапония, Оңтүстік Корея, Үндістан, Австралия және Жаңа Зеландия). Басқаша айтқанда, Қытай экономикасының күшін ескере отырып, АРЭС-те де белгілі бір «қытай ядросы» тез қалыптасады деп айта аламыз. Алайда, бұл ядроның қалыптасуына ҚХР мен оның көршілері арасындағы аумақтық даулардың проблемалары, сондай-ақ, қауіпсіздік мәселелері кедергі келтіреді. [9]

Соңғы онжылдықта Қытай АСЕАН-да отыздан астам ауқымды жобаларды жүзеге асырды. Салыстырмалы түрде, АҚШ соңғы отыз жылда тек жеті жобаны жүзеге асырды. 2010 жылғы 1 қаңтарда ашылған «Қытай-АСЕАН» еркін сауда аймағы Еуропалық Одақ пен Солтүстік Америкадағы еркін сауда аймағынан кейінгі, экономикалық қуаты бойынша әлемдегі үшінші аймақ болып табылады. Қытайдың достас мемлекет ретіндегі қолайлы бейнесін жасай отырып, Бейжің тұтастай алғанда, Шығыс Азия өңіріндегі өзінің геосаяси ұстанымын нығайтады және одан әрі өңірлік интеграция арналған тиісті жағдайлар қалыптастырады. ҚХР АСЕАН үшін экономикалық өсудің үлгісі болуға ғана емес, сонымен қатар, кешенді дамудың баламалы жолдарымен нақты өсуді ұсынады. [10]

XXI ғасырдың басына қарай Қытай қатысқан үкіметаралық халықаралық ұйымдар саны 52-ге дейін, ал үкіметтік емес ұйымдар 1163-ке дейін артты. Қытайдың қалыптасқан экономикалық даму үрдістеріне, экономикалық құрылымы мен экономикалық саясатты трансформациялауда мәлімделген стратегиялық бағдарларға сүйене отырып, таяу уақытта Қытай бастамашылық еткен интеграциялық процестер мен үрдістердің жандануын күтуге болады.

Интеграциялық стратегияны қалыптастыру кезінде Қытай стратегиялық серіктестермен қатынастарды қарқындатуға және интеграциялық процестердің «сапасын» арттыруға (сауда күн тәртібі мәселелерінің санын кеңейту, тауар позицияларын қамтуды арттыру, тарифтік емес шектеулерді жою саласында прогреске қол жеткізу, капитал мен жұмыс күшінің қозғалысын реттеу және т.б.) бағытталған кезеңдік, көп деңгейлі, географиялық әртараптандырылған тәсілді ұстанатын болады. Бұл қағидаттар интеграциялық күн тәртібін қалыптастыруда айқындаушы болады.

Бұл ретте Қытай кезеңділік қағидатына сүйенетін болады. ҚХР-ның қатысуымен салалық қауымдастықтар (энергетикалық альянстар, көліктік, телекоммуникациялық, технологиялық одақтар) құрылуы мүмкін. Қытай өзара іс-қимылы технологиялар нарықтарына қол жеткізуді және экономиканың жоғары технологиялық секторларына капитал жағынын қамтамасыз ете алатын жоғары дамыған елдерге қатысты абайлап теңдестірілген тәсілді ұстанатын болады. Бұл ретте, өз мүдделерін ілгерілету қазіргі уақытта АҚШ-пен талқыланғандай, екіжақты инвестициялық келісімдер жүйесі арқылы қамтамасыз етілетін болады.

Қытайдың экономика құрылымын қайта бағдарлау жөніндегі өршіл жоспарлары елдің тауар позицияларын неғұрлым кең қамти отырып және Қытай да, интеграциялық бірлестіктер жөніндегі әріптестер де жүргізетін ырықтандырудың неғұрлым қарқынды кестесімен «жоғары сапалы» интеграциялық бірлестіктер құруға мүдделілігін айқындайды. Қытай алға тартқан Азия-Тынық мұхиты еркін сауда аймағының тұжырымдамасы (АТЗСТ) «негізгі мақсаты – сауданы ырықтандыру болып табылатын бірлестік қана емес, «жаңа буынның» саудасы мен инвестицияларын қамтитын жан-жақты, жоғары сапалы бірлестік құруды» көздейді. Дегенмен, мәлімделген мақсат АТЗСТ құрудың шынайылығын іс жүзінде нөлге дейін төмендетеді. Оның шынайы «жоғары сапалы» және «жан-жақты» бірлестік ретінде қалыптасуына кедергі келтіретін барлық қазіргі экономикалық және саяси қайшылықтарды сезіне отырып, Қытай күш-жігерін ең алдымен Қытай, Жапония және Корея Республикасы арасындағы еркін сауда туралы үшжақты келісімге қол қоюға, сондай-ақ, жан-жақты өңірлік экономикалық әріптестік шеңберінде көпжақты диалогтың практикалық жазықтығына аударуға бағыттайтыны айқын болады.

Жаңа интеграциялық идеялар Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» бастамасының (үш құрлық және екі теңіз бағыты) төңірегінде шоғырлануы мүмкін. Көпжақты Жобаның мақсаттары «көліктік байланысты» арттыруды ғана емес, сонымен бірге, саясатты үйлестіруді, еркін сауданы және қаржылық интеграцияны қоса алғанда, көлік саласындағы ынтымақтастықтан әлдеқайда асып түсетіні өте маңызды, және көптеген зерттеушілер осы көпжақты ынтымақтастық жобасына қатысты «интеграция» терминін белсенді қолданады.

Қытайдың интеграциялық мотивациясы өте жоғары, дегенмен, келісімге қосылу бастамасы практикалық жазықтыққа өткен жағдайда, қосылу шарттары ұзақ және қарқынды келіссөздердің тақырыбына айналуы мүмкін. [11]

Пайдаланылған әдебиеттер

1. <https://yandex.kz/turbo/fb.ru/s/article/285776/kitay-vneshnyaya-politika-osnovnyie-printsipyi-mejdunarodnyie-otnosheniya>
2. https://studme.org/144397/politologiya/kitay_mezhdunarodnyh_organizatsiyah_m_ezhdunarodnyh_forumah
3. <https://articlekz.com/article/18914>

4. http://factmil.com/publ/strana/kitaj/rol_kitaja_v_mirotvorcheskoj_dejatelnosti_org_anizacii_obedinjonnykh_nacij_2019/59-1-0-1679
5. <https://rg.ru/2019/09/29/vstuplenie-kitaia-v-vto-stalo-faktorom-mirovogo-ekonomicheskogo-rosta.html>
6. <https://prc.today/20-let-v-vto-kak-kitaj-izmenil-mirovuyu-torgovlyu/>
7. <https://iorj.hse.ru/data/2020/08/20/1589006471/%D0%9F%D0%B0%D0%BA.pdf>
8. <https://ru.myfin.by/article/k-cemu-privedut-torgovye-vojny-ssa-i-kitaa>
9. Rüländ, Jürgen. Southeast Asia: New Research Trends in Political Science and International Relations // Südostasien Actuele. – No.4, Hamburg, 2012. – P. 127.
10. Pollack, Mark A. International Relations and Regional Integration Theory // Robert Schuman Centre for Advanced Studies. Dortmund. – Germany, 2012. – P. 29.
11. Арапова Е. Восточная Азия: Диверсификация источников экономического роста // Азиатско-Тихоокеанский регион: экономика, политика, право. – 2014. – №3-4. – С.47-57.

Мақалада Қытай Халық Республикасының халықаралық және аймақтық ұйымдарға қатысты ұстанған саясаты мен позициялары жайлы баяндалған. Қытай халықаралық ұйымдар бекіткен ережелер мен келісімдерге қол қойғанымен, қазіргі таңда өзінің жанама немесе көлеңкелі саясаты арқылы ол келісімдерді өз пайдасына қолданып отыр. Бейбітшілікті және өзара дамуды қолдаймыз деген принципті ұстанған Қытай, шындығында өз мүддесі жолында жұмыс жасауда. Яғни, «мемлекеттер арасында достық жоқ, ортақ мүдде бар» деген көзқарас Қытайдың халықаралық ұйымдарға қатысты ұстанған саясатының негізгі позициясы болып отыр.

В статье рассказывается о политике и позиции Китайской Народной Республики по отношению к международным и региональным организациям. Несмотря на то, что Китай подписывает положения и соглашения, утвержденные международными организациями, в настоящее время, она использует данные соглашения в свою пользу, посредством косвенной или теневой политики. Прикрываясь принципами поддержания мира и взаимного развития, на самом же деле, Китай действует в собственных интересах. То есть, отношение, как «между государствами нет дружбы, есть общий интерес» – является основной позицией политики Китая к международным организациям.

Шакен Жулдызай Бакыткызы

ФЕНОМЕН АРАБСКОЙ ВЕСНЫ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ

Аннотация. Термин «арабская весна» – это революция демонстраций и протестов народа против правящего правительства. Эта вспышка распространилась на нескольких странах Западной Азии, таких, как Египет, Ливия, Йемен и Сирия. Таким образом, цель данной статьи – проанализировать феномен арабской весны, происходивший в этих странах. Эта статья также направлена на изучение того, как произошла вспышка беспорядков, и выявление факторов, которые привели к народным протестам, а также на рассмотрение роли средств массовой информации в народной революции. В этом исследовании используется качественный метод, который представляет собой подход к

анализу документов для синтеза информации из авторитетных ресурсов для обеспечения достоверности полученной информации. Исследование показало, что волна революции была вызвана народными протестами против нынешнего правящего правительства. Несколько факторов, таких, как политические, экономические и социальные факторы, являются основной причиной, ведущей к феномену арабской весны. Хотя это может быть связано с проблемами или вопросами, которые различаются для каждой страны, цель восстания народа остается прежней, т.е. протест против несправедливого правительства и требование восстановления прав людей.

Введение. Восстание народа, вспыхнувшее в арабском мире из-за политического конфликта, привлекло внимание общественности. Эта проблема больше не является чуждой в странах, которые ранее игнорировали и изолировали себя от политического развития мира. Народное восстание, начавшееся в Тунисе в декабре 2010 года и спровоцировавшее народное восстание, затем распространилось на Египет и Ливию и затянулось в других арабских странах. Однако, это событие началось примерно двумя годами ранее, в Йемене в 2009 году и Бахрейне в 2010 году. Тем не менее, оба восстания игнорировались, поскольку протесты происходили лишь в небольших масштабах. Большинство мероприятий преследуют одну и ту же цель – потребовать справедливого и равноправного решения. Таким образом, косвенно это один из факторов, приведших к восстанию, и люди стремились к преобразованиям, которые должны были произойти в их стране. Кроме того, средства массовой информации также считаются наиболее эффективным средством не только распространения информации, но и средством коммуникации для поднятия духа народа, чтобы восстать против руководства царствования (Хаас, 2013).

Термин «арабская весна»

Волна революции, или более широко известная как Арабская весна, относится к восстанию, которое происходит среди людей. Это восстание – голос народа, требующего восстановления своих прав от нынешнего правящего правительства. Арабская весна или, по-арабски, «аль-Араби аль-Раби» – это протесты народа против несправедливости правящей системы и требование более демократического нового правительства. Люди, казалось, просто осознали, что все это время их угнетали и лишали их прав, поэтому, они выступают против нынешних существующих лидеров. Когда людям не разрешают говорить, единственной альтернативой являются уличные демонстрации. Правительственный режим относился к этому аналогично тому, что произошло в Палестине, поскольку люди, которые боролись против сионистов, считались террористами и против мира. Беспорядки в арабском мире повлияли на остальной мир (Гордон, 2010).

Тунис

Говорят, что подъем народа в арабском мире начался в Сиди-Бузиде, Тунис, в декабре 2010 года. Тунисская революция, также известная как Жасминовая революция, началась с события, когда молодой 26-летний Абу Буазизи сжег себя в знак протеста против правительственного чиновника, который оскорбил его и конфисковал его товары для бизнеса. Буазизи был выпускником местного университета, и из-за экономического спада и серьезной проблемы безработицы, которая обрушилась на Тунис в то время, Буазизи был вынужден продавать фрукты и овощи, чтобы прокормить свою семью.

В результате такого события, это в конечном итоге, привело к революции народа в знак протеста против угнетения и несправедливости, господствовавших на протяжении многих лет. Тем не менее, смерть Буазизи не была главной причиной восстания тунисцев, но правда в том, что народный протест был направлен против экономических потрясений, которые продолжаются уже долгое время. Кроме того, рост уровня безработицы, особенно

среди молодежи, приводящий к тому, что люди живут в трудных условиях, также был одним из факторов восстания. Наконец, обида, которая подавлялась на протяжении многих лет, вызвала гнев людей и в дальнейшем привела к волне революции, протестующей против несправедливости и выражающей недовольство коррупцией и манипулированием властью.

Последствия этого события привели к большим изменениям в политическом, экономическом и социальном секторах Туниса. Рост уровня продовольственной инфляции привел к тому, что люди жили в нищете и голодали из-за возросшей стоимости жизни. Беспорядки привели к гибели тысяч людей, и это было в значительной степени актом правительственного режима и сил безопасности, которые напали на восставших граждан. Однако, единству народа Туниса удалось свергнуть правительство и в конечном итоге, привело к отставке президента Туниса – Зина Эль-Абидина Бен Али 14 января 2011 года. Бен Али, правивший Тунисом 23 года, был свергнут за то, что не смог обеспечить хорошую жизнь гражданам Туниса, особенно с политической, экономической и социальной точек зрения.

Египет

Египет – это страна в Северной Африке, которая граничит с Ливией – на западе, Суданом – на юге, сектором Газа и Израилем, Средиземным морем – на севере и Красным морем – на востоке. По статистике, в 2007 году население Египта составляло 73 миллиона человек, из которых 94 процента составляют мусульмане, а еще 3 процента – люди других национальностей.

Вооруженный духом тунисского восстания, которое успешно свергло диктатора Бен Али, египетский народ хотел доказать, что он также способен свергнуть лидера, получившего прозвище «фараон в современную эпоху». Подъем тунисского народа побудил народ Египта выступить против тирании и жестокости правящего режима. В течение 30 лет граждане подвергались давлению во время правления президента Египта Хосни Мубарака. Волна египетской революции, начавшаяся 25 января 2011 года, длилась 18 дней.

Среди основных факторов, выявленных в качестве причины роста населения – экономический спад. В сочетании с отсутствием возможностей для трудоустройства, проблема безработицы также обострилась. Кроме того, повышение цен на товары и рост стоимости жизни, безусловно, подтолкнули людей к восстанию. Египетский народ больше не хотел жить под властью Хосни Мубарака и, наконец, восстал, чтобы отстоять свои права. Это восстание было протестом против позиции правительственных лидеров, которые злоупотребляли народными деньгами, но в то же время, оставляли людей в нищете и игнорировали их потребности. Тем не менее, настойчивые требования граждан к правительству решить эту проблему были проигнорированы, поскольку правительство проигнорировало просьбу народа.

Чтобы укрепить позиции Хосни Мубарака в Египте, он манипулировал национальными институтами, такими, как полиция и национальная безопасность, чтобы подавлять и угнетать людей, которые пытались взбунтоваться и требовать сохранения демократии. Это связано с тем, что честность избирательного процесса была поставлена под сомнение, и его обоснованность попала под подозрение. На выборах, состоявшихся в ноябре и декабре 2010 года, Хусни Мубарак победил, набрав более 80 процентов голосов в результате поддержки египетских избирателей. Для египетского народа это было решение, которому нельзя было доверять, и они рассматривали процесс выборов как неподходящее средство для назначения правящего правительства. Поэтому, единственным выбором, оставшимся египтянам, были уличные демонстрации, чтобы выразить голос и потребности людей, которыми правительство долгое время

пренебрегало. Событие в Египте было народным протестом против свержения Хосни Мубарака, который был несправедлив к народу (Абурвен, 2013).

Несмотря на различные усилия Хосни Мубарака завоевать сердца людей, они оказались безуспешными, поскольку народная революция продолжалась. Это было следствием, приписываемым различным сторонам, включая сам народ Египта, и, наконец, 11 февраля 2011 года Хосни Мубарак подал в отставку и передал свои полномочия Высшему совету Вооруженных сил. После двух дней передачи власти Высшему совету Вооруженных сил военное правительство под руководством Мохаммеда Хусейна Тантауи объявило о приостановлении действия национальной конституции, роспуске парламента, и о том, что военные будут править в течение шести месяцев до тех пор, пока выборы не могут быть проведены снова. Однако, революция все еще продолжалась до конца 2011 года из-за обеспокоенности людей, казалось бы, неэффективной ролью Верховного Совета в осуществлении новых изменений. Последствия беспорядков в Египте привели к недостаткам в политическом секторе, что еще больше угрожает развитию страны. Битва привела к тому, что люди пострадали из-за разрушения имущества и потери дома (Абурвен, 2013).

Ливия

После четырех дней падения Хосни Мубарака в Египте арабская земельная революция начала распространяться на Ливию. Антиправительственные протесты начались в Ливии 15 февраля 2011 года. Если смотреть невооруженным глазом, казалось, что народное восстание должно было потребовать, чтобы Муаммар Каддафи взял на себя ответственность за убийство 14 протестующих в 2006 году. На самом деле, восстание ливийского народа было вызвано протестом против тирании правящего режима.

В течение 42-летнего правления Муаммару Каддафи было несколько трудно уйти в отставку, и он даже продолжал защищать свое правление, угрожая народу, что страна столкнется с гражданской войной, если народная революция продолжится. Несмотря на различные угрозы и действия Каддафи, ливийская революция продолжалась и уже господствовала на большей части территории страны. Это включает в себя крупнейший город Ливии – Бенгази. В результате революции, поддержка Каддафи начала уменьшаться, поскольку некоторые дипломаты, военные и сотрудники службы безопасности правительственного режима перешли на сторону народа. Эта поддержка смогла поднять дух ливийского народа, чтобы восстать против существующего правительства.

Тирания и жестокость лидеров рассматривались как главная причина народного восстания в Ливии. Народ был сыт по горло и устал от правления правительства, которое всегда угнетало и игнорировало интересы народа. Люди стремились к политической и социальной свободе, в которой им уже давно было отказано. Восстание народа было среди народных протестов против правительства, требующего восстановления прав, которые им должны были быть предоставлены, но в которых им было отказано. Кроме того, гнев народа также был вызван внутренними факторами, поскольку правительство установило отношения с крупными державами, которые сделали правящий режим марионеткой только для защиты своих интересов в арабских странах. Взамен арабские лидеры были подкуплены деньгами и широким спектром помощи, в том числе, военной.

Чтобы сохранить свое правление, Каддафи использовал различные тактики и уловки. Среди его усилий было использование наемников из Африки для нападения на демонстрантов, выступающих в центре Триполи. Настойчивое стремление Каддафи сохранить свое правление затруднило народное восстание. Это привело к тысячам смертей не только ливийских граждан, но и военнослужащих армии. Национальные беспорядки также привели к разрушению имущества и домов. Однако, после 42 лет и

более чем восьми месяцев народной революции, правление Каддафи, в конечном счете было свергнуто 20 октября 2011 года. Во время революции Каддафи скончался после серьезных ранений в результате бомбардировок истребителями НАТО, и он был первым правителем, который был убит в ходе серии народных восстаний в арабских странах.

Йемен

В разгар народной революции в ряде арабских стран, за которой последовал успех свержения правящего правительства, революция продолжала распространяться на Йемен. Антиправительственные протесты начались в районах Северного и Южного Йемена в середине января 2011 года. Около 20 000 человек затопили главные дороги в городе Сана и провели акции протеста против правительства. Этот митинг был назван «Днем ярости». Антиправительственные демонстранты в Йемене уже собрались в большом количестве с момента начала восстания в Тунисе, и это было дополнительно вызвано единством народа, чтобы подняться и восстановить свои права.

Люди, жаждущие перемен, собрались у здания Университета Саны в знак протеста против правительства. Глядя на волну революции, президент Йемена Али Абдалла почувствовал угрозу и объявил, что уйдет в отставку, как только его мандат закончится через два года. Он также пообещал, что его потомки не придут к власти и не займут руководящую должность. Несмотря на это, люди скептически отнеслись к обещанию Али Абдаллы, поскольку он правил Йеменом в течение 32 лет. Это связано с тем фактом, что Али Абдалла дал такое же обещание в 2006 году, но не выполнил его, когда он все еще боролся за место на выборах. Усилия людей свергнуть президента Али продолжились, когда 3 июня его офисное здание было разрушено взрывами, в результате которых были ранены люди. 23 сентября Али Абдалла был вынужден подписать соглашение о передаче власти. Наконец, он отошел от дел и передал власть своему преемнику.

Люди, которые жили в нищете, больше не хотели жить под властью лидеров-диктаторов, которые игнорировали интересы народа. Люди стремились к смене правящего правительства, к тому, чтобы кто-то заботился об их интересах и благополучии. Было отмечено, что Йемен является самой бедной страной в арабском мире. Почти половина населения Йемена жила за чертой бедности, зарабатывая 6 ринггитов (2 доллара США) в день. Аналогичным образом, дети в Йемене из-за высокого уровня бедности не могли ходить в школу, поскольку их заставляли работать в столь юном возрасте. Беспорядки в Йемене привели к увеличению числа погибших. Его жители жили в условиях пыток из-за потери членов семьи и домов. Их беды и страдания не только игнорировались, но и многие люди умерли от голода.

Сирия

Поскольку вопрос о народной революции горячо обсуждался в ряде других арабских стран региона, волна продолжала распространяться на Сирию. Сирия – страна постоянных беспорядков со времен правления Хафеза аль-Асада, который правил 32 года, а затем, его сына Башара аль-Асада. Хафез аль-Асад пообещал быть шиитской нусаирией, которая выступает против суннитов и затаила обиду на них. Сирийское правительство решительно поддерживается Ираном и «Хезболлой» в Ливане, и они также поддержали Хафеза аль-Асада в убийстве его собственного народа.

Как уже отмечалось, у каждой страны, ставшей свидетелем восстания своего народа, есть свои проблемы, и у Сирии – тоже. Кровавый конфликт 1982 года продолжался 27 дней, в результате которого погибло почти 46 000 тысяч жителей. Это событие заставило народ Сирии держаться подальше от политики. Однако, через некоторое время они снова поднялись в знак протеста против тирании правительства, и это распространилось на другие города, такие как Дарья, Хауран, Халаб, даже на 157 регионов Сирии. Тем не менее, подъем сирийского народа в марте 2011 года начался с

нескольких мальчиков, которые нацарапали на стенах школы “Ас-Шааб Юрид Искаат эль Низам! (Люди хотят свергнуть режим)”. Этот лозунг выкрикивали в таких мятежных странах, как Египет, Ливия, Йемен и ряд других арабских стран.

После этого события, сирийские силы безопасности арестовали детей. Их сажали в тюрьму, жестоко обращались и даже пытали, вырывая ногти, а также насиловали. В результате, один из мальчиков умер, и его семья потребовала его тело. Они также обратились к силам безопасности с просьбой освободить других детей, которые все еще находились под стражей. Однако, правительство согласилось освободить детей при одном условии: обменять детей на сирийских женщин, чтобы они поженились. Это вызвало гнев среди сирийцев, поскольку это был акт оскорбления. Таким образом, они восстали и подняли оружие, чтобы защитить себя, и это в конечном итоге привело к восстанию народа в Сирии.

Правда в том, что эта цепочка событий, связанных с народной революцией, была обусловлена некоторыми основными проблемами, которые уже давно подавлялись: продолжающимся угнетением и жестокостью правящего режима в течение 40 лет. Коррупция и манипулирование властью со стороны правительственных чиновников и лидеров были одними из проблем, которые привлекли внимание и вызвали недовольство среди сирийского народа. Восстание народа потребовало отставки сирийца и смены правящего режима, завоеванного семьей Асада. Народ больше не хотел жить при самодержавном правлении и требовал освобождения народа. Подъем граждан продолжался и усиливался. Все больше и больше солдат стояло рядом с народом, чтобы защитить граждан, которые присоединились к митингам, поскольку они отказались позволить режиму Башара Асада жестоко убивать своих собственных людей по прихоти. После беспорядков многие были убиты, в то время, как раненых не лечили и оставили умирать.

Арабские организации (Лига арабских государств) предприняли шаги, касающиеся событий в Сирии, когда они запретили сирийским должностным лицам въезжать в свои регионы. Это включало две страны – Ирак и Ливан, поскольку сирийские лидеры были сторонниками шиитов, и они всегда просили помощи у Ирака, шиитской страны. В Сирии восстание людей, которые отчаянно нуждались в переменах в правительстве, во главе с президентом Башаром Асадом, теперь превратилось в кошмар, когда разразилась гражданская война, которая длилась уже более двух лет, унесла более 70 000 жизней и вынудила более 1,4 миллиона жителей Сирии стать беженцами. В Сирии лозунг «смены правительства» не только унес множество жизней, но и стал свидетелем разрушения страны на глазах у собственного народа.

Роль средств массовой информации

В связи с возвышением народа на Ближнем Востоке, была подчеркнута роль средств массовой информации, побуждаемых молодежью проявлять мужество в речах и действиях, выражающих их права в их соответствующих странах. Всякий раз, когда упоминалась молодежь, это определенно ассоциировалось с влиянием средств массовой информации на жизнь молодежи (Абдул Малик, 2012).

Вспышка революции произошла из-за функции средств массовой информации: Интернета. Оказалось, что роль цифрового виртуального мира с помощью системы коротких сообщений (SMS), социальных сетей, таких, как Facebook и Twitter, сыграла важную роль в призыве к демонстрациям свергнуть Хосни Мубарака. Влияние Facebook неоспоримо, потому что доказано, что даже небольшие новости могут распространиться по всему миру во мгновение ока. Аналогичный случай произошел после того, как Ваэль Гоним создал страницу в Facebook “Мы все Халед Саид”, которая призывала египтян протестовать на уличных митингах. Открытие страницы было посвящено 28-летнему

египетскому юноше по имени Халед Саид, который был жестоко убит двумя египетскими полицейскими.

6 июня 2010 года, Египет был потрясен смертью молодого человека по имени Халид Саид, который был жестоко избит и подвергнут пыткам полицией на публике. Халида преследовали и убили за то, что он загрузил видеоклип на Youtube, где была зафиксирована коррумпированная деятельность полиции с синдикатом контрабанды наркотиков. Это вызвало ярость полиции, и в конце-концов, он был задержан двумя полицейскими со станции Сиди-Джабир, расположенной в провинции Александрия. Этими двумя офицерами были Махмуд Солах и Ивад Исмаил, и Халид потребовал объяснить причину, по которой он был задержан, и предоставить доказательства. Полицейские, взбешенные этим вопросом, забили Халида до смерти. Свидетели видели, как двое полицейских схватили Халеда, его голова была разбита о стену и лестницу здания, пока он не умер. Поскольку люди боялись за свою жизнь, они не смогли защитить Халида, несмотря на то, что знали, что Халид невиновен. Его тело было оставлено на обочине дороги, и после вскрытия полиция опубликовала заявление, в котором говорится, что Халид умер из-за передозировки наркотиков.

Члены семьи Халида потребовали, чтобы оба офицера были привлечены к суду и приговорены к смертной казни. Наконец, 26 октября 2011 года Александрийский уголовный суд приговорил их к тюремному заключению на срок от семи лет и выше. Тем не менее, некоторые правозащитные организации считают этот приговор слишком мягким, поскольку Халид был жестоко убит. Открытие страницы в Facebook «Мы все Халед Саид» сумело привлечь миллион граждан Египта различных религий и Организации Объединенных Наций, которые выступили против правления Хосни Мубарака. Несомненно, некоторые нападения или препятствия были совершены правящей партией в попытке предотвратить восстание народа. Государственные средства массовой информации сыграли важную роль в усилиях по сдерживанию роста голоса народа. Чтобы предотвратить возможность активных протестующих, которые организовывали уличные митинги, правительство Египта активизировало свои усилия, ограничив национальный доступ к Интернету на три дня.

28 января 2011 года интернет-связь и услуги мобильной связи, включая доставку SMS, были заблокированы и прекращены. Это ограничение было снято, поскольку ограничения привели к тому, что все больше людей наводняли площадь Тахрир, чтобы выразить свое желание.

Правительственная газета «Аль-Джумхурия» также сообщила: «Популярность Мубарака, основанная на бедности людей, ослабла и в конечном итоге, рухнула. Новый президент должен быть прозрачным», – говорится в середине доклада, в котором утверждается, что Мубарак и члены его семьи нажили огромное богатство за время своего правления. Многие телевизионные станции транслировали ложные новости, как будто ничего не произошло. Правда заключалась в том, что в то время, погибли сотни людей, и площадь Тахрир была затоплена восставшими людьми. Однако то, что показывали по телевизору, было всего лишь десятками людей. Египетские телевизионные станции, контролируемые военным правительством, якобы лгали людям и всему миру, когда публиковали ложные видеозаписи площади Тахрир, заполненной миллионами противников Мурси. Телевизионная станция «Аль-Джазира» также якобы транслировала то же видео с египетским телевидением.

Заключение. Глядя на вспышку народной революции в арабских странах, показывает, что правление железного кулака, который угнетает народ, не сможет выжить, несмотря на тесные отношения с другими крупными державами и обладание военным превосходством. Событие «арабской весны» – это явление, которое изменило в какой-то степени мир, первоначально приведя к политическим изменениям в регионах Западной Азии и, в свою очередь, привело к падению правящего режима. Крах авторитарных систем в ряде стран Ближнего Востока и Северной Африки, вселяет новую надежду в людей в их соответствующих странах, которые так же сталкиваются с этим явлением. Политические перемены оказывают огромное влияние на регион арабского мира. Угнетение и тирания правительства, в конечном итоге, спровоцировали волну народной революции. Кульминация народного гнева достигается после того, как правящая партия злоупотребляет национальным богатством, пожирает его и грабит ради личных интересов и своих близких друзей. Подъем народа состоит в том, чтобы потребовать свободы от несправедливой системы правления, которая захватывает их жизнь в течение, в некоторых случаях, почти полувека. Это доказывается наблюдением за политической ситуацией, которая началась с восстания народа в Тунисе, которое вызвало революцию с целью свержения правительства, затем, распространилось на Египет и Ливию, и затянулось в других арабских странах. Большинство из них преследуют аналогичную цель, а именно, требуют справедливого и равноправного руководства.

Использованная литература

1. Абдул Малик, Мухаммад. 2012.
2. Эбни Маргарет Дж. Избегая арабской весны? Политика легитимности марокканского короля Мохаммеда VI // Магистерская диссертация. Факультет политических наук Орегонского университета. – 2013.
3. Абурвен Хедайя. Политика выживания: Египет и Марокко накануне арабской весны, магистерская диссертация. – Калифорнийский университет, Калифорния, 2013.
4. Чокошвили, Давид. Роль Интернета в демократическом переходе: тематическое исследование арабской весны // Магистерская диссертация, Европейский университет, 2011.
5. Гордон Алисса Эмили. Крах арабской весны: демократизация и стабильность режимов в арабских авторитарных режимах // Магистерская диссертация. Факультет искусств и наук. – Джорджтаунский университет, Джорджтаун, 2010.
6. Хаас Марк Л. и Леш Дэвид У. Арабская весна: Перемены и сопротивление на Ближнем Востоке // Н.п.: Вествью Пресс. Миддлбрук, 2013.
7. Муджани Ван Камаль и Муса, Сити Нурул Иза. Факторы и влияние арабской весны на Ближнем Востоке / Ред. В Чжан, Ин. Конспекты лекций по науке управления. – Том 31. – Сингапур: Сингапурский институт менеджмента и спортивных наук PTE. LTD, 2014. – С. 77-80.
8. Невенс Кейт. Последствия Арабской весны для британской политики. – Соединенное Королевство: Консервативный Ближневосточный совет, 2011.
9. Рахман Дилан Априальдо. Феномен арабской весны (весна в арабском мире), крушение власти диктаторов на Ближнем Востоке и в Северной Африке. Рабочий документ Арабской весны. Извлечено 22 марта 2014, 2008. – http://www.academia.edu/3812208/документ_явление_Арабская_весна.
10. Сулейман Мухаммад Камаль. (2014). Египетский государственный переворот - Это Измена Революции и Демократии. Селангор: Кемилау Паблика Sdn. Bhd. Залкапли,

Харис. (2012). Подъем исламского движения в феномене Арабской весны. – Куала-Лумпур: Ресурсы Джунди.

«Араб көктемі» термині – халықтың билеуші үкіметке қарсы демонстрациялары мен наразылықтарының революциясы. Бұл тұтаныс Батыс Азияның Египет, Ливия, Йемен және Сирия тәрізді бірнеше еліне таралды. Осылайша, бұл мақаланың мақсаты – осы елдерде болған араб көктемінің феноменін талдау. Сонымен қатар, бұл мақала тәртіпсіздіктердің қалай пайда болғанын зерттеуге және халық наразылығына алып келген факторларды анықтауға, сондай-ақ, халық төңкерісіндегі бұқаралық ақпарат құралдарының рөлін қарастыруға бағытталған. Бұл зерттеуде алынған ақпараттың растығын қамтамасыз етуге арналған беделді ресурстардағы ақпаратты синтездеу үшін құжаттарды талдау тәсілі болатын сапалы әдіс қолданылады. Зерттеу революция толқынының қазіргі билеуші үкіметке қарсы болған халықтық наразылықтан туындағанын көрсетті. Саяси, экономикалық және әлеуметтік факторлар – араб көктемі құбылысына әкеліп соғатын негізгі себеп. Бұл әр ел үшін әртүрлі проблемаларға немесе мәселелерге байланысты болуы мүмкін, бірақ, халық көтерілісінің мақсаты өзгеріссіз қалады, яғни әділетсіз үкіметке қарсы наразылық білдіру және адамдардың құқығын қалпына келтіруді талап ету.

Құрмет Қабылғазыұлы

ТЫНЫҚ МҰХИТТАҒЫ ТЫНЫШСЫЗДЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН

Бүгінде Тынық мұхиттың батыс жағалауы толқулы. АҚШ билігіне Трамп келгеннен кейін, жыл санап бел алып келе жатқан Қытай ықпалына тосқауыл қою үшін, Тынық мұхит өңірінде бірталай шараларды қолға алғаны белгілі. Мысалы, «Үнді-Тынық мұхит стратегиясын» қабылдап, Тынық мұхиттың Оңтүстік Қытай аумағы мен Үнді мұхитындағы геостратегиялық өткелдерді шеңгеліне алу арқылы, Қытайдың энергия ресурстары импортының жолына қарауыл қоюға ұмтылумен қатар, осы өңірдегі Австралия, Жаңа Зеландия қатысатын, Англия мен Канаданы қамтыған өзара құпия информациялар алмасатын «Бес көз одағына» («Five Eyes Alliance») дем беріп, оларды Қытаймен бірлесе күресуге ұйымдастырды. Оңтүстік Қытай теңізіндегі Қытаймен дүрдараз елдерді Қытай қауіпіне қатысты ертерек ес жиюға шақырды. Тайвань билігімен жақындасып, ілгерідегі Қытаймен шарттастықтарда танылған «бір Қытай принципіне» басқаша түсініктеме бере бастады.

Байденнің билікке келуі, Қытайдың АҚШ-ның Тынық мұхит саясатында бетбұрыстар болар деген үмітін ақтамады. Байден үкіметінің әрекеті Трамп кезіндегідей өктем келмегенімен, Қытайдың ең жанды жері – Тайваньмен қатынас мәселесінде, АҚШ-ның Никсон билігінен бергі кез-келген үкіметінен “оза шапты”. Бір жылдан бері Тайваньның теңіз алабына шолғыншы кемелер былай тұрсын, авианосецтерін де дүркін-дүркін жіберіп отырды. Онан да маңыздысы, әскери құрал-жабдық саласында Тайваньға дәстүрлі экспорттардан сырт, жаңа үлгідегі “алыстан дәлдікпен соққылау жүйесіне” жататын (Тайвань тарапының атауы) әскери ұшақтар мен ракеталар сата бастады. Қытай тарапының білуінше, 2028 жылға дейін орындалатын және жиынтық сомасы 2.8 млрд долларды құрайтын келісім-шартта, мысалы, F-16 соғыс ұшағынан 2026 жылға дейін 66 данасын жеткізуге келісіліпті. Тайвань тарапындағы әскери адамдарының айтуынша, АҚШ пен арал арасында 370 шақырымға атылатын AGM-158 әуеден соққылау ракеталарын сату да талқыланып жатқан көрінеді. Ал, мұның 135 шақырымда тұрған

Қытай үшін нені білдіретіні – айтпаса да түсінікті. АҚШ 2021 жылы 12 наурызда «Тынық мұхитындағы НАТО» аталған Жапония, Австралия, Үндістанның басын қосқан «төрт жақты қауіпсіздік диалогы» («QUAD») механизмін жасақтады. Жуықта ғана, АҚШ, Англия мен Австралияның («AUKUS») атом қуатымен жүзетін сүңгуір кемелер флотын жарактауына көмектесетіні белгілі болды. “Егер келісім іске асар болса, Австралия атом қаруынсыз елдердің ішіндегі алғашқысы болып аталмыш қаруға ие болмақ” [1]. 15 қазанда АҚШ «Қорғаныс хабарлары» апталығы Жапонияның су ығыстырғыштығы 3000 тонналық екі сүңгуір кемесін суға түсіргендігін хабарлады. Халықаралық аренада шабуылшы сипаттағы құралдармен жарактануға құқықсыз Жапонияға мұндай қару ұстату да “АҚШ-ның Қытайды тектеуде қоршап алып тапжылтпау” амалы деп бағалануда [2]. АҚШ, сондай-ақ, Тайваньның ДДҰ мен БҰҰ-ның климат өзгерістері конвенциясына дербес мәртебемен кіруін ашықтан-ашық қолдап отыр. Демек, АҚШ Қытаймен тайталасында Тайвань картасын көзір етіп пайдалануға мықтап бекіп отыр.

Бұған Қытай да “Тайвань мәселесі – Қытайдың ішкі ісі, оған ешкімнің килігуіне жол бермейміз” деген мәлімдемесімен қарап отырған жоқ. Әлем ақпараттары ҚКП құрылғандығының 100 жылдығы толуы қарсаңынан (1 шілде) бері қарай, Тайвань әуе қорғанысы кеңістігіне Қытайдың түрлі үлгі және қуаттағы 150 әскери ұшағының ұшып кіргенін жарыса хабарлаған. 23 қазанда Қытай және Ресейлік БАҚ екі елдің теңіз армиясы 17-23 қазан аралығында Батыс Тынық мұхит аумағында тұңғыш рет теңіздегі бірлескен «Теңіздегі бірігу-2021» барлау операциясымен барғандығын растады. Шетелдік сарапшылардың пайымдауынша, аталған елдер осындай «Теңіздегі бірігу» бірлескен жаттығуын 2012 жылдан бері өткізіп келе жатқанымен, бұл реттегісінің ауқымы мен жасақталуы бұрынғыларынан бөлекше көрінеді [3]. Көріп отырғанымыздай, АҚШ Қытайдың өңірдегі ықпалын тежеуге Жапония, Австралия, Жаңа Зеландия, Үндістандарды тартса, Қытай Ресеймен серіктесіп қарымта қайтаруға көшіп отыр. Сонымен бір уақытта, жуықтан бері Қытай қоғамында Тайваньды бейбіт немесе күшпен қайтарып алу мәселесі белсенді талқылануда.

Үнді және Оңтүстік Қытай теңізімен шектесетін Тынық мұхитындағы мемлекеттер екі алыптың қайсысының ығына жығыларын білмей дал, ілік таппай жанталасқан екі жақтың жаққалы отырған оттарының білтесіне айналып қалудан тіксінеді. Олардың кейбірі жағдайды пайдаланып, Қытаймен арадағы даулы аралдарының қарастылығын шешіп алғылары келгенімен, Қытайдың экономикалық тегеуірінінен именеді. АҚШ-ның да түпкілікті арқа сүйер боларына басы бүтін сеніп кете алмайды.

Қош делік. Осы арада Тынық мұхитындағы тықырдың құрлық түкпіріндегі Қазақстанмен қатысы қанша деген сұрақ туындайды. Мәселе, сол тықырды тудырып отырған Қытайдың біздің ірге көршіміз болып қоймай, аса маңызды серіктесіміз – «ұзақ мерзімдік көп салалы стратегиялық әріптесіміз» болғандығына саяды. Қытайдың еліміздің екінші ірі сауда серігі, алдыңғы бестікке енетін несиелемен қамдаушы, өндіріс-өндеушілік бағытында аса белсенді инвестор екендігін бастауыштың баласына дейін жатқа айтады. Сондай-ақ, ол еліміздің энергия ресурстарынан тартып, тау-кен шикізаттарының, астық және экономикалық дақылдарының ең ірі импортері де. Қазақстандық жай тұрғындардың киім-кешек, тұрмыстық қолданыстағы бұйымдары, құрылыс материалдарының басым бөлігінің осы елден импортталатыны да дағдымызға айналған. Біздегі зат бағасының ойнауы Қытайлық импорттың жеткізілу жағдайымен тікелей байланысты.

Мысалы, өткен жылғы індет басталған кезіндегі беттұмша тапшылығы, биылғы тұрмыстық бұйымдар мен көкөніс түрлері бағасының бақылаусыз өсуі, түптеп келгенде, олардың Қытайдан жеткізілуінің машақатты үрдіске айланып кеткендігінің салдары. Қазақстандық өнімдер тиеліп Қытайға аттанған 7000 көліктің Достық-Алашанкоу өткелінде жылға жуық қамалуы, бизнесмендердің есепсіз шығыны мен ішінара

банкроттыққа сұрануы – қытайлық позицияның Қазақстан экономикасы үшін қаншама маңызды екендігін аңғартуға тиіс. Бұл тұста індет туындатқан табиғи тосқауылдардан гөрі, көршінің құйтырқы ойындарының салмағы басымырақ тәрізді. Өйткені, кептеліс басталған көктемнен бергі жарты жылда, Қытай тарапы мәселені шешетін уәдесінен айныған емес. Бірақ, тиісті ілгерілеу де көрінген жоқ. Керісінше, Қазақстанды басып Еуропаға баратын Қытай тауарлары немесе қарсы бағыттағы жеткізілімдер межелі мерзімінде жүйткіп жатыр. Енді осы кереғарлықты түсініп көріңіз! Бұл нені білдіреді? Бұл – Қытай өзінің экономикалық басымдығын пайдаланып, Қазақстанды өзінің геосаяси және геоэкономикалық ықпалына мәжбүрлеп кіргізудің шарасы.

Осы арада Қытайдың Тынық мұхитындағы тағдырымен байланысты екі аспектіні қарастыруға болады. Біріншісі, Қытай қазіргі әскери, қаржылық қуатына сүйеніп, АҚШ-мен түбегейлі алшақтайды. Бұл ықтималдық та, Оңтүстік Қытай теңізіндегі кокс аралдар үшін оларды өз иелігі санайтын және АҚШ-ның ығындағы шағын елдермен қақтығысу тұрғысынан емес, тек Тайваньды қайтарып алу мүддесінен іске асуы керек. Филиппин мен Вьетнамның кокс аралдары, АҚШ үшін де Қытаймен жамандасуға татымас фактор саналады.

Дегенмен де, Тайвань мәселесінде АҚШ болсын, Қытай болсын, жуық жылдарда шетін шешімге бара қоймайды. Өйткені, ол әлемдік өрттің қаулап кетуіне жеткілікті себеп боларлық жайт. Тайваньның Қытай үшін тек территориялық тұтастық факторы ғана емес, ол елдік намыс, ұлттың ары мәселесі екендігін АҚШ жақсы түсінеді. Байденнің Тайваньға AGM-158 әуеден соққылау оқтұмсықтарын сатуға екіұдай болып отырғаны да, аталмыш қарудың Тайваньды коммунистік құрлыққа шабуылдау құралына ие ететіндігіне қатысты көрінеді. 22 қазан күні Ақ үй хатшысы Jen Psaki Тайвань жайында: “Біздің саясатымыз өзгерген жоқ”, деп жарияласа [4], 31 қазанда ҚХР СІМ министрі Вань Имен кездесуінде, АҚШ мемлекет хатшысы Blinken өз елінің “Бір Қытай” саясатынан айнымағанын ашық білдірді. Бұл АҚШ-ның Тайвань саясатының бағыты бұрынғы сарында қала беретіндігін білдіреді.

Қытайдың әр басшысының Тайваньды өз билігі тұсында қайтарып алуды арман етері ақиқат. Әсіресе, қолдаушылары мен кеңесшілері “Қытайдың кемеліне келіп, кемеріне толған тұсы осы» деп ұғындырған және осыған сенуге бейім Си Цзиньпинь үшін. Дегенмен, Си үшін, өзі кірісе дәріптейтін “Қытай арманының” барлық мазмұны тек Тайваньды қайтарып алудан тұрмайды. Сидің амбициясы тым арыда.

Осының өзі-ақ, оны аралды күшпен қайтару қадамына барғызбаса керек. Тактикалық тұрғыдан алған күннің өзінде, алдыда партияның 20 съезі тақап қалды, билікте жалғасты қалу мәселесі бар. Онан әры қарай билік тұғырын бекемдеу, соңғы жылдары Трамп ашып кеткен елдің ғылыми-техникалық кем-кетігін толтыру, мемлекеттің көбеңсігенімен, күшеймегені шындық, осы тәріздес басқа да себептер Сиді тәуекелге жібермеуі керек. Оны жуырдағы көктемнен кейін елдің халықаралық саясатындағы арындаған «Арлан дипломатиясынан» бас тартуы мен экономикадағы ішкі сұранысқа иек артпақшы стратегияның қабылдануынан-ақ аңғаруға болады. Осыларды саралай келе, Қытайдың АҚШ-мен Тынық мұхиттағы тартысы қазіргі қалпымен қала тұрады деген тұжырым жасауға болады. Демек, тақырыпқа қатысты екінші аспект реалдық маңызға ие болмақ. Яғни, Қытай өзінің қазіргі қарымын үстей, ықтимал әлеуетін, әлемдік ықпалын күшейте отыра, өңірлік басымдығын арттыра түсуге тырысады. Демек, Қазақстан үшін Қытайдың экономикалық экспансиясы мен геосаяси қысымына жалғасты төтеп беруіне тура келеді. Оның басты, тіпті, бірден-бір тетігі-ақ, экономиканы әртараптандыру, әсіресе, өңдеу-өндіру саласын баса дамыту арқылы, шикізаттық экономикадан шынайы бас тарту болып табылады. Бұл ұранның тасталғанына да ондаған жылдар болғаны белгілі. Бірақ, нәтижесі мардымсыз.

Бір қызығы, біз осы бағыттың өзінде Қытайлық өндірісті енгізуге басымдық беріп отырмыз. Мысалы, дауы арылмаған 56 өндірісті алайық. Күні бүгін осы жобаларға қатысты, олардың қандай өндірістер екені, қандай кетігімізді толықтайтыны, қанша қаржыға тұрғызылатыны және ол қаржының көзі, экологиялық алаңсыздығы, т.с. сынды сұрақтар мүлде жабық күйінде қалуына қарамастан, бұл жобалар билік тараптан әспеттеліп бағуда. Бұл, сәйкесінше, салық тапсырушылардың жемқорлыққа қатысты күдігі мен жұрттың Қытай қауіпіне болған алаңын асқындырып отыр. Биліктің Қытаймен ары қарай байланысуына Қазақстан қоғамының біржола қарсылық талабын қоятын күні тақап келеді. Осы жерде экономиканы әртараптандырудың тек Қытай, Ресей, Түркия сынды санаулы елдің өндірістерінен үлгі алуды білдірмейтінін, оның географиялық ауқымын тұтас жер шары елдеріне, әсіресе, Еуропа және Оңтүстік-Шығыс Азияға шарпыту керектігінің маңызын түсінетін мезгіл жеткен тәрізді. Қоғамның аңсары мен талабы да елдің өндірістік-өңдеушілік қабылетін, қай жағынан да күдігі басым Қытайдан көрі, ашықтығы айқын, технологиялық жасампаздығы өзіне тән озық елдерден үйрене жасақтау болып отыр.

Қытай сөз жүзінде Қазақстанды стратегиялық серіктес санағанымен, шынайы тең мәртебелі әріптес есебінде сөйлесіп көрген емес, олай істегісі келетін ниет те танытып отырған жоқ. Оны Қытайдың ондаған жылдардан бергі Қазақстан тауарларына қойып келе жатқан кедендік салық мөлшерлемелері мен квоталық тосқауылдарынан, ақылға сиымсыз санитарлық-эпидемиологиялық шектеулерінен, биыл жыл басынан бергі шекарадағы ары беттеген Қазақстан вагондарының кептелісуінен, Қытайдан бастау алатын су ресурстарына қатысты мәмілелерінен көріп отырмыз. Екі елдің қатынасы жайындағы “өндірістік ынтымақтастықтың жарқын үлгісі”, Қытайдың ««Бір белдеу, бір жол» бастамасының іске асуындағы тамаша өнеге»» дегендердің барлығы да қытайлықтардың тапқырлықтары. Біздің шенеуніктер осыларды аударып, алып қайталаудан асқан емес! Алдында, Қытайдың Еуропаға шығар алқымында тұрған геостратегиялық басымдығымызды іске жаратып, оның елімізге болған энергетикалық сұраныс факторын шебер пайдаланып, шынайы стратегиялық тең әріптес салауатымен сөйлесу міндеті тұр.

Қытай тақырыбы қозғалғанда, жұрттың жүйкесін бірден қоздыратын Қытай несиесі мәселесі. Ресми мәліметтерге сүйенсек, Қазақстанның шетелге қарызының жалпы сомасындағы Қытайлық қарыздың үлесі 5-6% шамасында. Бірақ, оның мөлшерінің ұдайы өсіп келе жатқандығынан тыс, Қытайдың осы құралды өте-мөте әккі пайдаланатындығы алаңдатарлық. Африканың біраз елдерінің, бірен-саран Азия мемлекеттерінің Қытай қарызын қайтара алмауынан ішінара жер аумақтарынан түбегейлі немесе 99 жылға айырылып қалған фактілері бар. Алған қарыз есебінен 20-30 жылға Қытайға өнім жеткізуге міндеттеме алып қана қоймай, экологиясын бүлдіріп, ресурсын сарқып алып жатқан жайттар жүздеп саналады. Онымен қоймай, осы қарыз құйтырқылығы барысында, қарыз алушы елдердің халқы өздерінікін ғана емес, қытайлық жемқорларды да асырап жатқандарынан бейхабар күйде. Оның механизмі мынадай: несиегердің мемлекет кепілдігімен Қытай тарапынан қарызға жіберілетін қаржының негізгі қайнары – мемлекеттікі. Қытайлық жүйеде қаржы – мемлекеттікі, шынтуайтқа келгенде, иесіз болғаннан кейін, онан сол жоба маңында жүргеннің бәрі қарпып қалулары керек. Сондықтан, тиісті соманың мәлім бөлігі, қарыз алушы елге жіберілу барысында, қытайлық шенділердің қалтасына кетеді. Ал, ана елдің салық төлеушілерінің толық соманы төлеулеріне мемлекеттік кепілдік беріліп қойған. Қорытындысы сол, біздің елде де Қытайдан алынатын қарызға қоғам болып бақылауға ұмтылу ләзім.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Англия / «The Guardian» газеті, 20 қазан
2. Қытай, «Xinhua агенттігіне» қарасты «Liaowang» инфо-кеңес қамбасы. 19 қазан
3. «Америка әуені», 25 қазан
4. «The Wall Street Journal», 25 қазан

Напряженность в Тихоокеанском регионе, между США и Китаем, нарастает. Однако, ни одна из сторон не намерена развязывать войну. В этом случае, Казахстану придется и дальше противостоять экономической экспансии и геополитическому давлению со стороны Китая. Ключами решения являются: развитие производственного сектора экономики, возможность общаться с ним на равных, с точки зрения международного престижа и рациональное использование геостратегического преимущества Казахстана при выходе Китая на европейский рынок.

The tension between the United States and China in the Pacific region is mounting. However, neither side intends to unleash a war. Under such circumstances, Kazakhstan will have to continue to resist China's economic expansion and geopolitical pressure. The key to resistance lies in the development of the economic manufacturing industry, the ability to communicate with China on an equal footing in terms of international prestige, and the rational use of Kazakhstan's geostrategic advantages when China enters the European market.

Дюсенов Багдат Даниярович

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВАРЯ «КИТАБ АД- ДУРРА...»

Введение. Целью данного исследования является выявить лексические и семантические особенности языка мамлюкско-кыпчакского словаря «Китаб ад-Дурра», которая является этнолингвистическим источником, а также определить масштабы и роль тюрко-кыпчакского языка в египетском обществе и описать тюркско-арабское двуязычие. Тюрко-арабское двуязычие в Египте было двусторонним из-за присутствия представителей интеллигенции и аристократии, свободно владеющих арабским и тюрко-кыпчакским языком, а также того факта, что тюрко-кыпчакский язык стал языком сарая и даже официальным языком.

Так как территория Казахстана является главным центром кыпчакской цивилизации и культуры, такие отечественные ученые как М. Б. Сабыр, С. Ж. Дуйсен, С. Кудасов, Б. Жубатова, Б. Суйеркул, М. Ә. Жунисова, Е. З. Есбосынов, Ә. Ташауов посвятили свои исследования к данной проблематике.

Материалы и методы. Иллюстративные материалы исследования были взяты из словаря «Китаб ад-Дурра», и в общей сложности было проанализировано около 40 лексем. В ходе исследования были использованы описательный, сравнительно-исторический, этнолингвистический и статистический методы.

Основная часть. Словарный запас мамлюкско-кыпчакского языка состоит из слов, в большей части общих для всех тюркских языков. Несмотря на то, что мамлюки были представителями диаспоры в Египте и Сирии, в словарном запасе их языка можно увидеть

созвучные и общие слова с современными тюркскими языками. Это подтверждается и данными рукописи «Китаб ад-Дурра ал-мудийа фил-лугат ит-туркийа ала ат-тамам вал-камал» – «Полностью завершённая книга сверкающей сокровищницы тюркских языков».

Что касается истории создания данного памятника, то можно согласиться с мнением А. Зайончковского: «Содержание этого манускрипта и оформление его не оставляет никакого сомнения в том, что данное сочинение написано в период государства Мамлюков и включает богатый и полноценный материал по кипчакскому языку» [1, с.37].

Данный письменный памятник, который вполне соответствует своему названию и оценке А. Зайончковского, является трудом, в котором используется ярко выраженный богатый словарный запас языка мамлюкских кыпчаков. Памятник состоит из 24 глав-фаслов. Из 24 глав 23 полностью соответствуют современным словарям, которые представляют перевод тюркско-кыпчакских слов с арабского языка. Последняя 24 глава содержит устойчивые словосочетания и предложения. Если обратить внимание на структуру памятника, то первые 23 главы содержат отдельные слова, а последняя глава написана как специальный «разговорник» для усвоения разговорной речи.

Установлено, что объём лексики словаря памятника – 1214 слов. Основную часть словаря составляют именные слова, другую часть – глаголы, производные словообразующие аффиксы, личные местоимения, арабско-персидские заимствования и другие части речи. Например, слово *yaḥṣī* يَاحْصِي́ жаксы – хороший, хорошо (3b,14; 3b,16; 14b,8; 20a,8; 21a,12; 21b,14; 22a,14; 22a,14; 22a,16) встречается 9 раз, мы посчитали его как один раз). В алфавитном порядке они выглядят таким образом: количество слов, которые начинаются с буквы А (أ، آ، ا) – 97, В (ب) – 114, С (ج) – 8, Ć (چ، ج) – 18, D d (ض) – 8, D (د) – 26, E (ه، ه، ع) – 22, G (ك) – 3, H (ح) – 7, Ħ (خ) – 10, I (ي، ي، ئ) – 3, İ (ى، ي، ئ) – 35, K (ك) – 97, L (ل) – 8, M (م) – 27, N (ن) – 16, O (و) – 25, Ö (و) – 12, P (ب) – 10, Q (ق) – 123, R (ر) – 1, S (ص، س) – 133, Š (ش) – 50, T (ط، ط، ت) – 131, U (و) – 12, Ü (و) – 10, V (و) – 22, Y (و، ي) – 180, Z (ظ، ز، ض) – 4. По статистике, самое большое количество слов начинается с буквы Y (180 слов), а наименьшее – с R (1 слово). При этом буква P встречается только в середине и конце слова.

В памятнике есть и редкие слова, которые не встречаются в других рукописях. Он содержит и такие слова, которые часто употребляются в разговорной лексике старокыпчакского языка. Большинство из них встречаются в других старокыпчакских памятниках, а также в современных кыпчакских и тюркских языках в целом.

При составлении текста памятника автор рукописи стремился сгруппировать слова по их значению и тематическому сходству. По нашему мнению, самая главная причина этого кроется в том, что изначально сама рукопись составлялась в направлении «словарь–разговорник».

Слово – это элемент языка, который изменяется и развивается. Поэтому, рассматривая этот арабско-кыпчакский словарь, который дошел до наших дней с древних времен, также сопоставляя его с другими памятниками и тюркскими языками, мы заметили его многогранные семантические различия. Для этого если рассматривать традиционный способ лексического исследования, сравнив его с современным казахским языком, то слово можно разделить так:

– *Первая группа*: слова, которые дошли до наших дней и сохранили свою исходную форму; *вторая группа*: слова, которые семантически изменились или сохранили свои корни; *третья группа*: слова, которые уже не используются в современном казахском языке.

В данной рукописи можно встретить ряд слов из *первой группы*, которые дошли до наших дней и сохранили свою исходную форму. Это: *құмырсқа* (муравей), *кіліт* (ключ), *тұзақ* (ловушка), *таразы* (весы), *қарға* (ворона), *қаз* (гусь), *тобық* (лодыжка), *таньш*

(знакомый), біліш (знающий), ақ (белый), қара (черный), үзеңгі (стреля), тай (жерребенек (двухлетний) стригунок), қодұқ (осленок), кірпі (ежик), тазы (гончая собака), ійт (собака), қаблан (тигр, леопард), айу (медведь) и т. д.

На протяжении веков в результате неравномерного развития языка словарный запас претерпевает различные изменения (фонетический, лексический, морфологический). Особенно слово меняет свое лексическое и семантическое значение и идентичность. Слова современного устного, литературного, письменного языка являются следствием изменений, которым подвергался язык, и не имеют своего исходного смысла и значения, то есть не те, которыми пользовались в древности. Но, несмотря на семантические изменения, невозможно не заметить сходство некоторых слов по корням. Мы изучили слова, встречающиеся в рукописи, и отнесли ко второй группе слов, которые изменили свое значение, но сохранили форму. Например: *bangi* بَانْجِي гашиш (ба, б) *бәнг* – слово, заимствованное с персидского языка и изменившее свою фонетическую форму, которое подверглось семантическим изменениям. В «Толковом словаре казахского языка» слово *бәңгі* означает «безумный, сумасшедший».

Кроме того, в рукописи можно встретить слово *kökürmek* كُؤْرْمَك молния (гром) (2b,6) *көкүрмек*, которое на староқыпчакском языке используется как имя существительное. Данное слово в современном казахском выполняет функцию неопределенной формы глагола: *күркіреу* (зреть, грохотать). В памятнике также встречаются такие слова, как *çetlevük* چَتْلَوُك фисташки (5a,14) *четлеуүк* – фисташки. В современном казахском языке есть слово *шаттауық*, но оно в Западно-Казахстанской области используется в значении картофель (диалект). Также и слово *шекілдеуік* близко не только по внешней форме, но и по значению. В доказательство тому А. Құрышжанов в своей научной монографии «Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря» приводит такие примеры: «далее в рукописи объясняется: они так названы потому, что производят трескучий звук, когда их разбивают» [2, с. 218]. В памятнике это слово обозначает орех, фисташки, а в современном казахском языке значение слова *шекілдеуік* изменилось и используется в значении *слегка ударять какой-либо предмет, ломать*.

В третью группу входят слова, которые сейчас уже не используются в казахском языке: *күнеш* (солнце), *кәши буйнузи* (рожь), *кіраз* (чернослив, алхоры), *хут* (горох) и т. д.

Лексический запас и словарное богатство словаря сохранились, во-первых, в языке древнетюркских письменных памятников, которые были написаны VII–XI вв. (Орхоно-Енисейских, Таласских письменных памятниках); во-вторых, в языке средневековых тюркских (огузо-кыпчакских) письменных памятников (ИЛГАС [2], БМ [3], АЗ [4], СС [5], Абу Х [6]); в-третьих, в письменных памятниках, относящихся группе современных кыпчакских языков.

Язык копит свой словарный запас по таким трем направлениям, как:

1) общие слова для всех родственных языков (для всех групп тюркских языков: огузский, кыпчакский, карлукский);

2) общие слова для близко родственных языков (слова, характерные только для кыпчакских языков);

3) слова, которые являются уникальными для конкретной среды (слова, которые есть в одном памятнике, не встречаются в другом). Такие слова созданы различными методами, а их историческое происхождение забыто. Зачастую по историческим причинам они не развиваются и не распространяются на другие родственные тюркские языки [7, с. 262]. Есть также слова, которых нет ни в одном письменном памятнике и в современных тюрко-кыпчакских языках, кроме словаря «Китаб ад-Дурра...». Например: *yatharı* يَثَارِي после, в конце (3b,2), *tüyre* تَيْرَا (8b,13; шампур).

Типичные для древних или современных тюркских языков грамматические особенности, и общие слова встречаются в мамлюкско-кыпчакском языке в разной форме. Их значение и внешний вид похожи, но иногда происходят фонетические изменения и различия. Некоторые элементы старокупчакского языка, кроме слов, которые использовались только в личном словарном запасе данной рукописи, часто встречаются в одном из древних или современных тюркских языков. Так как язык древнетюркских письменных памятников общий для всех групп огузских, кыпчакских, карлукских языков, мы рассматриваем словарь «Китаб ад-Дурра...», сопоставляя его с ними со всеми. Общие слова в древнетюркских языках: *küneş күн* (солнце), *ay, ayu* (медведь), *kölge көлеңке* (тень), *şeküç шекіс, шекісу* (ударник, молоток), *şekirge шегіртке* (кузнечик), *soqmaq* (дубинка), *qatçı* (камчы), *sal, cal* (фиолетовый цвет), *siçqaп* (мышь), *tavşan* (заяц), *korек* (собака), *qurt* (волк), *arslan* (лев), *kesi, kesі* (коза) и т. д.

Также встречаются и слова, которые являются общими для средневековых тюркских (кыпчакских) письменных памятников. Материалы словаря «Китаб ад-Дурра...» мы сравнили с такими старокупчакскими письменными памятниками, как «Тюркско-арабский словарь», словарь «Хосрав ва Ширин» Кутба, словари «Ат-тухфат аз-закиату», «Кодекус Куманикус», «Булгат ал-муштак», словарь «Китаб ал-идрак» Абу Хайяна. В результате заметили, что большинство слов, если не считать некоторые фонетические различия, очень схожи: *suru* (табун), *qoyun* (овца), *qoçqar* (баран), *buzaq* (теленок), *iynek* (корова), *buğç* (перец), *sogan* (лук), *tıpr* (репа), *keşir* (сәбіз), *yağ* (сливочное масло), *tuturğan* (рис), *mercimek* (чечевица), *baqla* (бобы) и т. д.

Слова, заимствованные из других языков. Большинство слов в словаре «Китаб ад-Дурра...» являются арабско-персидскими заимствованиями. Поскольку монгольский и тюркский языки принадлежат к алтайской семье, трудно определить, является ли это чисто монгольским или тюркским словом: «Система произношения основной лексики в казахском и монгольском языках схожа с точки зрения исторической фонетики. Морфологическая структура этих двух языков имеет ряд общих черт. А в основном строение предложений является общим и одинаковым» [8, с. 372]. Поэтому мамлюкско-кыпчакские письменные памятники часто содержат арабо-персидские слова, и почти нет монгольских слов. «Одна из причин состоит в том, что государственные силы мамлюков во главе с Бейбарсом победили монгольских захватчиков» [9, с. 116].

Слова, заимствованные с арабско-персидских языков, в произношении подверглись фонетическим и семантическим изменениям. Слова, заимствованные с арабско-персидского языка, в памятнике: *talişman طَالِشْمَانُ* данышпан (мудрый) (14a,6) – на персидском (данишманд *دانشمند*) в данной форме можно заметить изменение буквы *n* – на л; (данишманд - талишман), это изменение – процесс, характерный тюркским языкам. *Şakirt شَاكِرْتْ* шәкірт, *jasəspirim* (ученик, подросток) (14a,4), *bahā بَحَا* баға, *құн* (цена, *оценка*) (14b,4), *horoз حُرُوزُ* «қораз» петух (12a,2), *keşir كَاشِرْ* сәбіз (морковь) (7a,4), *nohūt نَحْوُطْ* қой бұршак (горох, фасоль) (6a,9), *şaptālū شَفْتَالُوْا* шабдалы (персик) (5b,8), *ustura أُسْتُرَة* ұстара (бритва) (10a,6) *устара* – в персидском языке слово «*остор*» – «бриться» было образовано с помощью суффикса *-a* (бритва) и т. д.

Этнолингвистический смысл некоторых слов определяется так:

bardaqiçci بَرْدَاقِچِّي – (мастер, который делает кувшины) (18a,10) – *bardaқ* – кувшин, + *içci* – суффикс, который словообразует из существительного существительное. Бардақшы – обладатель определенного ремесла, то есть относится к профессиональной лексике. В старокупчакском языке не так много слов, обозначающих обладателей ремесла. Но все же они есть: *bitikçi* (писарь), *altunчы* (ювелир), *temirçi* (мастер по металлу), *қылыч остасы* (мастер по мечам), *ейерчи* (мастер по седлу), *отачы* (хирург), *сықрық* (курьер) и т. д.

Очевидно, что слово *Бардақы* пополняет ряд данной группы. В других памятниках встречается в разной форме: ИЛТАС., СС., Абу Х., АЗ. *бардақ*; Срав.: Каз. *бардақ* (диал.).

kiřišičsi كِرِشِنْجِي – кірісші (мастер, который делает гири луков) (18а,6). Данное слово, также широко использовалось в тюркских языках. Основной корень *kiřiš* (веревка для лука) – лексема, которая образовалась с помощью словообразующего суффикса *ičsi*. В других памятниках встречается в форме корня: ИЛТАС. *Kiriш*. В современных тюркских языках используется в таком виде: карайым: *kiřiш*; тат., башк. *кереш*; ног. *кирис*; каз. *кіріс*.

kiširičsi كِشِفَجِي – шпион, разведчик(11b,2). Основной корень *kiši* – *kiči* (человек), с помощью суффиксов *rič* – *či* образовалось новое слово. Означает разведчик, шпион. В других памятниках используется вариант *kiši* – *kiči* (человек), но не встречается варианта *kiširičsi* – шпион.

bazıq بَازِقْ – крупнозернистый (14b,6), тат. базық «приземистый, коренастый» (~ др.тюрк. бадық «глубокий» - ДТС) – СС, Абу Х. *bazıq*.

ebsem أَبْسَامْ – тише! тс! (3b,14).

aurat عَوْرَاتْ – женщина (14а,4), по арабски المرأة – женщина, в переводе на кыпчакский слово могло использоваться как عَوْرَاتْ – 1) слабость, недостаток; 2) слабое, незащищенное место. Использование в других памятниках: ИЛТАС. *аврат*; Сравн.: МК. *авурта*; каз. *ауретиңди жап* (ниже спустить подолы платья).

ebšši أَبْشَيْيْ – супруга, жена (14а,4) – ИЛТАС. *епчи*; СС. *епчи*; АЗ. *епчи, ипчи*; Абу Х. *епчи, ече*.

emček (emeček) أَمْجَاكْ – грудь (13а,16) – ИЛТАС. *емчек*; СС., Абу Х. *емчек*; АЗ. *емчек, имчек*; ттк. *эмджек*; тат. *имчэк*; ног. *эмшек*; башк. *имесэк*; кумык. *эмчек*; кк., каз. *емшек*.

bağarsuq بَغَارْصُوقْ внутренности (13b, 2)- ИЛТАС. *багырсақ*; СС. *бавурсақ*; Абу Х. *багарсуқ*; АЗ. *буварсық*; турк. *багырсақ*; кар. *бавурсах*; ног. *өкпе-бавыр*; каз. *өкпе-бауыр*.

boğaz بَغَاذْ – горло, глотка (13а,8) – это означает место, которое перерезывают. А во многих других памятниках используется в форме глагола: *богузла*; *богузлагыл* – в форме перерезывать горло. *Богаз* [ДТС, 109] – это слово, которое используется в тюркских языках издавна. В средневековых кыпчакских памятниках оно встречается в такой форме: ИЛТАС., *богузла*; *богузлагыл*; Абу Х. *богазлады*; АЗ. *богузлады, бовузлады*; В современных тюркских языках: тат. *бугазлау*; башк. *богазлау*; кк. *бауызла*; каз. *бауызда*.

inek إِيْنَاكْ – корова (7а,11) – есть много мнений, по поводу формирования, образования и истории развития данного слова: «известно, что корень слова *инэк* – «*инэ, эне*», в значении «*ана, шеше*» (мать). Слово корова «*сиыр*» в основном характерно для кыпчакских языков, используется в северо-западной группе тюркских языков, а слово *инэк* употреблялось в монгольских языках и используется в тюркских языках, относящихся к восточным и южным группам языка» [10, с. 31]. Слово, широко распространенное и известное в древних тюркских языках. Встречается в средневековых тюркских языках в виде: ИЛТАС., СС., БМ., АЗ., Абу Х. – *инек*; *инек/иңек* (ДТС, 209, 211); В современных тюркских языках: кумык. *инек*.

yabān يَبَانْ – дикий, степной (7b,13) – слово использовалось в древнем тюркском языке в различном значении. Если здесь имеет смысл как *дикий*, то в средневековых кыпчакских письменных памятниках встречается в значении *голая степь*. См.: ИЛТАС. *йабан*; Абу Х., БМ., АЗ. *йабан*; В современных тюркских языках: тат. *япан*; кк. *жабан, жапан*; каз. *жапан*; *жапан дала, жапан туз*.

ās أَشْ – один из степных зверей (8а,6) – Ас (ласка, животное из семейства куниц, хорек, горностай). Каз. *ақкіс*.

qauan قَائَان – большой кабан, один из видов диких свиней (7b,13) – Известен во всех тюркских языках как qaban. Здесь вместо того, чтобы писать qaban через буквы b, автор его ошибочно записал как qauan قَائَان через буквы у. Потому что и в современных тюркских языках, и в старокыпчакских памятниках это слово пишется всегда как qaban.

sirtlan صِرْطَلَان – шакал (7b,5) – ИЛТАС. *сыртлан*; АЗ., Абу Х., БМ., тат. *сырттан*. Ср.каз. *сырттан* – волкодав;

šaqaq شَقَّاق – шакал (7b,7) – ИЛТАС. *чагал*; АЗ., кк. *шагал*; ног. *шакал*;

yavri يَاورِي – цыпленок (12a,10) - ИЛТАС. *йавры*; БМ. *йавры*; тур. *йавру*.

yarsa يَارَسَا – летучая мышь (9b,2) – ИЛТАС. *йараса*; Абу Х., АЗ. *Йараса*.

tevlengeç تَوَلْنَكْچ – страус (11b,15) – на казахском *түйеқұс*. Это слово не встречается в других памятниках.

kerkez كَرَكَز – название птицы, один из видов могильника (11b,13).

qartal قَارْتَل – беркут, орел (12a,8) – Қартал (беркут, одна из разновидностей беркута). На арабском النسر ал-наср (орел). ИЛТАС: қартал (на туркменском) //күчіген (на кипчакском) (орел); Абу Х., АЗ, на турецком: қартал; тюрк.-тат.: киртал.

aru اَرُو – пчела (9b,4) – ИЛТАС., БМ. *ару*; Абу Х., *ары*; На совр. каз языке: *ара*.

boğa بُوغَا – черепаха (8a,2) – ИЛТАС. *бага*; Абу Х. *бақа*; АЗ. *баға*; БМ. *қабырчақлы бага* (чешуйчатая черепаха); тат. *бака қабырчығы* (панцирь черепахи); ног. *бака* (лягушка); *тас бака* (черепаха); кумык. *бака, капкачлы бака* (черепаха); кк., каз. *бақа* (лягушка), *тасбақа* (черепаха), *құрбақа* (жаба).

qarınca قَارِنْجَا – муравей (9b,8) – ИЛТАС. *қарынча* (на туркменском) // *қумурсқа* (на кыпчакском). На туркменском: *гарынжа*; түрк.-тат.: *қарынча*; АЗ.: *қарынчақ*; ДТС: *қарынча/қарынчақ*.

çetlevük چَتْلَؤُك – фисташки (5a,14): ИЛТАС. *четлейік*; СС. *чотлауқ*; АЗ. *шетлевук*; Абу Х. *четлевук*; кумык. *чертлевюк*; Ср. башк. *сәтләуек*; каз. *шаттауық*.

çulban چُلْبَان – фасоль, зеленый горошек (6a,11) – А. Зайончковский: горох, фасоль. ИЛТАС. *бурчақ* // *толу*; СС., Абу Х.: *бурчақ*; ног., кк.: *буршақ*; башк.: *борсақ*; тат.: *бөрчек*; ДТС: *бурчақ*.

yüzüm يَزُؤْم – виноград (4a,11) – *yüzüm* история образования данного слова, у всех ученых разная: «по мнению Клосона, корень слова «жүзім» – виноград происходит от глагола *yüzmek* (мучить, терзать, износить, истрепать). В VIII в. использовался на уйгурском языке как *quruq üzüm suwi* (сок сушеного винограда), также *quru üzüm* (сушеный виноград), *it üzüm* (собачий виноград) в значении «дикий». Про дерево винограда в XIV в. Ибн-Муханна писал в своем труде: куманы вместо слова *üzüm* использовали *yüzüm*. Как доказал Хоутсман, это слово использовали и кыпчаки в XIII веке. Это слово используется в словаре «ад-Дурра ал-мудаййа» в форме *jüzüm*. Ныри рассказывает, что виноград имеет 50 видов. Родина винограда – Средиземное море и Передняя Азия. Виноград является древним видом культуры хозяйства, как и земледелие. На сегодняшний день известны его более 5000 видов. *Üzüm* – тюркское слово. О нем стало известно из уйгуро-тюркских письменных памятников, где есть информация о лечебных свойствах винограда. В свое время Кашгари подчеркнул, что тюрки были известны выращиванием винограда, также он отмечает, что выращивание винограда очень трудоемкий процесс. Таким образом, с учетом всего этого, его назвали *üzmek*» [11, с. 25].

quruq قَرُوق – неурожай виноградики (5a,12) – ИЛТАС. *қуру*; СС., Абу Х., АЗ., кар. *құру*; тат. *қоры*; башк. *қоро*; ног., кк. *қуры*; каз. *құрғақ, құрғау*.

şal شَال – сивый конь (8b,4) – ИЛТАС. *чал*; башк. *сал*; ног., кк., каз. *шал*.

sis السَيْس – конь с неясным цветом (8b,4) – ИЛТАС. *cic*; в «Тюркско-арабском» словаре, который был изучен А. Курышжановым этому слову дано такое определение:

«густой серый туман, мгла. В рукописи помета مَغْرُوفَةٌ «неизвестный». Хт. Von unreiner Farbe неясный цвет, смешанная краска. Ссылаясь на Zenker'a, он переводит еще nebelgrau серый туман, мгла. (Т. Хоутсма, очевидно, имеет в виду: J. Th. Zenker. Dictionnaire turk-arab-persan. Leipzig, 1862–1867.). Рдл. *cic* густой туман, мгла – Nebel. Ср. ар. سَيِّسٌ пони» [2, с. 25].

Yalauaĉ يَلَاوَاچ – пророк (2a,7) – эта лексема – турецкая альтернатива арабского слова. На уйгурском есть слово *йалафар*, значение которого – «посол царя». ИЛТАС. *йалавач*; Абу Х.: *йалавач*; на турецком: *йалавач*.

ĥaĉ خَاشْ крест (3a,10) – ИЛТАС., БМ., СС. см. персид: خاج *хач*.

ĉetten جَتَانٌ – 1) корзина; 2) лодка; (9b,15) – ИЛТАС. *читен*; тат. *читән*; башк. *ситлек*; каз. *шетен*. Сравн.: кк. *шетен*.

dastar دَسْتَارٌ – носовой платок (12b,4) – Слово, встречающееся в древнетюркских памятниках. Заимствовано с арабско-персидского языка. Тут использовано в значении «носовой платок». В основном слово обозначает *чалма*. В памятниках: ИЛТАС. *дестерче*; СС. *тастар*; Абу Х. *дастар*; В группе современных тюркских языков: тат. *дәстәрхан*; башк. *тастар* бас орамал; кк. *дастурқан*; каз. *дастархан*.

könĉek كَنْجَاكٌ – одежда, платье (12b,2) – слово, распространенное в тюркских языках. В старокыпчакских памятниках встречается как ИЛТАС. *көнчек*; СС., АЗ. *көнчек*; тат. *кунчек*; каз. *көйлек-көншек*.

sürük سُرُوكٌ сафьяновая простыня (10b,12) – слово, употребляемое в тюркских языках. Встречается в памятниках как ИЛТАС. *сүрүк*; СС. *сүрүк*; каз. *сүрік* (диал.).

yorġan يُوْرَغَانٌ – кровать (10b,12), слово, распространенное в тюркских языках. В старокыпчакских памятниках встречается как: ИЛТАС. *йурган*; АЗ., Абу Х. *йорган*; Используется в современных языках: ттк. *ёрган*; тат. *юрган*; башк. *юрган*; *юркан*; каз. *жуырқан* (диал.).

yaġurt يَأْغُرْتٌ – йоғурт (4a,6; 6b,7) – ИЛТАС. *йагурт*; СС. *йугурт*; Абу Х., БМ. *йагурт*, АЗ. *йавурт*; ног. *ювырт*; каз. *құрт*.

süci سُوْجِيٌ – вино (4a,9) – ИЛТАС. *сүчү*. Абу Х. *сүчи*, *сүчү*;

söglenĉe سُوْكَلَنْجَا – жареное или вареное мясо (6b,11) – Это слово встречается в тюркских языках в различных фонетических формах: ИЛТАС. *сөкленчі*; АЗ. *сөленчү*; БМ; *сөкленчі*. Не используется в современных тюркских языках.

Заключение. В ходе исследования получены следующие теоретические и практические результаты:

- на основе словаря «Китаб ад-Дурра» был определен статус тюрко-кыпчакского языка, лексика письменных памятников времен мамлюков, была связана с лексикой казахского языка как целостной системы и впервые изучена как комплексный этнолингвистический источник;

- проведен текстологический анализ средневековых письменных памятников на арабско-кыпчакском языке, выявлены предпосылки тюрко-арабских культурных и языковых отношений и различные факторы, влияющие на них;

- определены масштабы и роль тюрко-кыпчакского языка в Египетском обществе данными, приведенные в письменных памятниках мамлюков (XIII-XV вв.);

В данном памятнике очень много общих слов со всеми тюркскими языками. Поэтому изучение лексического запаса кыпчакского языка, который был официальным языком султанов, возглавлявших государство Мамлюков в XIII–XIV вв., в сравнении с такими

современными тюркскими языками, как казахский, кыргызский, татарский, башкирский, является актуальным для тюркской компаративистики.

Благодарность. Исследование финансировалось Комитетом по науке Министерства образования и науки Республики Казахстан. Казахстан (грант № BR10965240).

Использованная литература

1. Зайончковский А. Новонайденный арабско-кипчакский словарь из государства мамлюков // Народы Азии и Африки. – Москва, 1964. – № 3. –111–116 с.
2. Курьшжанов А.К. Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата: Наука, 1970. – 234 с.
3. Zajaczkowski, A., Słownük arabsko-kipczackiz okresu Państwa Mamelouckiego, Bułgat al- muštāq fi luğat al-Turk wa-l-Qifzāq, ześć.II Verba. POZO, Bd. 1, 86 u. 138 (Vocabulaire arabe-kiptchak), Warszawa 1954;1958.
4. Муталлибов С.М. Аттухфатуз закияту фил луғатит түркия. – Ташкент: ФАН, 1968. – 278 с.
5. Жұбанов А.Қ. Куманша-қазақша жиілік сөздік / Жұбанов А.Қ., Құрышжанов А.Қ., Белботаев А.Б. – Алматы: ҚазССР ҒА – Тіл білімі институты, 1978. – 277 б.
6. Есбосынов Е.З. Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері (Абу Хайян еңбегі бойынша, XIV ғ.). – Алматы: Ғылым, 2006. – 168 б..
7. Құрышжанов Ә. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі / Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Тomanov М. Оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
8. Базылхан Б. Қазақша-монғолша сөздік. – Улан-Батор, 1977. – 372.
9. Боранбаев С.Р. «Түрік және қыпшақ тілінің туыстығы туралы» жазба ескерткішінің тілі (XIII- XIV ғ.ғ.). – Шымкент, 2005. – 180 б.
10. Сабыр М. Орта түркі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері бойынша). – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 315 б.
11. Таужанова К.Д. Проблемы тюркского языкознания в зарубежных исследованиях [Текст] / Таужанова К.Д., Нурсапаева С.И.: Науч.-аналит. обзор / АН КазССР, Отд. науч. информ. по обществ. наукам. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1987. – 30 с.

References

1. Zayonchkovskiy A. Novonaydennyu arabsko-kipchakskiy slovar' iz gosudarstva mamlyukov // Narody Azii i Afriki. – Moskva, 1964. – № 3. –111–116 s.
2. Kuryshzhanov A.K. Issledovaniye po leksike «Tyrurksko-arabskogo slovaryu». – Alma-Ata: Nauka, 1970. – 234 s.
3. Zajaczkowski, A., Słownük arabsko-kipczackiz okresu Państwa Mamelouckiego, Bułgat al- muštāq fi luğat al-Turk wa-l-Qifzāq, ześć.II Verba. POZO, Bd. 1, 86 u. 138 (Vocabulaire arabe-kiptchak), Warszawa 1954;1958.
4. Mutallibov S.M. Attukhfatus zakiyatu fil luğatit turkiya. – Tashkent: FAN, 1968. – 278 s.
5. Jubanov A.Q. Qumansha-qazaqsha jyilik sozdik / Jubanov A.Q., Quryshjanov A.Q., Belbotaev A.B. – Almaty: QazSSR GA – Til bilimi instituty, 1978. – 277 b.
6. Esbosynov E.Z. Eski qypshaq tilining leksika-grammatikalıq erekshelikteri (Abu Hayian engbegi boymsha, XIV g.). – Almaty: Gilim, 2006. – 168 b.
7. Qurishjanov A. Kone turki jazba eskertkishterining tili / Aydarov G., Quryshjanov A., Tomanov M. Oqu quralı. – Almaty: Mektep, 1971. – 272 b.
8. Bazylkhan B. Qazaqsha-mongolsha sozdik. – Ulan-Bator, 1977. – 372.
9. Boranbaev S.R. «Turik jane qypshaq tilining tuystygy turaly» jazba eskertkishining tili (XIII- XIV g.g.). – Shymkent, 2005. – 180 b.

10. Sabyr M. Orta turki leksikasy men qazaq tili leksikasynynг sabaqtastygy (XIV gasyr jazba eskertkishteri boıynsha). – Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 315 b.

11. Taujanova K.D. Problemy tyurkskogo iazykoznanıya v zarubejnyh issledovaniyah [Tekst] / Taujanova K.D., Nursapayeva S.I.: Nauch.-analit. obzor / AN KazSSR, Otd. nauch. inform. po obshchestv. naukam. – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1987. – 30 s.

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности мамлюкско-кыпчакского языка на материале рукописи «Китаб ад-Дурра ал-мудийа фил-лугат ит-туркийа ала ат-тамам вал-камал» – «Полностью завершённая книга сверкающей сокровищницы тюркских языков», которая была написана в XIII–XIV вв. в Египте и Сирии. Рукопись состоит из 24 глав-фаслов. Объём лексикона – 1214 слов. Поскольку слово является инструментом языка, подверженному изменениям, сравнил этот арабско-кыпчакский словарь с другими мамлюкско-кыпчакскими памятниками и живыми тюркскими языками, можно выявить его этнолингвистический характер и многогранные семантические особенности. Для этого автор, используя традиционный метод лексического исследования, лексический фонд рукописи сгруппировал по тематике и семантике и сравнил слова этой группы с современным казахским языком. Признание лексики языка может привести к научной основе в результате определения его словарного и лексического состава, оценки его этнолингвистических особенностей и рассмотрения его широкого развития.

Областью применения полученных результатов являются источники для научных работ по исторической лексикологии тюркских языков. В особенности можно использовать как дополнительный материал в теоретических и практических курсах в отделениях тюркологии и филологии.

На материале словаря «Китаб ад-Дурра» был определён статус тюрко-кыпчакского языка и впервые изучена как комплексный этнолингвистический источник.

Ключевые слова. Египет, Сирия, Золотая Орда, старокыпчакский язык, письменный памятник «Китаб ад-Дурра», словарный состав, лексическая семантика, этнолингвистика.

Бұл мақалада автор XIII-XIV ғасырларда Мысыр мен Шамда жазылған «Китаб ад-Дурра ал-мудийа фил-лугат ит-туркийа ала ат-тамам вал-камал» - «Түркі тілдерінің толық және тәмамдалған інжу-маржан кітабы» қолжазбасының материалдары негізінде ескіқыпшақ тілінің лексика-семантикалық ерекшеліктерін қарастырған. Қолжазба 24 тараудан (фасл) тұрады. Ескерткіште шамамен 1214 сөз бар. Сөз – тілдің өзгерістер мен құбылыстарға түсіп отыратын құралы болғандықтан бүгінгі күнге жеткен бұл арабша-қыпшақша сөздікті басқа жәдігерліктермен және тірі түркі тілдерімен салыстыра қарастыру нәтижесінде оның этнолингвистикалық сипаты мен сан-салалы семантикалық өзгешеліктерін ашуға мүмкіндік бар. Ол үшін автор лексикологиялық зерттеудің дәстүрлі әдісі бойынша қолжазбаның лексикалық қорын мағыналық тұрғыдан топтастырып, сол топтағы сөздерді қазіргі қазақ тілімен салыстыра отырып, жан-жақты қарастырған.

Түйін сөздер. Мысыр мен Шам, Алтын Орда, ескіқыпшақ тілі, лексика-семантикалық ерекшеліктер, этнолингвистика

The article examines the lexical-semantic features of the Mamluk-Kipchak language based on the manuscript «Kitab ad-Durra al-Mudiya fil-lugat it-Turkiya Ala at-Tamam Val-Kamal» - «A Fully completed book of the Treasury of the Turkic languages», which was written in the XIII-XIV centuries in Egypt and Syria. The manuscript consists of 24 fasl-chapters. The volume of vocabulary is 1214 words. Vocabulary is an easily changing part of the language. Hence, by comparing the vocabulary of «Kitab ad-durra...» with data from other Mamluk-Kipchak texts and living Turkic languages, it is possible to identify the ethnolinguistic characteristics and multi-faceted semantic features of this monument. At the same time, by using well-known methods of vocabulary research, the dictionary corpus of the manuscript is classified by lexico-thematic groups, and this vocabulary is compared with the data of the modern Kazakh language. Recognition of the vocabulary of a language can lead to a scientific basis as a result of determining its vocabulary and lexical composition, assessing its ethnolinguistic characteristics and considering its broad development.

The scope of the research results can be used on historical lexicology of the Turkic languages. In particular, it can be recommended as additional material in theoretical and practical courses in the departments of Turkology and Philology.

On the basis of the dictionary "Kitab ad-Durra", the status of the Türkic-Kypchak language was determined and for the first time studied as a complex ethnolinguistic source.

Key words. *Egypt, Syria, Golden Horde, old Kypchak language, manuscript «Kitab ad-durra», vocabulary, lexical-semantic features, ethnolinguistics.*

Назарова Кулайша Бимаханбетовна

«БІР БЕЛДЕУ – БІР ЖОЛ» ҚЫТАЙ СЫРТҚЫ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТЫ

Жаһанданудың жаңа кезеңінде саяси және экономикалық байланыстар арқылы халықаралық және аумақтық ықпалдасу үдерістері қарқын алды. Бұл үдерістердің дамуы мен белсенділігі ірі интеграциялық ұйымдардың іс-әрекетімен ынталандырылуда. Мысалы, Еуропада – Еуроодақ, Оңтүстік-Шығыс Азияда – АСЕАН, Оңтүстік Азия мен Орталық Азияда – ШЫҰ және т.б. Бүгінге күнде, осындай жаңа ауқымды интеграциялық жобалардың бірі – 2013 жылдың қыркүйек-қазан айларында Қытай Халық Республикасы ұсынған «Бір белдеу – бір жол» (*бұдан әрі - БББЖ*) бастамасы болып табылады.

«БББЖ» ресми хабарланғаннан кейін, соңғы 6-7 жыл ішінде, Қытай дүниежүзінің 80 елімен ынтымақтастық туралы келісімшартқа қол қойды, бұл әлем халқының 63 пайызын және экономикалық ауқымы шамамен 21 триллион долларды құрайды. Азиялық инфрақұрылымдық инвестициялық банкіне 87 мемлекет қосылды. 2018 жылы Қытай мен «БББЖ» бойындағы елдер арасындағы сауда 5 трлн. доллардан асты, ҚХР бұл мемлекеттерге салған инвестиция көлемі 60 млрд. долларға жетті. 2018 жылға қарай, Қытай кәсіпорындары 46 елде сауда-экономикалық ынтымақтастық бойынша 113 сауда зоналарын құрды. Осылайша, «БББЖ» құрлық арқылы Қытайдан Орталық Азия арқылы Еуропаға шықса, теңіз жолы арқылы Қытай Үнді және Тынық мұхитына дейін созылады. Бұған қоса, жоба шеңберінде логистика, сауда, қаржы, саясат, талдау орталықтары салаларында ынтымақтастық орнатуда.

Атап айтқанда, Қытай Азия, Еуропа, Африка, Таяу Шығыс, Тынық мұхит құрлықтары мемлекеттері, Арктика, Латын Америкасы мемлекеттерімен топтасқан формат құру арқылы қарым-қатынас орнатты.

Бұл нені білдіреді? Бұл Қытайдың теңіз және құрлық арқылы жүргізетін сыртқы саясатының көрінісі. Бұған қоса, Қытай үкіметі жоғарыда аталған мемлекеттермен ынтымақтастық орнатып ғана қоймай, осы форматтарда үйлестіруші, басқарушы рөлін атқаруға тырысуда және өзінің халықаралық ықпалын кеңейтуде. Мұны ҚХР ҚКП 19-шы съезінде Си Цзиньпин өз баяндамасында: «Қытай әлемнің жетекші елдерін үйлестіреді және олардың ынтымақтастығын ынталандырады» деген нақты тұжырымдамасы куәландырады [1]. Осы мәнмәтінде, Қытайдың әлем елдерімен ынтымақтастығын нығайту шеңберіне төмендегі кесте арқылы шолу жасайық.

1-кесте. Қытайдың әлем елдерімен ынтымақтастығын нығайту шеңбері

Аумақтар	Ынтымақтастық шеңбері
Азия	АТЭЫ; Қытай-АСЕАН диалогы; ШЫҰ; Оңтүстік Азия аймақтық ынтымақтастық қауымдастығы (SAARC)
Еуропа	Қытай-Еуроодақ саммиті Орталық және Шығыс Еуропа (СЕЕ) он жеті мемлекетінің саммиті
Аумақтар	Ынтымақтастық шеңбері
Африка	Қытай-Африка ынтымақтастық форумының саммиті (FOCAC) Қытай-Африка Одағы стратегиялық диалогы
Араб елдері	Қытай-араб ынтымақтастық форумы Қытай-Парсы шығанағындағы ынтымақтастық кеңесі (ССАГПЗ)
Тынық мұхит аралдары елдері	Қытай-Тынық мұхит аралдары елдері Қытай мен Тынық мұхиты аралдарының арасындағы экономикалық даму жөніндегі форум
Арктика аймағы	Арктикалық кеңестің бақылаушысы
Латын Америкасы	Қытай мен Латын Америкасы және Кариб бассейні елдері қауымдастығы форумы
Кариб теңізі	(СЕЛАК)

Азия аумағы. Азияда Қытай ықпалы ежелден қалыптасқан құбылыс. ХХ ғасырдың аяғына қарай, Оңтүстік Азиядағы Сингапур, Малайзия, Тайланд сияқты елдер барынша қытайланып кетті. Ал Жапония, Оңтүстік Корея, Солтүстік Корея, Үндістан, Непал, Лаос және тағы басқа елдер Қытаймен өмір-бақи тығыз байланыста өмір сүріп келе жатыр. Алайда, Қытай үшін Азиядағы ең маңызды елдер – Жапония мен Үндістан, ал, бұл екі елге ықпал жасау – оның Азиядағы ең маңызды басымдылықтардың бірі болып табылады.

ХХІ ғасырдың басында Қытай мен Жапония арасындағы қарым-қатынастар «экономикада ыстық», саясатта суық» қалпында болса, соңғы жылдары, бұл жағдай біршама өзгерістерге ұшырады. 2018 жылғы мамырда, соңғы 8 жыл ішінде жоғары деңгейде Жапон-Қытай экономикалық сұхбаты өтті. Осы 8 жыл ішінде, бірінші рет екі

елдің премьер-министрлері бір-бірлеріне іссапармен барды. Соңғы 11 жылда, Қытай басшылығы іссапармен бірінші рет Жапониядағы G20 саммитіне барды.

Осы Қытай мен Жапония арасында саяси-дипломатиялық жақындастық екіжақты сауда-экономикалық, мәдени-гуманитарлық қатынастардың жақсаруына жағымды ықпал жасауда. Мысалы, 2018 жылы, екіжақты сауда айналымы шамамен 280 млрд. доллар болған. Қытай экономикасына салынған жапондық тікелей инвестициялар көлемі шамамен 3 млрд. доллар болды. Туристік салада 2017 жылы Жапонияға келген қытайлықтар саны 7 млн. адамнан асқан. Бұл бұрын-соңды болмаған көрсеткіш. Соңғы кезде Бейжіңнің жүргізіп отырған «Бір белдеу, бір жол» стратегиялық бағдарламасына Токио қызығушылық танытуда.

2018 жылы 26 қазанда Жапония үкіметі басшысы С.Абэнің Қытайға сапары шеңберінде, «Қытай мен Жапонияның үшінші елдер нарықтарындағы ынтымақтастығы» атты бірлескен бизнес-форум өтті. Форум аясында, екі елдің компаниялары арасында жалпы құны 18 млрд. доллар тұратын 52 бірлескен жобаға қатысты меморандумдар мен келісімшарттарға қол қойылды.

1980 жылдарға дейін шығысаялық аумақта экономикалық ынтымақтастық тек Жапония басшылығымен жүзеге асса, бүгінде, ол Жапония мен Қытайдың қатысуымен экономикалық ықпалдастықтың екіполустік моделіне айналды.

Сонымен бірге, екі ел арасындағы экономикалық даму айырмашылығы деңгейлері теңесуде. Жапония үшін Қытай – басты сауда әріптес болып табылады, ал Қытайдың сыртқы саудасында Жапония үшінші орында тұр (*ЕО пен АҚШ-тан кейін*). Шығыс Азияда Жапониямен салыстырғанда, Қытай инвестициялық тартымдылығы жағынан жоғары көрсеткішке ие болуда.

Қытай-Үндістан қарым-қатынасы. Бұл екі алып елдің қарым-қатынастарының тарихында «жарым-жартылай ғана соғыс» болған. Бірінші соғыс – 1300 жыл бұрын Таң династиясы тұсында (618-907 жж) болған. Қытай үнді княздіктері арасында жүріп жатқан соғысқа араласып, оларға қолдау көрсеткен. Нәтижесінде, бірнеше ғасырлар бойы екі елдің қарым-қатынасы жақсарып, діни және экономикалық салаларда ынтымақтастық орнаған. Осыған орай, Мао Цзэдун: *«Қытай мен Үндістан арасында қырғи-қабақ болатындай еш себеп жоқ, екі ел арасында бейбітшілік орнау керек, сондықтан да, Қытай Үндістанды қайтадан келіссөздер үстеліне отыруға көндіру керек»* деген. Бүгінде, Үндістан Қытайдың Үнді мұхитында болуына қарсы емес, оның үстіне, Үндістан мен Қытайдың ШЫҰ және БРИКС аясындағы ұстанымдары бірдей. Моди мен Си Цзиньпин Уханьдағы соңғы кездесуі екі елдің қарым-қатынасын жақсартуға серпін берді [2]. Дәл осы кездесуде екі ел шекарасында қытай-үнді әскерлері үшін жаңа стратегиялық принциптерін жасау туралы келісім болды. 2018 жылғы маусымда қол қойылған Ухань келісімшартын жүзеге асыру шеңберінде, екі ел үкіметі жұмысты бастауға бел буды. Қытай мен Үндістан арасында қауіпсіздік саласында бірінші рет келісім жасалды (*қылмыскерлерді тапсыру және ақпарат алмасу, табиғи апат жағдайындағы ынтымақтастық бойынша*). Мұндай келісімшарт екі ел арасында бұрын-соңды болмаған. Қытай бұған да қол жеткізді. Бірақ, Қытай мен Үндістанның айырмашылығы – Үндістан миллиардтан астам халқы болсада, ол бірыңғай өркениет құрамайды. Үндістанда 12 түрлі дін және 18 тілі бар – бұл қытайлық мәдени және этникалық монолит емес. Осы тұрғыдан, Қытай ықпалы күштірек.

Қытай-АСЕАН диалогы. Қытай Оңтүстік Қытай теңізінде де «бірігіп дамуға» ұран салуда. АСЕАН шеңберінде АТА елдердің өзара қатынасындағы экономика және әскери-саяси салаларда Қытай белсенді әрекеттер жүргізуде. Әсіресе, Қытай, Жапония және Оңтүстік Корея елдері басшыларының қатысуымен. Осының өзі – Қытайдың

аумақтағы қауіпсіздікке өзін жауапты деп санауында. Соңғы кезде, Қытай Оңтүстік Қытай теңізіндегі даулы мәселелерді бейбіт жолмен шешуді жөн көруде.

2017 жылы Қытай мен АСЕАН елдері келісім жасады, 2018 жылы қарашада мұнай және табиғи газдың батыстағы кен орындарын бірлесіп өңдеу үшін, өзара түсінушілік туралы меморандумға қол қойды. Дәл осы жылы, кешенді аймақтық экономикалық серіктестігін (RCEP) құрды. Бұл ғаламдық экономикалық әріптестік, оның құрамына 16 ел кіреді, оның ішінде Австралия, Жаңа Зеландия бар. 2019 жылы Сингапурде 2-ші рет RCEP-тің үлкен отырысы өтті, бірлескен мәлімдемелер жасалынды. Шынын айтқанда, RCEP 2018 жылы құрылған АҚШ, Канада және Мексика арасындағы USMCA үшжақты сауда келісіміне қарсы құрылған қауымдастық.

Бейжің Азия-Тынық мұхитында қауіпсіздікті қамтамасыз етуде кейбір ұжымдық процесстерге дипломатиялық құралдарды қолдануда белсенділік танытуда. Қытай АТЭЫ (АТЭС) кеңейтілген аумақтық форумның негізін қалаушылардың бірі болып табылады. Қытай АТЭЫ-ға үлкен мән береді, сауданы, инвестицияны өңірлік ырықтандыруға және экономикалық және технологиялық ынтымақтастықты нығайтуға жәрдемдесетін АТЭЫ көшбасшыларының бейресми кездесулері ерекше рөл атқарады. 2013 жылы Си Цзиньпин АТЭЫ отырысына Қытайдың жаңа басшысы ретінде алғаш рет қатысты, онда өзін халықаралық қауымдастық алдында ұлы державаның көшбасшысы ретінде көрсетті.

АСЕАН шеңберінде АТА елдердің өзара қатынасын экономика және әскери-саяси салаларда Қытай белсенді әрекеттер жүргізуде. Атап айтқанда, Қытай, Жапония және Оңтүстік Корея елдері басшыларының қатысуымен. Мұның өзі Қытайдың аумақтағы қауіпсіздікке өзін жауапты деп санауында. Қытай соңғы кездері Оңтүстік Қытай теңізіндегі даулы мәселелерді бейбіт жолмен шешуді жөн көруде. ШЫҰ шеңберінде Қытай Солтүстік Кореяның ядролық бағдарламасына қатысты келіссөз процестерінде негізгі рөл атқаруда. БҰҰ мандаты бойынша бітімгершілер құрамына өзінің офицерлері мен мамандарын жіберуде.

Үлкен Меконг бассейніндегі субөңірлік экономикалық ынтымақтастық. 1990 жылдан басталған осы ынтымақтастықтың арқасында, Қытай Мьянма, Лаос, Таиланд және Камбоджамен қарым-қатынастарын нығайтты. Оңтүстік Қытай теңізі Азия мен Еуропаны экономикалық жағынан байланыстыратын маңызды теңіз жолы болып табылады.

Осылайша, Қытай сонау ежелгі дәуірден бастап, 2500 жыл бойы Азияда өзінің өркениетімен, мәдениетімен, тіпті, идеологиялық ықпалымен өз үстемдігін орнатқан ел. Шығыс Азия елдерінің бәрі де, оның ішінде, Жапония, Корея да Қытай мәдениеті мен идеологиясымен дамыған елдер. Сондықтан да, Қытайдың Шығыс Азиядағы рөлі де, ықпалы да кең.

ШЫҰ шеңбері. Қытай Орталық Азияда ШЫҰ арқылы ықпалын күшейтуде. ШЫҰ – Қытайдың бастамасымен құрылған. Бейжің ШЫҰ-да өзінің рөліне үлкен мән береді. 2014 жылы өткен ұйымның саммитінде Си Цзиньпин төрт жаңа ұсыныс жасады: өңірлік қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтауды қолдау, ортақ даму мен өркендеуді іске асыру, алмасу мен ынтымақтастықты қозғаушы күш ретінде қолдау және кеңейту.

Бұл ұйымда, әсіресе, Қытай мен Ресейдің жақындығын атап өту керек. Қытай мен Ресей бүгінгі күні қарым-қатынастарын нығайтуға екеуі де мүдделі. Әсіресе, Ресей Батыспен қатынасының шиеленісуінен кейін, екі ел бір-бірінің мүддесін қорғауды жөн санап отыр, әрине, өзара сенімсіздіктің бар екендігін де жоққа шығармау керек. Ресей мен Қытай ынтымақтастығы экономика және энергетика салаларында дамуда. Си Цзиньпиннің билікке келуімен, Қытай-Ресей арасындағы жан-жақты стратегиялық ынтымақтастық пен әріптестіктің жаңа дәуірі басталды. Атап айтқанда, «Жібек жолы экономикалық белдеуі» мен «Еуразиялық Экономикалық Бірлестік (ЕврАзЭС)» ынтымақтастығы шеңберінде қаржылық құқық пен электрондық коммерцияға қатысты ынтымақтастық туралы

келісімшартқа қол қойылған. Әскери салада, Ресей Қытайға Су-35 жойғыш тәрізді жаңа қару сатуда, бірлескен әскери жаттығулар өткізуде [3]. Бұл – Қытай мен Ресей арасында жақындықтың жоғары деңгейін білдіреді. Ресей тек ықпалды әлемдік держава ғана емес, Қытайдың ірі көршісі болып табылады. Соңғы 20 жылда, екі тараптың күш-жігері нәтижесінде, ҚХР мен РФ тарихтан қалған шекаралық мәселелерді табысты шешіп, тату көршілік және достастық туралы шартқа қол қойды. Азияны, Еуропаны және Африканы байланыстыратын Орталық Азия аймағы өзінің геостратегиялық жағдайымен ерекшеленеді. Оның стратегиялық маңызы айқындала түсуде. Орталық Азия Қытай үшін «Жібек жолы экономикалық белдеуі» жобасының жүзеге асуының басты аумағына айналды.

Қытай-Еуропа. Қытай мен Еуропа әлемдік «екі державаның, екі нарықтың, екі өркениеттің» және әлемдегі ең маңызды екіжақты қатынастардың бірі, Еуропа-Қытай дипломатиясының негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Дипломатиялық қатынастар орнаған соңғы 40 жыл ішінде, тараптар ынтымақтастықтың барлық салаларын қамтитын диалог пен консультациялардың 60-тан астам тетіктерін құрды. 2013 жылы Қытай мен ЕО арасындағы ынтымақтастықтың стратегиялық жоспары қабылданды. 2014 жылдың наурыз айында Си Цзиньпин ЕО штаб-пәтерінде алғаш рет болды. Осы іссапардың қорытындысы бойынша, Қытай өзінің ЕО-мен салыстырмалы саяси бағытының жаңа құжатын жариялады, ол Қытай мен Еуропа арасындағы «төрт үлкен әріптестік қарым-қатынасты»: бейбіт серіктестікті, даму серіктестігін, реформалар саласындағы әріптестікті және мәдениет саласындағы әріптестікті қамтиды. Қытай Еуропаны өзіне қарай бет бұруына бар күшін салуда. Бұл жағдайды 2019 жылы көктемде Си Цзиньпин мен Ли Кэцяннің Еуропаға жасаған іссапарлары айқын көрсетеді. Бүгінгі күнде, Қытайдың «БББЖ» бастамасы Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропада үлкен қолдауға ие болды. Әрине, бұл қолдауға қол жеткізуде Бейжің шамамен 2,5 млрд. еуро ақшасын Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропаның 16 мемлекетіндегі инфрақұрылымдық жобаларға жұмсамақ. Италия, Чехия, Греция, Хорватия, Венгрия сияқты елдер осы жоба аясында Қытаймен байланыстар орнатуда [4].

Осылайша, Қытай 16 + 1 жүйесі арқылы Орталық және Шығыс Еуропа елдерімен тығыз жақындасып келе жатыр. Қытайдың «Huawei» компаниясы Еуропада 5G бойынша 22 келісімшартқа қол қойған. Еуропалық Одақтың кейбір операторлары 5G мобильді желісін құру үшін Huawei телекоммуникациялық жабдықтарын таңдады.

АҚШ ЕО елдерін 5G негізгі желісін құру кезінде, қытайлық телекоммуникациялық жабдықты пайдаланудан бас тартуға шақырады. АҚШ-тың пікірінше, қытайлық компаниялар Қытайдың барлау қызметтеріне ақпарат беру арқылы ҚХР үкіметімен ынтымақтаса алады дейді. 2020 жылдың қаңтарында ЕО-ға мүше мемлекеттер үшін 5G байланыстарына қатысты жаңа нұсқаулықтар жарияланды. Осы құжатқа сәйкес, ЕО-ның әр елі қытайлық компаниялардың жаңа буын байланысын орналастыруға рұқсат беру туралы шешім қабылдайды.

Осылайша, АҚШ тарапынан Еуроодақ пен Қытайдың жақындасуына қарсылық болғанымен, ЕО көбіне Шығысқа қарай, яғни Қытайға қарай бет бұруда. Германияда жүргізілген социологиялық зерттеулер бойынша, немістердің 49 пайызы АҚШ-тың күшеюіне алаңдаса, Қытай мен Ресейге қатысты аталған көрсеткіштер 33 және 30 пайыз екен. Бұл АҚШ пен Еуроодақ арасындағы қарым-қатынастың салқындалуын білдіреді.

Оның үстіне, әлемдік ЖІӨ-де Батыс елдерінің үлесі бүгінгі күні 50 пайызға төмендеп кетті. Сарапшылардың пайымдауынша, 2035 жылға қарай 1/3 дейін төмендеуі мүмкін. Осының өзі – батыс құндылықтарына негізделген ғаламдық басқару өз күшін жоюы әбден мүмкін дегенді білдіреді.

Қытай-Африка. Қытай-Африка ынтымақтастығы – Қытайдың аймақтық ынтымақтастық моделі ретінде де белгілі. Қытайдың Африкадағы ықпалы кеңінен өріс алууда. 2018 жылы Қытай-Африка ынтымақтастық форумы өтті, оған 50 Африка мемлекеттерінің басшылары мен премьер-министрлері қатысқан. Жалпы, Қытай Африка елдерімен 10 ынтымақтастық жоспарын бекіткен, олар энергетика, өндіріс, инфрақұрылымдық жобалар, сауда, қоршаған орта салаларын қамтиды. Бұдан басқа, 8 әрекет ету жоспары бар, олардың ішінде: денсаулық сақтау, қоғамдық орта, қауіпсіздік салалары бойынша келсімшарттарға қол қойылған. Африкада Қытайдың 4G жүйесі де қолға алынған, оның 70 пайызы «Huawei» телекоммуникация компаниясына тиеселі.

Қытай-Таяу Шығыс. Қытайдың Таяу Шығыстағы ықпалына келетін болсақ, бұл жерде екі тақырыпты қарастыруға болады: Қытай-Араб ынтымақтастық форумы және Қытай-Парсы шығанағындағы ынтымақтастық кеңесі.

Шындығында, бұл екі құрылым қажетті деңгейде жұмыс жүргізбесе де, Қытай Таяу Шығыста ықпалын кеңейтуде. Мысалы, соңғы жылдары Таяу Шығыстағы ірі мемлекеттің бірі болып табылатын Сауд Аравиясымен 2016 жылдан бері қарым-қатынасы жоғары деңгейде жүруде. Екі ел басшыларының бір-біріне жасаған іссапарларының арқасында, стратегиялық әріптестер ретіндегі келісімге қол жеткізді.

Екінші жағынан, Қытай оның қарсыласы Иранмен де ынтымақтастықты дамытуда. Иранмен экономикалық салада ғана емес, әскери салада да қарым-қатынасты күшейтуге күш салынууда. 2019 жылғы маусымда, Қытай Иранмен бірге Парсы шығанағында біріккен әскери оқу-жаттығу өткізді [5].

Қытай-Парсы шығанағындағы ынтымақтастық кеңесі аясында еркін сауда зонасын құру туралы келіссөздерді жалғастыруда. Алайда, Қытай Таяу Шығыс елдерімен тек екіжақты қарым-қатынастар шеңберінде әрекет етуде.

Тынық мұхит құрлықтары. Қытай Тынық мұхит құрлықтарындағы мемлекеттерде де өз ықпалын кеңейтуде. 2000-жылдардан бастап, Қытай Тынық мұхит құрлығы мемлекетіне айналууда. Ондағы мемлекеттермен ынтымақтастығын күшейтуде. «БББЖ» бастамасынан кейін, Қытай Тынық мұхиты құрлығына инвестиция көлемін өсірді. Мысалы, 2011-2016 жылдары төмен дәрежеде болса, 2017 жылдан бастап, Қытайдың Тынық мұхиты құрлығына бөлетін инвестициясы екінші орында тұр.

Алайда, Тынық мұхит құрлықтарының ішінде Австралия мен Жаңа Зеландия Қытай ықпалының кеңеюіне қарсы әрекеттер жасауда (*атап айтқанда, құрлықтағы кейбір порттардың Қытайға арендаға берілуі және «Huawei»-ге қатысты*).

Латын Америкасы және Кариб бассейні. Латын Американың АҚШ-пен тығыз қарым-қатынасына қарамастан, соңғы жылдары Қытай олармен ынтымақтастықты жандандыруда.

Бразилия, Перу және Венесуэла – АБИИ мүшелері. Бұған қоса, Қытай Бразилия, Аргентина және Перумен экономикалық қарым-қатынас орнатқан, ал, Венесуэла мен Эквадорға үлкен көлемде қаржы салған. 2006-2016 жылдары Қытай мен Латын Америкасы елдері арасында сауда көлемі артты. 2017 жылы Қытай Панамамен дипломатиялық қарым-қатынас орнатты. Си Цзинпиннің 2018 жылы желтоқсанда Панамаға барған іссапары кезінде, сауда және қаржы салаларында 19 келесімшарттарға қол қойылды. Ямайка, Багама, Куба елдерімен әскери ынтымақтастық дамуда.

Осылайша, Қытайдың халықаралық ықпалы үздіксіз өсуде, 2017 жылы мамырда өткен «БББЖ» халықаралық ынтымақтастық саммитіне 130 елден 1500 адам қатысқан. Қытайдың қазіргі сыртқы саясатта жүргізіп жатқан шаралары халықаралық қарым-қатынастарды және әлемдік тәртіпті өзгертуге ықпал етпек. Қытайдың сыртқы саясатына қатысты келесі төрт бағытты ерекшелуге болады.

Бiрiншiден, Қытайдың халықаралық ықпалының артуымен, аймақтарда әлемдiк державалар арасында бәсекелестiк ушықты. Мысалы, АҚШ, Орталық және Шығыс Еуропа, Қытай арасында гегемондық бәсекелестiк Азия-Тынық мұхиты аумағы мен Тынық мұхиты құрлығында (Австралия мен Жаңа Зеландияда) өршiп тұр. Бұл Батыс елдерi үшiн Қытайдың бүгiнгi күнi дамып келе жатқан елдер қатарында емес, ғаламдық ықпалы зор мемлекеттiң бiрi дегендi бiлдiредi. Дэн Сяопин жариялаған Қытайдың ашық саясаты Қытай экономикасының өсуiнiң басты құпиясы болды. Еуропа елдерiнде қазiр жаһандану артта қалып, ұлтшылдық қарқын алуда, антиглобалистiк қозғалыстар күшеюде. Әрбiр ұлт өз мәдениетiн, дәстүрiн, тiлiн, ұлттық құндылықтарын сақтап қалуға тырысуда. Демократия әлсiрейтiн болса, Қытайдың авторитарлық режимi күшеймек. Осыған орай, Қытай халықаралық тәрiптiң жаңа моделiн ұсынууда.

Екiншiден, Қытай мен Ресей арасындағы стратегиялық қарым-қатынас. АҚШ пен Қытай арасындағы шиеленiс жағдайында, Қытай-Ресей байланысы күшейдi. Қытай үкiметi Ресеймен жоғары технология мен электрондық коммерция салаларында қарым-қатынасты нығайту қажеттiлiгiн атап көрсеттi. Бұған қоса, екi ел арасында ғарыш, авиация салаларында байланыс орнатылған. Осының өзi келешекте әлемдiк тәрiпке Қытай мен Ресейдiң ықпалының күшеюiн жоққа шығармау керек деген сөз.

Үшiншiден, Қытайдың дамушы елдермен, дәлiрек айтқанда, Азия мен Африка елдерiндегi ықпалы, әсiресе, ақпараттық қауiпсiздiк саласында өсуде. Жоғарыда аталғандай, Қытай бұл елдерде ықпалын экономикалық, саяси, идеологиялық және әскери аспектiлердi қамти отырып, кешендi ынтымақтастықты орнатуда.

Төртiншiден, жоғарытехнологиялық соғыс. Бұл соғыстың бүгiнгi күндегi негiзi – АҚШ пен Қытай арасындағы геосаяси бәсекелестiк және идеологиялық қайшылықтарда жатыр. Бұл әрекеттердiң құралы – жоғары технологиялар, ИТ-жүйелерi, 5G, бұлтты сервистерi.

АҚШ пен Қытай арасындағы сауда соғысы да Қытай ықпалының кеңеюiне түрткi болды. Себебi, АҚШ тарапы Қытайдың өзiн шынында да қуып жетiп, асып кетуi мүмкiн деген алаңдаушылығын немесе осыны мойындағанын көрсетедi. Әрине, қазiргi таңда АҚШ-тың артықшылығы басым. Алайда, екi елдiң де әскери және идеологиялық басымдылықтары шектеулi. Осы жағдайда, Қытай өзiнiң ықпалын әлемдiк деңгейге көтеруге бар күшiн салуда, ал «БББЖ» – Қытай сыртқы стратегиясының басты бағыты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Си Цзиньпин. Доклад на 19-ом съезде КПК Китая. – Пекин. 18 октября 2017. – Синьхуа, 3.11.2017
2. «Индия и Китай» // <http://www.newsonair.com/Main-News-Details.aspx?id=349065>.
3. Роберт Саттер Китайско-российские отношения: стратегические последствия и варианты политики США, NBR Специальный отчет – № 73, сентябрь 2018 года // <https://www.europenowjournal.org/2018/06/04/161-the-eus-concerns-of-a-chinese-trojan-horse/>.
4. Китай и Европа намерены продвигать сотрудничество и достигать больше реальных выгод на благо народов обеих сторон – Ли Кэцян // <http://russian.people.com.cn/n3/2019/0411/c31520-9565617.html/> (11.04.2019)

5. Замараева Н.А. КНР на Ближнем и Среднем Востоке и в Южной Азии // Китай в мировой и региональной политике. – Москва: ИДВРАН, 2019. – С. 207-224.

В докладе анализируются форматы международного сотрудничества КНР в рамках проекта «Один пояс – один путь». Автор рассматривает проект «Один пояс – один путь» как основной вектор внешней стратегии Китая.

The report analyzes the formats of China's international cooperation within the framework of the «One Belt, One Road» project. The author considers the «One Belt, One Road» project as the main vector of China's foreign strategy.

Бекмурат Рахат Бегимқызы

КИТАЙ И ЕГО ИНВЕСТИЦИИ В АФГАНИСТАНЕ

Китай и Афганистан были дружественными соседями на протяжении всей истории, отношения между регионами предоставляли, по крайней мере, династию Хань, эффективный Шелковый путь, союз против Японии во время Второй мировой войны, а также, экономическую помощь и миллионы кредитов в начале холодной войны до нынешнего времени. Однако, дружба была ненадолго прервана после китайско-советского раскола и вторжения Советского Союза в Афганистан (1979), когда Россия ввела в Афганистан советский и антикитайский режимы, как советские войска и российско-китайские отношения были разрушены, китайско-афганские отношения также значительно улучшились в 21 веке. После вторжения Соединенных Штатов, которые начали войну в Афганистане с 2001 по 2021 годы, политическое участие Китая первоначально было несколько ограниченным, но торговые отношения с Китаем, продолжались в качестве крупнейшего торгового партнера, но в настоящее время, он развивается в лице крупного инвестора.

Дипломатические отношения были заключены в 1955 году, после того, как Афганистан провозгласил свою независимость в 1919 году и стал Королевством Афганистан. Китай был одной из первых стран, который был готов сотрудничать и оказывать помощь дипломатическим путем. Афганистан – проблематичный союзник Китая. Отношения между двумя странами несколько напряжены в связи с репрессиями в отношении мусульманского меньшинства уйгуров, многие из которых живут недалеко от афганской границы и придерживаются исламской религии. Граница между Китаем и Афганистаном простирается на 46 миль. Китай граничит с 14 государствами – но, в отличие от других стран, крошечная граница между Афганистаном создает различные трудности, включая последующие услуги, инвестиции, гуманитарную помощь из Китая. Почему маленькая протяженность границы больше беспокоит Китай?

В первую очередь, фундаментальными интересами Китая в Афганистане – стабильность. Хаос в Афганистане, в котором участвовали Великобритания, Советский Союз и Соединенные Штаты, с точки зрения Китая, подталкивает исламский фундаментализм, угрожающий внутренней безопасности Китая, к распространению терроризма и религиозного экстремизма в Синьцзян-Уйгурском автономном регионе. Синьцзян-Уйгурский автономный район (СУАР) на северо-западе Китая, населен различными этническими группами, основными из которых являются уйгуры, исповедующие ислам. Китай опасается воздействия радикальных исламистов из

Афганистана через СУАР на его территорию, так как хребет Каракорум в западной китайской провинции Синьцзян, расположен недалеко от границы Китая с Афганистаном, Пакистаном и Таджикистаном, в свою очередь, населен этническими таджиками, киргизами и уйгурами. Обе страны связывают долины Тегерманс и Чалачига в СУАР. По соглашению между Китаем и Афганистаном 1964 года, было установлено семь перевалов и ограничительных линий от территории Китая высотой более 4800 м до Ваханского коридора.

Китай ссылается на жесткие меры борьбы с угрозой терроризма и сепаратизма, опираясь на вынужденную интернационализацию миллионов уйгуров и других этнических меньшинств в "специализированных лагерях". Китай обеспокоен региональной нестабильностью и проблемами международного терроризма, возникшими во время кризиса в Афганистане. Пекин активизировал сотрудничество с Кабулом по вопросам пограничной безопасности и выделяет Афганистану средства на создание горнодобывающей бригады для охраны и патрулирования коридора Вахан. Но, хоть Афганистан и опасен как соседствующая страна, но китайские инвесторы находят любой способ вложить свои инвестиции. Это связано с тем, что страна богата минеральными ресурсами в мире, включая нефть, природный газ, уголь, медь, серебро, золото, кобальт, серу, свинец, цинк, редкие элементы, железную руду, соль, драгоценные и полудрагоценные камни. Но, после захвата движения "Талибан" (15 августа 2021 г. "Талибан" взял под контроль всю территорию Афганистана и установил там свою власть), китайские компании постепенно начали возвращаться в регион. Тем не менее, труднодоступная горная местность, плохая инфраструктура и транспортная сеть – станут препятствием для китайских инвесторов.

С точки зрения инфраструктуры, Китай в рамках своей глобальной инициативы "Один пояс – один путь", планирует открыть транспортный коридор Пекин-Пакистан-Афганистан. Афганистан, обладающий значительным объемом природных ресурсов и расположенный на пересечении основных торговых путей в Центральной Азии, является потенциально перспективным звеном китайской инициативы "Один пояс – один путь" (ОПОП).

Сегодня, Афганистан для Китая является очагом "трех зол" для терроризма, экстремизма, сепаратизма, плодородной территории с полезными ископаемыми и торговыми путями инициативы. Но, китайские эксперты говорят, что многие проблемы можно решить экономически, чем стабильнее страна, тем меньше людей хотят зарабатывать на экстремизме. Подтверждением вышесказанного, является неспособность афганской экономики к независимости, ограничивающей развитие страны и приводящей людей к бедности и создающей благоприятные условия для развития терроризма. Китай не вмешивается во внутренние дела стран, хотя актуальность синофобии складывается в виде протеста перед посольствами в разных странах, в виде мирных митингов и т.д. Однако, в Афганистане нет ярко выраженной синофобии, афганцы хотят улучшить ситуацию с помощью китайских инвестиций. С 2001 года Китай был относительно далек, но время от времени, оказывал финансовую и военную помощь центральному правительству Афганистана. Страна занимает низкое место по индексу человеческого развития (169 из 188), но высокое место по индексу терроризма (2 из 163), и индексу нестабильной ситуации (9 из 178), а также сталкивается с проблемами молодежи и высоким уровнем безработицы. Для развития человеческого капитала, Китай, прежде всего, ускорил и спонсировал инвестиции в развитие афганской медицины, в 2006 году китайские инженеры построили больницу Джамхуриат стоимостью 20 миллионов долларов США [1]. А в 2012 году, стоимость составила 63 миллиона (1,28 млн. долл. США), а затем, Министерство образования Афганистана построило здание для факультета

китайской литературы и гостиницу для иностранных гостей Кабульского университета. "Инвестиции в образование означают мирное будущее для многих поколений. Мы благодарим Китай за помощь в восстановлении страны, в частности, в восстановлении университета Кабула", – сказал премьер-министр 2017 года – Абдулла Абдулла на церемонии, посвященной началу строительства двух новых корпусов университета [2]. Послы Китая всегда утверждают, что на таких мероприятиях, благодаря сотрудничеству с которыми они заключают соглашения с любой страной, студенты хорошо знают культуру и язык обеих стран. Действительно ли это так? Может быть, это "мягкая сила" – основа китайской стратегии? Подтверждением также является функционирование института Конфуция при Кабульском университете (сеть международных культурно-образовательных институтов, организуемых государственным офисом по распространению китайского языка за рубежом). Язык – дорожная карта культуры с проведением языковой политики, для Китая выгодно, чтобы ее язык и культура были международными, и к этому они прилагают все усилия. С 2002 по 2010 год, Пекин оказывал различную гуманитарную помощь на 200 миллионов долларов и получил право на разработку медного рудника, что сделало его иностранным инвестором в Афганистан, а эффективное экономическое взаимодействие Китая и Афганистана – это победа китайской компании CNPC в тендере на разработку нефтяного месторождения в 2011 году. Айнакский медный рудник, в который инвестировала китайская компания, остается крупнейшим зарубежным инвестиционным проектом в Афганистане. Несмотря на то, что добыча полезных ископаемых еще не началась, из-за культурных реликвий и безопасности, китайская компания терпит больше потерь, чем откажется от своего обещания, и активно обращается к правительству Афганистана, чтобы возобновить проект как можно скорее. Многие китайские экономические проекты в Афганистане потерпели неудачу.

Китай открыл прямые железнодорожные пути в Афганистан через Узбекистан и Таджикистан, а также, прямые рейсы между Кабулом и Урумчи. В Китай экспортируются специальные афганские продукты, такие как: кедровые орехи, шафран и мрамор. В 2018 году был утвержден чартерный рейс на кедровые орехи, и через четыре месяца после его утверждения, кедровые орехи стоимостью в 15 миллионов долларов, были экспортированы в Китай. В 2021 году, из Кабула в Шанхайский аэропорт Пудун, прибыл рейс с 45 тоннами афганских кедровых орехов. Экспорт кедровых орехов занимает особое место в торговом обороте двух стран [3]. Китайские высокотехнологичные компании мирового уровня теперь предоставляют высококачественные услуги для телекоммуникационной отрасли Афганистана. В 2016 году Афганистан был в числе первых стран, подписавших меморандум о взаимопонимании с Китаем о совместной разработке инициативы «Один пояс – один путь». Правительство и народ Афганистана возлагают надежды на китайскую инициативу, чтобы решить проблемы бедности и нестабильности. Самая главная цель ОПОП – привлечение инвестиций в развитие инфраструктурных объектов. За первые шесть месяцев 2021 года, объем прямых китайских инвестиций в Афганистан составил 2,4 миллиона долларов, а общая стоимость новых контрактов, подписанных в сфере услуг, составила всего 130 000 долларов. В 2020 году Пекин выделил 4,4 миллиона долларов на афганские проекты – менее 3% от 110 миллионов инвестиций, вложенных в соседний Пакистан за тот же период. После прихода к власти талибов, с которыми китайское правительство всегда было на связи, было много разговоров о том, что китайцы могут радикально изменить свои взгляды и значительно увеличить инвестиции в Афганистан. В частности, многие эксперты отметили заинтересованность Китая в реализации крупных инфраструктурных проектов и доступе к природным ресурсам страны [4].

Афганский вопрос существует давно и вряд ли будет решен какой-либо одной страной в ближайшее время. Китай будет продолжать поддерживать Афганистан в меру своих возможностей.

Китай вкладывает большие средства в инфраструктурные проекты в более широких окрестностях Афганистана, надеясь подготовить почву для дальнейшего расширения ОПОП в Афганистане. Но, независимо от того, что он делает за пределами Афганистана, привлечь его инвестиции в страну будет намного сложнее, учитывая реальность невероятно небезопасной инвестиционной среды. Вот почему Китай, как и другие страны региона, получит большую выгоду от мирного соглашения в Афганистане, которое было и будет оставаться весьма труднодостижимым.

Сложная экономическая ситуация, политическая неопределенность и распространенность коррупции, делают страну крайне уязвимой для распространения радикальной идеологии, преступности и терроризма.

Остается неясным, сможет ли Китай (или любая другая страна) доверять талибам. В то время, как скорость, с которой рухнули афганское правительство и силы безопасности, застала большую часть мира врасплох, как рухнувшие карточный домик [5].

Использованная литература

1. China hands over completed hospital building to Afghan government. Режим доступа: – URL: <https://reliefweb.int/report/afghanistan/china-hands-over-completed-hospital-building-afghan-government> (дата обращения: 18.01.2022)
2. Китай восстановит Кабульский университет в Афганистане. Режим доступа: – URL: <https://regnum.ru/news/economy/2332880.html> (дата обращения: 18.01.2022)
3. Афганистан возобновил поставки кедровых орехов в Китай, первые 45 тонн доставлены в Шанхай авиарейсом. Режим доступа: – URL: <http://interfax.az/view/849115> (дата обращения: 19.01.2022)
4. Китайское чудо: восстановит ли Пекин экономику Афганистана. Режим доступа: – URL: <https://riafan.ru/1506793-kitaiskoe-chudo-vosstanovit-li-pekin-ekonomiku-afganistana> (дата обращения: 19.01.2022)
5. For China, Taliban rule in Afghanistan brings both opportunity and risk. <https://www.nbcnews.com/news/world/china-taliban-rule-afghanistan-brings-both-opportunity-risk-n1278553> Режим доступа: – URL: дата обращения: 20.01.2021)

Мақалада Қытай мен Ауғанстан қарым-қатынасының дамуына, Қытайдың Ауғанстанға салған инвестициялары мен көмегіне талдау жасалды. Талдауға сүйене отырып, Қытай салған инвестициялардың мақсаты және қаржыландырған салалардың дамуы айқындалды.

The article analyzes the development of Chinese-Afghan relations, China's investments and assistance in Afghanistan. The analysis revealed the purpose of China's investments and the development of the industries financed by it.

ФОТОСУРЕТТЕР

ФОТОГРАФИИ

**«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция**

*Р.Б. Сүлейменов ат. Шығыстану институтының директоры
Д.Мәсімханұлының конференцияны
салтанатты ашу сәті*

*ҚР Парламенті Сенатының
өкілі М.І. Айтмұхамбетов ҚР
Парламенті Сенаты төрағасы
М.С.Әшімбаевтың сыйлығын
тапсыру сәті*

*Ташкент Мемлекеттік Шығыстану
университеті, Қытай тарихы,
мәдениет, саясат және экономика
кафедрасының меңгерушісі,
саяттану ғылымдарының
кандидаты К.С. Николаеваның
сыйлық табыстау сәті*

әл-Фараби ат. ҚазҰУ ректоры Ж.Қ. Түймебаевтың құттықтауын Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор Б.Б. Кәрібаев табыстады

ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, т.ғ.д., профессор, Р.Б.Сүлейменов ат. Шығыстану институты, Тарихи материалдарды зерттеу бойынша Республикалық ақпараттық орталығының директоры М.Қ. Әбусейітова

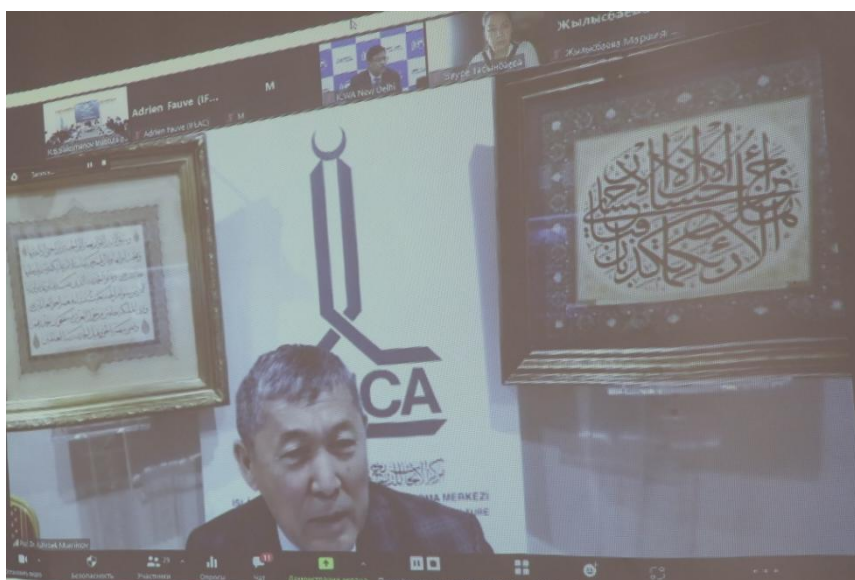

ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., Қазақ Ұлттық Аграрлық университетінің профессоры Х.М. Әбжановтың баяндама жасап отырған сәті

әл-Фараби ат. ҚазҰУ жанындағы «Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының» директоры, т.ғ.д., профессор Н.Мұқаметханұлының баяндама жасау сәті

Ислам тарихы, өнерімен мәдениетін зерттеу орталығы (IRCICA), Зерттеулер мен жарияланымдар департаментінің жетекшісі, т.ғ.д., профессор Ә.Қ. Муминов онлайн баяндама жасауда

ҚХР, Бейжің қ., Орталық Ұлттар университеті, т.ғ.д., профессор Д. Әбіләшімұлы баяндама жасауда

*Абылайхан ат. ҚҚЖӘТУ
ректоры, академик, профессор
С.С. Құнанбаеваның
құттықтауын Шығыстану
факультетінің деканы, PhD
доктор, доцент Д.Б. Дәуен
табыс етті.*

*Еуразия зерттеу
институтының директоры
В. Сумер мырзаның
құттықтауын PhD доктор Ж.
Заңәділ оқып, табыс етті*

*Алматы қаласы ҚСЗИ Өкілдігінің
басшысы, экономика ғылымдарының
PhD докторы Ә.С. Әбен*

Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институтының директоры З.Е. Қабылдиновтың атынан институт ғалымдары с.ғ.д., профессор С.М. Борбасов және ғалым хатшы, PhD доктор М.М. Қозыбаева құттықтады

Р.Б. Сүлейменов ат. Шығыстану институтының құрылуына 25 жыл толуына орай жарық көрген «Ширек ғасыр шежіресі» атты кітаптің тұсаукесері

Ғалымдар

**«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция**

«Қазақстан және шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы

Р.Б. Сүлейменов ат. Шығыстану институтының қызметкерлері мен конференция қонақтары

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1.	Қаз	Рус
2.	Айтжанова Дина – экономика ғылымдары кандидаты, доцент, бас ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Қазақстан	Айтжанова Дина – кандидат экономических наук, доцент, главный научный сотрудник, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, Казахстан
3.	Алиасқаров Думан – PhD, аға оқытушы. Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан	Алиасқаров Думан – PhD, старший преподаватель. КазНПУ им. Абая, Казахстан
4.	Базылхан Напил - тарих ғылымдарының кандидаты, Халықаралық Түркі академиясы Ғылым бөлімінің аға сарапшысы, Қазақстан	Базылхан Напил – кандидат исторических наук, старший эксперт Отдела науки Международной Тюркской академии, Казахстан
5.	Байдаров Еркін – философия ғылымдары кандидаты, РЖА профессоры, ҚР БҒМ Ғылым Комитеті Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қазақстан	Байдаров Еркін – кандидат философских наук, профессор РАЕ, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Комитета науки МОН РК, Казахстан
6.	Бекмұрат Рахат – әл-Фараби ат. ҚазҰУ магистранты, ҚР БҒМ Ғылым Комитеті Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері, Қазақстан	Бекмурат Рахат Бегимқызы – магистрант КазНУ имени аль-Фараби, младший научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова МОН РК, Казахстан
7.	Батырхан Болатбек Шәденұлы – PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қазақстан	Батырхан Болатбек Шәденұлы – PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им.Р.Б. Сулейменова, Қазақстан
8.	Дәулетханов Рүстем – Абай атындағы ҚазҰПУ-дің 2-курс магистранты, Қазақстан	Даулетханов Рүстем – магистрант 2-курса КазНПУ им. Абая, Казахстан
9.	Джалилов Заур Гафурович – тарих ғылымдарының докторы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, Қазақстан	Джалилов Заур Гафурович – доктор ист.наук, главный научный сотрудник Института востоковедения им.Р.Б. Сулейменова, Казахстан

**«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция**

10.	Додонов Вячеслав – ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ бас ғылыми қызметкері, экономика ғылымдары докторы, Қазақстан	Додонов Вячеслав – главный научный сотрудник КИСИ при Президенте РК, доктор экономических наук, Казахстан
11.	Додхудоева Лола Назаровна – ТҰҒА Жазбаша мұра Орталығының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, Душанбе	Додхудоева Лола Назаровна – главный научный сотрудник Центра письменного наследия НАНТ, кандидат исторических наук, Душанбе
12.	Дүйсен Галымжан – экономика ғылымдары докторы, ҚР ҰИА корреспондент мүшесі, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты директорының орынбасары, Қазақстан	Дүйсен Галымжан – доктор экономических наук, член-корреспондент НИА РК, заместитель директора Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Казахстан
13.	Дүйсенов Бағдат – ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов ат. Шығыстану институтының PhD докторанты	Дюсенов Бағдат – PhD докторант Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК
14.	Дюшекеев Дастан – Қазақстан Республикасындағы Қырғызстан Республикасының Төтенше және Өкілетті Елшісі	Дюшекеев Дастан – Чрезвычайный и Полномочный Посол Кыргызской Республики в Республике Казахстан
15.	Әбділәшімұлы Дүйсенәлі – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Орталық ұлттар университеті, Пекин, Қытай	Абдилашимұлы Дүйсенәлі – доктор исторических наук, профессор, Университет Центральных национальностей, Пекин, Китай
16.	Әбиденқызы Айнұр – PhD доктор, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ қытай филологиясы кафедрасының доценті, Қазақстан	Абиденқызы Айнұр – доктор PhD, доцент кафедры китайской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан
17.	Әбусейітова Меруерт – ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, тарих ғылымдары докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты жанындағы Тарихи материалдарды зерттеу бойынша республикалық ақпараттық орталығының директоры	Абусейітова Меруерт – член-корр. НАН РК, доктор исторических наук, профессор, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
18.	Жалаири Өмірәлі – заң ғылымдарының докторы, профессор, Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының ректоры, Қазақстан	Жалаири Омирали – доктор юридических наук, профессор, ректор Евразийской юридической академии им. Д.А. Конаева, Казахстан
19.	Икрам Абдуллаев – Мамун Хорезм академиясының Төрағасы, Өзбекстан	Икрам Абдуллаев – Председатель Хорезмской академии Мамуна, Узбекистан

**«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция**

20.	Искакова Зухра – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, 2 курс магистранты, Қазақстан	Искакова Зухра – Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Факультет востоковедения, магистрант 2-курса, Казахстан
21.	Кәріпжанов Нұрбек – Абай атындағы ҚазҰПУ-дің 1-курс докторанты, Қазақстан	Карипжанов Нурбек – докторант 1-курса КазНПУ им. Абая, Казахстан
22.	Кенжебекова Гүлназ – PhD докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан	Кенжебекова Гульназ – докторант PhD, КазНПУ им. Абая, Казахстан
23.	Қабылғазы Құрмет – экономист, ҚР «Жебеу» РҚБ, Қазақстан	Кабылғазы Курмет – экономист, ҚР РОО «Жебеу» РК, Казахстан
24.	Қастер Саркытқан – география ғылымдарының кандидаты, доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан	Кастер Саркытқан – кандидат географических наук, доцент, КазНПУ им. Абая, Казахстан
25.	Құлбарақ Сәмен – филология ғылымдарының докторы, профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті «Дулатитану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Қазақстан	Кулбарак Самен – доктор филологических наук, профессор, директор научно-исследовательского центра «Дулатиеведение» Таразского регионального университета им. М.Х. Дулати, Казахстан
26.	Махмудов Рауфжон – Мамун Хорезм академиясы әлеуметтік-гуманитарлық бөлімін меңгеруші, Өзбекстан	Махмудов Рауфжон – заведующий социально-гуманитарным отделением Хорезмской академии Мамуна, Узбекистан
27.	Мәсімханұлы Дүкен – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры, Қазақстан	Масимханулы Дукен – доктор филологических наук, профессор, директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, Казахстан
28.	Молотова Гульбахрем – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бөлім меңгерушісі, Қазақстан	Молотова Гульбахрем – кандидат филологических наук, доцент, зав. отделом Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Казахстан
29.	Муминов Әшірбек – тарих ғылымдары докторы, ИРСИКА зерттеулер мен жарияланымдар департаментінің жетекшісі, Түркия	Муминов Аширбек – доктор исторических наук ИРСИКА, руководитель департамента исследований и публикаций, Турция
30.	Мұздыбаева Қарлығаш – география ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан	Муздыбаева Карлыгаш – кандидат географических наук, старший преподаватель, КазНПУ им. Абая, Казахстан
31.	Мұқаметханұлы Нәбижан – тарих ғылымдарының докторы, профессор,	Мухаметханулы Набижан – доктор исторических наук, профессор, директор

**«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция**

	эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы «Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының» директоры, Қазақстан	«Центра исследования современного Китая» при Казахском национальном университете им. аль-Фараби, Казахстан
32.	Назарова Күләйша – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 1 курс докторанты, Қазақстан	Назарова Кулайша – магистр гуманитарных наук, докторант 1 курса Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Казахстан
33.	Николаева Камила – Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті Қытай тарихы, мәдениеті, саясаты және экономикасы кафедрасын меңгеруші, саяси ғылымдар PhD, Ташкент	Николаева Камила – заведующая кафедры Истории, культуры, политики и экономики Китая Ташкентского государственного университета востоковедения, PhD по политическим наукам, Ташкент
34.	Окилова Мутабар – академик Бободжон Гафуров атындағы ХМУ шығыс тілдері факультеті парсы және қытай тілдері кафедрасының доценті. Худжанд, Тәжікстан	Окилова Мутабар – доцент кафедры персидского и китайского языков, факультета восточных языков ХГУ имени академика Бободжона Гафурова. Худжанд, Таджикистан
35.	Окилова Хилола – академик Бободжон Гафуров атындағы ХМУ шығыс тілдері факультеті парсы және қытай тілдері кафедрасының доценті, Тәжікстан	Окилова Хилола – доцент кафедры персидского и китайского языков, факультета восточных языков ХГУ имени академика Бободжона Гафурова, Таджикистан
36.	Омаров Бауыржан – ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Қазақстан	Омаров Бауыржан – академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Казахстан
37.	Орхан Сөйлемез – филология ғылымдарының докторы, профессор, Кастамону университеті, Түркия.	Орхан Сойлемез – доктор филологических наук, профессор, Университет Кастамону, Турция.
38.	Очилова Мехринисо – филология ғылымдары кандидаты, Пенджикент қаласындағы Тәжік педагогикалық институты шет тілдер кафедрасының доценті, Тәжікстан	Очилова Мехринисо – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков, Таджикского педагогического института в городе Пенджикент, Таджикистан
39.	Сабыров Аян – халықаралық қатынастар магистрі, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Қазақстан	Сабыров Аян – магистр международных отношений, научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Казахстан

**«Қазақстан және Шығыс әлемі: өткені, бүгіні және болашағы»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция**

40.	Серікбаева Гүлшат - педагогика ғылымдарының кандидаты, Алматы технологиялық университеті, Мемлекеттік тіл және шет тілдер кафедрасының сениор-лекторы, Қазақстан	Серикбаева Гульшат – кандидат педагогических наук, Алматинский технологический университет, сениор-лектор кафедры государственного и иностранных языков, Казахстан
41.	Сманов Бахтияр – ҚР ҰҒА академигі, педагогика ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-дің профессоры, Қазақстан	Сманов Бахтияр – академик НАН РК, доктор педагогических наук, профессор КазНПУ им. Абая, Казахстан
42.	Сохраб Асгари – Паяме Нур университетінің <i>әлеуметтік</i> ғылымдар факультетінің профессор ассистенті, Тегеран, Иран	Сохраб Асгари – ассистент профессора факультета <i>социальных</i> наук Университета Паяме Нур, Тегеран, Иран
43.	Сыздықов Сатай – ҚР ҰҒА құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Қазақстан	Сыздықов Сатай – почетный академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Казахстан
44.	Төлеубаева Самал – филология ғылымдары докторы, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті шығыстану кафедрасы профессоры м.а., Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан	Түлеубаева Самал – доктор филологических наук, доцент, и.о. профессора кафедры востоковедения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
45.	Фаткулин Булат – филология ғылымдары кандидаты, доцент, Армия генералы В. Ф. Маргелов атындағы екі мәрте Қызыл Тулы Суворов орденді Рязань гвардиялық әуе-десанттық жоғары командалық училищесі, Рязань, Ресей	Фаткулин Булат – кандидат филологических наук, доцент, Рязанское гвардейское высшее воздушно-десантное ордена Суворова дважды Краснознамённое командное училище имени генерала армии В.Ф. Маргелова, Рязань, Россия
46.	П.Фейзаллах Насири – Балх университетінің қауымдастырылған профессоры, Ауғанстан	П.Фейзаллах Насири – асс. профессор университета Балх, Афганистан
47.	Шакен Жұлдызай – Тұран университетінің магистранты, Қазақстан	Шакен Жұлдызай – магистрант университета Туран, Казахстан
48.	Ысқақ Дандай – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы, Қазақстан	Ыскак Дандай – профессор Казахского Национального университета им. аль-Фараби, доктор филологических наук, Казахстан

49.	Юсупов Рахметжан – филология ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қазақстан	Юсупов Рахметжан – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Казахстан
-----	--	--

МАЗМҰНЫ*СОДЕРЖАНИЕ*CONTENTS

1	Мәсімханұлы Д. Алғысөз / Предисловие	4
2	Ресми құттықтаулар / Официальные поздравления	9
3	Баяндамалар/Доклады	38
4	Сманов Б.Ө., Орхан С., Кенжебекова Г.Ж. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы діни көркем сөз айшықтары	39
5	Додхудоева Л.Н. Новая интеллектуальная история региона в трудах казахстанских источниковедов	43
6	Николаева К.С. Совместные усилия Казахстана и Узбекистана по восстановлению региона Приаралья	53
7	Додонов В.Ю. Экономическое сотрудничество Казахстана со странами Востока: основные партнеры в ключевых сферах	60
8	Абусейтова М.Х. Казахстан и восточный мир в письменных, архивных и визуальных документах	67
9	Ысқақ Д. Түркілік ортақ тіл мәселелері	72
10	Омаров Б.Ж. Қазақ ертегілері мен үнді әдеби ескерткіштеріндегі көшпелі сюжеттер	83
11	Сыздықов С.М. Ұлы Дала Елі тәуелсіздік идеяларының тарихи сабақтастығы	92
12	Өмірәлі Ш.Ж. Қадырғали би Қосымұлы Жалайыри – шығыстың ұлы ғұламасы	96
13	Окилова М.А. Личность Абдуррахмана Джамии в «Рашахат Айни-л-хаят» Фахриддина Али Сафи	101
14	Очилова М.И. Место комментария «Ал-Кашшаф» Замахшари в мусульманской экзегетике	105
15	Мұқаметханұлы Н. Қазақстан мен Қытай арасында саяси дипломатиялық қатынастарының даму үдерісі және тенденциясы	112
16	Масимханұлы Д. Сущность и значение востоковедения	119
17	Дюшекеев Д.С. О развитии и перспективах кыргызско-казахстанских отношений с момента обретения независимости двух стран	125
18	Муминов А.К. Великий исследователь исламской цивилизации	129
19	Құлбарақ С.О. М.Х. Дулатидің «Жаһан наме» дастаны – шығыстық әдебиет үлгісіндегі жәдігер	133
20	Абдуллаев И., Махмудов Р. Этимология некоторых авестийских слов, имеющие отношение к культу и вере в староузбекском языке	139
21	Sohrab Asgari. The silk road as common part of the history of Iran and Kazakhstan	147
22	Feizallah Nasiri Social teachings and educational ideas Ferdousi's Shahnameh	158
23	Дуйсен Г.М., Айтжанова Д.А. Казахстан и страны Востока: возможности сотрудничества и обеспечения безопасности	166

24	Тулеубаева С.А. Арабистика Қазақстана в период независимости: новые подходы и достижения	171
25	Молотова Г.М. Письменные источники о деятельности представителей раннего аскетизма	182
26	Сабыров А.С. Әлемдегі «жұмсақ күш»: қазіргі бағалаулар	189
27	Джалилов З.Г., Батырхан Б.Ш. Ислам в Казахстане и его роль в модернизации общества	194
28	Юсупов Р.Қ. Тәуелсіз Қазақстандағы ұйғыр әдебиеті: өткені мен бүгіні	201
29	Байдаров Е.У. Китай и Казахстан: история взаимоотношений («中国-哈萨克斯坦友好关系发展史»): о новой книге китайских и казахстанских исследователей	207
30	Әбиденқызы А. Қытайдың дәстүрлі жарғылары және қытай халқының дүниетанымы	219
31	Серикбаева Г.Ж. Лексиканы оқытуда қолданылатын инновациялық технологиялар түрлері	224
32	Базылхан Н. «Хуйс толгой–I, II» бітіктастарындағы брахми жазулы моңғолша мәтіндер жайлы	229
33	Әбділәшімұлы Д. Уәли ханның тақ мұрагерлігіне байланысты Цин патшалығына жазылған хаттар	240
34	Қастер С., Қарибжанов Н., Дәулетханов Р. Халықтар көші-қонының Қазақстанның геосаяси жүйедегі ынтымақтастығын дамытудағы тарихи-географиялық маңызы	245
35	Қастер С., Алиасқаров Д., Мұздыбаева Қ. Тарихи карталардың әлемдік геосаясаттағы маңызы. Ежелгі дәуір карталарына шолу	255
36	Фаткулин Б.Г. Современные аспекты прикладного востоковедения в странах ОДКБ (на примере изучения восточных языков в РФ)	265
37	Искакова З.У. Қытайдың Халықаралық ұйымдарға ұстанған позициялары	268
38	Шакен Ж.Б. Феномен арабской весны на Ближнем Востоке	275
39	Қабылғазыұлы Қ. Тынық мұхиттағы тынышсыздық және Қазақстан	283
40	Дюсенов Б.Д. Этнолингвистические особенности словаря «Китаб-ад-Дурра»	287
41	Назарова К.Б. «Бір жол – бір белдеу» Қытай сыртқы стратегиясының негізгі бағыты	296
42	Бекмурат Р.Б. Китай и его инвестиции в Афганистане	303
43	Фотосуреттер/Фотографии	307
44	Авторлар туралы мәліметтер/Сведения об авторах	314